KARA DEFTER

ATATÜRK'ÜN SİLAH ARKADAŞI İHSAN ERYAVUZ ANLATIYOR

Millî Mücadele ve Lozan

TİMAŞ

KAMİL MAMAN

iyi ki kitaplar var...

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2014

timas.com.tr

KARA DEFTER
Atatürk'ün Silah Arkadaşı İhsan Eryavuz Anlatıyor
Millî Mücadele ve Lozan
Kamil Maman

TİMAŞ YAYINLARI | 3667
Tarih İnceleme-Araştırma Dizisi | 65

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Eylül 2014, İstanbul

ISBN
ISBN 978-605-08-1755-3
9 786050 817553

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Neşe Matbaacılık A.Ş.
Akçaburgaz Mah.
Mehmet Kopuz Cad. No: 17
Esenyurt/İstanbul
Telefon: (0212) 886 83 30
Matbaa Sertifika No: 22861

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

KARA DEFTER

Atatürk'ün Silah Arkadaşı İhsan Eryavuz Anlatıyor

Millî Mücadele ve Lozan

Kamil Maman

TİMAŞ

KAMİL MAMAN

1981 yılında Çorum, İskilip'te dünyaya geldi. 19 Eylül İlköğretim Okulu ve hemen ardından İskilip Lisesi'ni bitirdi. 2007'de İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden mezun oldu.

Gazeteciliğe Cihan Haber Ajansı'nda başladı. Ardından Zaman Gazetesi Haber Merkezi'nde çalışmalarını sürdürdü. Yakın Tarih, terör, istihbarat, güvenlik ve yargı konularında araştırma dosyaları ile birçok özel habere imza attı. 2009 yılında Yeni Şafak gazetesinde Özel Haber Dairesi'nde araştırmalarına devam etti. Burada da yakın tarih ve güvenlik alanında önemli haberlere imza atmayı sürdürdü. Maman, gazetecilik serüvenine sırasıyla *Yeni Şafak* gazetesi ve *Bugün* gazetesinde devam etti. Hâlen *Bugün* gazetesinde "haber araştırma" muhabiri olarak görev yapıyor. Timaş Yayınları'ndan çıkan Refik Koraltan'ın *Demokratlar* adlı hatıratını yayına hazırladı.

Eşim Meral'e
ve kudemanın atlılarına ithafen...

İÇİNDEKİLER

Önsöz / 9

İhsan Eryavuz Kimdir? / 13
Millî Mücadele'nin Son Fedaisi / 14

1. Bölüm
I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi
[1. Defter] / 23

2. Bölüm
Millî Mücadele ve
Birinci İnönü Muharebesi
[2. Defter] / 159

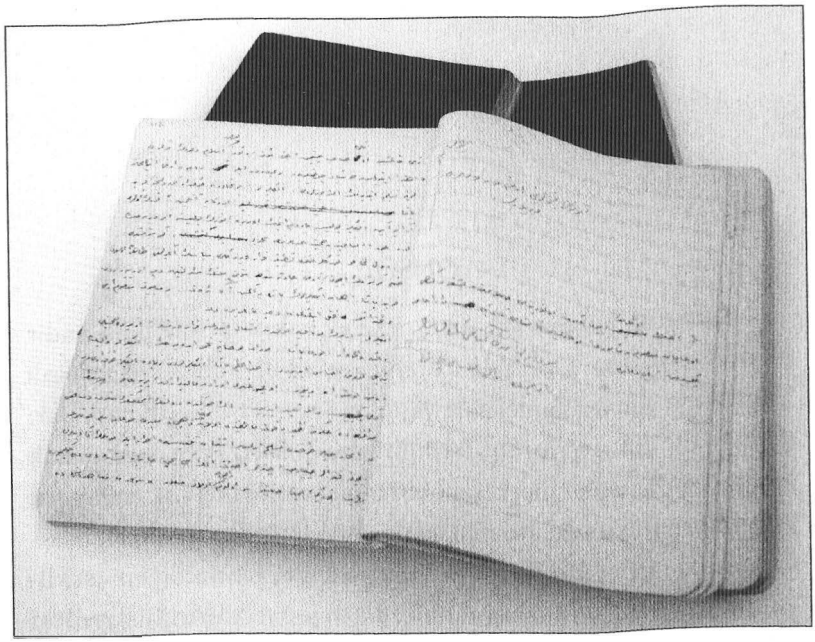
3. Bölüm
Büyük Taarruz ve Lozan
[3. Defter] / 249

Dizin / 329

ÖNSÖZ

İstanbul'da yıllarca sahafları gezerek yakın tarihle ilgili nadir eserleri topladım. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yılları ile Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış önemli isimlerin hatıraları ilgimi daha çok çekiyordu. Tarihimizde âdeta bir kara delik olarak kalmış bu dönemler, herkes gibi benim kafamda da çok fazla soru işareti barındırıyordu. Resmî tarihin perdelerinden sıyrılmak ve kıyıda köşede gizlenmiş gerçekleri bulma arzusu, gazeteciliğimi tetikliyordu. Siyasi tarihin önemli aktörlerinden tespit ettiğim Türkiye'deki köklü ve eski aileleri bularak, bu kişilerin evlerinde araştırmalar yapmaya başlamıştım. Fotoğraf albümlerinden el yazması notlara kadar her türlü tarihî vesikayı dikkatle incelemeye çalışıyordum.

2010 yılında, tanınmış bir ailenin evinde yine merakla bir araştırmaya koyulmuştum. Evde eski fotoğraf albümleri arasında araştırma yapar ken gözüme çok eski fakat iyi korunmuş üç adet kara kaplı defter çarptı. Defterleri elime alıp sayfalarını çevirmeye başladım. Kim tarafından yazıldığı belli değildi. Üzerinde hiçbir isim ya da işaret yoktu. Defterler Osmanlı Türkçesiyle özenli ve titiz bir şekilde yazılmıştı. Elimde tuttuğum kara kaplı defterlerin, hatırat olabilme ihtimalini düşünerek ev sahibine gösterdim. Cumhuriyet'in bu köklü ailelerinden olan dostuma, "Defterler hatırata benziyor, kime ait biliyor musun?" diye sorduğumda, ilk defa gördüğünü ve yıllarca fotoğraf albümleri arasında kalmış olabileceğini söyledi. İçerisinde önemli tarihî bilgilerin bulunabileceğini anlatıp, incelemek için yanıma almayı istediğimi ifade ettim. Kendileri de isminin gizli kalması şartıyla defterleri teslim etti.

İhsan Eryavuz'a ait 3 kara kaplı defter.

Elimde tuttuğum defterler karşısında bir hayli heyecanlanmıştım. İçerisinde nelerin anlatıldığını ve kime ait olduğunu çok merak ediyordum. Tarihçi bir arkadaşımdan, bu belgeleri Türkçeye çevirmesini rica ettim. Kime ait olduğunu ve içerisinde nelerden bahsettiğini öğrenmek için defterlerin ilk aşamada otuz sayfasını transkribe ettik. O sırada defterlerin, Cumhuriyet tarihinin en önemli simalarından biri olan, İstiklâl Mahkemelerinin kurucu reisi, İhsan Eryavuz'a ait olduğu ortaya çıktı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve son Denizcilik Bakanı, Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihat ve Terakki'nin önemli isimleri arasında yer almış İhsan Eryavuz, yazdığı notlarda, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk dönemlerine ait ciddi meselelerden bahsediyordu. Defterler, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'ndaki Doğu Cephesi ve devletin son durumu ile ilgili önemli bilgilerle birlikte, 1923 yılına kadar geçen sürede tartışılan birçok konuyu da çarpıcı iddialarla tekrar gündeme getiriyor. Defterlerde ayrıca

Kurtuluş Savaşı'ndaki cephelerin nasıl çalıştığını; özellikle 1919 yılında yapılan Sivas ve Erzurum kongrelerinin perde arkası ve 1920'de kurulan İstiklâl Mahkemeleriyle ilgili önemli bilgiler yer alıyor. Ankara'da 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaşanan (Kurucu Meclis) tartışmalar, birinci meclis kulisleri de esaslı bir biçimde, titizlikle İhsan Eryavuz tarafından deftere not edilmiş. Millî Mücadele'de Mustafa Kemal'in kim tarafından görevlendirildiği, tarihçiler arasında her zaman tartışılagelen konuların başında gelir. Eski Bahriye Vekili, Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'de görevlendirilmesinde eski İttihatçıların ve Karakol Cemiyeti'nin rolünü de detaylı olarak anlatıyor. Eryavuz'un Vahdettine yönelik eleştirilerini de herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmadan sunduk.

İngiliz Casusu Mustafa Sağir'e İstiklâl Mahkemeleri tarafından sorulan sorular; Gazi'nin Mustafa Sağir'in asılmasını istememesinin nedenleri; 1921 İnönü Muhaberesi'nin mahiyeti, bu muharebede yaşanan iç hesaplaşmalar ve bilinmeyen ayrıntılar; İstiklâl Harbi ile ilgili bilinmeyen gerçekler; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan işleyişine kadar geçen süreçte yaşanan siyasi çekişmeler; Ali Şükrü Bey'in suikasta kurban gitmeden önce Başkomutanlık üzerine yaptığı eleştiriler ve toplantılar da Eryavuz'un notları arasında yer alıyor.

Bu meşhur topçu binbaşısının bıraktığı notlarda, siyasi hayatını anlatmak için on beşe yakın defter tuttuğu görülüyor. Benim ulaştığım üç defter, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nda Onuncu Kolordu Komutanlığı'nın Erzurum ve doğu bölgesinde Ruslara karşı giriştiği mücadeleden başlayıp Mustafa Kemal'in, İsmet İnönü ve beraberindeki heyeti 1923 yılında Lozan Antlaşması'na göndermesiyle son buluyor. Eserde Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında çok sayıda özeleştiriye de yer veriliyor. İhsan Eryavuz'un Birinci Meclis'te, Mustafa Kemal'in grubu olarak bilinen "Birinci Grup"un en önemli isimleri arasında yer alması, tarihî olayları tarafsızlık ilkesi açısından önemli kılıyor.

Bu değerli notları okuyuculara ve tarihçilere kaynak bir eser olarak sunma hedefiyle kitap haline getirmeye karar verdim. 460

sayfadan oluşan ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış üç defteri transkribe ederek işe başladık. Ardından iki tarihçi akademisyen arkadaşımla birlikte defterlerin dilini günümüz Türkçesine, herkesin daha rahat anlayabileceği bir forma sokmak için çalışmaya koyulduk. Bir yıla yakın yaptığımız çalışmada İhsan Eryavuz'un anlatımlarına ve diline sadık kalarak notların orijinalitesini bozmamaya özellikle dikkat ettik. Defterleri kitap haline dönüştürürken hiçbir ekleme ya da çıkarmada bulunmadık. Yaklaşık 86 yıl önce kaleme alınan notlardan, elinizde tuttuğunuz bu kitap ortaya çıktı. Kayıp defterlerin de ortaya çıkmasını ve elinizde tuttuğunuz bu eserin devamının da okuyucuyla buluşmasını temenni ediyorum.

Yaptığım uzun soluklu çalışma ve araştırmalarda, eserin ortaya çıkışında bana yardım eden ve ismini vermek istemeyen iki tarihçi dostuma, TİMAŞ Yayınları Tarih Kitaplığı Proje Editörü Adem Koçal Bey'e ve yine Tarih Editörü Zeynep Berktaş Hanımefendi'ye emeklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum. İnşallah bu kıymetli çalışmanın, tarihî bir kaynak olarak bazı hakikatlere ışık tutması açısından fayda saylayacağına inanıyorum...

Kamil MAMAN

6 Temmuz 2014

Beyoğlu/Pera

İHSAN ERYAVUZ KİMDİR?

1877 yılında İstanbul, Üsküdar'da doğdu. Annesi Fatma Hanım, babası ise İshak Bey'dir. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u (Topçu Harbiyesi) bitirdikten sonra topçu subayı oldu. 1910'lu yıllarda Edirne'deki İkinci Ordu'nun önemli subayları arasındaydı. Yine aynı tarihler arasında Edirne'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu ve kâtipliğini yaptı. Osmanlı'nın son döneminde Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinde üyelik yaptı. 1914 Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi Sahra Topçu Birlikleri Batarya Kumandanlığı'nı sürdürdü. Yine Birinci Dünya Savaşı'nda Onuncu Kolordu Topçu Kumandanı olarak Erzurum ve civarında Ruslara karşı savaştı. Savaşın ardından ordudan ayrılarak emekli oldu. İstanbul'un İngilizler tarafından işgali sırasında Teşkilat-ı Mahsusa ve Karakol Cemiyeti'nin önemli isimleri arasında yer aldı. Kurtuluş Savaşı'na katıldı. 1920 yılında Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1. 2. ve 3. dönemlerde Cebelibereket (Osmaniye) milletvekili olarak mecliste görev aldı. 1920 yılında ilk kez kurulan İstiklâl Mahkemelerinin kurucu başkanı oldu. 1924'ten 1928'e kadar Fethi Okyar ve İsmet İnönü hükümetlerinde Bahriye Vekili (Denizcilik Bakanı) olarak görev yaptı. Türkiye İş Bankası kuruculuğu ve yönetim kurulu üyeliğini sürdürdü. Evli ve 2 çocuk babasıydı. İhsan Eryavuz, Yavuz Zırhlısı'nın onarımı için havuz alımı sırasında bir Fransız şirketinden rüşvet aldığı iddiasıyla Yüce Divan'da yargılandı ve 1928 yılında hüküm giydi. Olay tarihe "Yavuz-Havuz Yolsuzluğu" olarak geçti; verilen karar ise, Yüce Divan'ın Cumhuriyet tarihinde verdiği ilk mahkûmiyet kararı oldu. 26 Ocak 1928 tarihinde milletvekilliği düştü. Soyadı Kanunu ile aldığı "Eryavuz" soyadını Yavuz-Havuz Yolsuzluğu Davası'ndan sonra "Topçu" olarak değiştirmiştir. 1930'dan sonra balıkçılık yaparak hayatını sürdürdüğü sırada 6 Mart 1947'de İstanbul'da hayatını kaybetti.

MİLLÎ MÜCADELE'NİN SON FEDAİSİ[1]

Açık sarı saçlı, kısa boylu bir adam. Sarışın, çiğ yeşil gözlü. 1877'de İstanbul, Üsküdar'da dünyaya geldi. Sıradan bir ailenin çocuğu olan İhsan Bey, mühendishaneyi bitirdikten sonra topçu subayı oldu. İttihat Terakki'nin gizli cemiyet olarak yeraltında çalıştığı zamanlarda topçu binbaşı rütbesiyle oynadığı fedailik rolüne fırkanın iktidar senelerinde de mesul kâtiplik gibi mevkilerde bulunmak suretiyle devam etti. Hayatının bu devresinde yakın arkadaşlık ettiği bir kısım insanlar onun için her daim felaket sebebi olmuştur. Bunlardan Yakup Cemil, Birinci Dünya Harbi içinde az daha İhsan Bey'i de beraberinde ölüme sürüklüyordu. Diğeri ise yakışıklılığı ve ataklığı ile meşhur Çerkez Ethem'di. Manevi ölümünün belki de hakiki âmiliydi.

İhsan Eryavuz

Binbaşılık rütbesindeyken ordudan ayrılarak sivil hayata devam etme kararı aldı. Fakat içindeki fedailik arzusu onu bir an olsun bırakmadı. O artık arkadaşlarıyla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularından ve önde gelen isimlerindendi. Topçu Binbaşısı, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki ateşkes antlaşmalarının imzalanmasının hemen arkasından Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya suikast hazırladığı iddiasıyla idama mahkûm oldu. Bir

1 Bu biyografi, Samet Ağaoğlu'nun 1957 yılında basılan *Babamın Arkadaşları* isimli eserinden ve Cemal Kutay'ın *Çerkez Ethem Dosyası* isimli iki ciltlik kitabından faydalanılarak hazırlanmıştır.

yük kayığında, pis bir kömürcü kılığı ile Anadolu'ya kaçtı. Ardından Ankara'da kurulan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin en nüfuzlu azalarından oldu. İhsan Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İstiklâl Mahkemeleri Reisi olarak görevlendirildi. Mecliste 3 dönem görev yaptı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve son Bahriye Vekili (Denizcilik Bakanı) odur. Hapse girdi, amatör balıkçı olarak senelerce boğaz sularında dolaştı. En sonunda kalbi nihayetsiz hüsranlar, ümitler, kederler, tesellilerle dolu olarak dünyayı bıraktı.

Hayatında yalnızca bir insandan vefa gördü: Karısından. Bu çok genç, insana temaşa etmek arzusunu verecek kadar güzel kadın, kocasını ikbalin en yüksek zirvesine, uçurumun en derin karanlıklarına kadar aynı canlılıkla, aynı güzellikle, aynı bağlılıkla takip etti.

Millî Mücadele yıllarında topçu binbaşısı Büyük Millet Meclisi'nin "Teceddütperverlerinin" en ileri gelenlerindendi. Birinci Grup namı altında toplanan Teceddütperverlerin reisi Mustafa Kemal idi. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de bu grubun fikirlerini neşrediyordu. Mustafa Kemal eski İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerini inkılâpların sürekli uygulanmasında kullanmıştır. Bu isimler arasında hiç şüphesiz İhsan Bey de bulunuyordu. Millî Mücadele'nin kazanılmasında büyük rolü olan İstiklâl Mahkemeleri ikinci defa kurulmuştu. Topçu Binbaşısı, Millî Mücadele'de olduğu gibi yeniden bu mahkemelerin başkanlığına getirildi. Fakat İhsan Bey'in İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'nda verdiği kararlar, kendisine karşı düşmanlar oluşturmaya başlamıştı.

"Sizden inkılabın korunmasını bekliyorum" diye fısıldayan sesin sahibiyle, Millî Mücadele'de İngiliz casusu Mustafa Sağir'i sehpaya çıkarmış İstiklâl Mahkemesi reisinden, korkunç bir iftira ile Ağa Han'ın casusları olarak gösterilen insanlar için de aynı kararı bekleyenler, onun bunların masumiyetini ilan eden hükmü karşısında evvela şaşırdılar. Sonra bütün husumetlerini ona çevirmekte teredddüt etmediler. Âdeta vurmak için sırasını beklediler.

Gazetecilerin beraat etmiş olmalarının ilk reaksiyonunu İhsan Eryavuz İzmir'de gördü. Mahkemeden sonra İstanbul'da masumiyetlerini ilan ettiği insanlarla beraber yemek yemiş, samimi konuş-

malar yapmış, hatta daha ileri giderek onların Mustafa Kemal ile görüşmelerini istemişti. Bu davranışlar bazı siyasiler ve bu siyasilerin kontrol ettiği gazeteler tarafından ağır eleştirilere maruz kaldı.

Fethi Bey Kabinesi'nin kurulmasıyla beraber bir Bahriye Vekaleti'nin (Denizcilik Bakanlığı) kurulmasına karar verildiği vakit Gazi Mustafa Kemal'in aklına bu makam için gelen ilk adam o oldu. Siyasi hayata binbaşı rütbesiyle atılmıştı. Şimdi Bahriye Vekilliği koltuğunda oturuyordu. Bu askerî bir vekaletti. O halde kendisini birkaç rütbe atlayarak amiral olmuş görmekte haklıydı. Bu masum hissin tahrikiyle bir taraftan hakiki bir amiral heyecanıyla perişan donanma bakayasını biraz çekidüzen vermek için ele alırken, diğer taraftan kendisine de hakiki bir amiral edası vermeyi ihmal etmedi. Gazetelerde bahriyeli şapkası, beyaz pantolonu ve lacivert ceketiyle sık sık resmi çıkıyordu. Artık dillere destan oluyor, donanma için yaptığı en iyi şeyler bile acemi, toy hareketleri yüzünden alay mevzuu haline geliyordu. Hatta onun daire amirlerine tasavvur maksadıyla mürekkep şişelerinin kapaklarını, sıcaktan buhar olup uçmasın diye daima kapalı tutmak emrini verdiği yolunda hikâyeler anlatılıyordu.

İhsan Bey, Şeyh Sait İsyanı başladığı zaman, takip etmek istediği yumuşak politikanın Hükûmet Reisi'ni zayıflattığını hisseder hissetmez kabinedeki Hariciye Vekili ile beraber şiddet taraftarı oldu. Bu suretle tekrar hükûmetin başına geçeceğini sezdiği İsmet Paşa'ya yaklaşmak istiyor, çok benimsediği vekilliği emniyet altına almaya çalışıyordu. Hadiseler tahmin ettiği gibi çıktı. Fethi Bey çekilerek yerine İsmet Paşa başvekil oldu. Fethi Bey'e karşı yeni başvekili tutmuş olmakla beraber, kökleri Millî Mücadele senelerine kadar inen endişeler vardı.

Meşrutiyet'ten evvel Edirne'de Hançer ve Kur'ân üzerine gözü kapalı yeminlerle gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne aza yazılmasına rehberlik ettiği Millî Şef'le yıldızları bir türlü barışmamıştı. Fena tesadüfler onları daima karşı karşıya getiriyordu. Bursa'nın Yunanlılar tarafından alınmasına sebep olan İsmet Paşa'nın askerî hatalarını her tarafta şiddetle tenkit etmişti. Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi olarak Batı Cephesi Kumandanı Ali İhsan Paşa hakkındaki ithamlarını

tetkik etmiş, meselenin İstiklâl Mahkemesi'ni alakadar etmediğine karar verirken, bir raporla da Mustafa Kemal Paşa'ya bu ithamların hiçbirinin doğru olmadığını bildirmişti. İhsan Bey'in Ali İhsan Paşa hakkında verdiği karar İnönü'yü bir hayli öfkelendirmişti. İstanbul gazetecilerinin beraatı bütün bu hadiselerin son halkası olmuştu.

Bahriye Vekili'nin hükûmetteki yerinin sarsılmaya başladığı rivayetleri onu gittikçe daha haşin, daha sert, daha asabi yapıyordu. Nihayet bir gün kendisine vekaletin yakında ilga edileceğini bildirdiler. Bu onun için ağır bir darbe oldu. Gerçekten hayırlı işlere başlamıştı. Donanmanın ayakta sayılan tek parçası Yavuz'u tamir ettirmek için lazım gelen bütün tedbirleri almış, zamanın Başvekili'nin, hatta bütün hükûmetin kabul ettiği firma ve şartlarla mukavele imzaya hazır hale gelmişti. Cumhuriyet donanmasının temelini ve çekirdeğini teşkil edecek Yavuz'un tamirine ait şerefi elinden kaçırmak istemedi. Bir çocuk toyluğu ile Başvekil İsmet Paşa'nın verdiği muvafakate de güvenerek vazifesinin bitmesine birkaç gün kala mukaveleyi imzaladı. Bu, kanun bakımından olmasa da siyaset bakımından büyük bir hata idi. Hele tamir işinin verildiği firmanın mümessilinin İttihat ve Terakki'nin eski tanınmış fedailerinden olduğu göz önüne alınırsa, hatanın affedilmez olduğunu kabul etmek icap eder. Bu suretle mukaveleyi imzalamaktaki acelenin Yavuz'un tamiri şerefini kazanmaktan ziyade, bir zamanlar aynı fırka içinde, aynı saflarda ve aynı vazifeleri beraberce gördüğü eski dostları himaye ve onlar vasıtasıyla menfaat temin etmek maksadına dayandığı iddiası kuvvetli bir delil buldu.

Halbuki bu eski dostları himaye ve onların eliyle menfaat sağlamak düşüncesi hiç değilse bu işte asla aklına gelmemişti. Evet, etrafında hemen herkesin iş takip ettiği, yabancı firmalara komisyonculuk yaptığı, devlete karşı bu firmaların mümessilliğini kabul ettiği, bütün bunların da bir mahzur görülmediği bir zamanda, o da bazı dostlarıyla bu çeşit işlere girmeyi tasarlamıştı. Fakat şu Havuz-Yavuz Meselesi'nde Sapancalı Hakkı'yı İhsan Bey'e tavsiye edenler başkaları, hatta arzularına emir diye itaat edeceği kişilerdi. Onlar da daha Millî Mücadele'nin ilk günlerinde Sapancalı Hakkı'nın

Oturanlar, soldan sağa, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal, Ruşen Eşref. Ayaktakiler, soldan sağa, Osmanzade Hamdi, Ali Çetinkaya, İhsan Eryavuz, Kılıç Ali, Ali Saip Ursavaş ve Yunus Nâdi.

kendilerine yaptığı para yardımlarını hatırlayarak bu eski, koyu ittihatçı fedaiye gerçekten zor bir zamanda yardım ellerini uzatmak istemişlerdi.

Başvekil İsmet İnönü ile Kastamonu mebuslarından birisi tarafından verilen ve "Havuz-Yavuz Meselesi" üzerine meclis tahkikatı açılmasını talep eden önergeyle, bu vazifeye çağırıldığı zaman korkunç kinlerin, saklandıkları pusulardan birdenbire meydana fırladıklarını gördü. Birkaç eski dostu müstesna, bütün meclis aleyhinde idi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi koridorlarında o günün en çok dedikodu yapılan konusu, Yavuz zırhlısıyla ilgili mesele idi. Bir anda gazete ve siyasetin tek konusu haline gelmişti İhsan Bey. O hayatında Mustafa Kemal'den başka kimse için o günkü kadar kendi benliğini hiçe sayan bir konuşma yapmamıştı. Başvekillik koltuğunda oturan İsmet Paşa'yı kastederek, "Şefimin ayakları altıda ölmeye hazırım." diyordu. İnönü, topçu binbaşısının kendi ferik (Tümgeneral ile Korgeneral rütbeleri arasında bir askerî rütbe) rütbesi önünde titrediğini hissetti. Kürsüye bütün hayatının en iğneli ve en hakaretamiz nutkunu söylemek için fırladı, "Mademki ayaklarımın altında ölmeye hazırsın, öl öyle ise!"

Kendisini kurtarmak için yaptığı bütün teşebbüsler boşa çıktı. Meclis tahkikatı uzun sürmedi. Fakat Cumhuriyet tarihinin en dikkate şayan hadiselerinden biri oldu. Eski binbaşı, sabık vekil bu tahkikat esnasında, tamir işinin ihale edildiği firmaya Başvekil İsmet Paşa'nın muvafakat ettiğini, teklif ettiği iki müesseseden birinin ismini çizerek diğerini kabul ettiğini ispat eden vesikayı hatırlattığı zaman Başvekil, "Çizgi benim, mesuliyet onundur. Kim bilir bana ne yalanlar söyledi ki kabul ettim." diye siyasi mesuliyet müessesesini kökünden yıkan bir cevabı vermekte tereddüt etmedi.

Kendisini mecliste son defa şiddetle müdafaaya karar vermişti. Fakat İnönü kendisine, "Başını yem torbasına sokarak galiz tezahüratta bulunan bu adam." şeklindeki çıkışı karşısında kudretli hasmı onun bu cesaretini meclis hitabet tarihinin belki de en kaba cümlesiyle karşılayarak kırdı. Bundan sonra korkunç, hazin, kâbuslu, hummalı bir rüya başladı. Bir akşam geç vakitte evini yüz polis birden sardı. O sırada Keçiören'in küçük meydanında geliş gidişler durduruldu. Biraz sonra bir düzine otomobil süratle Ankara'ya doğru yol aldı. Evde genç karısı ve çocuklarıyla yalnız kalmıştı. Yanlarında kimse yoktu.

İhsan Bey'in Divanıâlî'de (Yüce Divan) yargılanmaya başladığının ilk günüydü. Mahkeme reisi maznunu getiriniz dediği zaman, bütün başlar soldaki kapıya çevrildi. İçeri evvela parlayan bir süngü girdi. Arkasından eski Bahriye Vekili'nin açık yeşil gözleri belirdi. İhsan Bey'in siması ıslanmıştı, yüzü avuçta buruşmuş bir kumaş parçasına benziyordu. Sesi titrek ve boğuktu.

Divanıâlî'nin önünden devletin büyüklü küçüklü siyasi ve devlet memuru olan birçok sima gelip geçti. Celseler, yalan şahadetler, haksız tefsirler, lüzumsuz izahatlarla birlikte "Cumhuriyetin şeref ve faziletinin korunmasını" hâkimlerden şiddetli bir lisanla isteyen ifadelerle dolup taştı. Nihayet karar günü geldi. O, her zamandan daha muntazam kıyafetle, yine her zamandan daha sakin yüzle yerine oturdu. Son defa isteksiz bir şekilde, mahkûmiyete hazır olduğunu söyleyerek kendini müdafaa etti.

Karar okundukça Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Heyeti'nin ve kudretli hasmının suçladığı noktaların beraat hükmüyle birer birer reddedildiğini gördü. O zaman bir an için tekrar ümitlendi. Yoksa şerefi, haysiyeti, hayatı ve hatta istikbali kurtuluyor muydu? Fakat öyle olmadı. Tahkikat Komisyonu, İhsan Bey'i suçlanan konuların tamamında suçsuz gördüğü halde yargılama esnasında meydana çıkan bir mektup, Yavuz'un tamiri işiyle alakalı firmaların mektubu her şeyi değiştirmişti. Mektubun içinde Ankara'da nüfuzlu kimselere dağıtılmak üzere şu kadar yüz bin frankın gönderildiğini anlatıyordu. Mektupta "nüfuzlu kimselerden" diye bahsedilen kişinin olsa olsa Bahriye Vekili İhsan Eryavuz olabileceği yorumunda bulunuldu. Bu yorum İhsan Bey'i irtikâba teşebbüsten mahkûm ettirmeye kâfi görüldü.

İki sene, tam iki sene hapishanede hiçbir farklı muameleye tâbi tutulmadan kaldı. Diğer mahkûmlar, adi katiller, hırsızlar evvela bir devlet düşkününün yanına yaklaşmak istemediler. Sonra onun babacan bir adam olduğunu gördüler. Etrafında toplanıp ona hayat dersi verdiler. Eski vekil, bu iki senesini bir taraftan hatıralarını yazmakla diğer taraftan da durmadan okuyarak geçirdi. Cezasını çekip, hapishane arkadaşlarıyla ayrılma zamanı geldiğinde, gözlerinden, kendi arkadaşlarından çok daha fazla vefa gördüğü bu insanlar için yaşlar dökülüverdi.

Eski Bahriye Vekili artık Ankara'da kalmak istemeyip ailesini de alarak İstanbul'a taşındı. Havuz-Yavuz meselesi kendisini o kadar yıpratmıştı ki her şeyi unutmak ve bir kaçış olarak görmek için soyadını Topçu olarak değiştirdi. Artık o İhsan Topçu idi. Ankara ve siyaset artık onun için mazide kalmıştı. Hapishanede basit halk adamlarıyla oturmuş, gururun ıztıraplarından kurtulmuş, yalnızlığın sükûnetini tatmıştı. Artık bundan sonra hayatının sonuna kadar yapacağı son işine atıldı. Birçok balıkçıların, meraklıların eski bahriye vekilini görmek için etrafına toplandığı kayıkla balıkçılığa başladı. Birkaç sene içinde de boğazın sayılı amatör balıkçılarından oluverdi.

Seneler geçti ve İhsan Bey'in arkasından Ankara'dan İstanbul'a çok sayıda isim taşındı. Bir zamanlar inkılâpçılıkla dinsizliği bir tu-

tarak kendilerinin Allah'sız olduğunu iftiharla ilan eden bu insanlar şimdi ümitlerini değişik şekillerde rüyalarında görüyor, hocadan hocaya koşuyor, gecegündüz namazdan başlarını kaldırmıyordu. Bu bekleyiş sırasında İhsan Bey maziyi düşünürken bir türlü cevabını bulamadığı bir soruyla karşılaşıyordu: Gazi onu neden bırakmıştı? Neden yardım elini uzatmamıştı? Bunu düşünürken nefesi daralıyordu. Artık o eski atak ve hırçın adam gitmiş yerine daha sakin ve karşısındakini dinlemeyi tercih eden bir adam gelmişti. Hemen hemen oturduğu her insana geçmişte yaşanan hadiseleri anlatıyor, masumiyetini ispat etmeye çalışıyordu.

Bir gün gazetelerde Atatürk'ün İsmet Paşa'yı Başvekalet'ten uzaklaştırdığını okudu. Beklediği günler nihayet yaklaşıyordu. Mahkemenin, itibarını nasıl iade edeceği yönündeki imkânları araştırmaya başladı. Bir kısım avukatlar bunun ancak kanunla olabileceğini söyledi. Çünkü mahkûmiyet kararı Divanıâlî'de verilmişti. Meclis'teki eski arkadaşları vasıtasıyla siyasi havanın buna müsait olup olmadığını inceledi. Ama bu mümkün görünmüyordu. Biraz daha beklemesi lazımdı. Fakat yaşı ilerliyor, kalbi günden güne yoruluyordu. Acaba o büyük güne kadar yaşayabilecek miydi?

Fakat o umutlu bekleyişle birlikte karısının ölümü onu perişan ediverdi. Aralarındaki yaş farkına, kıskançlıklarıyla en güzel günlerini zehirlemiş olmasına rağmen, yükseliş ve düşüşün bütün derecelerinde kendisine en çok destek veren ve teselli eden bu güzel kadın genç yaşta kalpten öldüğü zaman derin, simsiyah bir uçurumun içine yuvarlandığını hissetti. Onu bu karanlık uçurumdan çekip çıkaracak kimsesi kalmamıştı.

1944 senesinde memlekette Tek Parti devrinin sona ermeye başladığına dair emareler belirince tanıdığı herkesi yeni bir parti kurmak fikrinin etrafında toplanmaya teşvik etti. En fazla eski İttihat ve Terakki'nin yeniden canlandırılması düşüncesindeydi. Fakat eski ittihatçılardan kimse kalmamıştı. Geriye kalan ittihatçılar da kimseler tarafından tanınmayan üçüncü, dördüncü dereceden adamlardı.

Soldan sağa: İsmet İnönü, İhsan Eryavuz ve Mustafa Kemal Atatürk.

Kalbi gittikçe zayıflıyor ve krizler sıklaşıyordu. Hastalığı gittikçe artıyordu. Günlerinin büyük bir kısmını yatakta geçirmeye başladı. Ancak birkaç dostunu görebiliyordu. Tek bir arzusu kalmıştı, o büyük hasmının, o kudretli kinin yıkıldığını görmek. Sıkışan kalbini eliyle tutarak Allah'tan biraz daha nefes, biraz daha hayat istiyordu. Bir gece son kriz üzerine kaldırıldığı hastanede derin bir uykudan sabaha karşı uyandı. Yanında kimse yoktu. Belirli belirsiz hülyalar görmeye başladı. Birden kalbinde kuvvetli, çok ıztıraplı bir ağrı hissetti. Doğrulmak, kalkmak istedi. Muvaffak olamayınca elini zile ancak uzatabildi. İçeri giren hastabakıcı onu boğazında hırıltı, gözleri duvarda bir noktaya dikilmiş, son nefesini verirken buldu.

Hasmının ona karşı yıllarca beslediği kin, İhsan Bey'in Millî Mücadele'de oynadığı çok önemli rolleri de unutturmuş, silip yok etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda neredeyse bütün cephelerde savaşmış bu meşhur Topçu Binbaşı'sının yaptıkları teker teker silinirken, geriye sadece tarihin sayfalarında Yüce Divan'da ilk yargılanan siyasetçi kimliği kaldı.

1. Bölüm

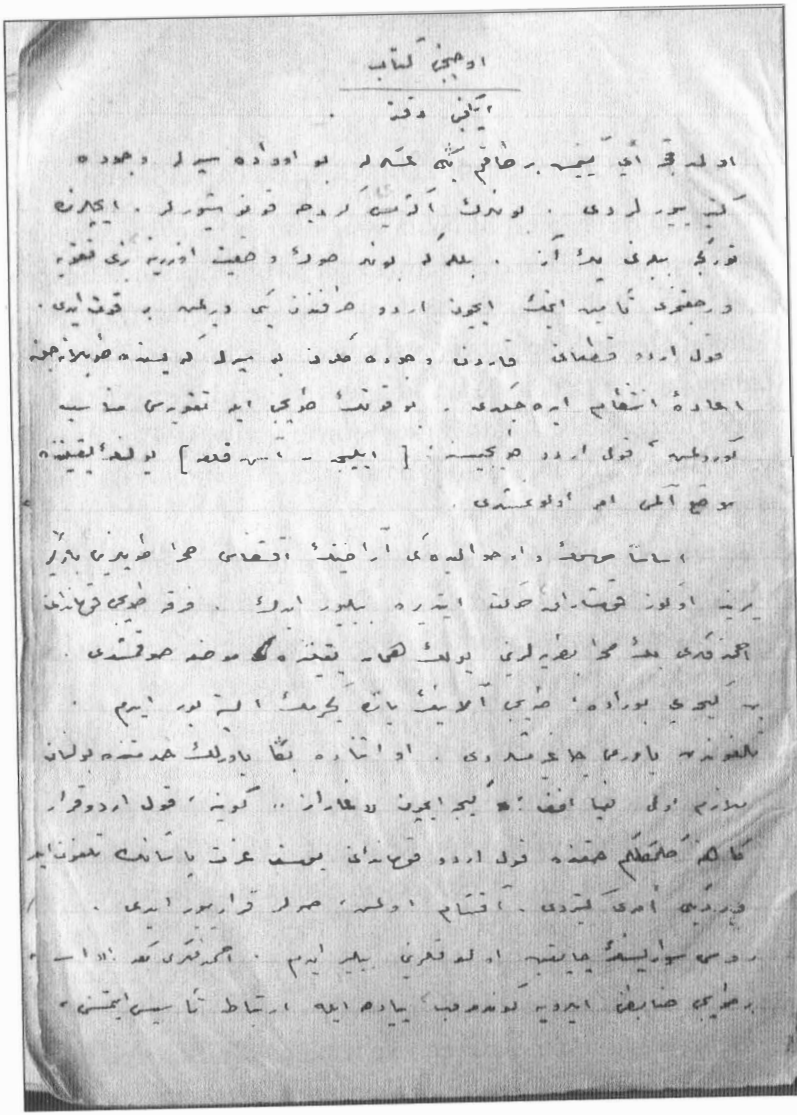
I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi [1. Defter]

KAFKAS CEPHESİ VE TÜRKÇÜLÜK TARTIŞMASI

Oldukça iyi giyinmiş birtakım yeni askerler bu ovada siperler oluşturuyordu. Bunların çoğu Kürtçe konuşuyorlar. İçlerinde Türkçe bileni pek az. Belli ki bunlar son durum üzerine bizi takviye ve geri çek,lişimizi temin etmek için ordu tarafından verilmiş bir kuvvet idi. Kolordu kıtaları kardan oluşan bu siperlerin gerisinde toplanacak, yeniden düzen sağlanacaktı. Bu kuvvetin topçu ile takviyesi uygun görülmüş, kolordu topçusuna [Ilıca-Aşkale] yolunun yakınında mevzi alması emrolunmuştu.

Esasen mevsimin ve o çevredeki arazinin yapısı gereği, sahra toplarını beygir yerine öküz koşarak hareket ettirebilirdik. Topçu Tümen Kumandanı Ahmed Fikri Bey sahra bataryalarını yolun hemen yakınındaki mevziye sokmuştu. Ben geceyi burada, topçu alayının yanında geçirmek istiyor idim. Telefondan yaverimi çağırmışlardı. O esnada bana yaverlik hizmetinde bulunan Mülâzım-ı Evvel[1] Ziya Efendi gece için Garaz köyüne, kolordu karargâhına gelmekliğim hakkında Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'nın telefon ile verdiği emri getirdi. Akşam olmuş, sular kararıyor idi. Rus süvarisinin çapkın olduklarını bilir idim. Ahmed Fikri Bey'e, "Bir topçu zabitini ileriye gönderip piyade ile irtibat kurmasını bilhassa o tarafın keşfini ihmal ettirmemesini ve daima tetikte ve basiret üzere bulunulmasını" emr ve tembih ettim. Ahmed Fikri Bey vazifesinde dikkatli, uyanık ve durumun nezaket ve gereğini idrak etmiş bir arkadaş idi. Zaten ileri hat ile topçu arasında telefon irtibatı da kurulmuştu.

1 Üsteğmen.

İhsan Eryavuz'un elimizdeki hatıratının ilk sayfası.

Yaverim ile birlikte kolordu karargâhına, Garaz köyüne gitmiştim. Yusuf İzzet Paşa çekilme hareketi esnasında çok yorulduğumu, günlerden beri uykusuz, yorgun, hatta aç olduğumu dikkate almış, o düşünce ile beni o gece karargâha istemiş imiş... Karargâhta iki lokma bir şey yedim. Bir köy evi odasında köşeye uzanmış, tatlı bir uyku geçirmiştim. Sabah oldu, birdenbire ortalıkta insana dehşet veren bir felaket havası esmeye başladı: Gece ileri hattı Kazaklar [Rus süvarileri] basmış, piyade dağılmış, öküz koşulu olan sahra bataryaları tamamen düşmana esir düşmüş imiş! İleri hat ile kolordu karargâhı arasında telefon hattı var idi. Baskından telefon vasıtasıyla kolorduya bilgi verilememiş, yalnız baskının sıhhati ileriden kaçıp gelen firari piyadelerin birbirlerini onaylayan ortak ifadelerinden anlaşılıyor idi. Herkes neye uğradığına şaşırmış, kimsenin ağzını bıçak açmıyor idi. Yusuf İzzet Paşa, "Âh keşke seni buraya aldırtmayaydım. Sen orada bulunaydın, belki bu felaket önlenirdi!" diyor idi. Fakat ben ne yapabilirdim? İleri gönderilen irtibat zabitinden vaktiyle bir haber alınamadıysa? Piyade de panikledi, disiplini kaybetti, dağıldıysa? Gece efradında tüfek bulunmayan, beygir yerine öküz koşulu bir sahra topçusu, bu yolların dizlere kadar karla örtülü bulunduğu bir kış mevsiminde süvari hücumundan nasıl yakasını kurtarabilirdi?

Acaba baskın ne zaman olmuştu? Düşman, topları geriye götürebildi mi? Herhalde bir karşı hareket yapmak, eğer toplar geriye sevk olunamadıysa onları kurtarmaya teşebbüs etmek lazımdı. Kolordunun emrinde ordunun verdiği yeni kıtalardan ayrılmış bir piyade bölüğü vardı. Yusuf İzzet Paşa'dan bu bölüğü emrime vermelerini ve henüz düşman, topları gerilere sevk edemediyse topların geri alınmasını mümkün gördüğümü rica ve arz ettim. Kolordu kumandanı ricamı tabii memnuniyetle karşıladı. Haritaya bakarak doğrudan doğruya "Kuşçuköy" üzerine yürümekliğimi kararlaştırdık. Kuşçuköy, düşman süvarisi Aşkale istikametinde ilerlediyse, tamamıyla düşmanın yanına ve gerisine düşüyor idi. Biz hareket ettik. Bir müddet sonra bizim hareketimizi gören ve Aşkale istikametinde hayli ilerlemiş bulunan düşman süvari kolları geriye

dönüyorlar ve biz onları uzaktan görüyor idik. Fakat beraberlerinde topa ve topçuya benzer bir şey görülmüyordu. Kuşçuköyü'ne kadar ilerlemiştik. Geri çekilen Rus süvarileri karşımızda toplanmış ve bize karşı yaya cengine inmişti. Anlaşılıyor idi ki, toplar daha evvel Ilıca istikametinden Erzurum'a sevk edilmiş idi. Dağlık ve disiplinden çıkmış kuvvetlerle Kop Dağları'na çekilmiş idik. Bereket versin! Ruslar bizi o kadar takip etmiyorlardı. Herhalde verdiği muharebelerle o da hayli hırpalanmış olacaktı.

Topçu Kumandanı Ahmed Fikri Bey her nasılsa esir olmaktan kurtulmuş fakat iki sahra bataryası tamamen (zabitan ve efradıyla) düşman eline esir düşmüştü. Ahmed Fikri Bey'in anlattığına göre –ki, gerçekten de öyle cereyan etmiştir- ileri gönderilen irtibat zabitinden etrafa çıkarılan keşif kollarından hiçbir haber alamamış, yalnız gece sabaha karşı, ileride baskını andıran bir gürültü duyulmuş, topları güç bela yola çıkarmışlar ve geriye doğru harekete başlamışlar. Bu esnada sol taraftan birdenbire bir süvari hücumuna uğramışlar. Tüfekleri yok ki efrad karşı koysun. Ahmed Fikri Bey kaçabilmiş. Bataryalar bütün mürettebatıyla esir olmuşlar!

Kop silsilesinde tahkimâta başlamıştık. Burada emrimize iki adet onbeşlik seri ateşli obüs[2] vermişlerdi. Ben bu toplara kumanda eden Yüzbaşı Vâsıf Efendi'yi tâ Edirne'den tanırdım. Çalışkan, açgözlü, cesur bir genç idi. Geri çekilme esnasında düşman süvarisi uzaktan bizimle temasta idi. Nihayet asıl kuvvetler de gelerek doğumuzdaki karşı sırtları işgal ve tahkime başladılar. Görülüyor idi ki, düşmanda taarruzu devam ettirme fikri yok. Bundan istifade ile biz de kıtalara çekidüzen vermeye, baskında ve geri çekilmede kaybolan düzen ve disiplini yeni baştan sağlamak için çalışmaya başladık. Kolordu karargâhı Kop hanlarında idi. Dördüncü defadır ki kolordu âdeta genişliyordu, kısmen dağılan efrad toplanarak kısmen de geriden gelen ve büyük kısmı iyileşmiş, hava değişimine çıkan veya firarilerden ibaret olan taze kuvvetlerle takviye eyleyerek

2 Üst açı grubu atışlarda barut haklarının vuruş bölgeleri üst üste binen, görerek veya görmeyerek (gözetleyici ile) ateş edebilen ateşli silah.

hiçe inmiş kıtalara bir varlık vermeye çalışılıyordu. Zannetmem ki yakın tarih hiçbir devlet ordusu için bizim Kafkas ordumuzun Cihan Harbi'nde maruz kaldığı yoksulluğun, sıkıntıların ve çektiği zorlukların benzeri olsun. "Son zamanlarda Rusların karşısındaki Kafkas ordusu bir zabit kadrosundan ibaret idi" denilse abartı olmaz. O, cidden fedakâr, tüm sıkıntılara, her çeşit yoksulluğa tahammül eden ve vatanperver olan zabitân kadrosu idi ki, adım adım ve topraklarını kanıyla sulayarak memleketini savunmaya çalışıyor idi. İstanbul, Çanakkale ile meşgul, Kafkas ordusuna bakamıyor. Baksa da Ulukışla'dan Erzurum yük hayvanları ile bir buçuk aylık bir yol. Yazık ki bütün askerî malzeme depoları ve saire yalnız İstanbul'da... Yiyecek yok, giyecek yok. Cephane ve saire yetersiz. Hâsılı "Düşman kavî, tâli' zebun."[3]

Bir aralık Ruslar, ufak ve mevzi'î hareketlerle sağ tarafımızdan Dokuzuncu Kolordu ile aramıza girmeye teşebbüs ve 166 rakımlı sırtı kısmen işgal ettiler. Bu hareket bizi Erzincan-Sivas istikametinden ayırır ve kuzeye atabilir idi. Vaziyeti düzeltmeye mecbur idik. Bir dağ bataryasının katılımıyla bu tepeye bir karşı taarruz yapıldı. Sırt tamamen geri alınmış ve düşmandan bir miktar da esir alınmış idi. Geri alınan mevziye vardığım zaman saha Rus cesetleri ile dolu idi.

Çanakkale Muharebesi, müttefiklerin çekilmesiyle sona ermiş, bizim sol tarafımıza İstanbul'dan Beşinci Kolordu gelmiş bulunuyordu. Kısa bir müddet sonra Ruslar bu yeni gelen kolorduya taarruz ettiler. Muharebe iki-üç gün devam etti. Biz Onuncu Kolordu tarafımızda gerçekleşen bu muharebeye tabii lâkayıd kalamaz idik. Düşmanın bu Beşinci Kolordu ile aramıza girmemesine dikkat ediyor, aradaki Masaddere Vadisi'ni güvende bulundurmak istiyor idik. Bu düşünce ile Kozanlı Şevki'nin dağ bataryasını daha evvel o tarafa, vadiye tamamıyla hâkim bir mevziye arazi tayfaları içerisine yerleştirmiş idik. Beşinci Kolordu kıtaları nihayet geri çekilmeye başladılar. Geri çekilme bilhassa Masaddere Vadisi'nde oldukça

3 Fuzûlî-i Bağdâdî'nin, "Dost bî-pervâ, felek bî-rahm, devrân bî-sükûn/Derd çok, hem-derd yok, düşmen kavî, tâli' zebûn" bercestesinden.

intizamsız ve karmakarışık bir şekilde gerçekleşiyor idi. Vaziyet ciddi idi. Ben Şevki'nin bataryası yanına gittim. Gördüğüm manzara şöyle idi: Beşinci Kolordu'ya mensup kıtalar Masaddere Vadisi'nden bozgun halinde Bayburd istikametinde geriye akıyor, herhalde bir sancaktan aşağı olmayan kuvvetli bir Rus süvarisi derinliğe kademe halinde beş-altı hat üzere süratli yürüyüş ile tozu toprağa katarak ilerliyorlar. Yalnız bir tabur kuvvetinde düzeni muhafaza etmiş cesur bir piyade kuvveti (29. Piyade Alayı'ndan imiş) vadi içerisinde baş siperleri vücuda getirmiş, avcı halinde yere yatmış, heyecana kapılarak uzaklara ateş açmadan Rus süvarilerinin tesir edilebilecek mesafeye yaklaşmalarını sessizce bekliyorlar idi. Nihayet Şevki ateş açtı ve topçunun alçak yakıcı şarapnelleri Rus süvarilerinin tepelerinde çakmaya başladı. Alet çok etkili idi. Her şarapnel paralandıkça süvari hatları arasında bir kaynaşma oluyor, sekiz-on atın boşanarak (süvarisiz kalarak) kimi, geriye, bazısı vadi yamaçlarına dört nala kaçıştıkları, bazılarının yere düşüp orada kaldıkları görülüyor idi. Nihayet Kazaklar (Rus süvarileri) uğradıkları ağır kayıplar karşısında geri dönmeye mecbur kaldılar.

Sol tarafımız tamamıyla açılmış idi. Nihayet biz de (Onuncu Kolordu) Mama Hatun'un batısına doğru yana çekilmeye mecbur kalmıştık. Kolordu karargâhı Kötür Köprüsü'nün başı idi.

Bize burada geçici olarak İstanbul'dan henüz gelmiş bulunan Kırkaltıncı Tümeni vermişler idi. Tümen kumandanı, Ali Hikmet Bey idi. Bu tümenin topçularını ilk gördüğüm zaman ne kadar sevinmiştim. Bizim o harbde tedavisi imkânsız bir derdimiz var idi. Her muharebede onun zarar ve ıztırabını çekiyorduk. Sarıkamış'tan itibaren bu mıntıka dağlık ve kısmen de yolsuz olması itibarıyla harekât sahası sahra topları için müsait değil idi. Hiçbir muharebede esaslı olarak sahra bataryalarından istifade edilemezmiş. Bilakis bu toplar muhafazası noktasından tümenlere âdeta bir yük olmuştu. Bu mıntıka için öyle bir cins top lazım idi ki müsait arazide ve ahvalde sahra bataryaları gibi koşulsun, süratli harekâta müsasit olsun. Müsait olmayan ve dağlık mıntıkada da gerektiğinde sökülsün. Parçaları hayvan sırtında (dağ topları gibi) naklolunabilsin. Kafkas

Harbi'nde daha ziyade dağ bataryalarından istifade mümkün olmuştu. Bizde iki cins seri dağ topu vardı: Biri Krup Sistemi, tophane imali. Bu toplar daha evvel tedarik edilmiş hedefleri dörtbin küsur metreye bölen ve o kadar mesafeye de top mermisi atmaya müsait idi. İkincisi sonradan satın alınmış Fransız şnayder[4] topları idi ki, bunlar eldeki Krup topları ile aynı mermiyi atabilsinler, muharebede cephane tamamlanması açısından bir yanıltma çıkmasın diye bizim tarafımızdan namluları kestirilmiş, tabiri caizse kuşa benzetilmişti. O zaman tecrübeye dayanmayan ve ancak bazı askerî yazarların yazılarından alınan zihniyete göre tabyacılarımız, "topçunun tesir mesafesini" [2500 ilâ 3500] metre kabul ediyor. Bunun üstündeki mesafelere düşüş açısı büyüyeceğinden parlak ve misket aksâmının tûlüne olan intişârının az ve tesirin bununla beraber gözetlemenin de gayet zor bulunacağı düşünülerek dörtbin küsur metreye top mermisi fırlatmayı, maksada yeterli görünüyor idi. Topçuluk sürekli ilerliyor. Avrupa'da top fırlatma mekteplerinde alaylarda yapılan hakiki ateş/atış talimlerinde bu görüşün yanlışlığı görülüyor, fakat biz bu tecrübelerden hakiki surette yararlanamıyor idik. Her nasılsa tabya kitaplarına geçmiş olan bu kayıt bir türlü değişemiyor idi. İşte bu bilgisizliğimizin neticesi olarak Tophane Tecrübe Dairesi Heyet-i Fenniye'si dörtbin metreye top mermisi fırlatma kabiliyetini yeterli bularak eldeki krupların cephanesiyle bir ihtilaf çıkmasın diye şnayder toplarının namlularını kestirerek bu şekle sokmuşlardı. Ruslardaki aynı şnayder topları ise bizdeki gibi marifet sahibi uzmanlar eline düşmek talihsizliğinden korunmuş, yedibin metre kadar yakıcı şarapnel fırlatabilir idi. Çoğunlukla gerçekleştiği gibi düşman topçusu, altıbin metreden mevzilerimizi dövüyor, fakat bu mesafeden biz etkili bir karşılık veremiyorduk.

46. Tümen'deki Skoda dağ topları[5] lehü'l-hamd böyle bir heyet eline geçmemiş, Rus toplarına eşit fırlatma mesafesine sahip idi. İşte bu topları görür görmez bendeki sevincin sebebi bu idi. Ne yazık

4 Wehrmacht Fransız üretici Schneider tarafından üretilen top çeşidi.

5 Skoda fabrikalarının ürettiği toplar, o devrin en rakipsiz silahlarıydı.

ki, bu 46. Fırka uzun müddet kolordu emrinde kalmadı ve biz o toplardan istifade edemedik.

Ordu Kumandanlığı'nda değişiklik olmuş, izinli olarak İstanbul'a gittiği bilinen Mahmud Kâmil Paşa yerine ordu kumandanlığına Vehib Paşa gelmişti.

Vehib Paşa kıtaları şöyle bir gözden geçirdi. Ruh halinden bir faaliyet devri açmak ve belki de Erzurum'u geri almak isteyeceği tahmin olunuyordu. Hakikatte ise Ruslar daha ileriye gelmedikleri için biz karşılarında durabilir idik. O vaziyette Ruslara taarruz edebilmek için doğu hududumuzda en az[ın]dan ikiyüz elli ilâ üç yüzbin kişilik, bütün teçhizat ve malzemeleri mükemmel, yeteri kadar cephane, mühimmat ve erzak kollarına sahip bir orduya ihtiyaç var idi.

Biz bu vaziyette duramaz idik. Nitekim çapkın[6] bir kazak sancağı Canasahra(?) açıklarından dolaşarak gerimize sarkmış Suşehri'nde bulunan ordu karargâhı âdeta paniklemiş idi. Daha batıya çekilmek [Suşehri - Sivas yolunu] [Kemah Boğazı'nı] gizlemek lazım idi. Erzincan'ı terk ederek yeni mevzilerimize çekildik. Kolordu karargâhı bir "Zaza" köyünde idi. Zazalar kendilerini Kürt addediyor, Kürtçe konuşuyorlardı. Bize karşı tavırları soğuk ve güvensiz idi. Gösterdikleri ruh haline nazaran bizimle aynı milletin evladı olduklarını takdir edemiyorlar, bizi âdeta yabancı bir devletin işgalci askerleri kıyas ediyorlardı. Hele ihtiyar kadınlar hoşnutsuzluklarını alenen göstermekten çekinmiyorlardı.

Halbuki bunlar, Dersimliler de öz be öz Türk idiler. Hem de Oğuz neslinden, nispeten kanının saflığını muhafaza etmiş hâlis Türk. Oradan hatıra defterime yazdıklarımı aynen aktarıyorum, "Zavallı Türklük! Dört taraftan manen maddeten hücuma uğramış; tarihi, dış güçlerin hilesi, ihaneti, tecavüzü ve taarruzu ile dahilin cehaleti, körlüğü, binbir fesadı ve ihtilafları ile dolu.[7] İnsan-

6 Orijinal nüshada bu kelime kırmızı kalemle daire içine alınmış.

7 Orijinal nüshada cümlenin sonuna kırmızı kalemle üç nokta konulmuş ve "fıkra başına geçerli" ifadesi eklenmiş.

ları birlik fikrinde birleştirmek, kardeş hayatı yaşatmak isteyen din, bize milletimizi unutturmuş aynı zamanda birlik değil fakat ihtilaf içinde bırakmış. Şu zavallı Türk, beni "Sünnî" diye sevmiyor; ihtimal ki, bizim içimizde de onlara, "Şiî'dir" diye tiksinti ile bakanlar var. Zavallı Türklük! Bir taraftan ona Çinliler dişlerini geçirmiş, millî zehrini akıtmaya çalışmış; diğer yandan Ruslar onu Ruslaştırmaya uğraşmış ve her ikisi de kısmen saldırılarında başarılı olmuşlar iken o, hâlâ uyanmamış, kendini bulamamış, bir kısmı Irak, Suriye ve Mısır Türkleri gibi Arap tesirine kapılarak Araplaşmış; bir kısmı da bu Zazalar ve Dersimliler gibi Alevîlik tesiri altında Sünnîlikle Türklüğü birbilerek kendilerini Türk toplumundan ayrı görmüşler; Kürt olduklarını zannetmişler; milliyetleri ile beraber lisanlarını bile terk etmişler... Ne hacet? Bugün Giritli ve Yanyalı Türkler evlerinde bile Rumca konuşmuyorlar mı? Hiçbir vakit Arnavut olmamış olan Üsküp, Priştine, hatta Manastır, Ohri, Kalkandelen ve İpek halkını biz Arnavut zannetmez mi idik? Hâlen Erzurum ve civarı halkına Kürt, Karadeniz uşaklarına Laz demiyor muyuz? Halbuki Erzurum'da, civardaki bir iki köyden başka bir Kürt köyüne tesadüf ettik mi?

Bütün Dünya milletlerinin milliyet aşk ve ateşi ile canlandıkları, istiklâl, birlik, hürriyet kavgasında harikalar; ilim, medeniyet ve ilerleme sahasında hayrete değer başarılar gösterdikleri bir asırda bizdeki bu gaflet, bu ruhsuzluk ne zamana kadar sürecek? Ruslar yılana benzer. Girdikleri delikten bellerinden koparılmadıkça çıkmazlar. Bir zaman sonra zaten Türklüğü idrak etmemiş bulunan bu öz Tüklerin Ruslaştığına tarih şahit olur ise bundan, geçen devir ile bu devre ait düşünür, aydın, âlim geçinenlerin ruhu bir gazap duymaz mı?

Padişahlar, hükûmetleri, güya münevver ricâl bu millî facia karşısında hâlâ seyirci mi kalacaklar? Bu ne kayıtsızlık, bu ne derin bir gaflet yâ Rabbi! Millî varlığından bu derece habersiz bir millet nasıl olur da bir istikbale sahip olabilir? Bugün birçok milletler, millî birliklerini temin etmiş olmakla yetinmeyerek diğer ve ayrı kavimleri de temsil etmeye çalışmakla nüfus ve millî güçlerini yayma

ve takviye etmeyi işaret edinmiş olmalarına bedel Türk'ün, Türk gencinin, Türk aydınlarının millî varlığına karşı bu kayıtsızlığı nedendir yâ Rabbi?[8] Bu cahil, zavallı ve ihlal edilmiş masum Türk'ün, Türklüğün imdadına koşan olmayacak mı?

Fakat bunu kimden bekleyelim? İstanbul'da Şişli hayatı yaşayan aydın tabakadan mı? O "entelektüel" zümre içerisinde bizzat Türklüğünü idrak etmiş, millî tarihini, mazisini incelemiş, millî dehasını, imanını bulmuş, bizzat aşka, heyecana gelmiş kaç kişi var? İnsanlığın kaderini tayinde milliyet cereyanının en etkili bir sebebi olduğu Bulgarların, Sırpların, Yunanlıların ancak bu millî heyecan ile zafer bulduğu şu devirde dinini bir tarafa, milliyetini hayal mahsulü bir anlamsız korku addeden alçak, bozulmuş Türklük için bu Zazalardan fazla kaybolmuş bir zümrenin bu hususta ne hizmeti olabilir?

Kürt ve Arnavut çevreleri ki bir yazı dilleri, edebiyatları, hatta tarihleri, mazileri yoktur. İrfandan, sanattan eli mahrumdur. O çevre bile içerisine düşen Türkleri Kürtleştiriyor, Arnavut yapabiliyor da biz aynı ırk, aynı nesilden olan bu kardeşlerimizi Türklük toplumundan çıkmaktan kurtaracak bir teşebbüsün, henüz lüzumuna bile inanmıyoruz. Milliyetimize hürmetimiz yok, lisanımıza muhabbetimiz yok. Tarih ve edebiyatımızın katmerli cahili, kutsallarımıza karşı kayıtsız, lâubâli insanlarız. Bugün Halep'te bir Ermeni, bir Yahudi, bir Rum mutlaka Arapça konuşuyor. İstanbul'da Türk mahallesindeki bir Rum bakkalına mahalle halkı, "Kalispera"[9] der. Bir kuyumcu Ermeniye, "Bonjur Mösyö!"[10] hitabını medeniyet ve yükseklik icabından addederiz. "Düşman" diyoruz. Hakiki düşman karşımızda değil, daha ziyade kendimizde, ruhumuzda, şuurumuzdadır. Karşımızdaki düşmanı yenebiliriz. Belki o, Batı Cephesi'nde mağlup olur! Bu harpten biz muzaffer çıkabiliriz. Fakat ruhumuz, zihniyetimiz, karakterimiz bu gaflet ve millî şuurdan bu

8 Orijinal metinde kelimenin üstü çizili olarak "daha ne zamana kadar sürecek" ifadesi mevcut.

9 Kalispera (Rum.): İyi akşamlar! Kalimera: merhaba, günaydın!

10 Bonjour monsieur (Fr.): İyi günler bayım!

derece mahrumiyet belasının acizi bulundukça... Bizim için hakiki zafer; gafleti, kayıtsızlığı terk ettiğimiz, milliyetimiz, vazife ve millî haysiyetimiz hakkında her birimiz vicdanlarımızda büyük bir aşk, sönmez bir ateş duyduğumuz gün olacaktır!

Bir gün Başkumandan Vekili Enver Paşa, beraberinde Ordu Kumandanı Vehib Paşa ve kurmayları olduğu halde kolordu karargâhına gelmişler. Öğle yemeğini beraber (kolordu karargâhında) yiyor idik. Vehib Paşa esasen, Erkân-ı Harb Mektebi'nde sınıf arkadaşı bulunan Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'yı Başkumandan Vekili'ne takdim etmişti. Yemekte de söz olsun diye Yusuf İzzet Paşa'nın, *Kafkasya Nâri* müellifi olduğunu söyledi. Herhalde Enver Paşa Kolordu Kumandanı'nın aşırı Çerkesçi olduğunu biliyormuş. Çehresini o anda hiddetlenmenin verdiği bir kırmızılık bürüdü. Gayet ciddi, vakûr, aynı zamanda da hissolunacak derecede asabi lisan ile, "Burası Türk ilidir ve bu ordu bir Türk ordusudur, bu orduya mensup olan herkesin vazifesi evvela Türk olmaktır. Türklük'ten gayrı bir millî inanca sahip olanlar istediği yere gidebilirler!" demişti. Vehib Paşa söylediğine söyleyeceğine pişman olmuş, aynı zamanda yemek masasını derin bir sükût kaplamış idi.[11]

Yusuf İzzet Paşa birçok hususta büyük özeliklere sahip, iyi bir kumandan idi. Bir kere faal, vazifesine düşkün, malumatı da yerinde bir asker idi. Harbin ilk safhalarında beraber bulunduğu süvari tümeni ile başarılı işler görmüş, daha sonra Onuncu Kolordu Kumandanı ve karargâhının Ruslara esir düşmesi üzerine taltifen ve albay olarak Onuncu Kolordu Kumandanlığı'na getirilmişti. Orta zekâda bulunan Yusuf İzzet Paşa, vazifesine o kadar bağlı ve düşkün idi ki, harbin başlangıcından itibaren Tokat'ta bulundurduğu ailesinin yanına aradan seneler geçmiş olmasına rağmen bir kere bile gitmemiş idi. Halbuki istese birkaç gün için izin alması (senede birkaç defa) kendisi için pekâlâ mümkündü.

11 Metnin orijinalinde derkenarda, "Enver Paşa'nın Yusuf İzzet Paşa'ya Çerkeslik için ihtârı" şeklinde not düşülmüş.

Kendisi Çerkes, hatta aşırı Çerkesçi idi. Çerkesliği Kafkasya'nın asıl sakinleri, ayrı bir raset[12] olarak tanıyor. Bütün Çerkeslerin kültürde, lisanda, güzel sanatlarda eli müşterek bir milletolmalarını düşünüyor idi. Bir gün Erzurum'da ordukarargâhında bulunuyordum. Halil Paşa, fırkası ile oraya gelmiş, oradan Bağdad'a gidecek imiş. Hakkında, "Çerkes İshak Paşa" namında bir zat var idi. Bu İshak Paşa galiba vaktiyle Sultan Hamid yaverlerinden imiş. Hoşsohbet, açık kalpli, iyi bir zat gözüküyor idi. Söz, *Kafkasya Tarihi*'nden ve onun yazarı Yusuf İzzet Paşa'dan açıldı. Çerkes, İshak Paşa, "İstanbul'da Çerkes Kulübü açıldı, seni gönderelim" dediler. "Millî önderimiz kimdir? Bir görelim, diye gittim. Karşıma Yusuf İzzet çıktı. Bizim yeni *Çerkes Peygamberi* kitabını getirmiş. Fakat daha Çerkesçeyi bilmiyordu" demişti.

Yusuf İzzet Paşa ile bir gece Hanbike'de, çadırında görüşüyor idik. Söz ister istemez, milliyet meselesine gelmişti, bana Çerkeslerin Hititlerden olduğunu ispata çalışıyor idi. Kendisine, "Be Paşam!" dedim. "'Bizim Türkçüler de Hititleri Turan neslindendir' diyorlar. Herhalde ortada asıl kaynağı henüz muhtelefün-fîh[13] bir Hititler var. Siz de Çerkesliğe ayrı bir kök bulamıyor, neslinizi bu Hititlere bağlamak istiyorsunuz. Bakıyorsunuz ki ayrı bir konuşma diliniz var. Fizyonomi yönüyle de kendinizi Türkten ayrı görüyorsunuz. Şu halde, 'Biz ayrı bir milletiz. Aslımız Hititlerdir' diyorsunuz. Benim bir yerde okuduğuma göre (şimdi o kitabı hatırlayamıyorum, herhalde bir tarih olacak) Çerkesler tâ eskiden Baykal Gölü civarından Kafkasya'ya göç etmiş Turan neslindendir. Bugün dahi Çerkeslerin asılları orada Baykal Gölü civarında yaşamakta, dillerindeki birçok kelimeler hâlen orada konuşulmaktadır. Siz esasen Türk'sünüz. Ayrı bir millet olmayı nereden çıkarıyorsunuz?" demiştim. Yusuf İzzet Paşa vazifeye getirerek, "Siz Hazret-i Peygamber'e bile Türk diyorsunuz!" karşılığında bulunmuştu. Ben, "Yok, Hazret-i Peygamber'e Türk'tür demiyoruz, diyemiyoruz. Yalnız bazı tarih kitapları Türk'ün şeceresini Hazret-i Nuh'un dördüncü oğluna kadar götürüyorlar.

12 Race (İng., Fr.): Irk, soy, sop.

13 Üzerinde ihtilaf bulunan, hakkında ihtilafa düşülen.

Onlar Hazret-i Muhammed ile Türkler arasında ırkî bir bağ kurarlarsa bilemem.[14] Kaldı ki, kitaplarımızda okuduğumuz İslâm Tarihi, Peygamber Efendimiz'i hep Arab-ı müsta'rebden gösterirler; müsta'reb demek aslen Arap veya Arap değil iken sonradan Arap veya Arapça olmuş demek değil midir? Peygamber Efendimiz kendi mübarek ceddini "Hazreti İbrahim" olarak göstermiyorlar mı? Tarih İbrahim Peygamber'i elbette ırk itibarıyla Turanlı olarak kabul edip ve emin olalım ki zaman geçtikçe en eski miras da en asaletli ve kabiliyetli milletin hangisi olduğu meydana çıkacaktır. Yalnız görüyoruz ki âdetleriniz hatta isimleriniz arasında eski Türk âdetleri, Türk adları var. İşittiğimize göre Eski Çerkesler, ağacı mukaddes addediyorlarmış. Eski Türklerin dinleri malum "Şamanî" idi. Buna dahi bugün Müslüman bulunmalarına rağmen Kırgızlar da ağaçlara mukaddes nazarıyla bakarlar. Siz düğünlerde at koşturur, bir süvari elinde yaş deri kaçırtır, diğerlerine onu kovalatırsınız. Orta Asya'da Kırgızlarda düğünlerde at yarışı da yaparlar. Bir süvari oğlak tutar, diğerleri onu almaya çalışır. Bu oyuna Türkler "baybuka" derler. Görülüyor ki Çerkeslerin kendilerine millî bir hususiyet gibi mâl etmek istedikleri âdetler, oyunlar Turan nesline ait, Türk'ün ortak ve umumun malıdır...

Yusuf İzzet Paşa, "Hangi Çerkes kabilesinin ismi Türk'müş?" diye sormuştu. Cevaben, "Paşam! Çer ne demektir? Kendinize alem olarak kabul ettiğiniz bu kelimenin sözlük manası nedir? Bakınız! Genel isminiz dahi öz-be-öz Türkçedir. 'Çer', 'çeri' Türkçede, 'asker', 'askere mensup' demektir. 'Yeniçeri'nin, 'yeni kurulmuş askerlik' demek olduğunu bilesiniz. 'Çerkes' de esas Türkçede, 'asker adam' demek değil midir? Bunun gibi bilmem siz tarihte tesadüf ettiniz mi? 'Beştav' adında vaktiyle bir Çerkes kabilesi var imiş, 'Beştav' hâlis muhlis Türk adıdır. 'Türkmen', 'Teke' vs. nasıl bir Türk kabilesi adı ise, 'Çerkes' de aynıyla öyledir.

14 Burada yazar, "Kaldı ki, ..." diye başlayan paragrafı kırmızı kalemle sonradan ilave etmiş ve bu bölüm büyük ölçüde yan sayfada yer almıştır.

Lisanınızın umumi Türk Lehçesi'ne göre farklı olması neslen Türk ve Turanlı olmamanıza delalet etmez. Bugün neslen, aslen Türk olduğu tarihî bir hakikat olarak sabit nice cemaatler var ki saf lisan ile konuşuyorlar. Vaktiyle ahlakça, dilce, hatta dince Türk ailesinden olan birçok kavimler bugün tamamıyla Türkçelerini kaybetmiş bulunuyorlar. *Kafkas Tarihi*'nin müellifine bu konuda örnek zikretmeyi fazla bulurum. Paşam siz çok eski zamanlarda Turan'dan Kafkasya'ya göç etmiş bulunuyorsunuz. Kafkasya, büyük göçlerin güzergâhı olan bir yerdir. Orada uzun asırlar içerisinde birçok kavimler ile temasta bulundunuz. Bu temas, tabii lisanınız üzerine etkili olacak idi. Sonra siz lisanınız Çerkesçe üzerinden öz ve eski Türk lisanıyla karşılaştırmalı bir inceleme yaptınız mı? Kullandığınız kelimelerin asıl ve kökü itibarıyla öz Türkçe ile münasebeti ne derecelerdedir?"[15]

Yusuf İzzet Paşa, "Bu görüş Türk milliyetçiliğinin emperyalist zihniyetinden doğuyor" demişti. Kendisine şöyle karşılık verdim, "Paşam üzülerek ifade ederim ki milliyetçilik itibarı ile emperyalist değil, şimdiye kadar millî kimliğini muhafazada gaflet ve gevşeklik göstermiş Türkler var. Sınırı Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e, doğuda Japon Denizi'nden batıda Tuna'ya ve Selanik'e, daha

15 Orijinal metinde yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüştür: Ankara'da mebus ve İstiklâl Mahkemesi Reisi iken Kuşçubaşızâde Hacı Sami Bey'den Özbekistan'dan gönderilmiş ayrıntılı bir mektup almıştım. Hacı Sami Bey Meşrutiyet'in ilanından sonra memlekette Çerkeslik fikrini takip edenlerden biri idi. O zaman Hacı Sami Çerkes Reşid (Edhem Bey'in ağabeyisi) ve diğer beyler Çerkeslik idealinin takipçisi olmuşlardı. Hacı Sami Bey Orta Asya'ya gitmiş, Türkistan'ı, Kazakistan'ı, Özbek, Türkmen başka illeri, özetle, bütün Turan'ı dolaşmıştı. Oradan yazdığı bu mektubunda bana, "İhsan, Çerkesliği ayrı bir millet olarak hayal edişimde büyük bir hata işlemiş, günaha girmişim. Bütün Turan'ı gezdim. Muhtelif Türk ırklarıyla Türklüğün kaynağında temasa geçtim. Bizim Çerkesliğe özel zannettiğimiz âdetlerin öz Türk malı olduğunu bizim Çerkesçe dediğimiz lisanın çoğu kelimelerinin burada konuşulan öz Türkçeye dahil olduğunu gördüm. Dün aşırı sayılabilen bir Çerkesçi idim. Günahımı itiraf ediyorum. Ayrı bir Çerkeslik yok. Yalnız engin bir Türk âlemi var. Çerkeslik o âlemin bir parçası, Türklüğün bir koludur. Türkiye'ye döner isem bu konudaki geniş incelememi neşredeceğim. Hamdullah Subhi Bey'e bu hususta incelememden ayrıntıyla bahsettim. İster isen ondan malumat alırsın!" demişti.

ötelere kadar koca bir millî Türk vatanı var ki, genel nüfusu aslen, neslen çoğunluk itibarıyla Türk'tür. Elli-altmış milyon bir Türklük. Araplar din yoluyla bir kısmını Araplaştırmışlar. Acemler, lisan ve edebiyatları etkisiyle, Çinliler vaktiyle akıl ve hesaba gelmeyen hile ve siyasi düzenlerle, Ruslar, cebren misyonerleri vasıtasıyla onları milliyetlerinden ayırarak Farisî, Çinli, Rus ve saire yapmışlar. Ne hacet! Neslen, dinen, kültüren bir olduğunuz halde siz Çerkesler bile bugün ondan ayrı bir millet olduğunuzu zannetmek hatasında bulunuyorsunuz. 'Çerkes Kulübü' namıyla Türk toplumuna karşı ayrılık eğilimleri gösteren hususi meseleler oluşturuyorsunuz. Şu halde Türk milliyetçiliğine nasıl emperyalist denilebilir? Evet, Avrupa'daki milliyet cereyanlarına bakarak bilhassa memleket dahilinde kendilerini Türk toplumu dışında addeden unsurların tavır ve vaziyetlerinden ilham alarak bugün bir Türk milliyetçiliği doğmuş veya doğmak üzere bulunuyor. Bu Türk milliyetçilerine göre ise millet yalnız ırk ve kavmiyet üzerine kurulu değildir. Böyle bir iddia realizme aykırıdır ve ilme uymaz. Bugün Türk milliyetçileri nazarında millet: Tarihçe, lisanca, dince, ahlakça, hissiyatça, güzel sanatlarca özelikle âdetler ve an'anâtça[16] bir ve ortak olan bir zümreye denir. Çerkesler henüz yarım asrı az zaman geçmiştir ki Kafkasya'yı ihtiyarlarıyla terk ederek buraya Türk'ün kardaşlığına atılmışlardır. Onlara vatanlarını terk ettiren kuvvet, buraya çeken cazibe işte Türk milliyetçiliğinin yücelttiği Türk milliyeti budur. Affedersiniz Paşam! Burada üç buçuk guruş maaş ve fani bir makam için mi didiniyorsunuz? Bize nazaran sizi binbir tehlike ve mahrumiyetler içerisinde burada tutan, fedakârlığa sevk eden kuvvet Türk milliyetçiliğidir ki siz farkında olmadan özünüz bilinçaltınızda yaşıyor ve sizi vazifeye sevk ediyor. Affedersiniz! Müsaadenizle fikrimi arz ediyorum: Hakikat bu iken sizler gibi memleketin yetiştirdiği düşünürler için Çerkeslik'in bizden, Türklükten ayrı bir varlık olduğuna inanmak sadece bir gaflettir; başka bir şey değil." Yusuf İzzet Paşa kızarmış idi. Ben sözüme devam ile, "Paşam! Türkiye'de Çerkes namını taşıyanlar iki yüzbin kişiyi bulmaz. Dışarıda ne kadar varsınız? Onu da açık

16 Kırmızı kalemle, derkenarda ve "gelenek ve göreneklerce" anlamında.

olarak bilemiyoruz. Farz edelim ki, bir milyon haydi diyelim ki iki milyonsunuz. Bugün tamamı iki milyondan ibaret, o da Kafkasya, kuzeyi Kafkasya'da kalmış bir kavmin Türkiye'de dağınık bir kısmının ayrı bir millet olmak sevdasına düşmesi ne demektir? Tarihin çeşitli devirlerinde İslâm ve Türk dünyasına karşı düşmanca ve mahvedici bir tutum almış olan Rusluk karşısında millî varlığını idrak etmiş ve sürekli Avrupa Hıristiyan âlemi taraflarından himâye edilen Ermenilik ve Gürcülük arasında büyük Türklük âlemine karşı bir hususiyet almak istemekle ne gibi bir akıbete hazırlandığınızı düşünüyor musunuz? Bu miktar ve bu esasla Kafkasya'da dahi Çerkeslik için emniyet, istiklâl ve istikbal vadedilebilir mi?

Yusuf İzzet Paşa, "Hâşâ! Osmanlı camiası dışında kalmak. Bu Türkiye'deki hiçbir Çerkesin hayalinden geçmez. Osmanlılıkta çoğunluğu, İslâmî aileye dahil unsurlar oluşturur. Osmanîlik çeşitli unsur ve cemaatlerden şekillenmiş siyasi bir oluşumdur. Bu anlayışta hakikate uymayan bir hata var mı?" demişti. Kendisine cevap verdim, "Paşam, biliyorsunuz ki içinde bulunduğumuz asır milliyet asrıdır. Osmanlılık da dediğiniz gibi çoğunluğu, Türk, Arap, Çerkes, Kürt gibi kendilerini ayrı birer millet addedip, bugün bilhassa bu karışıklık içerisinde müstakil kültürlere sahip birçok İslâm dışı azınlıkların[17] da bulunduklarını nazara alarak hükmedilebilir ki bu oluşum dilde, dinde, harsta birlik esasına dayanan milliyet telak-

17 Orijinal metinde yazar bu kelimeden itibaren satırın üzeri kırmızı kalemle çizerek şu ifadeyi girmiştir: Azınlıkları da var ki, Osmanlı camiasına hiçbir zaman ısınamamışlar artık ısınmalarına da imkân yoktur. Bizimle her şeyleri ayrıdır ve Türklerin yanı başında hiçbir zaman da silah ve kader arkadaşlığı asla yapmamışlardır. Kaldı ki, kısmen hem toplu hem de çağdaş bir kültüre sahip olmuş birer hükûmetleri de vardır. Binâenaleyh, Osmanlı camiasındaki Türk'ün gayri telakkî edilen İslâm unsurları ile İslâm dışı unsurlar arasında büyük fark vardır. Esasen tamamıyla Türk olan hatta ancak içten gelme bir kendiliğinden sevk ile bir gün İkinci Abdülhamid'e bile, "Ben Türk padişahıyım" dedirtmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir Müslümanın kendini gayr-i Türk telakkisi en büyük bir ihanet, hıyânet ve delildir; hele maddi ve manevi varlığını Türk ekmeğine Türk bileğine tamamıyla borçlu bulunanlar! Millet kanda değil, candadır; bu can da ciğer de evvela canânda, millî idealdedir. Ve işte bu ideal ile donanmış bugünkü günün Osmanlı Türkleri artık hayatiyeti kalmayan Osmanlılığı değil, Türklüğü kendilerine baş tacı etmişlerdir ve böyle... (dilde, dinde vd.)

kisine aykırı zayıf, yapay, ömürsüz bir oluşum olan[18] Osmanlılığı bırakmışlardır. Türkiye'deki Türk dışı sayılan İslâm unsurlarıyla ırkan ve neslen ayrı dahi bulunsa mademki dinen, lisanen ve kültüren hepimiz biriz; demek ki, hepimiz bir milletiz. Ve bu milliyetin adı Türk'tür! diyorlar."[19]

Sohbet burada bitmiş ve Yusuf İzzet Paşa bir daha benimle milliyet sohbeti açmamış idi.

Ruslar işgal ettikleri mevzileri esaslı surette sahra istihkâmâtıyla tahkim etmişler, kum torbalarından düzenli siperler, aralarında mitralyöz yuvaları oluşturmuşlar, ilerlemiyorlardı. Biz de yeni baştan orduda bir tamir işine girivermiştik. Ruslar bize nazaran zengin, ilerlemiş, nüfusu pek çok, arazisi bir dünya kadar geniş, demiryolları, şoselerle bütün memleketi örülmüş bir düşman idi. Batı Cephesi'nde Almanlarla Büyük Savaş'ta olmalarına rağmen bizim karşımıza elbiseleri düzenli, sırtlarında kalın kaputları, kışın ellerinde cep sobaları, her zaman için bizim üstümüzde bir kuvvetle karşımızda bulunduruyorlardı. Bu sefer de karşımızda bize nazaran dört beş misli üstünde düzenli bir Rus kuvveti vardı. Bizde ise hiçbir şey kalmamış idi. Esasen fakir idik, geri idik, teşkilatsız idik.[20] Mevcudumuz ne var ise İstanbul'da idi. Onu da uzun süre[n] harp senelerinde bitirmiştik. Memleketimizde yol, demiryolu, nakliye vasıtaları yok idi. Kayseri'den Niğde'den yaya olarak gelecek, hava değişimi sürelerini köylerinde tamamlamış yahut kaçak durumunda iken yakalanmış ve bir kısım geri kalan asker ile kıtaların pek azalmış olan mevcudunu bir dereceye kadar dolduracak bir yandan da bunlara yeniden inzibat ve intizam ettirecektik. Zabitân, takdire değer bir azimle çalışıyor idi. Bir gün, "Ordu kumandanı geliyor!" dediler. Ve birkaç saat sonra da Vehib Paşa kurmay erkânıyla kolordu

18 Orijinal metinde yazar bu kelimeden itibaren üstü çizilen satırda şu ifadeyi girmiştir: Türkçüler, Osmanlılığı bilhassa bütün dünyanın nazar-ı husûmeti muvâcehesinde böyle zayıf, sıfır bir mahiyette bulundurmak istemiyor.

19 Orijinal nüshada bu kelimenin üstü kırmızı kalemle çizilmiştir.

20 Orijinal nüshada üstü çizili "Memleketimizde yol, tren ve saire yok idi" ifadesi bulunmaktadır.

karargâhını teşrif ettiler. Öğle yemeği yenildi. Kumandanlar hususi görüşecekler idi. Beni de yanlarına çağırdılar. Yusuf İzzet Paşa ile ordu kumandanı dost idiler. Bilhassa Vehib Paşa, sınıf arkadaşına gayet samimi davranıyordu. Vehib Paşa beni de tanır idi. O Topçu Mektebi'nde zabit sınıfında iken ben de Topçu Harbiyesi birinci sınıfında idim. Bundan başka inkılâp hareketleri ve İttihatçılık da bizi birbirlerimize daha ziyade tanıtmıştı. Evvela Yusuf İzzet Paşa'ya Onuncu Kolordu Kumandanlığı kendisinde kalmak üzere İkinci Kafkas Grubu Kumandanı olduğu tebliğ olundu. Onuncu Kolordu'ya ise vekaleten Otuzuncu Fırka Kumandanı Miralay Bahaeddin Bey kumanda edecekti. Ondan sonra sağ tarafta büyük bir ordumuz taarruza hazırlanmakta imiş. Biz de daha evvel inisiyatifi ele alarak hiç olmazsa ilk hamlede Trabzon'u geri almalı imişiz. Sözlerinin grup kumandanı tarafından pek de arzu ve hararetle dinlendiğini görmeyen Vehib Paşa bu sefer hitabını bana çevirerek, "Daha evvel harekete geçmek ve bir taarruz ile Trabzon'u ele geçirmek, herhalde bunu yapacağız, değil mi İhsan?" buyurdular. Yusuf İzzet Paşa bu görüşe ne katılıyor, ne de onun aleyhinde bir söz söylüyor. Yalnız ileri sürülen sözleri isteksiz ve keyifsiz bir ruh hali ile dinliyor idi. Ben, "Paşam! Bu ordu çok zedelenmiştir. Bu dördüncü defadır ki, ordu 'ba'sü-ba'de'l-mevt'e[21] uğruyor. Taburların mevcudu iki yüzü bulmaz. Onlar da -birkaç defa firar etmiş de-[22] yakalanmış yahut hava değişimi ve iyileşme devrini tamamlamış askerden ibarettir. Düşman bize kıyas edilemeyecek derecede bol vasıtalara sahip, adetçe de dört beş misli üstün gelmekte. Ordu taarruz eder, fakat bu halde değil. Evvela hazırlanmalı." diye cevap vermiştim. Paşa sıkılmış görülüyordu. Bana, "Elbise harb etmez. Muharebeyi kalp yapar. Harpte insanlar çoğunlukla düşmanın berbat halini kestiremezler. Daima kendi noksanlarının, eksikliklerinin etkisi altında yaşarlar." diye karşılık verdi. Kendi kendime, "Tabii" diyordum. "Eğer harbi

21 Öldükten sonra dirilme.

22 Orijinal nüshada tire içine alınan kısmın üzeri kırmızıyla çizilerek "mükerrer firarilerden" ifadesi girilmiş.

kalp yapmasa ve bu çaresizlik, vasıtasızlık içerisinde Türk zabitinin çelik kalbinden başka bir kalp olsa idi, çoktan iş bitmiş olurdu."

Sessizlik devam ediyor, Ordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa da beklediği ve istediği tasvibkârlığı görmüyordu. Hitâbını tekrar bana çevirerek, "Görüyorum ki İhsan sende de ateş sönmüş, muharebe ve taarruz şevkini kaybetmişsin!" diyor idi. "Paşam!" dedim, "Her nedense biz ifrat ve tefritten kendimizi kurtaramıyoruz. Dün ihmalimiz, tembelliğimiz, kudretsizliğimiz yüzünden pekâlâ mümkün olan şeyi gayri mümkün görüyor idik. Balkan Harbi'ni kumandanlarımızın bu ruhi zaafından kaybettik. Bugün de heyecanımızın taşkınlığı şevkiyle olacak hakikatte gayri mümkün olan bir hareketi mümkün addediyoruz. Bu ikisinin ortasını biz ne zaman bulabileceğiz? Bilmem ki... Şurada kolordunun elinde yedek olarak gördüğünüz başıbozuk elbiseli, başı kabak, ayakları çıplak, mevcudu henüz beş yüzü bulmayan bir piyade alayı var. Diğer alaylar daha zayıf... Senelerce karşı karşıyayız. Düşman bizi görüyor, biz de onu... Bilmem ki taarruz nasıl başarılı olur?"

Yusuf İzzet Paşa söze karışmış idi, "Paşam! İhsan Bey muharebede cidden cesurdur. Kolordu, topçularının haberleşmedeki başarılarını çok kere İhsan Bey'in şahsi cesaretine borçludur. İhsan Bey, bilakis emrindekilere daima muharebe şevk ve imanı veren bir arkadaştır." dedi.

Ben anlıyordum, ihtimal, Vehib Paşa zafer vaadi ile İstanbul'dan orduya gelmişti. Bizde âdettir, kusurlar daima alttaki makamlara hamledilir. Yüksek makam ashâbı oldukları için hakiki mesuller bir türlü görülmez. Çoğunlukla, ikinci derecedeki zevat mesul tutulmak istenilir. Üçüncü Ordu esas-ı kabiliyet itibarıyla yüksek idi. Erzurum'un, Trabzon'un, Sivas'ın ve sair cesur ve gürbüz askerlerinde tek bir noksan var idi. Barış vakitlerinde özenli, diri, azimli(?) bir mesai ile harbe hazırlatılmaması, düzen, disiplin noksanı "Allahu Ekber'de" Rusların direnişi ile birlikte kışın soğuğunun öldürücü tesiri, açlık ve ve sair... karşısında bu köksüz düzen çabuk çürümüştü. O günden itibaren ordu bir daha ordu olamadı. İhtimal İstanbul, Erzurum'un düşüşünü, ordunun sonradan birbiri ardınca

gelen geri çekilişlerini Mahmud Kâmil Paşa'nın iktidarsızlığına yüklemek istemişlerdi. Vehib Paşa herhalde bir kahraman olmak hülyası ile Kafkas Cephesi'ne gelmiş bulunuyordu.

İki gün sonra arzu olunan taarruz başladı. Yusuf İzzet Paşa'ya, "Ordu Kumandanı Paşa Hazretleri vaziyeti sağlıklıca düşünebilmek için epey uzakta karargâhlarında bulunacaklardır. Hakkımdaki yanlış zanları ancak siz düzeltebileceksiniz. İhsan'da hayat bâki kaldıkça vatan için muharebe ve mücadele aşk ve ateşi sönmez" demiştim.

Kolordu Kumandan Vekili Miralay Bahaeddin Bey gerçi bir erkân-ı harp değildi. Fakat iyi bir kumandan olmak için fıtrat, onu lazım gelen bütün özellikler ile donatmıştı. Evvela cesur idi. Cesur olduğu kadar da ölçülü, basiret ve sükûnet sahibi, aynı zamanda emrindekiler üzerinde samimi, güvene dayanan güç tesisinde her zaman başarılı olmuş tecrübeli bir kumandan idi. O, sorumluluktan da korkmaz idi. Onun bir zaafı vardı. O zaaf da hakikatte bir üstünlük idi. Fakat bizim çevre için o zaman bir zaaf addolunabilir idi. Bahaeddin Bey lakırdı çekemez, izzet-i nefsimi rencide edecekler diye çok korkardı.

Taarruz harekâtı başlamazdan evvel beni de beraberine alarak düşman mevziini ve kıtaların hareket edecekleri araziyi bir kere de mahallinde ve en ufak arıza ve teferruatına kadar incelemiş, tasarlanan taarruz planının tatbik şeklini kıtaların taarruz istikametlerini ve hedef mıntıkalarını, topçunun genel surette mevziini ve istihdam şeklini düşmanın durumuna ve arazinin haline göre yeni baştan bir "etüd"den geçirmiştik. Düşmanın dikkatini çekmek için bir gün ara ile tabur ve bölük kumandanları da üstlenecekleri vazifelerine nazaran bu "etüd"ü yaptılar... Ertesi gün vakit öğleni henüz geçiyor idi. Piyadeler siperlerinden ileriye atıldılar. Kararlaştırılan plana göre ileri kıtalar "silah gibi" vaziyetinde seri yürüyüşlerle ilerliyorlardı. Akabinde kesif düşman piyadeleri siperlerini işgal etmiş, mitralyöz yuvaları da alev ve duman kusmaya başlamıştı. Zaten aradaki mesafe az idi. Muharebe birdenbire şiddetlendi.

Ben topçu ateşini idare ediyordum. Kolordu Kumandanı Vekili Bahaeddin Bey de yanımda, benim gözlem mevkiimde bulunuyordu.

Başlangıçta mevzide bulunan her üç bataryanın [on iki topun] ateşini siperler üzerine yönlendirmiş idim. Piyadelerimizin hareketini siperlerden gelen bu ateş etkiliyor idi. Sonra düşman mitralyözleri de ehemmiyet kazanmışlardı. Bunun üzerine bir bataryanın ateş yönünü bu mitralyöz yuvaları aleyhine çevirmesini, diğer iki bataryanın bu bataryadan kalan siper kısımlarını da nazara alarak[23] düşman mevziinde boş bir yer bırakmamak üzere ateşe devam etmesini uygun gördüm ve emreyledim. Düşman topçusu piyademizi dövemiyor, sürekli gizlenme mevziindeki topçumuzu arıyor, bir yandan da her nasılsa keşfettiği bizim gözlem mahallimizi dövüyor idi. Gözlem mevziimiz müsait, orada üzerimize gelen mermiyi havadaki vızlamasından daha evvel anlıyor, mermi üzerimizde patlamadan evvel aşağı çömelip tehlikeyi savıyor idik. Senelerce süren harbde bu âdeta bizim için bir eğlence olmuştu.

Piyadelerimiz düşman siperlerine iki ilâ üç yüz metre kadar yaklaşmışlar, düşmanın yoğun ve üstün ateşi karşısında daha ileri sokulamıyorlardı. Muharebe cidden şiddetlenmiş, ileri hatta göz gözü görmüyor, düşman topçusu, bulunduğumuz sırtı ve sahayı mermi yağmuruna tutuyordu. Acaba hangi düşman kısmı piyademize daha etkili oluyordu? Onu bilsek topçu ateşini oraya yoğunlaştıracaktım. Piyade hattıyla telefon haberleşmesinden bir şey anlaşılamıyordu. Vaziyete nazaran yaverimi de ileriye göndermeye acıyordum. Yanımda bulunan Kolordu Kumandan Vekili Bahaeddin Bey'e, "Ben ileriye piyadenin yanına gideceğim. Topçu ateşini mühim hedefler üzerinde merkezlendirmek için buna ihtiyaç görüyorum" dedim. Bahaeddin Bey, "Öyle şey olur mu? Bu vaziyette oraya nasıl gidersin?" karşılığında bulunmuşlardı. "Gidilir gidilir kumandanım. Bana bir şey olmaz. Olsa olsa devlet bir kat elbise parası vermeye mecbur kalır.[24] Ben ölmem!" dedim ve ileriye atıldım. Filhakika bu vaziyette kolordu topçu kumandanının bizzat avcı hattına kadar

23 Orijinal metinde "nazara alarak" ifadesinin üstü kırmızıyla çizilerek onun yerine "unutmayarak" ifadesi girilmiş.

24 Yazar burada şöyle bir dipnot düşmüş: Yaralanan zabitâna bir kat elbise bedeli parası veriyorlardı.

gitmesi gerekmezdi. Bu vazifeyi emir zabitine gördürmek daha doğru idi. Fakat (insanlık bu) ben şu harektimle ordu kumandanına, "İhsan'da muharebe şevk ve ateşinin sönmediğine, taarruz fikrinin uyuşmadığına" bir delil, bir vaka göstermek istiyordum.

Kurşun, mitralyöz mermileri yağmuru altında piyade hattına gittim. Ateşleri ile piyademiz üzerinde çok etkili olduğunu gördüm. İki mitralyöz tüfeğinin yerini daha tespit ederek geriye döndüm. Piyade pek sıkışık idi. Taburlar son yedek kuvvetlerini elinden çıkarmış, bütün kuvvetini ateşe sokmuş. Fakat düşman ateşi çok üstündü. Hattı ileri sürmek mümkün olamıyor idi... Bir batarya yeni hedefini gösterdim. İki top eski hedefine, ateşe devam edecek. İki top da bu gibi hedefini, mitralyöz yuvalarını dövecek idi.

Gözlem mevkiine yeni gelmiş, Bahaddin Bey'e gördüklerimi ve piyadenin halini anlatıyor idim. "Yusuf İzzet Paşa geliyor" dediler. Bir Avrupa ordusunda özellikle böyle ciddi durumlarda maksada aykırı hiçbir hareket yapılmaz. Manevralarda mola halinde aynı ordu kumandanı geçer de asker rahatını bozmaz. Öyle zamanlarda saygı vaziyeti men edilmiştir. Düşman karşısında tehlike altında karşılama, saygı yapılır mı? Biz düşüncesiz bir alışkanlık ile ayağa kalkmış, gelen kumandanı karşılaycaktık. Tepemizde bir şarapnel patladı. O anda Kolordu Kumandan Vekili Bahaeddin Bey'i göğsüme yığılmış buldum. Şah damarından kan fokurduyor, birdenbire rengi sara[r]mış, gözleri parlaklığını kaybetmiş, âdeta matlaşmış, arslan gibi bir asker kanlar içerisinde belli belirsiz bir seda ile göğsümde, "Lâilâheillallah" diyor, Kelime-i Şehâdet getiriyordu... Bahaeddin Bey'i, o cidden değerli ve vasıflı askeri, ahlaklı, namuslu ve mükemmel bir insanı kaybetmiştik. Bu kayıp, ordu için, memleket için, Türklük için mühim idi. Ordu her zaman bir fırkaya sahip olabilir. Fakat Bahaeddin Bey gibi bir kumandanı, ahlak ve fazilet sahibi bir büyük insanı kolay kolay yetiştiremezdi... Merhum, bir gece çadırında portatif karyolasında kaldı, ertesi gün tabutunu gözyaşlarımızla ıslatarak o kahramanı Refahiye'de cami kabristanına defneyledik. Defnedilişinde Ordu Kumandanı Vehib Paşa da bulunmuş, kabri üstünde söylediği nutkunda onun vasıflarından,

orduya ettiği hizmetlerden, başarılardan bahsediyor. Kana bulanmış miralay formasıyla Allah'ın huzuruna giden kahraman[ın] livalığa[25] terfi ettiğini bildiriyordu. Livalık Bahaeddin Bey için hiçti. O binbaşılığında fırkaya, miralaylığında kolorduya hem de düşman karşısında ve başarıyla kumanda etmiş idi.

Bunca azim ve gayrete rağmen piyadeler taarruzu ilerletememişlerdi. Ortalığın kararması bekleniyor idi ki, asker geriye çekilebilsin.

Sonradan öğrendiğime nazaran Vehib Paşa İstanbul'dan ayrılır iken vekaleten Harbiye Nezareti'ni idare eden Talat Paşa'ya hem de sağ taraftaki Ahmed İzzet Paşa, ordusunun toparlanmasını tamamlamadan evvel taarruza geçerek mutlaka Trabzon'u geri alacağını vadetmiş imiş.

Bundan önce Bahaeddin Bey'in kolordu kumandanlığı vekaletine geçmesi üzerine Otuzuncu Tümen'e alay kumandanlarından bir zat geçici olarak kumanda etmekte idi. Bahaeddin Bey'in şehâdeti ile tümen kumandanlığı büsbütün boş kalınca buraya orduca genel harekât esnasında öne çıkmış Cemil Cahid Bey isminde bir piyade binbaşısının vekaleten tayin edildiği duyulmuş idi. Tam bu esnada Otuzuncu Tümen'e geçici olarak kumanda eden zatın düşman tarafına iltica ve karar edildiği haberini öğrendik. Tümene kumanda eden bir zat hem de mektep ve tahsil görmüş aydın bir kumandan muharebe meydanında isteği ile düşman tarafına geçsin. Hadise çirkin olduğu kadar mühim idi. Yusuf İzzet Paşa bu hususun araştırılmasını bana havale etti. Evvela bu adamın milliyeti, mezhebi ve ruhi eğilimleri nedir? Onu araştırmaya lüzum gördüm. Öğrendim ki, esasen Mekteb-i Harbiye'den piyade mülâzım-ı sânîsi[26] olarak çıkmış olan bu adam Dersimli ve mezhebi Alevî imiş. Fırsat ve imkânı buldukça Kürtçe konuşur ve Kürtlükle iftihar eder imiş. Civardaki Zaza köyleri kendisini tanırlar. Genellikle zabitâna soğuk davranmalarına bedel kendisinin ziyaretine akın akın gelir, yağ, peynir, bal hediye getirirler imiş. Mesele ortaya çıkmıştı. Bu adam

25 Tümgeneral.
26 Teğmen.

milliyeten kendisini Türk camiasına bağlı bulamıyor. Bu camia ile mezhep itibarıyla bir bağlılığı yok. Ancak mevki, şahsi menfaat ve güç hırsıyla nasılsa Mekteb-i Harbiye'ye girmiş, menfaati, ihtirası gerektirdikçe devlet hizmetinde kalmış, son zamanda ümit ettiği mevki ve ikbâli ele geçiremeyince memleketinin de Ruslar eline geçtiğini görerek ve bu toprakların Türklere dönmesine ihtimal vermeyerek nihayet bu kötü alçaklığı etmiş olacak idi.

İnsanları şahsi, ferdî bencilliği tersine, toplumun kurtuluşu namına vazifeperverliğe, fedakârlığa sevk edecek ancak idealidir. Ortak idealdir ki, milletleri kurar, orduları zafere sevk eder, bazen "i'lâ-yı kelimetullah', bazen "i'tilâ-yı millet" şeklinde ortaya çıkan ortak idealden mahrum kimseler vazifeyi ancak şahsi menfaat karşılığı olarak kabul etmişlerdir ki ümit ve bekledikleri menfaati göremeyince ruhları bu yoksunluktan doğan ıztıraplara tahammül edemez ve kendilerini icabı halinde ihanete bile sevk edebilir[ler].

Fakat Ruslar öteden beri bazı teşebbüslerimizden daha evvel haber alıyor, arada sırada kıtalar arasındaki telefon hatları kesilerek mühim anlarda kolorduda haberleşme kesiliyordu idi. Sakın bu hain adam kolordu dahilinde düşman hesabına çalışan bir şebekenin "şefi" veya mensubu olmasın? Her şey muhtemel ve mümkün... Herif düşman tarafına kaçtı. Ortada ve elde başka delil de yok. Araştırmanın derinleştirilmesi imkânsız idi.

Memleketin şimdiki hali ve geleceği ile alakadar olanlar için bu hadise iki açıdan etraflıca düşünmeye değer idi. Biri: Dersimliler Kürt değil; hâlis muhlis Türk. Hem de Oğuz neslinden idiler. Bu bir tarihî hakikat idi ki, Oğuz neslinden bir kısım olan bu Türkler İran nüfuzunda Şiîliği kabul etmişler ve Kürtlerle aynı mıntıkada temasları dolayısıyla da Kürt lisanını kendilerine mâl etmişlerdi. Zaten Kürtler, Türk ile Fars'ın ırkî karışımdan meydana gelmiş melez bir zümre; Kürtçe de Farsça ile Türkçenin karışmasından doğmuş karışık bir lisan değil miydi? Öz be öz Türk olan bir halk nasıl kendisini Türklük camiasının dışında addedebiliyor idi? Bilhassa Mekteb-i Harbiye'den zabit çıkmış ve Türk ordusunda alay kumandanlığına kadar yükselmiş bir Dersimli neden tarihin bu hakikatine nüfuz

edememiş, dalâlette saplanıp kalmıştı? Bunda ulema geçinenlerin günahı, hatalı ve kusurlu davranışı inkar edilemezdi. Ulema bir türlü Şiîliği mezhep olarak tanımıyor, ona mensup olanları âdeta kâfir sayıyordu. Milliyet duygularından ziyade dinî tesirler altında yaşanılan bir yerde ve bir devrede Dersimlilerin de Şiîliklerine sadık kalarak milliyetlerini ihmal etmeleri doğal idi. Fakat tarihe ve dünya ahvaline, bütün cihana hâkim olan milliyet fikir ve cereyanlarına vâkıf olmaları lazım gelen devlet ricali, düşünürler, edipler, yazarlar neden şimdiye kadar buna lâkayıd kalmışlardı? Neden hâlen buna karşı harekete geçmiyorlar? Vaktiyle İran hükümdarlarından, "Nâdir Şah" Osmanlı Devleti'ne, "Şiîliği bir mezhep olarak tanıyınız! Türk ve İslâm arasındaki şu ihtilaf kalksın. Siz Osmanlılar batıda, biz İranlılar burada Türklüğün yücelmesine çalışalım!" demiş. Ve fakat şu temiz ve milliyetperverâne olan talep meşihat makamının bağnaz ve idraksiz zihniyetinde bir yer bulamamış idi. Münevverlerimiz Meşrutiyet devrinde olsun memleketi idare edenlerimiz bundan bir ilham almamalı, İslâm ailesi dahil milyonlarca insanın kabul ettiği bir mezhebi sümme't-tedarik reddetmekle ancak İslâm vahdetinin kırılacağı düşünülmemeli mi idi?

İkincisi, görünen halin zıttına hakikatte kendisini Türk camiasının dışında addeden, milliyeten, kültüren, hissen Türklüğe karşı ayrılık güden, önde zümredaşları, aile efradı arasında Türkçeden gayrı hususi lisan ile konuşan kimselere şu milliyet asrında Türklük kaderinde etkili olacak bir mevki ve vazife nasıl verilebilir idi? Hâlen ihmal edilen bu zihnî haller o kadar derin bir gaflet idi ki, değil yalnız Osmanlı Tarihi, Türklüğün genel tarihi bu gafletin meydan verdiği feci hadiselerle bu ikiyüzlü ve fakat Türklüğe karşı ecnebi unsuların yaptığı canice ihanetlerle doludur. Vaktiyle Çinliler bu ruhen ecnebi, görünüşte Türk dostu zararlı unsurlar ile Türklere az mı oyun oynamışlardı? "Mete"nin kurduğu (Hiyung-Nu)[27] Türk İmparatorluğu'nun batmasında en mühim sebep bizden zannedilen ve kendilerine gafilâne emniyet edilerek en yüksek makam ve

27 Çincede "Hiung-Nu", Türkçede "Hun/Kun".

mevkilere çıkarılan bu unsurların ihanetleri olmadı mı? Tungyu (Türk) İmparatorluğu'na[28] sığınmış "Çang-sun-çing" adında bir Çinlinin açıkça gösterdiği sadakate rağmen kahraman orduları ile koca Çin'i haraca bağlayan bu Türk İmparatorluğu'nun nihayet Çin devletinin bir esiri olduğunu ilan edecek kadar aşağılanması ve rezil düşmesinde ne derece etken olduğunu tarihler yazmıyor mu? Nihayet Osmanlı tarihimizde saraylara kabul edilen kadın, erkek bu çeşit bir sür[ü] karaktersizin çevirdiği entrikalar, yaptıkları ihanetler az çok okumuş olanlarımızca malum ve meydanda değil mi? Türk Tarihi böyle dil, din, ruh, kültür ve saire itibarı ile samimi ve Türk olmayan Türklük camiasına ya bir zararlı fikir veya yalnız menfaatlerin sevkiyle veyahut mahzâ tesadüfün zorlamasıyla girmiş bulunan unsurların (kadın olsun, erkek olsun ve ne kadar ikbâl gösterilir, hangi mevkiye çıkarılırsa çıkarılsın) bir gün muhakkak Türklüğe, devlete ve millete zarar vereceklerine veya hiç olmazsa devletin zayıf ve olaylı zamanlarında cibilliyetlerini göstermek ile vazifelerinden sapma, hatta ihanet edeceklerine yakından ve uzaktan pek çok feci misallerle dolu iken biz Türkler için kendilerine mevki ve vazife verilecek adamlar hakkında hâlâ böyle lâkayıd kalmak bilmem nasıl caiz görülebilirdi! Balkan Harbi'nde Osmanlı tacının pırlantası addettiğimiz Arnavutlar o tacın parçalanması için Türk'ü gerisinden vurmuşlardı. Bu harpte de kendilerine temiz kavim dediğimiz, evlâd-ı Resûl'den bildiğimiz Araplar, İngilizlerle birleşerek bizleri sırtımızdan hançerliyor; biz bir intibah duymuyor, dün baskıcı(?) olarak bizimle milliyet mücadelesi edenleri evlerinde Rumca, Arnavutça, Arapça, Kürtçe vd. konuşanları hâlâ içimizde büyük mevkilerde bulunduruyoruz!

28 Müellif bir başka yerde "Tukyu" şeklinde bu imparatorluktan söz etmektedir. Çin'de bugün Tungyu isimli bir yerleşim birimi bulunmaktadır.

YAKUP CEMİL'İ ELİMİZLE ÖLDÜRDÜK

Harbiye Nezareti'nden orduya bir emir gelmiş, kendilerinden şimdi ve gelecekte istifade umulan iki topçu binbaşısının Almanya'ya gönderilmek üzere ordudan seçimle İstanbul'a sevkleri isteniyor imiş. Bunlardan biri olarak kolordu beni münasip görmüş. Yusuf İzzet Paşa uygunluğumu sormuştu. Esasen Kafkas Cephesi'nde harp vaziyeti, "kronik" bir hale gelmiş, harekât durmuş gibi idi. Bundan başka mesleğinde ilerlemeyi düşünen bir zabit için Almanya'ya gitmek o zaman bir ideal idi. Tabii kabul ettim. Kumandan ve arkadaşlarla vedalaşmak, İstanbul'a gitmek üzere Suşehri'ne ordu karargâhına gelmiştim. Vehib Paşa beni son derece samimiyetle iyi bir şekilde kabul etti. Akşam yemeğini paşanın misafiri olarak birlikte karargâhta yedik. Yemekten sonra da beni hususi olarak çadırına aldı. İki samimi arkadaş gibi görüştük. Söz harbin sonucuna geldi. Ben, "Çanakkale Harbi bitti. Oradan tasarruf edilebilecek kıtalar yeni vazifelerinde bizim ordu yapabileceği işi yapmıştır. Almanlar ne haldeler, bilmem?" demiştim. Vehib Paşa, "Tam manasıyla bir hayat memat mücadelesindeyiz. İstanbul nihai zafere inanıyor" cevabını verdi ve ilave etti, "Ha! Haberin var mı? Yakub Cemil'i İstanbul'da kurşuna dizdiler. Galiba birtakım arkadaşlarla birlikte tek taraflı barış lehine girişmiş; bir şeyler yapmak istemiş. Talat uzun bir mektupla vakayı bana bildiriyor. Al oku!" dedi ve mektubu buldu. Okumak üzere bana uzattı. Uzun bir araştırma idi. Yakub Cemil hadisesini istediği gibi açıklıyor ve nihayetinde, "Böyle düşüncesiz şımarıklıklarda ısrar eden arkadaşlara kim olursa olsun, bundan böyle şiddetli muameleye karar verdik" diye yazıyordu. Ben Yakub Cemil hadisesini duymamıştım. Bu fedakâr ve Meşrutiyet inkılabında büyük emekleri geçmiş olan arkadaşa reva görülen muamele beni çok üzdü. "Yazık!" dedim. "Sıra birbirimizi yemeğe mi geldi? Bana öyle geliyor ki, memleketin temiz, fedakâr evlatları için en ziyade birbirlerini tutacak her ihtimale karşı mütesânid, müttehid bulunacak bir gündeyiz. Ve bu tesânüd ve ittihad yarın için daha ziyade lüzumlu olacaktır. Mustafa Necib'i Bâbıâlî'de kaybettik. Ya-

kub Cemil'i elimizle öldürdük. Mümtaz'ı ve diğer arkadaşları öteye beriye sürmüşüz. Ne olacak?"

O akşam Vehib Paşa yemekte bilhassa Talat Paşa hakkında ileri geri söz söylüyor idi. Onu da hatırlayarak kendisine, "Paşam bu mektupta size de bir tehdit var" dedim. Vehib Paşa, "Öyle, fakat ben Yakub Cemil değilim" dedi ve ilave etti, "Sen İstanbul'a gidiyorsun. Kardeşler arasında eski bağ ve samimiyet kalmamışa benziyor. Dikkat et ki, bir kazaya uğramayasın!"

Tam ayrılacağım ve ertesi sabah erken hareket edeceğim için kendilerini göremeyeceğimden vedalaşmak istediğim dakikada Vehib Paşa, "Sen İstanbul'a giderken Samsun'a da uğrayacaksın. Mahallî Rumlar Rusya'dan aldıkları talimat üzere orada silahlı bir teşkilat oluşturuyorlamış. Tertipleyenlerden bazıları da yakalanmış. Mesele ehemmiyetli olabilir. Ben İstanbul'a yazdım. Senin araştıma heyeti reisi sıfatıyla birkaç gün Samsun'da kalmaklığını nezaret de onayladı. Almanya kaçmıyor ya! On-on beş gün sonra gidersin!" demişti. Bir emr-i vaki karşısında ne denebilirdi? "Emredersiniz!" dedim. Orada Vehib Paşa ile vedalaşarak ben ertesi sabah beygirin sırtında yatak, manevra sandığı ve portatif karyolam yüklü Sivas üzerine hareket ettim. Amasya'ya gelmiştim. "Ordu kumandanı Samsun'a geçiyor" [de]diler. Filhakika yarım saat sonra önde Vehib Paşa'nınki olmak üzere üç otomobil Samsun'a yönelerek Amasya'dan geçtiler. Demek ordu kumandanı daha evvel vaziyeti bizzat mahallinde incelemeyi lüzumlu görmüştü. Havza'da Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan haraket edilmiş, dolgun mevcutlu bir jandarma bölüğüne rastladım. Herhalde vaziyet ciddi ve mahallî kuvvetlerle Samsun'un asayişi temin edilemeyecek derecede mühim idi. Bu jandarma bölüğüne Yüzbaşı Kemal Efendi namında biri kumanda ediyor idi ki, ben bu genci evvelden tâ Üsküdar'dan tanırdım. Samsun'a geldik. Mutasarrıf, Müştak Bey idi. Müştak gibi ben de kendisini Selanik'te, İttihat ve Terakki'nin 25. konferansında tanımıştım. Fedakâr, memleketini sever ve icabında memleket uğurunda mesuliyetten çekinmez, kendisiyle emniyetle teşrik-i mesai edilebilir bir zat idi. Bana vaziyeti anlattı. Müştak Bey, "Bizans artıklarının bizim zayıf zamanlarımızı

beklemeleri tabii idi. Onların incancına göre o gün gelmiştir. Bu havâlîde eski "Pontus" Cumhuriyeti'ni canlandırmak istiyorlar. Bugün civardaki bütün Rum köyleri aleyhimize zehirlenmiş, icabında kendilerini müdafaa etmekten ziyade "aktif" bir hareket için hazırlanmakla meşgul bulunuyorlar. Ara sıra sahillerimize yaklaşan Rus harp gemileriyle ve bilhassa geceleri dağ tepelerinde ateş yakmak suretiyle macera ederler. Civara adam, silah ve cephane de çıkarılıyor. Benim hususi vasıtalarla haber aldığım malumat da bunu doğrulamaktadır. Herhalde Rumlar Ortodoks Rus Çarlığı'nın emri altında bir teşkilat yapmakta ve harekete hazırlanmaktadır. Burada bir metropolit var ki son zamanlarda Fener Patrikhanesi tarafından Makedonya'dan buraya getirilmiş, zeki ve müthiş bir komitacı... Rumlar son zamanlarda İslâmlara da taarruza başladılar. İki gün evvel pazardan gelen baba oğul iki Müslüman köylüyü yol üstünde sebepsiz yere ve pek vahşiyâne bir tarzda öldürdüler. Elde kuvvet yok. Çeşitli suretle takviye edilen mahallî jandarma kuvveti istedim. Üç-dört gün evvel ordu kumandanı geldi. Vehib Paşa'ya vaziyeti böylece anlattım. Evvela Metropolit Yermanos'un[29] buradan kaldırılmasını istedim. Soruşturma için bir heyete, hadlerini bildirme ve takibat için de yeterli gelecek bir kuvvete ihtiyaç gösterdim. Ordu kumandanı bilmem siyaset mi yapmak istedi, nedir? Yermanos'a o kadar iltifat etti. O derece hürmet gösterdi ki, iki eski aşina gibi birbirlerinin boyunlarına sarılacaklardı. Türkçeyi bıraktılar Rumca konuştular. Bu bir idari siyaset idiyse de herhalde yerinde olmayan ve hatalı bir hareket olmuştur. Kendi elimizle Metropolidin halk üzerinde nüfuz ve mevkiini takviye etmiş olduk... Her ne hal ise, işte siz geldiniz. Bakalım ne olacak? Şimdiye kadar bize hizmet eden Rumların maksatları, hazırlıkları, teşkilatları hakkında haber ve malumat getiren "Arslan Bey" isminde bir dönme Gürcü var. Onu gene bir şey hakkında haber getirmesi için şurada "Taflan" köyü namında bir Rum köyü var, oraya gönderdim. Gece gelir, sana takdim ederim. Burada "Kadıköylü İstil" namında bilinen bir Rum eşkıyası vardı. Vaktiyle tütün kaçakçılığı yaparken birini

29 Bishop Yermanos Karavagelis (1866-1935), doğum yeri Stipsi Lesvos.

vurmuş, dağa çıkmış imiş. Bu eşkıya bir türlü yakalanamıyordu. Son günlerde Rusya'ya geçmiş, geçenlerde bir Rus harp gemisiyle gelip sahile, karaya çıkmış. Civar köylerin birinde bazı Samsunlu Rum ileri gelenleri ile bir görüşmeler yapmış. Tekrar Rusya'ya gitmiş. Mülakatta bulunan Rum ileri gelenlerinden biri tuttukludur. "Tabii sorgulamaya el koyacaksın!" demişti.

Gece Arslan Bey dedikleri dönme Gürcü'yü gördüm. Kendisi esasen Rusyalı bir Hıristiyan Gürcü, güya, sonradan Müslüman olmuş. Almanların Ruslar aleyhine oluşturdukları Gürcü lejyonları ile Samsun'a gelmiş. Samsun'un o zamanki hususi vaziyetine göre serbest kalmayı daha faydalı bulmuş olacak ki, sonradan lejyonluktan çıkmış, Rumlar ile münasebet kurmuş ve belki de onların emellerine taraftar olmuş ve aynı zamanda mutasarrıf beye de yaklaşmasını bilerek mevkiini takviye etmeyi, iki yüzlü çalışmayı kavramış, şeytan gibi oynak, eksantrik biri idi. İnsan onu bu karakteri ile bilerek kullanabilirse kendisinden istifade edilebilirdi.

Araştırmaya başlamıştım. Gözaltında bulunan zanlıları sorguladım. Evvela Erbaa taraflarına giden bir Ermeni çetesi gece uğradığı Rum köylerinde, "Türkler sizleri de tehcir edeceklerdir. Ansızın bir baskın karşısında kalmamak için hazırlıkta bulunun! Her türlü fedakârlığı yaparak silah tedarik ediniz. Gençleriniz askere gitmesin. Askerde olanlara da haber gönderin, kaçıp gelsinler!" demişler. Bu esnada iki gün ve gece sürekli [Samsun-Çarşamba], [Samsun-Bafra] sahilleri açıklarında bir Rus harp gemisi dolaşmış, bu gemi geceleri (hiyosta)[30] ile ışık işareti verir ve karadan da dağ tepelerine ateş yakmak suretiyle kendisine karşılık verilirmiş. Nihayet Kadıköylü meşhur eşkıya İstil yanında daha birkaç yabancı olduğu halde epeyce Japon tüfengi hayli cephane ve el bombası ile sahile çıkmış. Rum köylüleri tarafından misafir edilen İstil Samsun'da Manifaturacı Haci'ye haber göndermiş, bir Rum köyünde gece buluşmuşlar.

"İstil" Batum mevki kumandanı vasıtasıyla büyük rütbeli bir Rus generali ile görüşmüş ve ondan aldığı talimat üzerine bir Rus harp

30 Bir tür projektör.

gemisi ile Türkiye'ye gelmiş imiş. İstil'in sözleri, "Türkler Ermenilere yaptıklarını size de yapacaktır. Rus Devleti istediğimiz kadar bize silah, cephane, bomba verecek. Pek sıkışır iseniz, Samsun'a asker de çıkaracak. Türkler artık bitmiştir. Askeri kalmamış, devamlı mağlubiyetler, açlık ve sefalet yüzünden orduları âdeta erimiştir. Silahlandığınız, hazır bulunduğunuz halde size karşı hiçbir şey yapabilecek halde değillerdir. Gençler askere gitmesinler ve askerde bulunanlar da firar etsinler. Bunlar birbiri ardınca Rusya'dan gönderilecek olan tüfeng ve bombalarla silahlandırılacak. Her Rum köyünde delikanlısının adedine göre birermanga veya takım teşkil edilecek. Mıntıkasına göre beş on köy bir bölük, iki üç bölük de bir tabur oluşturulacaktı.

Türk köyleri ile bir vaka çıkarmayınız! Generalin dediğine göre Türkler de bu idareden memnun değiller imiş! Kendilerine iyi ve dostça muamele yapar isek, çoğunluğu itibarıyla onlar da bizimle beraber olurlar imiş! Yalnız hazırlığınızı bitiriniz. Eğer Türkler sizi tehcire kalkarsa kendinizi müdafaa edersiniz. Yoksa vakitsiz, kendiliğinizden bir harekete geçmeyin! İcab ederse Ortodoksluğun hâmisi olan Rusya size emir verecektir."

Bu talimat üzerine teşkilata başlanıyor. Samsun ile Çarşamba arasında bir tabur kumandanı, İstil'in kardeşi; Eşekçi İlya da keza Samsun ile Bafra arasında diğer bir tabur kumandanı Karabacak Andon oluşturuluyor. Bu kuvvetler henüz tamamen silahlandırılamamışlardır. Bir kısmı için Rusya'dan Japon silahı ve cephane gelmiş, bir kısmı için de bekleniyor.

Zanlıların ittiham fezlekesini Amasya'ya Dîvân-ı Harb-i Örfî Başkanlığı'na takdim ettim ve ayrıcaVehib Paşa'ya da vaziyeti açıklamalarla bildirir bir rapor gönderdim. Kendim İstanbul'a hareket etmek üzere emir bekliyordum. Almanya'ya gidecektim(!).

İstil'in Batum'daki Rus generaline atfen Rum köylülerine söylediği sözler bizleri, hükûmet ricalini, tüm memleketin aydın ve düşünür zümresini derinden düşündürecek bir mahiyete sahip idi. Diğer noktalardan vazgeçme bir devletin hayatiyet ve kudreti, hükûmet ile halk arasındaki samimi dayanışma ve birliğin derece-

siyle ölçülür. Devlet ve millet ricalinin düşünür, edip, yazar vd. tüm vatanperverlerin en esaslı vazifesi hükûmet ile halk arasındaki bu asil muhabbet ve âhengi devam ettirmek ve takviye etmek olmalı idi. Demek teşebbüs edilen inkılâpların zihinlerde yaptığı sarsıntı karşılığında halkın bekledikleri iyiliklere bir türlü sahip olamayışları, adalet, eşitlik esaslarının fiile geçemeyişi, bundan doğan hayal kırıklığı ve ümit bu dahilî ve haricî düşmanlarımıza cesaret verecek dereceye gelmişti.

Filhakîka Osmanlı hükümdarlarının saltanatlarının devamlı emrinde sürekli ve sadece Türk'ten kanca, malca vd. fedakârlık talep eden ve buna karşılık vatanın refah, saadet ve servetinden Türk çocuğunu mahrum bırakan hasta, millî olmayan siyasetleri öteden beriden İstanbul'a üşüşüp hükümdarların etrafına ve Bâbıâlî'ye toplanan milliyetleri karışık, ikiyüzlü birtakım kimselerin ve bunların yakınlarının hükûmet namına halk üzerinde yaptıkları soygunculuklar millî, vicdani şuurunu edinememiş zorba karakterli, bencil bir kısım memurların halka ve köylüye karşı mütecavizâne, haysiyet kırıcı muameleleri hulasa adaletsizlik, eşitsizlik, kanunsuzluk zavallı Anadolu'yu yalnız hükûmetten değil, canından ve dünyasından bıktırmış idi. O biraz Meşrutiyet'ten ümitlenir gibi olmuştu. Nihayet kurtuluş ve iyilik namına Meşrutiyet'te de hiçbir şey görememelerine karşılık fırka gürültüleri memleketin aydın ve düşünür geçinen politikacıların bir diğeri aleyhine savurdukları isnadlar, iftiralar, küfür ve azarlamalar vd. onların büsbütün ümitlerini yitirmelerine sebep olmuş idi.

Halk o kadar hükûmetten soğumuş bulunuyor idi ki, velev haklı, hak ve adaletin gereğine uygun dahi olsa hükûmet namına yapılan her icraat onu tiksindiriyordu. Bu ruh halinin karakterimiz üzerinde izlerini bugün dahi görmekteyiz. Bugün kanuna, nizama aykırı gelmiş bir mesulü himâye etmeyi onun suçunun sabitliğine işaret edecek vesikaları adalete bildirmekten çekinmeyi, âlî-cenaplık ve mertlik belirtisinden addeden Türk eşkıyalara, başıbozuklara destanlar tertip eden Anadolu bu ruh hali ile ancak hükûmete karşı güvensizliğini göstermiş, hükûmetini kendisinden addetmemiş

olmuyor muydu? [1]326'da[31] Bereket Dağı mıntıkasında dolaşırken yol kenarında bir kabir görmüştüm. Kabrin başındaki çalı bağlanmış bez parçaları ile âdeta donanmış idi. Belliydi ki, o kabir, halkın ziyaretgâhı olmuştu. Acaba bu mertebeyi bulmuş "vâsıl-ı ilallah" olmuş olan bu mübarek zat kim idi. Sonradan anladım ki, kabri ziyaretgâh-ı enâm olan bu zat bilmem kaç tarihinde Maraş'a giden hükûmet postasını soymuş, iki jandarmayı vurmuş, nihayet mahall-i cinayette idâm edilmiş bir eşkıya, bir katil imiş. Kendi kendime, "Hükûmet kanunlarıyla, icraatıyla halkı ne kadar düşünür, onun haysiyet, şeref, mal ve canını aziz ve muhterem tutarsa, halk da o hükûmeti o derecede sever, kendisinden addeder ve emrine her türlü fedakârlığı yapmaya hazır bulunur. Hükûmete bu karakteri, halka bu necîb hissi telkin edecek kuvvet ise millî bir şuur ve bu şuura dayanan ortak, âhenkdâr bir terbiyedir. Mübeccel Meşrutiyet'imizden bundan sonra olsun bu saadeti bekleyelim" diyordum.

Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a hareketime dair gelmesini sabırsızlıkla beklediğim araştırma Vehib Paşa'dan gelmişti. Bu araştırmada, "Tümen kumandanlarından Erkân-ı Harp Livası Re'fet Paşa'nın geniş yetkileriyle Samsun ve Havâlîsi Kumandanlığı'na tayin kılındığı ve yolda bulunan Re'fet Paşa geldiğinde kendisiyle çalışmak üzere bir müddet daha Samsun'da kalmaklığım zaruri görüldüğü ve keyfiyetin Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne de arz olunup uygunluk elde edildiği bildiriliyordu. Re'fet Paşa yaveri, emir zabitleri ve bir de beraberlerinde Bahaeddin Bey isminde sivil bir zat olduğu halde geldiler. Ben Re'fet Paşa'yı İstanbul Merkez Kumandanı iken tanırdım. Kendisi faal, zeki, cingöz bir asker idi. Cüssece ufak tefek oluşu, aynı zamanda simaca da esmer ve Japon'a benzeyişi yüzünden olacak arkadaşları ona, "Japon Re'fet" derlerdi. Vaktiyle Ankara Polis Müdürlüğü'nde bulunmuş olan Manastırlı Bahaeddin Bey'i de araştırma işlerinde istihdam edilmek üzere Re'fet Paşa'ya Ordu Kumandanı Vehib Paşa katmış imiş. Re'fet Paşa geldiği zaman Samsun'da hükûmetin nüfuzu ancak şehir dahiline sınırlı gibi idi.

31 Miladi 1910.

Etraf çoğunluk itibarıyla Rum köyü, emniyet yok. Hatta az kuvvette jandarmanın bile köylere gidebilmeleri tehlikeli idi. Re'fet Paşa karargâhına korkudan birkaç gün sonra cepheden ayrılmış iki süvari alayı geldi. Bu alaylardan Süvari Binbaşısı Ferid Bey namında bir zatın kumandasında bulunan biri doğrudan doğruya Samsun'a merkeze gelmişti. Süvari Binbaşısı Ferid Bey, Re'fet Paşa'nın memlekette sınıf arkadaşı imiş. Samsun ve havâlîsi kumandanlığında samimi bir nişâne görülüyordu. Bafra ve Çarşamba'da da iki ayrı takip müfrezesi teşkil olunmuştu.

Samsun'da Yermanos isminde bir metropolit vardı. Kendisi Makedonyalı ve Makedonya vilayetlerinden birinde metropolit imiş. Fener Patrikhanesi son zamanlarda onu Samsun'a getirtmiş imiş. Birkaç lisan, bilhassa Almanca ve Fransızcayı iyi bilir, bilgili misyoner ruhlu, zeki bir papaz idi.[32] Yanyalı Vehib Paşa ile aralarında dışarıdan bir dostluk görülüyordu. Samsun'a geldiğimin ilk günlerinde bana Vehib Paşa'nın meziyetlerinden, faziletlerinden yüksek iktidarından bahsetti. Nihayet beni de Makedonyalı bir Arnavut zannetmiş olacak ki ihtiyatsızca, "Devletin temelini kuranlar daha ziyade Elen, Islav, Macar ırkları mensupları değil mi?" demek gafletinde bulundu. Papaz Vehib Paşa'yı kesin olarak Arnavut biliyor, beni de Vehib Paşa ile hususiyetimi görerek herhalde bir Makedonyalı zannediyordu. Kendisine, "Ben aslen ve ırken Türk'üm. Vehib Paşa Hazretleri de sizin zannettiğiniz gibi bir Arnavut değildir. Bizzat ifade buyurduklarına nazaran ecdadı vaktiyle Konya'dan Yanya'ya göç etmiş bir Türk ailesidir. Esasen bugün Makedonya'daki İslâmların hemen çoğunluğu vaktiyle oraların Osmanlı'ya dahil olması üzerine Anadolu'nun çeşitli yerlerinden nakl ve iskân ettirilmiş öz be öz Türklerdir. Ancak az sayıda bir iki vilayettir ki asıl sakinlerini Arnavutlar oluşturur.

Filhakika, Elen, Islav, Cermen gibi Türk olmayan unsurlara mensup bazı fertler sonradan İslâm ve Türk camiasına dahil ol-

32 Orijinal metinde sağ taraftaki boş sayfada, "Re'fet Paşa Harb-i Umûmî'de Samsun'a gelsin" ve "Samsun'da Yermanos" ifadeleri yer almakta.

muşlar, bunların içerisinde devlete büyük hizmetler etmişleri de görülmüştür. Fakat bu şeref daha ziyade onları camiası içerisine alarak yetiştiren, onlara feyizli bir vatan ve geniş bir meslek terbiyesi veren Türklere ait değil midir?

Metropolit Efendi! Yeni Türkleri iyice bilmekliğiniz lazımdır. Vaktiyle Doğu Asya'da ve sonra Batı Asya'da, İran'da, Don ve İdil boylarında, Kırım'da, Kafkasya'da Anadolu'da Balkanlar'da, Suriye'de, Irak'ta Mısır'da hatta Hint içlerinde birçok esasla saltanatlar kurmuş, medeniyetler oluşturmuş olan Türklerin bugünkü torunları o saltanatların çökmesine, o medeniyetlerin batmasına sebep olan hakiki illeti anlamışlardır. Vaktiyle pek metin esaslar üzerine kurulmuş olan Osmanlı Saltanatı nasıl olmuş da bugünkü zayıflık derecesine düşmüş âdeta mahvolmak raddesine gelmiştir? Bugün bilhassa Balkan Harbi'nden sonra bunun hakiki sebeplerini anlamayan bir Türk aydını kalmamıştır. Türk artık millî duygusunu almış, millî şuurunu edinmiştir. Türk'ün birtakım temiz ve insani prensiplere kapılarak millî duygusuna karşı gösterdiği gafletinden doğan hatalarını yüzüne vurmaktan ne çıkar? İyi biliniz ki, Türk bundan sonra o hatalara devamda ısrar etmeyecektir.

Evet vaktiyle Sırp, Rus, Ulah, Rum, Ermeni, Arnavut, Arap vd. birçok milletlerden birçok çocuklar alıp yetiştirmiş ve devletin işlerini onların ellerine vermişiz. Bunların içerisinde devlete iyi hizmet edenler de bulunmuş; fakat asla Türk olmayan bu unsurlar bizi idare etmek mevkiine gelince ilk işi, bize Türklüğümüzü unutturmak olmuştur. Siz Türkiye'ye tâbi bir cemaatin ruhânî reisi bulunuyorsunuz. Memleketin bu ana kadar millî ve dinî varlığınızı muhafaza etmiştir. Hatta daha büyük gaflet göstererek sizlere birtakım mezhebî ayrıcalıklar vermekle Türklük aleyhine eşitliği bozucu hatalara da düşmüştür.

Sizler Türkiye'ye tâbi bir cemaatin ruhânî reisisiniz! Hakîm, insaniyet dostu, cemaatinin hakiki hâdimleri olanlar bu vazifeden istifade ederek devlet binasını yıkmaya çalışmazlar. Bilakis cemaatlerine tâbi bulundukları devletin kanunlarına, nizamlarına, örf, âdet hatta lisanlarına hürmet etmeyi, ayrım yapmaksızın cins ve

mezheplerine ne olursa olsun beraber yaşadıkları vatandaşlarını sevmeyi telkin ederler. İyice bilinmelidir ki bu kadar acı ve facialı tecrübelerden sonra biz bilhassa Anadolu'da yeni baştan bir Makedonya kurdurmayacağız!"

Papaz Efendi bu sözlerim karşısında kızarmış, ne söyleyeceğini şaşırmış, sürekli, "Yok maksadımı size layıkı ile anlatamadım. Ben öyle demek istemiyorum" diyordu. Sözüme devamla, "Cemaatinize nasihat ediniz! Savaş durumunda ordunun gerisinde böyle silahlı ve asi bir kuvvetin bulunmasına müsaade edemeyiz. Selametimizi tehdit eden bu hale, ne pahasına olursa olsun, bir nihayet vermeye mecburuz" dedim. Ve bu açık sözlerimin onun ruhu üzerindeki tesirini birkaç gün içinde de görmüştüm. Birgün Yermanos Efendi ziyaretime geldi. Rum köylerine yazıp gönderdiği nasihatnamenin suretini bana göstermişti. Fakat iş işten geçmişti. Bilahare yakalanan bir Rum eşkıyasına, "Size metropolidiniz de yazdı. Ne için hükûmete sığınmadınız ve silahınızı terk etmediniz?" diye sormuş; eşkıyadan, pek manidar olan şu cevabı almıştım, "Bir ocak üflemekle ancak tutuşur. Fakat tutuştuktan sonra aynı suretle üflemekle söndürülemez."

"Ben daha Re'fet Paşa gelmeden bu metropolit hakkındaki duygu ve hisselerimi ve kendisi ile olan konuşmalarımızın hulasasını Vehib Paşa'ya yazmış bu komitacı metropolidin Samsun'dan kaldırılmasını rica eylemiştim. Teessür ile arz ederim ki yazılarımın ordu nezdinde bir tesirini göremedim." Re'fet Paşa'nın sonradan bildirdiğine nazaran Vehib Paşa, "İcraatımızda hislerimize yer vermemekliğimizi, velev açıktan olsun, metropolitlik mevkiine hürmet eder görünmekliğimizi tavsiye ediyor imiş! Bence bu (içinde bulunduğumuz nazik zaman ki icraatta kesinlik istiyor idi) siyaset değil, saltanat devrinin iş görmez aciz ruhunun bir ifadesi idi.

Bir köy papazının sorgunlamak üzere doğrudan doğruya heyetimize celbine başarılı olamıyor. Onu vaktiyle Rum Patrikhanesi'ne her nasılsa verilmiş imtiyazlar cümlesinden olarak ancak metropolitlikten istemeye mecbur tutuluyor idik. Metropolitlik de (herhalde mahkememize karşı papazlık hukukunu müdafaa etmek maksadıyla olacak) onu bir diğer papaz refakatinde mahkememize gönderiyor

idi. Osmanlı İmparatorluğu eşit hak ve imtiyaza sahip fertlerin oluşturduğu bir 'taazzuv'[33] olamaz; ancak 'ta'azzî'[34] olur. Organ birisinin değil, eşitliği bozan imtiyazlara ve ayrı ayrı millî şahsiyetlere sahip birçok cemaatin oluşturduğu zayıf bir oluşum idi. Ve bu oluşum içerisinde en imtiyazsızı, en himayesizi Müslüman cemaati ve bilhassa Türkler idi. Ötede Türk'ün imamını değil müftüsünü bile istediğim dakikada ve doğrudan doğruya mahkemeye celb ve hatta tevkif edebilirdik. Fakat bir papazı asla!"

Re'fet Paşa gelince metropolidin kaldırılmasını O da orduya yazmıştı. O'nun da yazısından bir şey çıkmadı.

Metropolit Samsun muhitinin Rum itibarlı kimselerini ve eşrafını paşaya takdim etmişti. Pek az zaman sonra bunlar paşanın etrafını sardılar. Gece âlemleri, yüksek kadın tuvaletleriyle kibar sosyete hayatı başladı. Gerçi Re'fet Paşa millî hissi uyanık, vazifesinin kudsiyyetini idrak etmiş bir kimse idi. Onun bu hayata kapılarak vazifesini ihmal edeceği beklenemezdi. Fakat ne de olsa komitacı şeytan papazın bu tertibinde bir maksadı vardı. Ben bu noktada Re'fet Paşa'yı ikaz etmek istedim. Paşa bana, "Farkındayım. Bizi aldatıp vatani vazifelerimiz üzerindeki hislerimizi değiştirebilmek için bunlar yapılıyor. Zekâmızın onlardan yüksek, vazife aşkımızın hiçbir suretle sarsılmayacak kadar sağlam olduğunu fiillerimizle göstermeliyiz. Biz centilmenliğimizi muhafaza ile onların davetlerine icabet, sosyetelerine katılacak, aynı zamanda vazife hakkındaki hislerimizi devam ettirip ve hatta şiddetlendireceğiz. Papaz, komitacılık nasıl olur? Görsün!" demişti. Zevk, eğlence ve saltanat eğilimi insan tabiatı[nı]n ihtiyacına uygun olduğu için insanlar kolay kolay onu reddedemeyerek boş yere vazife hissiyle birleştirmeye çalışırlar. Hakikatte ise aşırısından sakınması kolay olmayan bu eğilim insanın ruhunda bir gevşeklik meydana getirir, hiç olmazsa hususi olmayan bir surette vazifeye karşı ihmalciliğe sebep olur. İki şey vardır ki, insanlar onu dilleriyle sevmez ve iste-

33 Organizma.

34 Uzuv peyda etme, şekillenme.

mez gözükürler. Fakat hakikatte ondan hoşlanmamak ellerinden gelmez. Yağcılık, dalkavukluk, koltuklamak açıkça herkesin nazarında reddolunmuştur. Hakikatte ondan hazzetmeyen bir kimseye hemen hemen tesadüf edilmez. Bunun gibi zevk, eğlence bağımlısı herkes tarafından eleştirilir, fakat çok az kimse görülür ki fırsat elverince ona değer vermeyecek sağlamlığı gösterebilsin! Bilhassa zevk, sefahat ve eğlence düşkünlüğü. Kendisinde buna karşı koyabilecek bir dayanma tasavvur etmek çoğu insan için kendi kendini aldatmaktan başka bir şey değildir. Yıldırım Bayezid hakikaten yaratılışın nadir yarattığı sağlam tabiatlı bir âteş-pâre-i celâdet[35] idi. Lakin sadrazamın açtığı eğlence, sefahet ve ihtişam uçurumuna düşerek esaslı vazifesini ihmal etmişti. İnsalık tarihi buna benzer misallerle doludur. Hemen hemen her çöküntüye uğramış devletin çöküş sebepleri arasında ricaline ârız olmuş bulunan bu ibtilayı görürüz. Re'fet Paşa'nın kısa müddet devam eden bu memuriyeti esnasında karakter zaafı gösterip vazifesine ihmalciliğine gerçi şahit olmadık. Fakat harp cephelerinde senelerce süren vazife faaliyetiyle saflaşmış ruhları gece sosyeteleri, kibarâna içki sohbetleriyle gevşetmek isteyen kurnaz papaz ortaya koyduğu bu vaziyetle İslâm ve Türk muhitinin infial ve şikâyetini tevlid ve nihayet Re'fet Paşa'nın değişimi vasıtasıyla elde etmiş oldu.

Asi Rumlar aleyhine bastırma harekâtı başlamıştı. Bir yandan Çarşamba ve Bafra müfrezeleri faaliyete geçmiş, bir yandan da Samsun'daki kuvvetler evvelce Eşekçi İlya üzerine, sonradan da Samsun ile Bafra arasındaki asiler aleyhine yürüdük. Samsun ile Çarşamba arasındaki asiler ile yapılan vuruşmada bizden bir zabit vekili, bir nefer şehit oldu. Rumlardan vuruşma yerinde iki asi öldürülmüş, on ikisi de silahlarıyla canlı olarak ele gecirildi. Bâkiyyetü's-süyûf[36] ormanlar içerisinde dağılmış, sarp kayalıklarda hazırladıkları taş mağaralara çekilmişlerdi. Samsun ile Bafra arasındaki mıntıkada vaki faaliyetimizde bizden dört nefer şehit düşmüştü; asilerden dokuzu öldü. Taflanköylü(?) Küçük Astil Çetesi de on bir eşkıya-

35 Yiğitlikte ateş parçası.

36 Millî Mücadele sırasında dağılan ordudan kalan birliklere verilen genel ad.

dan ibaret bütün efradı ile canlı ve silahlarıyla teslim olmuşlardı. Devamlı Japon tüfengleri, civel, cephane ve bombalarla donanmış olan asiler pek iyi bildikleri kesik ve ormanlı arazinin de çetinliğinden istifade ederek ufak müfrezeler karşısında oldukça direnç gösteriyorlardı. Fakat cesur ve senelerce cephede Ruslar karşısında çarpışa çarpışa pişmiş olan süvariler karşısında tutunamadılar. İlk vuruşmayı müteakip mühim efradından ölü ve esir vererek kayalıklardaki mağaralara, taşlıklar içerisine dağılmaya mecbur kaldılar.

Re'fet Paşa'nın bizzat bu vuruşmada iyi idaresi ve yerinde tedbirler aldığına şahit oldum. Herhalde asilerin gözlerinin kurdu kırılmış, kendileri daha ziyade savunma ve kaçak bir vaziyet almışlardı. Ondan sonra nereye, velev küçük olsun, bir müfreze sevk edilse Rumlar vuruşmayı kabul etmiyor, hemen dağlık ve sarp yerlere çekiliyorlardı. Herhalde asilerin ordunun gerisini tehdit edebilecek etkili ihtilâl faaliyetlerinde bulunabilmeleri imkânı bir derece ortadan kalkmıştı. Çünkü aynı zamanda sahile yakın Rum köyleri de elli kilometre dahile sevk olunarak şu suretle de hem silahlı asilerin sığınma merkezleri ortadan kalkmış, hem de Rumların Rus harp gemileri ile olan temasları mümkün mertebe bertaraf edilmiş bulunuyordu.

Bu sırada ordu bir emir ile Amasya'daki Dîvân-ı Harp yerine Samsun'da ayrı bir Dîvân-ı Harb-i Örfî oluşturduğunu benim de bu Dîvân-ı Harb'e reis tayin kılındığımı bildiriyordu. Artık bizim Almanya'ya gidebilmekliğimiz ihtimali suya düşmüş demekti. Bu hal beni çok üzmüş idi. Ne çare? Görülüyor idi ki, Samsun'da daha epey müddet kalacak idim. Yeni vazifeye başlamakla beraber aileyi de İstanbul'dan Samsun'a getirttim.

Başkanlığında bulunduğum Dîvân-ı Harb-i Örfî fiiliyâttaki bir sorgulama heyeti mahiyetinde kalıyordu. Muhâkemelerini icra edeceğimiz zanlılar hemen hepsi silahlı asker firarisi ve devletin silahlı kuvveti ile çarpışma halinde yakalanmış asiler oldukları için ilk sorgulamaları yapıldıktan sonra en büyük suç itibarıyla daha evvel mahallî dîvân-ı harplere sevk olunuyorlar ve orada müstehak

oldukları cezayı gördükten sonra mahkememize ancak bunların evrakı geliyordu.

Nihayet Re'fet Paşa'nın oradan alınarak yerine bir başkasının tayin edildiğini görünce ben de bu vaziyetten istifade etmek isteyerek Müsteşar Mahmud Kâmil Paşa'dan "İsyan hadisesinin vehametini kaybettiğini ve uzun müddet bu vazifede kalmaklığım, vukûf ve ihtisasımda eksikliğe sebep olacağını ileri sürerek önceki karar gereğince Almanya'ya gönderilmek üzere İstanbul'a celbimi rica ettim. Birkaç gün sonra ordudan aldığım bir emirde, "Harbiye Nezareti'nden İstanbul'a istenildiğim" bildiriliyordu. İstanbul'a gelmiştim. Mahmud Kâmil Paşa ile görüştüm. Almanya'ya gittiğimden bahis yok idi. Yeniden "Yıldırım" isminde bir ordu oluşturuluyormuş. Benim bu ordu topçu kıtalarıyla Filistine gitmekliğim uygun buyrulmuş. Müsteşar Paşa'ya, -tâbi Kolordu Topçu Kumandanı olarak- "Değil mi Paşam?" dedim. Mahmud Kâmil Paşa, biraz kızardı ve, "Bu kolordularda belki liva, miralay ve kaymakam rütbelerinde birçok topçu ümerâsı[37] bulunacak. Sen henüz bir binbaşısın. Onlara nasıl üst makam olur, emr ve kumanda edebilirsin?" karşılığında bulundu. Ben, "Selimiye'de Üçüncü Topçu Alayı'nda bir tabur kumandanı idim. O zaman henüz Çanakkale Harbi başlamamıştı. Üçüncü Ordu topçularının Ruslara nazaran geride görülen talim ve terbiyelerini tamamlamak için beni kıtamdan ayırarak[38] seçimle oraya gönderdiniz ve orada Onuncu Kolordu'da topçu kumandanı vazifesi gördürürdünüz! O zaman da bu yüksek rütbeli topçu erkân ve ümerâsı mevcut idi. Neden onları göndermediniz de beni koca bir ordu içerisinde seçip ve sevk ettiniz? Muharebe meydanlarında en müşkil ve keskin devirlerde senelerce bu vazifeyi başarıyla yerine getirdim. Hatta terfîmi bizzat siz (ordu kumandanı bulunduğunuz sıralarda) tebliğ eylediniz! Şimdi o makamdan dört derece aşağı bir mevki, topçu kumandanlığı, bu nasıl olur?" demiştim. Mahmud Kâmil Paşa, "Peki amma hal-i hazırda bir binbaşı bulunuyorsun.

37 Yüksek rütbeli subaylar.

38 Orijinal metindeki yan sayfada bulunan eklentide, "Mahmud Kâmil Paşa, İhsan Bey'i Filistin'e gönderiyor" ifadesi var.

Onların içinde de Çanakkale muharebâtında kendini göstermiş yüksek rutbeli topçu ümerâsı var. Rütbeten âmir mevkiinde bulunan bu zevat senin emrine nasıl verilir?" dedi ve ben cevaben, "Paşam, nihayet ben öyle bir binbaşıyım ki daha yüzbaşı rütbesinde iken ancak birer binbaşı bulunan sınıf arkadaşlarımdan biri bugün başkumandan vekili ve harbiye nâzırı, diğerleri de ordularda kumandan veya harbiye müsteşarı bulunuyorlar. Büyük vazifeler için insanda yalnız iktidar, sevk ve irade kabiliyeti ve faaliyet arandığı bir devrede ben bu huyları gösterdikçe ve ispat ettikçe inanıyorum, rütbemin binbaşı kalışından ben ne mesul ne de üzüntülüyüm. Güvendiğim sizlerin de tasdikiniz altında bulunan iktidarımdır... Kafkas Cephesi gibi tarihin pek az kaydettiği nâ-müsait şartlar içerisinde Onuncu Kolordu topçularını herhalde Ruslara nazaran daha teknik bir şekilde ve başarıyla sevk ve idare eden ben bugün dört derece düşük bir vazifeye tayinimi en aşağı izzet-i nefsime karşı bir kayıtsızlık addederim. Şeref ve izzet-i nefsine karşı bu derece lâkayıd bir kimseyi vatan müdafaası gibi her şeyden evvel insanda yüksek şeref ve haysiyet hissi isteyen bir kadrî(?) vazifeye tayin etmekte isabet yoktur" karşılığında bulundum. Görüştüğümüz gün perşembe idi. Müsteşar Paşa, "Nâzır paşa ile bir görüşeyim. Sen bana cumartesi günü uğra!" demişti.[39]

Cumartesi günü tekrar Müsteşar Paşa'nın huzuruna kabul olundum. Paşa bana üzüntüyle, "Nâzır Paşa ile görüştüm. Senin ısrarını anlattım. Evvelce de söylediğim gibi, bir binbaşı olduğun halde emrin altında üst rütbedeki zevatı vererek seni bir vazifeye tayine imkân bulamadık. Seni vaktiyle merhum Hâfız Hakkı istemişti. Onuncu Kolordu'ya topçu kumandanı tayin edildiğin zaman ordunun başında ben var idim. Biz seni şimdi Yıldırım Ordusu'na topçu kumandanı (Kolordu Topçu Kumandanı) tayin etsek bile ordu itiraz eder. Sen beni dinle! Şimdi bir tabur kumandanı olarak oraya git! Söz veriyorum, arkandan kaymakamlığın yetişecektir"

39 Orijinal metnin kenar sayfasında bu parağrafın karşısına, "İhsan Bey tekâüd oluyor" ifadesi girilmiş.

dedi. Ben, "Paşam, ben terfi davasında, kaymakamlık peşinde değilim. İstediğim izzet-i nefs ve haysiyetimin muhafazasıdır. Kafkas Cephesi'nde kumandam altında benden kıdemli zevat vardı. Bunlardan biri, şimdi âmirim olarak başımda bulunursa bu nasıl olur? Hayır paşam. Ben artık bir topçu taburu kumandanı olarak orduda yeni bir vazife alamam" diye ısrarımı tekrarladım. Müsteşar Paşa tekrar nâzır paşayı görmeye gitti ve döndüğünde, "Nâzır paşa senin yorgun ve istirahata muhtaç olduğunu tahmin ederek dinlenmen için kırk beş gün izin verdiler. Fikrinde ısrarın doğru değildir. Bu müddet zarfında iyi düşün!" demişti.

Kırk beş gün sonra tekrar Müsteşar Paşa'yı ziyarete geldim, "Ne karar verdin?" diye sordular. Hiç cevap vermedim ve evvelce hazırladığım, "Emekliliğime sevkimi talep eden" dilekçemi kendilerine takdim ettim. Mahmud Kâmil Paşa çok üzüntülü görülüyorlardı. "İhsan yapma! Seni hepimiz severiz. Arkadaşımızsın. Değerli bir topçu zabitisin. Aynı zamanda yeni de evlendin. Emekli olup ne yapacaksın? Arabın bir sözü vardır, 'Sanat değiştirenler sermâyelerini kaybeder!' Mesleğini terk etme! Sözümü dinle!" diye nasihate kalktılar. Kendilerine şöyle cevap vermiş ve elini sıkıp, ayrılıp gitmiştim, "Paşam! Yalnız mesleğimden ayrıldığıma müteessirim. İrade ve ihtiyar sahibi bir adam için bu vatanda geçinmek mevzubahis olamaz. Bence hayatın kıymeti yaşanılan müddetçe izzet-i nefs ve haysiyeti muhafazada gösterilen başarılardır. Elimizle hazırladığımız kalem kaderimizi böyle tespit etti. (Bu sözde Enver Paşa'ya bir telmih vardı) Zararı yok! Allaha ısmarladık! İnşallah devlet ve millete iyi hizmet etmede başarılı olursunuz!"[40]

Artık emekli olmuştum. Emekli maaşım (800) guruş idi. Evli ve bir de çocuk babası olan aynı zamanda ihtiyar peder ve valideme de

40 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Hazret-i Ali'nin bir sözü rivayet olunur, "Çocuklarınızı ancak kendilerinin içinde yaşayacakları zamana göre terbiye ediniz!" dermiş. Baştan aşağı bir hikmet ve pedagojide değişmez bir kural olan bu söze bilgisizliğimizden pederim beni her şeyden ziyade izzet-i nefsime, benlik ve haysiyet-i şahsiye hislerime düşkün olarak yetiştirmişti. Zamanımın hayat ve ihtiyacâtına uymayan bu yetiştirme tarzının ben çok elem ve ıztıraplarını, zarar ve ziyanlarını çektim ve hâlen çekiyorum.

bakmak mecburiyetinde bulunan ben, bu sekiz yüz guruş ile nasıl geçinebilecektim? Devlet memuriyeti istemiyordum. Elimde bir sanatım veya bir sermayem yok idi. Harp ve askerlik hatırası güzel bir Arap atım var idi. İki yüz liraya onu sattım. Bir müddet için bu para ile geçinmeye çalışacaktım. Ötesini Allah Kerîm'di.

İTTİHATÇILAR VE İSTANBUL'UN İŞGALİ

Arkadaşlar emekliliğimi duymuşlar. Onlardan biri bana, "Seni Sapancalı Bâki Bey soruyor. Mutlaka gidip kendisini görmekliğini rica etti. Vakti olmadığı için Üsküdar'a ziyaretine gelememiş" demişti. Bâki Bey'i evvelden tanırdım. Ben harpten evvel Selimiye'de Üçüncü Topçu Alayı'nda tabur kumandanı iken Bâki Bey de benim taburumun baytarı idi. Askerlikten istifa ettiği zaman bir müddet istifasını kabul etmemiş, kendisinden mesleğini terk etmemesini rica etmiştim. Şimdi ticaretle iştigal ediyormuş ve işi de iyi imiş! Kendisini "Selanik Bankası"ndaki yazıhanesinde gidip gördüm. Beni fevkalade bir samimiyetle ve dostlukla karşıladı. Odasında ikimiz idik. Bana aynen, "İhsan Bey! Emekli olmuşsun. Geçinme derdini hiç düşünme! Şurada bir yazıhane açmakta başarılı olduk. Bu yazıhane bütün arkadaşların demektir. Ben bazen burada bulunamıyorum. Sen her gün bulunur ve benim yokluğumda yardım edersin!" dedi ve bugünlük kaydı ile çıkardı bana yüz lira verdi. Sonradan bilgim oldu ki, Bâki Bey bütün arkadaşlarına yardım ediyor, hatta kendileri İstanbul'da bulunmayanların ailelerine ay sonlarında masraflarını karşılamak için para gönderiyor idi. Artık ben Bâki Bey'in yazıhanesinde idim. Her gün geliyor, akşama kadar oturuyor ve fakat hiçbir iş görmüyor, akşamüstü evime dönüyor idim. Dört beş günde ve haftada bir Bâki Bey'in verdiği (50 yahut 100) lira, hiçbir hizmet karşılığında olmadığı için beni pek sıkıyor idi. Bunu kendisi de hissetmiş olacak ki, bir gün, "İhsan Bey! Yazıhane senin hesabına ufak bir iş yaptı. Kâr şudur: İster al, ister paran kasada kalsın. İleride bir iş daha yapılır" demiş, beşyüz lira vermişti. Ben bu paranın kasada korunmasını rica ve lüzum gördükçe o paraya mahsuben alacağımı mahcuben beyan etmiş idim. Bir müddet sonra benim

namıma diğer bir iş daha yapılmış ve bu sefer de (1800) lira kâr temin edilmişti. Artık ben Bâki Bey'in büyük dostluğu ve insaniyeti sayesinde geçinme sıkıntısından kurtulmuş idim. En zorlandığım zamanımda bana elini uzatan bu âlî-cenap arkadaşa ben hayatımın sonuna kadar minnettar kalacağım!

Bir sabah baktık ki, memlekette saadet ve selamet müjdeleyen bir şâyia havası esiyor; Rusya'da büyük ihtilâl çıkmış, çarlık ve onun emperyalist ve istilacı hükûmeti yıkılmış. İdareyi ele alan ihtilâlciler harp istemiyorlar. Tek taraflı sulh yapacaklarmış! Rus askeri daha şimdiden silahlarını terk ederek işgal ettikleri arazimizden[41] hatta 93 Harbi sonunda bizden tazminat karşılığı aldıkları Kars, Ardahan, Livâne, Batum ve kazalarından da çekiliyorlarmış! Bu öyle mesud bir haber idi ki, kalbinde Çarlığın Türklük aleyhindeki asırlardan beri devam eden istila, Ruslaştırma ve imha hareketlerinin elem ve acısını taşıyan hassas bir Türk için onu işitir işitmez sevinçinden gözyaşları dökerek secdelere kapanmamak; daima mazlum ve mağdur olanların hâmisi olan Büyük Allah'a hamd ü senâda bulunmamak imkânsızdı!

Bir müddet sonra gene duyduk ki, ihtilâlciler insanlığın yüksek fikriyle dolu, adalet, eşitlik ve Rusya'daki esir milletlerin hürriyete kavuşmaları taraftarı imiş! Rusya halkının yarısından ziyadesi, yüzde elli ikisi Rus olmayan diğer milliyetlerden ibaret idi. Rus Çarlığı son üç asır zarfında doymak bilmez bir emperyalizm hırsıyla birçok milletlerin hürriyet ve istiklâllerini çiğnemiş, arazilerini zabt ve ilhak etmiş, tam manasıyla zulüm ve baskıya dayanan bir, "karışık milletler hükûmeti" olmuştu. Orada en azından 25 milyon İslâm-Türk var idi ki, ırk ve lisan itibarıyla aynı menşe'den, hars ve din itibarıyla müşterek olan bu milletdaşlarımız Orta Asya'yı, Kazakistan, Volga havâlîsi, Azerbaycan vd. işgal ediyorlardı. Demek bütün bunlar istiklâllerine kavuşacaklar, hür ve mesud olacaklar, çalışacaklar, ilerleyip yükseleceklerdi!

41 Orijinal metinde bu kelimeden sonraki üç satırın üzeri çizilmek suretiyle daha mufassal bir şekilde kenar sayfada konunun anlatımına devam edilmiş.

Bu şâyiadan insan için kendi tabiat, mizac ve dünyaya bakışına göre muhtelif tefe'ülde bulunmak mümkün idi. Artık insanlar arasında "fikr-i âlî-i insaniyetin" yükseldiğine, milletlerin bundan sonra kendi mukadderâtına hâkim olarak hiç değilse intikam veya sadece imha ve feth ve istila için bir diğerleriyle harp etmeyip kan dökmeyeceklerine inananlar olacağı gibi yeniden bazı milletlerin istiklâl ve hürriyetlerine sahip olmakla milletlerin rekabet ve mücadelelerine yeni unsurların katılacağını ve bu suretle hız alan uluslararası bu rekabet ve mücadeleden medeniyetin ilerleyeceğini düşünenler de olacaktı. Ben ise, yalnız Türklüğü düşünüyordum. Cermenlerin, Latinlerin milliyet fikriyle harekete geçerek birliklerini kurduklarını ve bu sayede kuvvetli ve uluslararası câlib-i hürmet bir bütün olarak kendi mukadderâtına hâkim, hür, mesut bir hayat kurduklarını düşünüyor ve hatta Rumların, Romenlerin, Sırpların, nihayet Bulgarların millî benliklerini duymak, hür ve müstakil olmak sayesinde eriştikleri terakki derecesini göz önüne getiriyor, büyük bir kısmı esaret altında dağınık ve binaenaleyh henüz geri ve zayıf vaziyette bulunan Türk Dünyası için kurtuluşu temin ve hudûs [42]imkânlarını sezmeye çalışmakla ruhuma, aşkıma heyecan ve gıda vermeye uğraşıyordum!

Müjdeli haberler birbirini takip ediyordu. Ordumuz ileri harekete geçmiş, Erzurum civarında Ermenilerin direnişini kırdıktan sonra Batum'u işgal ederek Gürcistan hududuna, Tiflis kenarlarına dayanmış. Kezâ diğer bir ordumuz da müttefikimiz Almanların muhalefetlerine rağmen Azerbaycan'a girmiş, Gence'yi Bakü'yü işgal etmiş imiş! Demek hasret çeken iki öz kardeş, Oğuz'un evlatları, Anadolu ve Azerbaycan Türkleri birleşmişler; birbirlerine sarılmışlar; öpüşüyorlar; ağlaşıyorlar. Ayrılık asırlarının yüreklerinde topladığı hicranı, gözyaşları şeklinde boşaltıyorlardı!

Daha ötede Altınordu Tatarları, Çağataylar vd. de var idi. Demek onlar da hayat sahasına yeniden ve ayrı birer Türk devleti olarak çıkacaklardı!

---

42 Sonradan edinme, kazanma.

Baytar miralaylarından Râsim Bey namında Bâki Bey'in eski arkadaşlarından bir zat da emekli olmuş, o da yazıhaneye devam ediyordu. Râsim Bey millî hissiyâtı kuvvetli, inkılâp ve yenilik arzusu taşır, 24 İnkılabı'ndan evvel Sizur'da[43] Heyet-i Merkeziye'de çalışmış vatanperver bir zat idi.[44] Bir gün Bâki Bey bu Râsim Bey ile bana, "Levâzımât-ı Umûmiye Kafkasya'ya bir memur gönderiyor. Orada fazla miktarda pamuk, bakır ve saire var imiş; yazıhaneme (sizin de hissenizin katılımıyla) ve sevkiyâta nezaret etmek üzere oraya gitmenizi düşünüyorum, ne dersiniz?" dedi. Azerbaycan'a gitmek, oraları görmek, Türk Dünyası ile yakından temasa geçmek benim için bir ideal idi. Aynı zamanda bunda maddi menfaatimiz de mevzubahis oluyordu. Hiç düşünmeden uygun gördüm. Râsim Bey de tereddütsüz "uygun" demişti. Levâzımât-ı Umûmiye namına Kafkasya'ya gidecek zat Yüzbaşı Arif Efendi isminde bir levâzım zabiti idi. Kendisiyle bu hadise üzerine İstanbul'da tanıştık ve üç kişi (ben, Râsim Bey ve bir de Yüzbaşı Arif Efendi) birlikte doğru Batum'a, oradan da Gence ve Bakü'ye hareket ettik. Batum'da eski kumandanım Vehib Paşa bulunuyordu. Bununla birlikte ben kendisini ziyaret etmemiş ve oraya geldiğimi bildirmemiştim. Yolumuz Gürcistan'dan geçiyor idi. Tiflis'te iki gece kaldık. Memlekete hâkim vaziyette görülen Hıristiyan Gürcüler genellikle kendilerini ıyş ü işrete zevk ü sefaheta vermişler. Meyhaneler, barlar, kumar ve sefahet yerleri hıncahınç Gürcü zabitleri ile dolu. Memlekette emniyet ve asayiş yok. Taşkınlık göklere çıkıyor. Caddelerde adam soyuyorlar. Tabanca gürültülerinden geceleri otellerde rahat yatılamıyordu. Eğer bu hal istiklâl ve hürriyetin verdiği geçici bir hal değil de Gürcülerin sabit ve hususi bir karakteri gereği ise bu milletin kendi kendini idare edecek bağımsız ve asayiş-perver bir idare kurabileceklerini beklememek lazım idi. Tiflis daha ziyade Gürcü ve Ermeni çoğunluğu bulunan bir memleket imiş. Ermeniler İran'da bir hükûmet kurunca onların büyük bir kısmı oraya gitmiş

43 Sivas Gemerek'e bağlı Sızır mı? Hatalı yazım sebebiyle Siroz veya Serez mi olduğu kesin olarak tespit edilememiştir.

44 İzmir Suikastı hadisesinde idam edilen Râsim Bey.

imiş! Türklere gelince, gerçi Tiflis'te Türkler nispeten azınlıkta, fakat Gürcülerin bu inzibatsız ve taşkın yaşayışlarına bedel, onlar vakur, ciddi, çalışkan, memleketin iktisadiyâtına hâkim vaziyette görülüyorlardı. Tiflis'te, "Şeytan Pazarı" dedikleri bir çarşı var idi ki, esnafının hemen hepsi Azerbaycanlı Türk idi. Onların zekâ ve iktisadi işlerdeki başarılarına ima yoluyla o çarşıya "Şeytan Pazarı" ismi verilmiş olacaktı.

Tiflis'ten trenle Azerbaycan'a geçiyorduk. Gence hududuna girer girmez sıcak, cana yakın ve samimi bir kardeş ve aynı zamanda bir asayiş havası bizi karşıladı. Gence Eskişehir gibi, Konya gibi tamamıyla bir Anadolu şehrine benziyordu. Yalnız sakinleri değil, binaları, taş ve toprağı, havası her şeyi Türk idi. Orada doğduğumuz bir memlekette bulunuyormuşuz gibi hatta daha samimi, daha dost ve hayırhâh bir muhit ve hava içerisinde kendimizi hissediyorduk. Gence'de Çarşı Camii'nin kapısında çerçevelettirilmiş bir kıta yazılı idi ki, meâlen, "Gence'yi kurtaran Türk ordusuna öz canımız kurban; malımız, bütün varımız fedadır" demekte idi. Ben bu kıtayı okuduğum zaman burnumun kemiği tuhaf bir zevkle yanmış; gözlerimden elimde olmadan bir iki damla yaş akmıştı.

Gence ve genellikle Azerbaycan Türkleri tamamıyla Anadolu tipinde, fakat daha gürbüz, iri yarı insanlardı. Tarihî incelemede Azerbaycanlılarla Anadolu Türklerinin aynı Oğuz neslinin torunları bulunduklarını kitaptan öğrenmeye ihtiyaç yok. Onların fizyonomileri, teşekkülleri, mizaç ve tabiatları, aşağı yukarı ahlak ve âdetleri tamamıyla birbirinin aynı idi. Anadolu'yu bilen bir adam Azerbaycan halk ve köylüsünü de şöyle bir görse bu iki halkın ortak bir nesilden olduklarını hükmetmekte asla tereddüt etmez. Lisanları ise, hemen hemen ve diğer bütün Türk ırklarından ziyade Anadolu Türk lehçesinin aynı idi ki, tarihî hadiseler bu iki öz kardeşi merhametsizce birbirinden ayırmış idi!

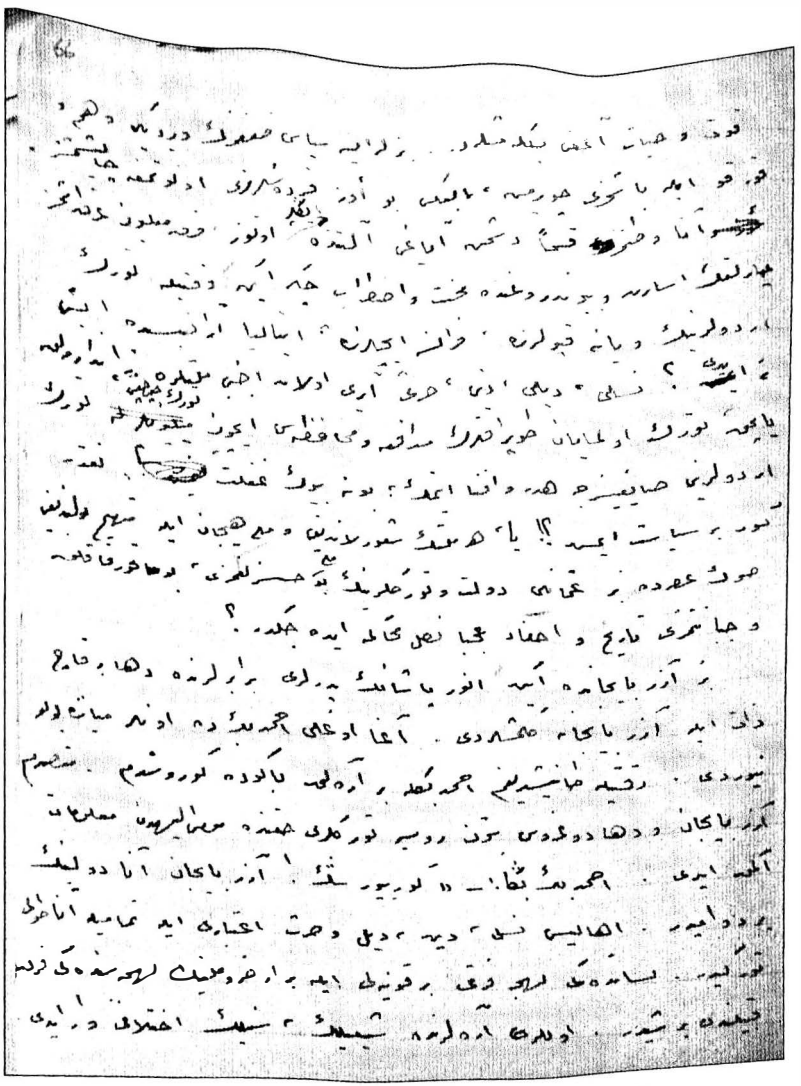
Bakü'ye geldik. Bizim İstanbul'umuza, hatta Gürcülerin Tiflis'ine nispeten küçük gözüken bu şehirde o ne mamuriyet, ne ihtişam,

ne servet![45] Elhak halkının cömertliği ile Türk'ün faaliyet ve zekâsı el ele vermiş, Hazar Denizi sahili kumluğunda inci gibi bedelsiz, izlenmeye değer mamur bir şehir kurmuştu. O haldeki binalarına birer saray, parklarına "cennet bahçeleri" dense mübalağa olmaz. "Cemiyyet-i Hayriye" dedikleri bir bina gördüm. İhtilâlde Ermeniler tarafından yakılmış bulunmasına rağmen harabesi önünde dakikalarca durup onu seyretmekten insan kendini alamıyordu. O kumluk saha üzerinde senelerce çalışılarak tâ Gence'den vagonlarla toprak getirmek suretiyle oluşturulan muazzam parkı gördükçe Türk'ün azim ve iradesindeki kudrete olduğu kadar zevk-i selimine, hislerindeki güzelliğe de hayran olmamak elde değildi.[46] Son askerî harekât ve Ruslarla yapılan muharebât esnasında bozulmuş olan şehrin asfalt yollarının tamiri için ben orada iken belediye otuz milyon kızıl (orada halk altına kızıl der) dahilî borç anlaşması yapılmış, harbin musibetleri ile sarsılmış olan halk bu parayı üç gün zarfında temin eylemişti. Bu himmet Türk'ün, bu memleket severlik yalnız Türke ait idi. Çünkü Bakü'de bulunan yüz milyon kişiden doksan altı milyonu Türk. Bakü halkının kâhir çoğunluğu Türk. Bakü'de görülen medenî âbidelerin hemen cümlesi Türk idi.

Rus esaret ve baskısı altında daha evvel uyanmış ve Rusya'da Türklük davasının âdeta bir öncüsü olmuş olan bu kahır-dîde Oğuz Türkleri senelerden beri gözlerini memleketlerinin batı ufuklarına dikmişler; oradan doğacak Turan ile hürriyet nur ve ziya saçacak olan milliyet güneşinin feyz ve hararetinden kuvvet ve hayat almayı beklemişlerdir. Bizler ise siyasi zaafımızın verdiği vehim ve korku ile başımızı çevirmiş, bilakis bu öz kardeşlerimizi unutmaya çalışmışız. Anavatanımız kısmen düşman ayağı altında inler, otuz-kırk milyon ırkdaşımız Çarlığın esaret ve boyunduruğunda mihnet ve ıztırap çeker iken vaktiyle Türk ordularının Viyana kapılarında Fransa içlerinde, İtalya arazisinde işi ne idi? Nesli, dili, dini, kültürü ayrı olan ecnebi milletlere jandarmalık yapmak, Türk olmayan toprakların müdafaa ve muhafazası için Türk çocuğunu, Türk ordularını

45 Orijinal metinde üstü kırmızıyla çizili "Ne refah idi?" ifadesi bulunmaktadır.

46 Orijinal metinde üstü çizili "büyük bir takdirsizlik olurdu" ifadesi var.

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk düşen sayfa.

saygısızca heder ve telef etmek bu ne büyük gaflet; ne kadar kör bir siyaset imiş! Her milletin şuurlandığı ve millî heyecan ile çoştuğu son asırda biz Osmanlı devlet ve Türklerinin bu millî hissizliğimizi, bu korkaklık ve yüreksizliğimizi tarih ve torunlarımız acaba nasıl muhakeme edecektir?

Biz Azerbaycan'da iken Enver Paşa'nın pederleri beraberlerinde daha birkaç zat ile Azerbaycan'a gelmişlerdi. Ağaoğlu Ahmed Bey de onlar arasında bulunuyordu. Vaktiyle tanıştığım Ahmed Bey ile bir aralık Bakü'de görüştüm. Maksadım Azerbaycan ve daha doğrusu bütün Rusya Türkleri hakkında Ahmed Bey'den malumat almak idi. Ahmed Bey bana, "Görüyorsun! Azerbaycan Anadolu'nun bir devamıdır. Ahalisi nesil, din, dil ve kültürü itibarıyla tamamıyla Anadolu Türk'üdür. Lisandaki lehçe farkı bir Konyalı ile bir Erzurumlunun lehçesindeki fark gibi bir şeydir. Önceleri aralarında Şiîlik, Sünnîlik anlaşmazlığı vardı. Şimdi bu anlaşmazlık da kalmamış, Rus esaret ve baskısı bilhassa Çarlığın harekete geçirme eseri olarak Ermeni azınlığın Türklük aleyhindeki düşmanlıkları karşısında Batı'daki milliyet fikri cereyanlarının tesiri ile de uyanmışlar. Hatta uzun seneler Türklük davasında Rusya Müslümanlarına ön ayak olmuşlardır. Yalnız birkaç hanzâde görülür ki, bunlar millî vicdanlarını edinmeden Rus mekteplerine girmişler, Rus kültürüne kendilerini kaptırmışlar, Rus hayatı, Rus ahlak ve âdâbı ile ahbaplık ederek Türklüklerine ilgisiz kalmışlardır. Geri kalan halk öteden beri ruhen, kalben kardeşleri ve ağabeyleri olan Osmanlı Türklerinin özlemi ve hasretini çekerler idi. Kurtuluş ve emniyetlerini Osmanlılardan bekliyorlar, daima Osmanlı Türkleri ile bir olmayı, bir yaşamayı hayallerinde besliyorlar idi" demiş ve bir sualime, "Mâverâ-yı Kafkas ahalisinin yüzde yetmişini Türkler oluşturur" cevabını vererek sözüne şöyle devam etmişti, "Buradan ötede Orta Asya var; Özbekistan ve Türkmenistan... Buranın ahalisi tamamıyla ve hepsi Türk'tür. Rus ancak yüzde beş raddesinde bulunur ki, bunlar da memur, asker ve saireden ibarettir. Özbekistan ve Türkmenistan Türklerin yoğun olarak bulundukları mıntıkadır. Çarlık burayı Buhârâ ve Hîve Emirlikleri namı altında hususi bir

idare ile idare ediyordu. Bura halkı biraz fazlaca bağnazdır. Onlarda din hissi milliyet duygusuna nispeten daha ağır basar. Bu itibarla Azerbaycan ve Kırım Türklerine nazaran biraz geridedirler. Onlar da kendilerini hem İslâmiyet hem de Türk olmak fikriyle Osmanlı Türklerine bağlı görürler. Bunlar Hanefî'dirler. Cuma günü camilerine gidilse, minberde imamlarının İstanbul'da bulunan Halife-yi Müslimîn'e, onun hükûmet ve ordusuna yardım ve başarı için dua ettikleri görülür. Medrese derslerine devam edilse müderrislerin talebeye (İmamet bahsinde) bütün Müminlerin Halife-yi rûy-i zemine manen bağlılıklarının dinî icabâttan olduğundan bahsettikleri işitiliyor.

Sonra Kazakistan vardır. Kazak Türkleri kısmen göçebe hayatı yaşarlar. Kazakistan'ın genel nüfusunun hemen hepsi Türk idi. Ruslar orada yok denecek bir azlıkta idiler. Çarlık sonradan türlü türlü tertiplerle Türkleri ziraata elverişli, iklimi müsait olan topraklardan sürdü, çıkardı. Oralara Rus çiftçisini yerleştirdi. Buna rağmen gene bugün Kazakistan'da Türkler genel nüfusun yüzde altmışını oluşturur. Çarlığın oralara Rus yerleştirmekte ikinci ve pek mühim bir maksadı var idi. O da Ural ve Volga'daki Türk ırkdaşlarıyla bunların bağlantılarını kesmek.

Rusya'da diğer bir Türk grubunu da Volga ile Ural arasındaki Volga Türkleri oluşturur. Bunlar vaktiyle bütün Volga eyaletlerinde ve Batı Sibirya'da yoğun ve çoğunlukta idiler. Bugün ancak Kazan ve Ufa merkezlerinde bir çoğunluk gösterirler. Sebebi çok acı ve fecidir. 1925'te Ruslar Kazan'ı zapt ettikleri zaman buranın Türk ahalisine karşı vahşice bir katliam yapmışlardı. Sağ kalabilenler de sınır dışına sürüldüler. Değerli ve kıymetli toprakları ellerinden alındı. Mallarına el konuldu. Zavallılar ve bilhassa büyük arazi sahipleri mallarının el konulmasından sonra öteye beriye dağıldılar. Bunların içerisinde canlarını kurtarmak için Hıristiyan olanlar bile oldu. Bunların bir kısmı Başkurdistan ve Sibirya hududlarına çekilmişlerdi. Sonraları burada da birtakım zalimâne istimlâklar ve müsadereler yapıldı. Orası da daha evvel Kazan'ın uğradığı vahşet ve yağmaya maruz kaldı. Filhakika Türklükle Rusluğun asıl ve devamlı cenk sahası bu

Volga mıntıkasıdır. Bununla birlikte bu cenk ve ihanet Tatarların hayat kuvvetlerini hiçbir zaman kıramamış, bilakis onlarda millî şuurun bir an evvel uyanmasına sebep olmuştur. Kırım Tatarları Azerbaycanlılarla birlikte Rusya'da Türklük şuurunun uyanmasına ön ayak oldukları gibi Volga Türkleri de Rusya Türklerinin millî davasında bilfiil öncü olmuşlardır."

Ahmed Bey'in büyük bir hüzün ve heyecan ile naklettiği bu tarihî faciayı dinlerken Çarlık'ın "Makedonya'da mazlum(!) Hıristiyanların Türk zulmünden(!) kurtulması için yaptığı insaniyet-perverâne(!) tahribat ve savaşın hakiki manasını daha iyi anlıyordum. Ahmed Bey devam ile, "Hayırlısı ile şu harp bitsin; üzerine bastığımız topraklar inşallah hakiki sahiplerine geçsin. Osmanlı Türk hududu doğal sınırlarına ve Hazar Denizi sahiline varsın! Bu yerler Türklüğün bir kalbi olacak. Türk Dünyası'na verdiği kuvvet ve hız ile onlardaki millî hayat ve şuuru harekete geçirerek henüz tarihî rolünü bitirmemiş olan milletimize mesud ve medeni bir ufuk açacaktır" demişti. Âh! Yazık ki, bu görülen ancak bir serap imiş!

Aradan kısa bir zaman, on-onbeş günlük bir müddet geçmişti. Bakü gazeteleri, "Bulgar ordusunda isyan çıktığı, ordunun dağılması üzerine Bulgar Hükûmeti'nin düşman devletlere müracaat ederek tek taraflı mütareke ve sulh teklif ettiği" haberini neşrettiler. Bir gün sonra aynı gazeteler, "Düşman devletler nezdinde Bulgaristan'ın müracaatı kabul edilerek 2 Teşrinievvel'de Bulgaristan'la İngiltere, Fransa vd. arasında mütareke imza olunduğunu" yazdılar. İki gün sonraki gazeteler neşriyatından da, "Almanya, Avusturya ve Macaristan ve Türkiye'nin Amerika Reisicumhuru Wilson'un âleme ilan ettiği on dört maddelik prensipler üzerine adı geçen devlete sulh teklif ettiklerini" öğrendik. Gerçi Wilson milletlerin kendi kaderlerine hâkim olacağı prensibinde ısrar ediyor ve bilhassa ortaya koyduğu prensip beyannamesinin on ikinci maddesinde bize ait olarak, "Sırf Türklerle meskûn olan memleket topraklarında mutlak surette Türk hâkimiyetinin temin edileceğini, ancak diğer kavimlerin muhtar idare bahşolunacağını Çanakkale'nin uluslararası kefâlet altında bütün milletlerin ticaret gemilerine açık bulundurulacağı-

nı" yazıyor. Ve bu beyanâta göre biz Suriye, Filistin, Irak vd. bütün Arap vilayetlerini terk ederek bir imparatorluk olmaktan çıkıyor, küçük bir Türk krallığı oluyorduk. Hatta İstanbul da payitaht olmak vaziyetini kaybediyor, aynı zamanda Rumeli'deki vilayetlerimizle Anadolu'nun bağlantısı da ehemmiyetli bir surette zayıflıyordu. Ve ziyan, büyük millî yara ve acı tahammülün üzerindeydi. Fakat acaba sulh masasında İngiliz, Fransız ve İtalyanlar Wilson'un bu prensiplerine sadakat gösterecekler miydi? Fransızlar bütün Arabistan ile yetinmeyerek Adana ve havâlîsinin de Arap olduklarında ısrar etmeyecek, İngilizler Irak'ın ayrılmasına kanaat getirmeyip Musul ve ihtimal daha ileri[si]ni istemeyecek, İtalyanlar Antalya ve havâlîsi için bir şeyler uydurmaya çalışmayacaklar mıydı?

Gelecek ve Türklüğün istikbali hakkında beslediğimiz bütün ümitler mahvolmuştu. Cehennemî bir hayatın tahammül edilmez ıztırapları altında kıvranıyorduk. Her şeyden vazgeçerek bir an evvel İstanbul'a dönmek lazım idi. Azerbaycan'ı terk ettik. Râsim ile birlikte Batum'a geldik. Memleketin bu elîm durumu karşısında arkadaşlar (İttihatçılar) ne düşünüyorlar? Düşman devletler ilan edilen prensiplere sadakatsizlik gösterirlerse ne yapılacak? İstanbul ne halde? Bunu bilmek ve icabında bize düşecek vazifeyi üstlenmek üzere İstanbul'a dönmekte acele ediyorduk.

Vapur beklemek için Batum'da birkaç gün beklemeye mecburduk. Yattığımız otel rıhtımda, odamız denize ve sahile nazır idi. Bir gün rıhtıma halk toplanmış, dikkate değer bir kalabalık görülüyordu. Otelciye sebebini sorduk, "İngiliz harp gemileri geliyormuş!" dedi. Ve bir müddet sonra da bir kruvazör iki üç destroyerden ibaret ufak bir İngiliz filosu limana girdi. Demek mütareke olmuş, Çanakkale düşmanlara açılmıştı. Acaba İstanbul ne halde idi? Öyle bir hale düşmüştük ki cehennemlerin gazabı bizim çektiğimiz ıztıraplar yanında daha aşağı kalırdı. Ben buna benzer bir ruh gazabını Batı Trakya'yı Bulgar Tümeni'ne terk ederek oralardan resmen çekilirken de hissetmiştim. Ya Rabbi! Biz ne talihsiz, ne bedbaht, ne kadar elem ve ıztırap çekmiş bir nesil idik.

İngilizler, Fransızların da yardımıyla dünyanın dört bucağından toplayıp getirdikleri çeşit çeşit insan yığınları ile aylarca zorladıkları, milyarlarla servet, yüzbinlerle insan telef ettikleri halde bir türlü geçemeyip nihayet mağlup ve kahrolarak çekildikleri boğazlardan ancak bizim müsaademizle geçmiş bulunuyorlardı. Bu gururları bu fethetmişçesine kibirlenmeleri ne idi?

Hele rıhtımda toplanmış bu kalabalık arasında ispaletleri[47] sökülmüş saçlı, sakallı birtakım general bozuntusu Ruslar görülüyordu ki, bunlar İngiliz gemilerini daha uzaktan görür görmez şaykalarını[48] çıkarıyor, vecd ve heyecan içerisinde hem ağlıyor hem de şükür makamında elleriyle istavroz yapıyorlardı. Belli idi ki, bunlar ırkdaşları Hıristiyan ve Rus Bolşevikleri satırından güç bela kafalarını kurtararak Türk devlet ve ordusunun merhametine ve adaletine sığınmış, lütuf ve himaye görmüş Çarlık Rusyası'nın birtakım generalleri idi. Ya! Bunlar ne için bu kadar seviniyorlar? Bu istavroz çıkarışın, bu sevinç gözyaşları döküşün sebebi ne idi? Gelen İngilizler onların devlet ve memleketlerini Bolşeviklerin elinden kurtaracak. Eski Çarlık Rusyası'nı ihyâ edecek, bu generallere mevki ve rütbelerini mi iade ettirecekti? Hayır, bunu kendileri de biliyordu ki hayır! Onlar asıl ahali arasında belki de bir tane Rus bulunmadığı halde Batum'un Türkiye'de kalmayacağını gördükleri, nihayet İngilizlerin Türklere yani Haç'ın Hilâl'e galebesini gösterdiği için Allahlarına hamd ü senâ ediyorlar, sevinçlerinden ağlıyorlardı. Bu generaller ekser Avrupa Hıristiyanları gibi garbın kültür ve medeniyetiyle beraber ruhlarında Hıristiyanların İslâm düşmanlığı, Elizabet devrinden kalma Türk husumeti taşıyan, yazık ki Türklüğe ve İslâmlığa hissen hasım kimseler idi. Biz Türklere isnad olunan dinî bağnazlık esefle onlarda yaşıyordu.

Nihayet bizi İstanbul'a getirecek olan vapur gelmişti. Batum'dan ayrıldık. Gemimiz âheste bir yol ile dalgalar üzerinden kayarken içimde tahammül olunamaz bir sıkıntı âdeta beni boğacak gibi

47 Deniz subayı apoletleri.

48 Kıyı güvenliğinde kullanılan altı düz tekne.

oluyordu... Acaba İstanbul'u nasıl bulacaktım? İhtimal Karadeniz Boğazı işgal edilmiş, yedi asırdır burçlarında şan ve şerefle yalnız Türk sancağı dalgalanan o şanlı ve fakat bahtsız tabyalara bu kere düşman bayrakları çekilmiş idi! İhtimal Beşiktaş ve Sarayburnu önlerine; payitahtın afîf ve yabancı eli değmemiş denizine şimdi düşman gemileri demir atmışlardı! Minareleri göklere yükselmiş ilahî ve muazzam camileriyle, mescitleriyle bir zamanlar Avrupa devletlerinin ancak himaye talep etmek veya medh ü sadakat eylemek üzere eşiğine yüz sürdükleri vakûr, ihtişamlı ve azametli sarayları ile hülâsa, bütün aidâtı ile taşı ile toprağı ile her şeyi ile Türk ve İslâm olan ve kendisine hakkıyla "payitahtlar payitahtı" denilen Türklük ve Türklüğün kalbi İstanbul şimdi İngiliz, Fransız, İtalyan askerlerinin ayakları altında mı kalmıştı? Acaba hür doğmuş ve hür yaşamış olan İstanbul Türkleri şimdi ne yapıyorlar? Bu zillete, bu hakarete nasıl tahammül gösterebiliyorlardı?

Gemimiz fener dubası hizalarına varmış, boğazdan içeri kıvrılıyordu. Tabyaları ve tabyalar üzerinde dalgalandığına ihtimal verdiğim düşman bayraklarını göreyim diye kamarama kapandım. Ruhumun ıztıraplarıyla gözlerimden yaşlar akıyordu. Kederli idim; gamlı idim. Dalgın idim. Bir şeyler düşünüyor gibi idim ve fakat hiçbir şey düşünemiyor idim. Sanki boğazın havası da düşmanlaşmış, o da beni sıkıyor; boğmak, öldürmek istiyordu. "Sarıyer önlerine geldik!" dediler. Buralarda bir şey görmek ümidiyle biraz cesaretlenmiş, güverteye çıkmıştım. İki taraf sahilleri, o sahilleri süsleyen sahilsaraylar, gerilerindeki ormanlıklar gönlümün hüznünü tazelendiriyordu, emsali görülmemiş olan bu millî felaketin matemini tutuyorlar gibi gözüküyorlardı. Onları hüzün ve matem içine müstağrak bulmuştum. Gemi Kız Kulesi önlerine gidecek, orada İtilâf Devletleri kontrol memurları taraflarından yoklama edilecekmiş. Bu bana düşman emir ve idaresinde kaldığımızın ilk kara nümunesi gibi gelmişti.

İstanbul tarafına Cihangir'de bulunan ailemin yanına gitmeye -Tophane ve Galata taraflarında kim bilir neler göreceğim korkusuyla- cesaret edemiyordum. Fındıklı, Beşiktaş, Kuzguncuk, Üsküdar

önlerinde demirlemiş çeşit çeşit bayraklı düşman harp gemileri hele bunların arasında Yunanlı Avarof'un da sahte bir azametle görünüşü millî izzet-i nefsimi büsbütün hırpalamış, benliğimi yaralamış, beni âdeta deli etmişti. Zaten Kız Kulesi yakınında idik. Salacak İskelesi'ne bir kayıkla çıkmak; mahalle aralarından, mezarlık içerisinden –hiçbir şey görmeden ve kimselere görünmeden- Nuhkuyusu'ndaki annemin evine bir an evvel kendimi atmak istiyordum. Ve öyle de yaptım. Validemin evine yaklaşmıştım. Gözlerim, son zamanlarda fazlaca ihtiyarladığından sık sık sokağa çıkamayıp üst kattaki odasının köşe penceresinden caddeyi, gelen geçeni, tramvay seyretmeyi alışkanlık edinmiş olan pederimi penceresinde arıyordu. Fakat pencere kapalı, perde inik, görünürde kimseler yoktu. Zaten hüzün, elem, yeis ve ıztırap içerisinde bunalmış olan kalbimde bir burkuntu daha duymuştum. Nihayet korka korka kapıyı çaldım. Validem beni görünce çılgınca bir heyecan ile boynuma sarıldı ve, "Evladım sağ salim geldin mi? Bak, neler oldu? Düşmanların ayağı altında kaldık!" diyor, hem de ağlıyordu. Pederimi sordum. Bir "âh" çekti ve tekrar boynuma atıldı. Vaziyeti anlamıştım. Sözü değiştirmek istedim ve, "Torunların nasıllar?" diye sordum. Validem yaşlı gözlerini gözlerime dikmiş, "Sermed'i de kaybettik!" demesin mi? Artık tamamıyla şaşırmış, kara haberlerin arkasının gelmesinden korkarak eşimi ve diğer oğlum Bülend'i sormaktan vazgeçmiştim.

Kendisine haber göndermişler, bir müddet sonra eşim geldi. Sermed'in ve pederimin kabirlerini ziyaret ederek birlikte Cihangir'de kira ile oturduğumuz evimize gittik.

Ertesi günü yazıhanede idim. Arkadaşlarla buluştuk. Öğrendik ki, harbin devamına imkân kalmaması üzerine 5 Teşrinievvel'de Almanya'da bakanlar krizi olmuş, 8 Teşrinievvel'de de Talat Paşa Kabinesi istifa etmiş, yerine Londra Sefîri Tevfik Paşa kabine oluşturmaya memur edilmiş; fakat Tevfik Paşa, kabinesini teşkil edemediğinden o da istifa etmiş. Nihayet, Ahmed İzzet Paşa 16 Teşrinievvel'de sadarete geçmiş ve 26 Teşrinievvel'de kabinede Bahriye vekili bulunan Rauf Bey'in başkanlığında bir heyet mütareke yapmak üzere Mondros'a gönderilmiş, 30 Teşrinievvel'de düşman

devletler ile mütareke imzalanmış imiş. Mütareke aşağıdaki maddeleri içeriyordu:

1- Karadeniz'e geçmek için Çanakkale ve Karadeniz boğazları İtilâf Donanması'na açılacak ve Çanakkale, Karadeniz istihkamâtı müttefikler tarafından işgal olunacak.

2- Osmanlı sularındaki tüm torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevzileri ile diğer mevzilerin bulunduğu mevkiler gösterilecek ve bunları taramak ve kaldırmak için talep gerçekleştiğinde kendilerine yardım edilecek.

3- Karadeniz'de mevcut torpil mevkileri hakkında malumat verilecek.

4- İtilâf Devletleri'ne mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutukluları kayıtsız şartsız kendilerine teslim edilecek.

5- Hududun muhafazası ve asayiş-i dahilînin devamı için lüzumu görülecek askerî kuvveten fazlası derhal terhis olunacak. Silah altında bulundurulacak kıtaların mahal ve miktarını Osmanlı Hükûmeti ile istişareyle İtilâf Devletleri kararlaştıracaklar.

6- Osmanlı sularında veya Devlet-i Aliyye tarafından işgal edilen sularda bulunan bilumum harp gemileri kendilerine teslim olunup bunlar gösterilecek Osmanlı limanlarında bağlı bulundurulacak.

7- Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet çıktığında herhangi bir strateji noktasını işgal hakkına sahip olacaklar.

8- Osmanlı işgali altında bulunan tüm limanlardan ve demir mahallerinden müttefikler istifade edecekler ve buraları kendileriyle savaş durumunda bulunanlara kapalı bulundurulacak.

9- İtilâf Devletleri Osmanlı tersane ve limanlarından, gemilerin tamirâtına mahsus bilumum araçlardan istifade edecekler.

10- Toros tünellerini müttefikler işgal edecek.

11- İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetleri derhal harpten evvelki hududun gerisine alınacak. Mâverâ-yı Kafkas müttefikler tarafından mahallî durum incelenerek talep olunursa tahliye olunacak.

12- Hükûmet haberleşmesi ayrı olmak üzere telsiz, telgraf ve kablolar itilâf memurları tarafından kontrol edilecek.

13- Bahrî, askerî ve ticari madde ve malzemenin tahribinin önlenmesi.

14- Memlekette bulunan kömür, sıvı haldeki yakacak malzeme ve bahrî levazım harice çıkarılmayacak ve memleketin ihtiyacı tatmin olunduktan sonra geri kalan satılacak ve hükûmet bu hususta onlara kolaylık gösterecek.

15- Tüm demiryollarına itilâf teftiş zabitleri memur edilecek. Bilhassa Kafkas hatları serbest ve tam olarak itilâf memurlarının idaresi altına verilecek; Osmanlı Hükûmeti Batum'un, Bakü'nün işgaline itirazda bulunmayacak.

16- Hicaz'da Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtalar en yakın itilâf kumandanına teslim olunacak. Kilikya'daki kuvvetlerin düzeni muhafaza için yeterli miktardan fazlası 5. maddedeki şartlara uygun olarak takarrur ettirilecek şekilde geriye çekilecek.

17- Trablusgarb ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitleri en yakın İtalyan muhafaza kıtalarına teslim olunacak. Teslim emrine itaat etmedikleri takdirde Hükûmet-i Osmaniye onlarla iletişim ve yardımı kesmeyi vazife edecek.

18- Trablusgarb ve Bingazi'de işgal edilen limanlar en yakın itilâf muhafaza kıtalarına teslim edilecek.

19- Alman, Avusturya memurları ve tebaası bir ay zarfında, uzak mahallerde bulunanlar en kısa zamanda Osmanlı topraklarını terk edecekler.

20- Terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait teçhizat, silahlar, cephane ve nakliye araçlarının kullanılmasına ait verilecek talimata Osmanlı Hükûmeti riayet edecek.

21- Müttefiklerin menfaatlerini korumak için İaşe Nezareti nezdinde itilâf temsilcileri mevcut bulunacak ve kendilerine bu konuda lüzum görülecek tüm malumat verilecek.

22- Osmanlı savaş esirleri İtilâf Devletleri nezdinde muhafaza edilecek, sivil savaş esirleri ile askerlik çağındakiler dışında bulunanların tahliyesi dikkate alınacak.

23- Osmanlı Hükûmeti'nin merkezî hükûmetler ile tüm münasebâtı kesilecek.

24- Altı vilayette karışıklık çıktığında bu vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkı[nı] İtilâf Devletleri muhafaza edecek.

Görülüyordu ki, bu her iki tarafın müzakeresiyle tespit edilmiş bir mütarekename olmaktan ziyade taraflı olarak yalnız galipler tarafından Heyet-i Temsiliye'mize dikte ettirilmiş Türkiye'nin kayıtsız şartsız teslim olduğuna dair uğursuz bir vesika idi.

Payitahtın iki deniz kapısı Karadeniz ve Çanakkale Boğazı istihkâmları[nı] düşman işgaline bırakıyoruz. Ordularımız terhis, donanmamız teslim ve mevcut silahlar, cephane ve askerî teçhizat onların emir ve kontrollerine terk ve bütün demiryollarına, mühim nakliye vasıtalarına itilâf teftiş zabitleri memur ediliyor. Muhaberât ve kablolar onların denetlemesine bırakılıyor. Yani bütün imkân ve vasıtalar müdafaadan soyutlanmış olduğumuz halde ileride onlarla sulh masasına oturacak, ne kadar zalimâne ve hainâne olur ise olsun, onların her teklifini itirazsız kabul edecek idik.

Düşmanlarımızın açık maksatlarını ileride bize dikte ettirecekleri sulh şartlarını daha bu mütarekenamenin metninde okumak mümkün idi. Wilson Prensipleri'ne göre sakinleri Türk olmayan vatan topraklarından; Hicaz'dan, Asir'den, Yemen'den, Irak'tan, Suriye'den vazgeçmekle iş bitmeyecek, düşmanlarımızın ahalisinin çoğunluğu Türk olan bazı vilayetlerimizde de bize hayat hakkı vermek istemeyecekler, Kilikya'daki kuvvetlerin geri çekilmesini istemek, icabında altı vilayeti işgal hakkının tarafımızdan tanınmasını talep etmek ve herhangi bir strateji noktasını işgal edebileceklerini bize teklif ve kabul ettirmek... Bunlar ne demekti? Yarın Kilikya'da Türklerin azınlıkta bulundukları iddia olunacak. İtilâf Kuvvetleri'nin emniyeti düşünülerek İzmir ve Antalya'ya İtalyan kuvvetleri çıkarılacak...

Herhangi bir bahane ile altı vilayet işgal olunacak, Türkiye kuşa dönecekti.

Hiç şüphe yok, bu uğursuz mütarekeye imza konmazdan evvel ordu kumandanlarının görüşleri sorulmuş olacaktı. Bununla beraber vaziyetimiz ve askerî şartlarımız ne kadar müsait olmamış olursa olsun, bu mütareke şartları kolay kolay kabul edilemezdi.

Doktor Rıza Nur'un *Türk Tarihi* namındaki eserinin birinci cildinde Mondros Mütarekenamesi bahsinde, "Mütarekeyi imza eden Rauf Bey, İngiliz Amirali (Kaltrop)'un[49] baskısıyla hükûmetten talimat gelmeden müttefiklerin verdikleri sözlü teminata inanarak imza etmişti. Bu konuda Anadolu Millî Mücalesi zamanında Rauf Bey'den bizzat, "Bizi aldattılar!" sözünü birkaç defa işitmişimdir. "Bu mütareke imza edilmiş idi. İngilizlerle Fransızlar arasındaki rekabetten dolayı daha ucuz bir mütareke anlaşması belki de mümkündü" diyor. Darılmasınlar amma herhalde devletin hayatı ve kaderi mevzubahis olduğu bir anda düşmanlara aldanmak, böyle mühim meseleyi müzakereye memur bir siyasi için şerefli bir hadise olmasa gerek!

Şimdi ne yapılacaktı? Son ana kadar "sonunda zafer" teranesiyle memleketi, halkı aldatan tek taraflı sulh taraftarı göründüğü için Yakub Cemilleri kurşuna dizen vatanperver arkadaşlar: Talatlar, Enverler, Cemal Paşalar felaketle yüzyüze gelindiği bir zamanda herhangi adi politikacılar gibi vatanı da milleti de terk ederek sevgili hayatlarını kurtarmak kaygısıyla bavullarını alıp İstanbul'dan kaçmışlardı. "3 Teşrinisani" doğrusu bilhassa Talat'tan ve Enver'den böyle bir hareketi memleket beklemezdi. Hakiki vatanperverlik vatanına karşı bütün harekâtının açık hesabını vermek ve icabında bu hususta ölmesini bilmek demekti.

9 Teşrinisani'de İzzet Paşa Kabinesi'nin istifası duyuldu. Dönen şayiaya göre Padişah Vahideddin bu kabineye güvensizliğini bildir-

49 İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe.

miş imiş. İstanbul henüz resmen değilse de fiilen düşman askerî işgal altında, yer yer İngiliz, Fransız, İtalyan polisi memlekete hâkim. Rumlar, Ermeniler yüzlerinden maskelerini çıkarmışlar. Düşmanlara casusluk, Türk'e, İslâm'a olmadık hakaret ediyorlar. Zabitlerimiz resmî elbiseleriyle sokaklarda gezemiyor. Genç kadınlarımız alenen itilâf kuvvetleri askerleri tarafından tecavüz ve taarruza uğruyorlar.

Fener Rum Patrikhanesi harekete geçmiş. İstanbul'un Yunanistan'a verilmesi, Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesi için çalışıyor. Hakikaten bir arkadaşımızın dediği gibi: Hayat Türk için ateşten bir gömlek olmaya başlamıştı. Böyle bir sırada Ahmed İzzet Paşa gibi memlekete oldukça emniyet telkin etmiş hamiyetli, aynı zamanda orta halli ve ihtiyatlı bir zatın hükûmetten çekilmesi insana üzüntü veriyor ve daha ziyade endişelere sevk eyliyordu. Sultan Vahideddin ise tâ şehzadelik zamanından memlekette bir kötü şöhrete sahipti. Herkes ona Abdülhamid'in ikinci nüshası diyordu. Acaba memleketin şu pek nazik bir zamanında padişahın sırrı ne idi ki, Ahmed İzzet Paşa istifaya mecbur edilmişti?

Ahmed İzzet Paşa'nın padişaha takdim ettiği istifaname aynen aşağıdadır:

> Atebe-i Seniyye-i Hazret-i Padişâhî'ye,
>
> Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey kulları vasıtasıyla tebellüğ eylediğim irâde-i seniyye-i mülûkâneleri îcâbâtı te'emmül etmekte iken Meclis-i Âyân Reisi Ahmed Rıza Bey evvelki irâde-i hümâyûnlarının hem tesrî-i infâzı, hem teşmîl-i ahkâmı tarzında beyânât-ı kat'iyyede bulundu. Talat Paşa Kabinesi'nin istifâsını müteâkiben kabine teşkîline me'mur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyet-i hümâyûnları çâkerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordu payitaht yakınlarında, düşman tarafından işgâl edilmemiş olan bâkiye-i memâlik de istîlâ tehlikesinde iken i'timâd-ı hümâyûnlarına iğtirâran irâde-i umûr-ı devleti deruhde eyleyen heyetimiz bir taraftan bi'n-nisbe muvâfık şerâitle (!) mütâreke akd ederek tecâvüzât-ı a'dâyı durdurmuş, diğer taraftan dâhilde şimdiye kadar te'mîn-i emn ü âsâyişe muvaffak olmuştu.

Nifak ve ayrılık tohumlarını ortadan kaldırarak ve fırka ihtilafâtının ortaya çkmasına meydan vermeyerek tüm millet fertlerini yalnız vatanın menfaati dairesi etrafında toplanmaya ve Meşrutiyet'in tüm esaslarına sadık kalmaya çabalamış olan kabinemiz hakkında emniyet-i hümâyûnlarının şaibedâr olduğu Ahmed Rıza Bey'in beyanât-ı vakıasından istidlâl edilmiştir. Zât-ı Hümâyûnları ile Heyet-i Hükûmet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilâf, esas mevcut değil iken kabine reisine teveccüh eden mesûliyyetin birtakım kuyûd ve şurût ile tahdîd ve takyidini riâyet ahkâmına kasem etmiş olduğumuz Kânûn-ı Esâsî ile kâbil-i te'lîf görememekteyiz.

Kabinemizin esnâ-yı teşekkülünde taraf-ı hümâyûnlarından telakkî ettiğimiz irâdât efkâr-ı umûmiye-i memlekette hiss-i intikâm uyandırmamak ve her kimin olur ise olsun kânûn ahkâmının tatbîkinden inhirâf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerâit dâiresinde vüs'ati yettiği derecede devlet ve vatana hizmette devam eylemek azminde sâbit iken, ber-vech-i ma'rûz insilâb-ı emniyet-i hümâyûnları zehâbı üzerine rüfekâ-yı çâkerânemin ittifâk-ı ârâsı ile istifâmızı hâk-i pây-i hümâyûnlarına takdîme karar verdik.

İstirhâm-ı âcizânemizin lutfen kabul buyrulması temenniyâtını vatanımızın refah ve selâmeti ve devlet ve milletimizin terakkî ve te'âlîsi ve Zât-ı Hümâyûnlarının tevâfür-i ömr-i şevketleri teferruâtına terdîfen arz ederiz.

İstifanamede padişahın Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olarak sadaret ve kabinenin hukuk ve yetkilerini sınırlamaya çalışıldığı hakkında ima, memlekette intikam hissi uyandırmamak ve nifak ve ayrılık tohumlarını ortadan kaldırmaya tüm millet fertlerini yalnız vatanın menfaati dairesi etrafında toplamak arzu edildiği halde sonradan bu esasların sapmak istenildiğine dair bir işaret görülmekte idi. Vaka ispat etmiştir ki İzzet Paşa Kabinesi'nin bu işareti doğrudur. Ahmed İzzet Paşa'nın istifası üzerine tekrar Tevfik Paşa sadarete uygun görüldü (11 Teşrinisani). Tevfik Paşa yaşı başı gereği faaliyeti sınırlı bir zat idi. Padişah bu zata, bir ay sonra (21 Kanunievvel'de) ekseriyeti İttihat ve Terakki mensubudur diye "zorunlu siyasi sebeplerden dolayı" kaydıyla Meclis-i Mebusan'ı kapattırıyor.

"BU İTTİHATÇILAR BİR MİLYON MASUM ERMENİYİ KESTİLER"

Memlekette bütün zaralı unsurlar faaliyette. Rumlar, Ermeniler hatta Yahudiler[50] türlü türlü isimlerle Fransızca, İngilizce birçok gazeteler çıkarıyor. Sırf iftiradan ibaret, uydurma ve garazkârâne neşriyatla bizi barbar, zalim, kendi kendini idare kabiliyetinden mahrum, medeniyet namına çökmüş bir devlet olarak göstermeye çalışıyorlar. İngilizler, Fransızlar istiklâl vaadi ile Çerkes'i Kürd'ü ve mezhep uyuşmazlığından istifade etmek isteyerek Kızılbaş'ı vd. aleyhimize harekete kışkırtıyorlar. Kimsede emniyet ve huzur yok. Herkes memleketin geleceğinden, devletin devamlılığından endişede. Bu sırada olsun bizim yek-vücud, hukuk ve devletin menfaatlerini müdafaada birleşmiş bulunmaklığımız lazım gelirken padişah o devirde milletin çoğunluğunu oluşturan İttihat ve Terakki aleyhine âdeta cihad açıyor. Damad Ferid Paşa mahza sadarete geçmek ve İttihatçılardan intikam almak hırsı ile kendisine basamak yapmayı düşünerek yârânı Mustafa Sabri, Vasfi, Mustafa Asım, Zeynel Abidin Hocalar, kendilerini mağdur gören bazı emekli paşalar ve Ali Kemal ve daha buna benzer birtakım beylerle Serkil Doryan'da[51] toplantılar düzenleyerek Hürriyet ve İtilâf'ı yeniden ihyâ ediyor. Bunlar ve daha "Selamet-i Umumiye" "Sosyal Demokrat" vd. namındaki fırkalar temsilcilerini huzura kabul ile güya başka bir millete mensup zararlı bir oluşum imiş gibi İttihat ve Terakki aleyhine tahrik ediliyor. "Düşmanda niyet ve kasd yaman; bizde uyanış, birlik yok" Nereye gidiyoruz? Akıbetimiz ne olacak? Padişahın ve hükûmetinin maksatları ne? Herkes bu sualleri birbirine sorarken gazeteler, "Sarayda başlarında Hazine-i Hâssa Müdür-i Umumisi Refik Bey namında birisi bulunan bir 'mensubân' zümresinden ve bu zümrenin irtica ve baskı fikri ile dolu olduğundan bahsediyorlar. Memleket, istiklâl ve hâkimiyet elden gidiyor; bunlar hâlâ millete baskıyı, keyfî idareyi istibdada dönüşü düşünüyorlar. 8 Şubat'ta İstanbul civarındaki İtilâf Kuvvetleri Başkumandanlığı'na tayin edilen Fransa Generali

50 Bu kelime orijinal metinde kırmızı kalemle sonradan girilmiştir.

51 İstiklal Caddesi'ndeki Cercile D'Orient.

(Franşe de Pere)[52]'nin İstanbul'a bir gelişi vardı ki, onun hayvanının dizginlerinden iki nefer tutmuş, güzergâhının etrafına yığılmış Rum ve Ermeni alkışçılarına vakurâne iltifatlar, selamlar dağıtılarak debdebe ve ihtişam ile Fransa Sefareti'ne geldiğini bir görenler kendisini daha ziyade harben ve muzafferen İstanbul'a girmiş bir fatih zannederlerdi. Yalnız şu manzara millî izzet-i nefis ve duygusu olanları; devletini, milletini, memleketini sevenleri uyarmaya yeter ve aradaki her türlü anlaşmazlıkları unutarak birleşmelerine sebep değil miydi?

15 Şubat'ta İtilâf Devletleri'nin alenen mütareke şartlarının ihlâl eylediğine şahit olduk. Matbuata sansür koymuş, polise büsbütün el koymuştu.

Nihayet Tevfik Paşa da padişah tarafından istifaya mecbur ediliyor. Damad Ferid arzusuna kavuşuyor. 5 Mart'ta kabinesini oluşturuyor. Memlekette ne kadar soysuz, vatansız, millî kimliği karışık, vicdanı ve ahlakı kirli, karakteri bozuk sefil var ise bu Ferid Paşa etrafında birleşmişler, "Hürriyet ve İtilâf" isminde güya eski bir fırkayı ihyâetmişlerdi. Belki başlangıçta bunların içerisinde iyi niyet sahibi, memleketin şu haline hizmet etmek gayesiyle hareket etmek isteyenler de var idi. Fakat bu oluşumun hakiki mahiyeti anlaşılınca onlar ayrılmış olacaklardı. Çünkü artık bu bir fırka değil, para ve menfaat karşılığında İngilizlere hizmet eden bir casus şebekesi idi.

Ferid Paşa hükûmete geçtikten beş gün sonra 10 Mart'ta İttihat ve Terakki ileri gelenleri tutuklanıyor ve padişahın bu sıralarda bir ecnebi gazete muhabirine "İttihatçılara savaş ilan ettim!" dediği duyuluyor.

Bir padişah kendi milletine harp ilan eder mi? Ne gibi bir sebep, nasıl bir fena düşüncedir ki, onu bu vaziyete düşürüyor? Buna Vahideddin'in İttihatçılara olan kadim kızgınlığını ve husumetini sebep görenler var idi. Hakikatte ise Padişah memleketin kurtuluşundan ümidini kesmiş, Mısır gibi, Hindistan gibi, İngiliz himayesine sığınmakla yalnız şahsi mevki ve saltanatını kurtarmak

52 General Franchet d'Esperey.

arzusuna düşmüştü. Onun içindir ki, İngilizlerin hoş göreceği zehabında bulunduğu bütün fena hareketleri yapıyor ve etrafına ancak maksadına âlet olacak insanları topluyordu. Saraya damat olduğu için Vahideddin'e yakın olan Ferid Paşa yaratılışı, ahlakı, huy ve karakteri itibarıyla tam bu adamlardan biri idi.

İngilizler İttihatçılardan mı kuşkulanıyor? Padişah onlara savaş ilan etmiş, Ferid Hükûmeti bütün İttihat reislerini toplayıp hapseylemişti. İngilizler Ermeni vakasının bütün günah ve mesuliyetini Türklere mi yükletmeye taraftar? Padişah, haktan hakikatten hayâ etmeden Ferid'e söylettiriyor, "Evet! Bu İttihatçılar bir milyon masum Ermeni'yi kestiler!" Düşman devletleri Kilikya'da Türk çoğunluğu olmadığını mı söyletmek istiyor? Ferid Paşa itirafa(!) hazır! "Evet Toros Dağları'ndan ötede Türk yoktur!"

Doğrusunu söylemek lazım gelirse Türk tarihinde Vahideddin gibi bir padişah, Ferid ayarında uğursuz, kötü bir sadrazam görülemez. Ferid Paşa memlekete hizmeti dokunmuş ne kadar millî kurum var ise yıkıyordu. Bu cümleden Donanma Cemiyeti'ni de, "Bir İttihat ve Terakki ocağıdır" vehmiyle kaldırdı.

Tabii herkes vatanın geleceği endişesiyle alakadar idi. Bu cümleden âyân azasının hususi şekilde müzakerelerde bulunduklarını, memleketin içinde çalkalandığı zor ve vahim vaziyete bir çare olarak göz önünde bulunan ve kabul ettikleri kararları bir ariza ile padişaha arz ettikleri duyulmuştu. Ertesi günü Ferid Paşa da dahil olduğu halde ikisi Hıristiyan olmak üzere dört âyân azasının bu kararlar aleyhinde gazetelerle neşriyatına şahit olduk.

Bu günler, öyle günler idi ki hatıratımı yazmak üzere notlarımı karıştırdığım ve hafızamı yokladığım şu dakikada o anları hatırlamaktan duyduğum üzüntü ve ıztırabı aynı zamanda Türklük namına hissettiğim derin utancı, anlatabilmem mümkün değil. Ruhundaki asaleti, temizliği, mertliği ile tarihe kendini tanıtmış olan hakiki bir Türk nasıl olur da düşmanlara casusluk, milletine, milletdaşlarına ihanet edebilirdi? Herhalde bunlar Türk değil, menfaat ve saire sevkiyle, vaktiyle her nasılsa Türk camiasına girebilmiş birtakım bozukların torunları idi.

Said Molla namında biri türemişti. İngiliz altınları karşılığında meşhur casus Papaz Firo[53] nun emrine girmiş olan bu molla memlekette kendisi gibi ne kadar alçak kimseler var ise "İngiliz Muhipler Cemiyeti" sancağı altında bir yere toplamış, ünlü Hürriyet ve İtilâfçılarla da birleşerek her semtte oluşturduğu hile merkezleri ile memleketin temiz evlatlarını takip ettiriyor ve tertip eylediği kucak kucak jurnalleri İngilizlere takdim ediyordu. Ferid Paşa'ya dolayısıyla padişaha karşı İngilizlerin bir adamı rolünü oynayan Molla, Ferid Paşa'nın mahremi olmuş, konağından çıkmıyor, ara sıra Mabeyn'e de kabul olunarak Hünkâr'ın iltifatına sahip oluyor. Diğer yandan bu durumu Papaz Firo'ya karşı istismar ederek ve teşkilatından aldığı jurnalleri takdim ve türlü türlü masraflar göstererek İngilizlerden sürekli para yoluyor idi. Bu herif, bizim semtte de vaktiyle efendilerden birinin yanında "bey" olarak bulunmuş genç bir yâdigar[54] ile Terzi Mehmed namında bir serseriyi benim takip ve gözetlenmeme memur etmişti.

Ben bu Said Molla'yı Dîvân-ı Harb-i Örfî'den tanırdım. O zaman Siverek Mebusu Nuri Bey'in damadı olan bu softayı karısı diğer bir erkekle karyolasında yatarken yakalamış, kirlenmiş karyola çarşafını bir bohçaya koyarak kayınpederi Mebus Nuri Bey Dîvân-ı Harbi'mize müracaat etmişti. Kucak dolusu sakalı, başında on iki arşun beyaz sarığıyla utanmadan bu ahlaksızlığı yapan herif, şimdi de cübbesini bile toplamış, memleketi ve dindaşları hakkında tertip ettirdiği jurnalleri para karşılığında vermek için hergün Papaz Firo'nun yanına koşuyordu.

Evet o ne günlerdi? Avrupa ve bilhassa Amerika kamuoyu, hadisenin hakikat ve hakiki mahiyetini anlamamış gözükerek Ermeni meselesinden dolayı bize pek fena nazarlarla bakıyor, fazla olarak İngilizler de esirlerini aç bıraktığımızı iddia ederek bizi o noktadan da tenkit ediyor ve itham etmek istiyorlar. Bu haksız ithamlar karşısında hükûmet ve basın birlikte: Ermeni Meselesi'nin tarihçesini,

53 İngiliz casusu Papaz Frew.

54 Bu kelimenin bekçi muhafız anlamındaki "pâd" kelimesinden türemiş "pâdigar" olması ihtimâli de vardır.

hakikat ve iç yüzünü devletin son hayat mücadelesinde ordular Ruslarla uğraşır iken bunların mavzer tabancaları, el bombaları ve dinamitlerle cephe gerisinde yaptıkları ihtilâl tertibatını, nihayet İslâmlar ve Türkler üzerine evvela bunların taarruz ettiklerini bütün delil ve vesikalar ile ortaya koyacaklarına; derileri yüzülen, tenasül âletleri kesilip ağızlarına verilen; memeleri doğranan, ferclerine odun sokulan binlerce Türk mazlumlarının; çoluk çocuk camilere doldurulup yakılan bîçare Türk köylerinin fotoğraflarını İtilâf Devletleri erkânı önüne koyup hakkımızda yayılanların mahzâ kötü niyet ve bir hain maksat ile uydurulmuş birtakım isnatlardan ibaret olduğunu ispata çalışacaklarına, memleketin kalem ve söz sahibi bazı münevverleri güya hiss-i âlî-yi insaniyetle hakikatte zamanın icabına uymak için bu davada Ermenilerin gönüllü savunucuları kesilmişlerdi!

Harp esnasında Türk askeri tok mu idi ki İngiliz esirlerine reçel, tereyağı, graviyera peyniri[55] bulamadığımızdan dolayı tenkit olunabilelim?

Neler duyuyor idik? Güya yüksek tabakadan kibar(!) bazı aileler, Batı Medeniyeti'ne olan bağlılıklarının derecesini göstermek gayretinden olacak; İngiliz ve Fransız zabitleri ile münasebet kurmuşlar; onları evlerine davet ediyor; ya bizzat kendileri ecnebi gemilerine çağrılıyor; orada içiyorlar, eğleniyorlar, genç kızlarımız bu ecnebi zabitleri kolunda sabahlara kadar dans ediyorlarmış! Din ve iffet kaygılarını bırakalım. Bellerindeki kılıçlarında henüz Çanakkale'de Irak'ta vd. şehit düşen kardeşlerimizin kan lekeleri duran bu düşman zabitleri ile Türklükle, insanlıkla biraz bir alakası olanlar nasıl kucak kucağa dans edebilirlerdi?

Din anlayışı zayıflamış, milliyet hissi ve duygusu umumileşmemiş bir kısım münevver zümre kozmopolitleşmiş, Türk'ün yüksek(!) tabakası (kısmen) âdeta soysuzlaşmış, manzara her manası ile cidden feci idi.

55 Graviera cheese: Bir çeşit peynir.

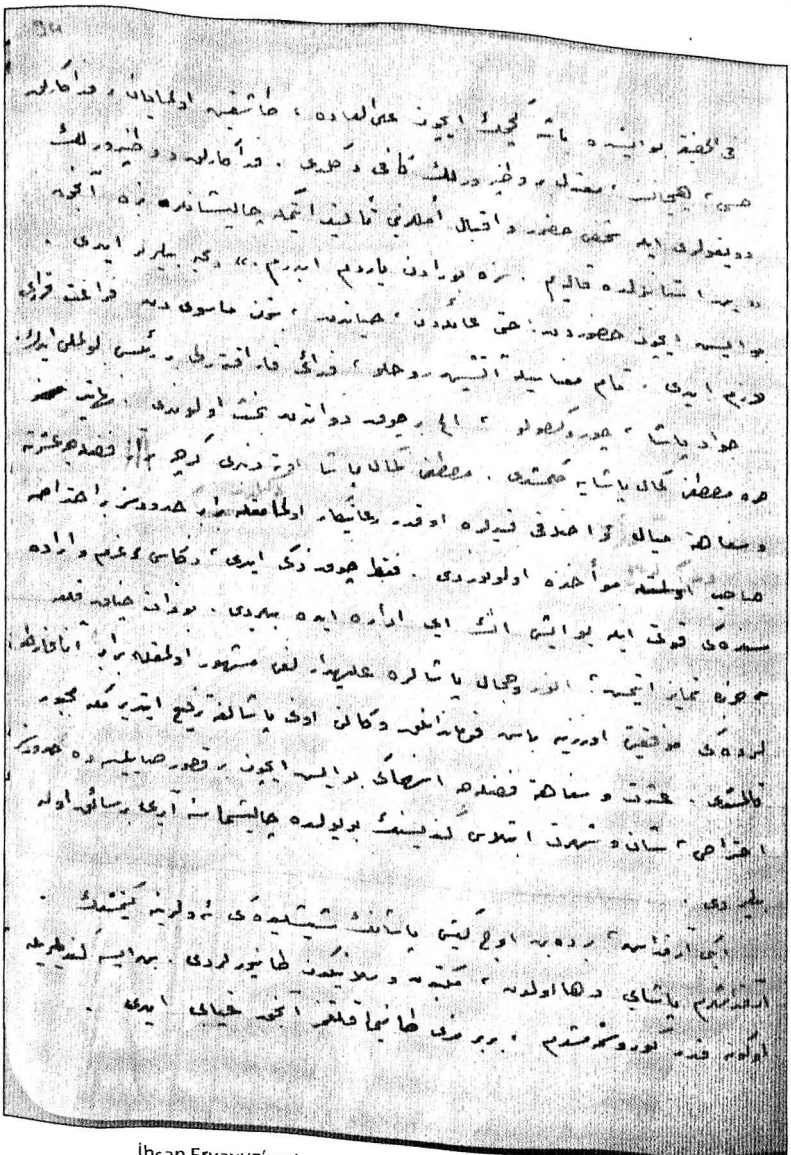
Vatanın geleceği ve âkıbeti ile alakadar temiz evlatları türlü türlü ihtimallerle kararsız idiler. Bunlardan bazıları (hükûmetten ümidi keserek) bir çareyi itilâfta bulmak üzere İngilizlerle temas yolları arıyor, bazıları mümkün mertebe vatanı kurtarabilmek için İngiliz ve Amerika mandasından bahsediyordu. Bu esnada idi ki vatanın ufuklarında kara ve korkunç şayialar uçuşmaya başlamıştı. Düşman devletleri daha harp esnasında memleketimizi aralarında taksim etmişler. İstanbul ve Boğazlar Rusya'ya, el-Cezîre ve Filistin kıtaları İngiltere'ye, Suriye ve Adana havâlîsi Fransa'ya, İzmir, Antalya ve civarı İtalyanların hissesine ayrılmış, fazla olarak da doğu vilayetlerinde bir Ermenistan, Karadeniz sahilinde bağımsız bir "Rum Pontus" hükûmeti oluşturulacak imiş! Gerçi Rusya Devleti sahneden çekilmiş, fakat diğerleri meydanda galip ve muzaffer mevkiinde imiş! Filhakika, bütün emareler istilacıların hareket tarzı bu şayiaları teyid ediyor. Hatta uğursuz Mondros Mütarekesi bu hainâne kasdı daha evvelden hissettiriyordu.

TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN GİZLİ TOPLANTILARI VE MUSTAFA KEMAL'İN GÖREVLENDİRİLMESİ

Mahrem toplantılar, gizli hasbihaller başlamıştı. Hiç şüphe yok, memleketin bütün vatanperver çevrelerinde bu kaynaşmalar oluyordu. İttihat ve Terakki'den kalmış beş-on arkadaş Baytar Râsim, Tulçalı Süleyman, Sapancalı Hakkı, Bâki, Maarif Vekili Şükrü, Kara Vasıf, Sûdi, Eyyüb Sabri, Hüsrev Sami vd. beyler Galata'da Selanik Bankası odalarından birinde toplanmış, memleketin şimdiki elîm durumu karşısında haraketimizin sınırlarını tespit etmeyi konuşuyorduk. Bu toplantıda, "Anadolu'ya geçilmesi ve orada kuvvet toplayarak direnişe çalışılmasıyla ancak felaketin kısmen hafiflemesi mümkün olabileceği" görüşünü eski Maarif Vekili Şükrü Bey ortaya koymuştu. Epey münakaşa cereyan etti. Halk uzun ve yorucu bir harpten mağluben yeni çıkmış; manen, maddeten bîtâb; ordular terhis ve bütün askerî teçhizat düşmanların muhafazasına terk edilmiş; bunlardan başka felaketin gerçekleştiği ana kadar "sonunda zafer" teranesiyle avutulup hakikat kendisinden saklanılmış, nihayet felaket

gerçekleştiği zamanda ise aldatanlar vatanı da milleti de bırakarak, bavullarını alıp kaçmışlar. Bu milleti yeni baştan bir harekete ikna etmek nasıl mümkün olabilirdi? Fazla olarak padişah ve hükûmeti, düşmanlar kadar bu teşebbüse hasmâne vaziyet alacaklardı. Bütün bu zorluklara nasıl karşı gelinebilecekti? Filhakika, bu güç, âdeta imkânsız denecek derecede çok güç bir iş idi. Fakat bir millet için istiklâli elinden alınmak, devleti yıkılmak daha güç ve bu vaziyet karşısında şahsi tehlikelerden, zorluklardan ürkerek seyirci kalmak bizler için daha imkânsız idi. Hiç olmazsa tarihe ve ecdad hatırasına karşı vazifemizi yapmış, devletin yok olmasını hayatta kalarak görmemiş olurduk. Bu mukaddes mücadelede kurtuluş ve başarı ümidi de o kadar zayıf değildi. Nihayet düşmanlarımız direniş imkânı görmedikleri bir memleketi parçalamaya ve taksime karar vermiş olacaklardı. Biz ise başlarımızı hakkıyla koltuklarımızın altına almış, Türk'e yaraşır bir azim ve iman ile kelimenin bütün manasıyla tam bir hayat ve memat mücadelesi vermek zaruretinde idik. Hasımlarımızdan bu teşebbüslerinin kendileri için uzun boğuşmalarla çok ağır ve büyük fedakârlıklara mâl olacağını gördükleri zaman kararlarının hatasını ve hayat hakkı olan bir milletin mevcudiyetine hürmet etmek mecburiyetinde bulunduklarını herhalde takdir etmeleri, hareketlerini ona göre değiştirmeleri pekâlâ beklenilebilirdi.

Ya bu işi kim sevk ve idare edecek? Cumhura ancak bir azamet sahibi etkili olabilir. Azamet ve aynı zamanda yüksek irade sahibi biri baş olmalı ki, bu hareket mümkün olabilsin. İlk önce Müşir Ahmed İzzet Paşa hatırımıza gelmişti. Toplantıda hazır bulunan Kara Vâsıf Bey, "Ben İzzet Paşa'yı tecrübe ettim. Bir gün beraberinde Erkân-ı Harp İsmet Bey de vardı. Paşa'ya böyle bir müdafaa teşkilatı ve hazırlığı lüzumundan bahsettim. Her ikisi sözlerimi gülünç ve tehlikeli buldular" dedi. Filhakika bu işte başa geçmek için alelade taşkın olmayan bir fedakârlık hissi, heyecansız, ılımlı bir vatanperverlik yeterli değildi. Fedakârlık ve vatanperverlik duyguları ile şahsi huzur ve ikbâl emellerini telif etmeye çalışanlara bize ancak, "Ben İstanbul'da kalayım, size buradan yardım ederim" diyebilirlerdi. Bu iş için huzurdan, hatta aileden, hayattan, bütün dünyalıklardan

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk gelen sayfa.

feragat kararı lazım idi. Tam manasıyla âteşîn ruhlu, fedai karakterli bir reis bulmalı idik. Cevad Paşa, Çürüksulu vd. birçok zevattan bahsolundu. Nihayet sıra Mustafa Kemal Paşa'ya gelmişti. Mustafa Kemal Paşa öteden beri gerçi fazlaca işrete ve sefahete meyyilli ve ahlaki kayıtlara o kadar riayetkâr olmamakla beraber hudutsuz bir ihtirasa da sahiptir, diye tenkit olunurdu. Fakat çok zeki idi. Zekâsı, azim ve iradesindeki kuvvet ile bu işi en iyi o idare edebilirdi. Bu zat Çanakkale Harbi'nde kendini göstermiş, Enver ve Cemal Paşalara aleyhtarlığı ile meşhur olmakla beraber Anafartalar'daki başarısı üzerine Başkumandanlık Vekaleti, O'nu paşalığa terfi ettirmeye mecbur kalmıştı. İşret ve sefaheta fazlaca tutkunluğu bu iş için bir kusur sayılsa da hudutsuz ihtirası, şan ve şöhret bağımlısı kendisinin bu yolda çalışmasına ayrı bir sebep olabilirdi.

İki arkadaş, bir de ben üç kişi Paşa'nın Şişli'deki evlerine gitmiştik. Arkadaşlarım Paşa'yı daha evvelden mektepten ve Selanik'ten tanıyorlardı. Ben ise kendileriyle o güne kadar görüşmemiştim. Birbirimizi tanımaklığımız ancak gıyabî idi. Sebeb-i ziyaretimizi ve teklifimizi bildirdik. Kendisine beraber çalışacakların isimlerini de vermiştik. Bu listede, kendileri toplantıda bulunmadıkları halde İzmitli Mümtaz ve Afyonlu Ali Beylerin isimleri de dahil idi. Mustafa Kemal Paşa bu konudaki düşüncelerini söylemekten ziyade bizi dinlemek ister gözüküyordu. Nihayet bize şu karşı teklifi bildirdi, "Pek iyi amma bu iş için altmış bin lira lazımdır. Anadolu'ya geçilecek. Teşkilat yapılacak... Beraber çalışacak arkadaşların tabii aileleri var. Onların hayatları temin olunacak. Bu iş parasız olmaz!" dedi. Bence bu sözlerde daha ziyade beraberimizde bulunan Sapancalı Hakkı Bey'e bir işaret var idi. Paşa, "Sen harp esnasında çok kazandın! Yüz binlere varan servetinden bahsolunuyor. Şimdi bana fedakârlık tavsiye ediyorsun. Evvela sen fedakârlığını göster! Yığdığın servetinden altmış bin lirasını çıkar bakalım" demek istiyordu.

(Mustafa Kemal Paşa filhakika maksadının bu olduğunu sonradan bana Ankara'da izah etmiştir.) Benim için söyleyecek bir söz yok idi. Arkadaşlar da bunun üzerine ağızlarını açıp tek kelime söylemediler. Düşüncelerimizi bir karara bağlamadan oradan ay-

rıldık. Yolda Sapancalı Hakkı Bey Paşa'yı tenkid niyetiyle, "Vatana fedakârlığını para ile yapacak!" diyordu. Hakkı Bey'e, "Size, -bu memlekette harp esnasında kazandınız. Servetinizin bir kısmını memleketin bu halinde ortaya koyunuz- demek istiyor" diye cevabını vermiştim.

Bir sabah Bekir Ağa Bölüğü'ndeki tutuklu arkadaşları ziyarete gitmiştim. Bana, "Sen nasıl böyle serbest gezebiliyorsun? Seni de arıyorlar. Hem senin iki büyük suçun varmış. Biri Samsun'da Ruslar aleyhindeki faaliyetin; diğeri de İttihatçı oluşun!" dediler. Cihangir'de bir dostumun evinde saklanmayı tedbiren uygun görmüştüm.

Ümitsiz idim. İçim kararmış idi. Düşman Devletleri'nden birinin kucağına atılmak, yahud bir büyük devletin mandasını kabul etmek düşünceleri bence bir şaşkınlık idi. Mademki, memleketin kurtulması için bir direniş teşkilatı yapılamıyor. Demek bize, kötü kaderde beklemek kalıyordu.

Bir gün eski ve çok samimi arkadaşlarımdan topçu kaymakamlığından emekli Bulgurlumescitli Hamdi Bey saklandığım eve beni ziyarete gelmişti. Bu zat Yirmi Dört İnkılabı'nda Selanik'te hayatını hiçe saymak suretiyle aldığı vazifeyi yapmak fedakârlığıyla kendini göstermiş ve çevresinin hürmet ve muhabbetini kazanmış bir fedakâr ve benim tâ çocukluğumdan beri pek seviştiğimiz bir arkadaşım idi. Bana, "Arkadaşların vatanın kurtuluşu uğrunda çalışmak üzere bir cemiyet oluşturmakta oldukları haberini getirdi. Bildiğim ve kendilerine güvenebileceğim bütün arkadaşlar bu teşkilata dahil imişler. Ben daha evvel "millî birlik" ve buna benzer isimleri, İstanbul'da bazı oluşumlar meydana getirdiklerini ve bu oluşumların İtilâf Devletleri'ne karşı diplomasi yoluyla devlet ve memleketin hukukunu müdafaaya çalışacaklarını duymuştum. Benim kanaatimce Loid Corc'lara[56] karşı artık diplomasi yoluyla Türklüğü ve devleti müdafaa etmek boş bir kuruntu idi. Hamdi Bey'in haber verdiği bu oluşum ise herhalde bizim evvelce düşün-

56 David Lloyd George: 1916-22 dönemi İngiltere başbakanı.

düğümüz mahiyette, aktif bir şekli olacaktı. Arkadaşlarla temasa geçtim. Hamdi Bey'in bahsettiği gizli cemiyet "Karakol Cemiyeti" idi. Bu cemiyetin gayesi Türklerle meskun vatan parçalarını, devletin istiklâlini kurtarmak ve bu gayeye ulaşmak için icab ederse istilacılarla silahlı mücadeleye girişmekti. Cemiyetin "roprezantatı"[57] Erkân-ı Harp Miralayı Galatalı Şevket Bey'le görüştüm. Kendisiyle anlaştık. Ve ben bu cemiyetin Üsküdar mıntıkası teşkilatına memur edildim. Artık saklanma mevkiini Cihangir'den Üsküdar mıntıkasına nakletmek lazımdı.

Tanıdığım, Ali Efendi namında, polis teşkilatından biri refakatiyle ve kayık ile Cihangir'den Paşa Limanı'na, oradan tenha sokakları takiben yeni saklanma mevkiime nakletmiştim.

Burada Cihangir'deki evlerinde aylarca beni saklayan Gümrük ambar memurlarından Selahaddin Bey'e olan minnettarlığımı bilhassa kaydetmek isterim. Kendisiyle eskiden bir tanışmamız olmadığı halde sırf bir âlî-cenaplık ve vatan uğrunda çalışanlara bir bağlılık eseri olmak üzere bu zat beni evine kabul ve yüksünmeden aylarca müddet himâye etmiştir. Kezâ bütün ajanlar, hükûmet sivil memurları aleyhime faaliyette, civar Rumlarının ve Yunan askerlerinin kudurmuş ve taşkın bir halde bulundukları bir zamanda elinde tabancası her gece Cihangir yangın yerlerinden saklandığım yere yemeği getiren ve bana sürekli cesaret ve kuvvet veren refikama da minnettarlığımı arz etmeyi bir vazife bilirim.

Üsküdar'da Jandarma Taburu Kumandanı Binbaşı Remzi, Bulgurlumescid Mahallesi İmamı ve Üsküdar Mahkeme-i Şer'iye azasından Naci, İlmiye'den Hoca Kalender Hasan, Maliye'den Tevfik, Adliye'den Edhem, tüccardan Ahmed Halim Bey ve efendilerden bir merkezî yönetim oluşturmuş, teşkilatımızı genişletmeye ve tamamlamaya çalışıyorduk.

Bu sırada idi ki Mustafa Kemal Paşa'nın genel müfettiş olarak Anadolu'ya gönderildiği duyuldu. Mustafa Kemal Paşa'yı padişah daha veliahtlığı zamanında tanırdı. İmparatorun daveti üzerine

57 Sözcü.

Almanya'ya gittiği zaman Erkân-ı Harp Livası[58] Mustafa Kemal Paşa'yı da refakatine almıştı. Vahideddin onun bilhassa Enver ve Cemal Paşalar haklarındaki sönmez kızgınlığını öğrenmiş olacaktı. Acaba Vahideddin Mustafa Kemal Paşa'yı ne gibi bir maksat ve vazife ile oraya gönderiyordu? Söylendiğine göre müfettişliği yalnız askerî bir nitelikte değil, aynı zamanda genel ve daha çok siyasi imiş. Bu vazife ne olabilirdi? Vahideddin ile Mustafa Kemal Paşa arasında neler görüşülmüş, Padişah, Paşa'ya ne talimat vermişti. Acaba Padişah o sıralarda Rusya'da sınıra yakın yerlerde bulundukları söylenilen Enver ve Cemal Paşalara karşı bir vaziyet almak, orduyu Anadolu'yu bunların etkisinden ve gücünden korumak üzere mi Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya gönderiyordu?

Söylendiğine ve Mustafa Kemal Paşa'nın beraberinde götürdüğü zevatın kimliklerine bakılırsa, bu gidiş memleketin hukuk ve istiklâlini müdafaa emrinde çalışmaya yönelecek ve icab ederse Paşa padişahına da hükûmetine de arka çevirecekti. Böyle bir teşebbüs için Paşa evvelce altmış bin liraya lüzum göstermişti. Acaba şimdi bu parayı Enver'e ve Cemal'e karşı cephe oluşumuna sarf edeceğim bahanesiyle Hünkâr'dan sız(d)ırmış mıydı? Herkes az veya çok bu düşüncelerle meşgul idi.

15 Mayıs [1]335'te İzmir'in Yunan askeri tarafından işgal edildiği haberini duyduk. Bundan evvel 19 Mart'ta İzmir'den bir heyet gelmiş, huzura kabul olunarak Padişah tarafından, "İzmir'in vatan-ı Osmânî'den ayrılmasının katiyen hatır ve hayale gelmeyeceği" yolundaki teminatıyla sakinleştirilmişler. Zaten memleket (bazı soysuzlar dışında) fevkalade heyecanda, bilhassa İzmir'de, Erzurum'da, Trakya'da vd. son derecede hassasiyet hissedilmiş idi. İzmir'in işgali haberi bu heyecanı daha fazla hararetlendirmiş, memleketi feverâna müsait bir hale getirmişti. Bu kara habere göre işgal esnasında Yunanlılar bilhassa kendilerine vatandaş dediğimiz yerli Rumlar ahaliye, silahsız askere, hükûmet memurlarına karşı yapmadık zulüm ve vahşet bırakmamışlar. Rıhtım üzerinde rast geldikleri

58 Tuğgeneral.

genç-ihtiyar Türk ahaliyi denize atıyorlar. Mülkiye ve Askeriye memurlarını, "Zito Venizelos"[59] diye bağırtıyorlar. Çekinenleri öldürüyorlarmış! Vaktiyle Osmanlı Hükûmeti'ne ajanlık etmiş Giritli bir serseri için "Zito" diye bağırmayı şerefine, millî izzet-i nefsine yediremeyen otuz zabitimizi alçakça şehit etmişlermiş! Bütün bu haydutluklar, alçaklıklar, medeni(!) Avrupa'nın, İngiliz, Fransız, İtalyan konsolosluk memurlarının, harp gemilerinin zabitlerinin gözü önünde yapılıyordu. Artık düşman devletlerin hakkımızdaki niyet ve maksatları anlaşılmış, Padişah'a ve onun Ferid Paşa Hükûmeti'ne ise katiyen kimsede güven kalmamıştı.

Bir gün Yeşilköy'de bir mevlüd cemiyetinde Ferid Paşa Hükûmeti'nin hararetli taraftarlarından meşhur Hoca Mustafa Sabri ve Refik Hâlid Bey ve efendilerle buluşmuştum. Mustafa Sabri Efendi Anadolu'nun hassasiyetiyle pervasızca eğleniyor; Mustafa Kemal Paşa ve taraftarlarıyla ağır surette alay ediyordu. Onun fikrince bu bir "İttihat ve Terakki" oyunu idi. İşin başında bulunanlar "Memleketi müdafaa edecek ve kurtaracağız" bahanesiyle zaten elinde avucunda bir şeyleri kalmamış olan milleti son bir defa daha soyacaklar. Ondan sonra çoktan anlaştıkları Ruslara, Bolşevik diyarına katılacaklardı. Bu hainlik idi; alçaklık idi. Buna inanmak ise hayvanlıktan daha beter bir şuursuzluk idi. Dayanamadım; karşılık verdim. Gerçi bu karşılık benim için büyük bir tedbirsizlik sayılabilirdi. Çünkü esasen ben orada saklı gibi bir şeydim. Muhatabımın ise beni hemen Kürt Mustafa Paşa'nın Dîvân-ı Harbi'ne göndermeye kudreti aşikârdı. Ne çare? Zabtım mümkün olamamıştı.

Karşılığım şöyle olmuştu, "Efendi Hazretleri! Ortada bir vatan var. Düşmanın hainâne maksatları karşısında hakkıyla dertli ve yaralı bir vatan. Bu vatan kısmen ayaklar altında çiğnenirken ve İzmir'de, 'Zito Venizelos!' demedikleri için silahsız zabitlerimize Yunanlılar tarafından kurşuna dizilirken, bizim kendilerini fırkacılık öfkelerine kaptırarak hadisâta o açıdan bakmamız, bizden yardım, imdat ve hizmet bekleyen vatanı ihmal ederek birbirlerimizle bo-

59 Yaşasın Venizelos!

ğuşmaklığımız doğru olmasa gerek" Refik Halid Bey sinirli sinirli söze karıştı, "Ortada bir hükûmet var. Padişah var. Onun etrafında birleşmiş bir kitle halinde bulunmak, Değerlerimiz gereğince daha uygun. İcap ettikleri ve özellikle sebebi oldukları millî felaketin İtilâf Devletleri ile muhasebesi yapılacağı bir anda İttihatçıların günahlarından kızararak bir köşeye çekilmeleri hakkaniyete daha uygun değil mi?"

Ben, "Beyefendi! Mesele İttihatçılık, İtilâfçılık meselesi değildir. Mesele yalnız ve sade bir vatan meselesidir. Bu felaketin sebepleri (var ise) günahkârları elbette araştırılmalı. Dünya Savaşı'na ne için girişilmiş? Bu giriş zaruri ve mecburi mi imiş? Neden Almanya tarafı desteklenmiş? Veya ne için harbe o tarihte girilmiş? Harbe girmekte acele edilmemiş mi? Neden vatan toprakları bırakılmış da dışarıda, Galiçya'da, Mısır yollarında ordular israf olunmuş? vd. Bunların günü gelince hesabı elbette mesullerinden sorulmalıdır, bunda birçok İttihatcılar, bütün millet sizinle beraberdir.

Harp kabinesi istifa mektubunu verdikten sonra İttihatçılar da dahil oldukları halde bütün millet samimi olarak ümit ve güvenlerini padişaha ve onun oluşturduğu hükûmetlere bağlamışlardı. Cümlemiz Padişah'ın mevki ve nüfuzundan, iktidar mevkiine geçirdiği zevatın tecrübe, zekâ ve becerikliliğinden ümitlere [kapılıp] bu zekâ ve siyasetin düşman devletlere husumetlerini değiştireceğini zannetmek gafletine kapılmıştık. Fakat devam eden hadiseler aldandığımızı gösterdi. Padişah, "İngiliz siyasetine dayanır" gözüküyor. Bilhassa hükûmet-i hâzıra (Ferid Paşa Hükûmeti) İngilizlerden ziyade İngiliz taraftarlığı güdüyor. Buna rağmen İzmir'in hiç sebepten ilan olunan Wilson Prensipleri'ne dayanak ve uygun olmadığı halde Yunanlılar tarafından işgaline mâni olunamadı. Fransızlar Adana'da toplanıyor. Eskişehir'de İngilizler var. Vatan ufuklarında korkunç şâyialar dolaşıyor. Adana ve havâlîsini Fransızlar, Antalya ve civarını İtalyanlar, Musul ve etrafını İngilizler alacak. Bundan başka Erzurum ve çevresinde bağımsız bir Ermenistan, Karadeniz sahillerinde bir Rum Pontus Hükûmeti oluşturulacakmış! İzmir'in âkıbetini gören millet bu şâyialardan endişe etmekte haklı değil

midir? Hayat sahibi bir kuşu bile avucumuza alsak, gagasıyla elimizi ısırdığına şahit oluruz. Türk Milleti hiç hayat taşımıyor mu ki, bu tam manasıyla hainâne tasavvurlara karşı elleri böğründe teslimiyet göstersin? Biz, aldatılarak elimizden alınan silahlarımızı neticeyi bekleyerek tekrar belimize sokuyoruz. Anadolu'nun ve Mustafa Kemal Paşa'nın, bu hainâne tasavvurlar tatbik edilmek istenilmedikçe bilfiil bir teşebbüse geçmek kararları yoktur. Bu hareketleri meşru görmüyor musunuz?"

Refik Hâlid Bey, "Sözleriniz mantıksız değildir. Bu noktada aramızda ihtilâf da olamaz. Yalnız işin başında bulunanlar böyle mi düşünüyorlar? Meselâ Yunus Nâdi Anadolu'ya geçmiş. Bu zat birçok meselelerde hükûmete hesap vermek vaziyetinde olmasa, İstanbul'u kendisi için emin bulsa oraya kaçar mıydı? Ve orada kendisinden memleketin kurtuluşu namına ne iş beklenebilir?"

Ben, "Beyim! Şahıslar mevzubahis olmamalıdır. Eğer Ankara'ya, İstanbul Hükûmeti'ne hesap vermekten çekinenler veya Ermeni meselesinden dolayı hükûmet tarafından takip olunanlar da katılmışlarsa bu, şu nazik zamanda hükûmetin takip ettiği idare siyasetinin sakatlığındandır." Mustafa Sabri Efendi, "Bu hayalî müdafaayı ne ile başaracaksınız? Rus Kızıl Orduları ile mi?"

Ben, "Vallahi Efendi Hazretleri! İhanet ve suikast gerçekleşirse tabii evvela bütün millî kuvvet ve kudretimizle uğraşacağız. Gücümüz yetmezse, Bolşeviklerle değil icabında şeytanla bile birleşiriz!"

MUSTAFA KEMAL'İN İSTİFASINDA KÂZIM KARABEKİR PAŞA'NIN ROLÜ VAR MIYDI?

İzmir'in işgali umumi heyecanı artırmıştı. İstanbul'da bile alenen mitingler tertip olunuyor, ne mütareke hükümlerine, ne de medeniyet ve insaniyet kurallarına uyan bu işgal hareketi ve işgal esnasında işlenen cinayetler, vatanperverâne nutuklarla alenen lanetleniyordu. Ahalinin bu tezahürâtına hükûmetin nasıl olup da müsamaha gösterdiği hayrete değerdir.

Memleket acı durumu hissetmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle alakalı olmayarak İzmir'de, Balıkesir'de,

Erzurum'da, Trabzon'da vd. bizim İstanbul'daki Karakol Cemiyeti'ne benzer "Müdafaa-i Hukuk" , "Redd-i İlhak" ve benzeri isimlerle birçok vatanî teşekküller oluştuğunu duyuyorduk. Kâzım Karabekir Paşa için, "Vatan, Düşman Devletler tarafından bir suikasta maruz kalır, İstanbul Hükûmeti de milletçe kabule değer görülmeyecek herhangi bir barışı kabul etme mecburiyetine düşerse, doğuda bir millî hükûmet tesis ve geriyi düşmanlar hesabına tehdit edebilecek tehlikeyi de bertaraf ettikten sonra Batı'ya yönelmeyle işgalcilerle inhilâs-ı vatan mücadelesine girişmek azim ve kararıyla ve kendi arzusuyla Doğu Ordusu başına gittiği" de ısrar ile söylenmekte idi.

Saray ve Bâbıâlî, Düşman Devletleri'nin sözünde durmayışı karşısında halkında gördüğü şu heyecandan telaşa düşmüş gözükerek 26 Mayıs'ta sarayda bir Şûrâ-yı Saltanat düzenleneceğini gazeteler yazdılar. Eski ve yeni vükelâdan, âyândan, rical ve erkân-ı askeriyeden fırkalar, baro, üniversite ve basın temsilcilerinden iki yüz kadar zat davet edilmiş, orada devletin uğradığı vaziyete dair istişarede bulunulacakmış. Filhakika toplantı Sadrazam Ferid Paşa başkanlığında toplanılıyor, orada Hükûmet'in İngiliz amiralinden aldığı nota, ona verilen cevap, İzmir valisinden işgal hakkında gelen telgraflar okunuyor. Hazır bulunanlar şiddetli itirazlarda bulunuyorlar. Hükûmet'e, onun takip ettiği siyasete emniyet olmadığını beyan ediyorlar. Üç saat böyle tenkit ve dedikodu ile vakit geçiyor. Hükûmet bunların hiçbirine cevap vermiyor. Nihayet dağılıyorlar. Bir komedya! Ciddi ve esaslı bir kontrolün baskısını hissetmeyen icra heyetleri böyle toplantılarda, istişare ve müzakereden hakikatin ortaya çıkacağı mülahazasıyla değil, ancak evvelce ve bizzat vermiş olduklarını harfiyen hâzirûna kabul ettirmek düşüncesiyle lüzum görüyorlar.

Ferid Paşa memleketteki bu heyecandan ancak niyet ve öfkesini tatmin için istifade etmeyi bildi, İngilizlere müracaat ederek bir, "Görüyorsunuz ki memlekette büyük bir heyecan var. Hükûmetin istihbaratına göre İttihatçılar Bekir Ağa Bölüğü Hapisahanesi'ne hücum ederek oradaki tutukluları kurtaracaklardır. Bunları alın! Nereye götürekseniz, götürün!" diyor. Filhakika, 28 Mayıs sabahı hapishaneyi muhafazaya memur İngiliz Müfrezesi Kumandanı, hapishane müdüriyetine bir isim listesi teslim ediyor; aldığı emir

üzerine isimleri bu listede yazılı olanların bir saate kadar sevk olunmak üzere kendisine teslim edilmesini istiyor. Bu talep üzerine tabii içlerinde şeyhülislâm da dahil olduğu halde İttihat ve Terakki Fırka erkânı, genel merkez azaları, büyük mevki sahibi askerî kumandanlar, bazı valiler ve askerî nokta kumandanları daha birçok belli başlı zevat İngilizlere teslim olunuyor. Bunlar koyun sürüleri gibi kamyonlara doldurularak rıhtıma, oradan da bir torpido ile Malta'ya gönderiliyorlar. Bu ne hakaret! Türk Milleti ve Türklük için hatta bütün İslâm Âlemi namına ne utanılması gereken bir hadise değil miydi? Evvela İngilizler uluslararası câri hukuka ve insanlık kurallarına göre ne hak ve ne sıfatla bu tecavüzü yapabiliyolardı? Mütareke hükümlerinde buna müsait bir hüküm var mıydı? Bir padişah ruhen ve ahlaken ne seviyeye düşmüş olmalı idi ki kendi tebaasının düşman eli ile cezalandırılmasını istesin? Ne de olsa İngilizlere teslim ettikleri insanlar onun tebaası hattakısmen kendi zamanında iktidar makamında tuttuğukimselerdi. Hele şeyhülislâm! Kendisini dört yüz milyon İslâm'ın halifesi addeden bir kimse nasıl oluyor da bizzat seçip ve tayin ederek makam-ı Meşihat'a getirdiği bir İslâm ulusunu kendi arzusu ve eli ile gayr-i İslâm bir düşmana teslim edebiliyordu? Bu hareket bizzat bir şerefsizlik olmaktan daha ziyade Halifelik makamına ve bütün İslâm Âlemi'ne yönelik bir hakaret değil miydi? Bir hükûmet ve erkânı manen ve ahlaken ne derece düşkün, millî ve zatî şeref ve haysiyet duygularından ne derece uzak olmalı idi ki elân sözünde durmayarak vatanı istila ile uğraşan bir düşmana yaranmak veya yalnız şahsi kin ve öfkesini sakinleştirebilmek için kendi milletdaşlarını kendi eliyle hem de asılsız sebeple ve bahaneler uydurarak teslim edebilsin? Ne kadar üzüntüye değer ve teessüftür ki, o zaman içlerinde bazı yazarlar ve edîbler de olduğu halde İstanbul'da bir azınlık bu hayâsızca hareketi alkışlıyorlardı!

İzmir halkı daha evvel silaha sarılmış, Erzurum, yazılmış felaketi önlemek için ayağa kalkmıştı. Bizim o zamanlar açık olarak duyduğumuza göre Kâzım Karabekir Paşa orada hakkıyla çalışıyordu. Kâzım Karabekir Paşa kendisini doğuya sevk eden görüşlerin ger-

çekleşme ihtimalini kuvvetli buluyor, Erzurum'da millî bir kongre oluşturma teşebbüsünü almış bulunuyordu.

Bu sıralarda idi ki Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmıştı. Bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa'nın da Erzurum'a gittiğini, orada toplanmak üzere bulunan millî kongreye başkanlık, hatta İstanbul'a dönmesini ısrarla emreden Mabeyn'e karşı rütbesini, resmî mevkiini terk ile bir milletin ferdi olarak devam eylemek kararında olduğunu ilan eylediği müjdesini aldık. Hissiyâtıma kapılarak binbaşılıktan emekliliğimi istediğim zaman içimde duyduğum acıyı bizzat nefsimde tecrübe etmiştim. Genç yaşında livalıktan istifa etmek bence büyük bir fedakârlıktı.

İçimizde Paşa'nın bu hareketini, yüksek zekâsına işaret eden zaruri bir hareket olarak düşünenler oluyordu. Onlar, "Mustafa Kemal Paşa Mabeyn'in iradesine bağlı olarak İstanbul'a dönse, İngilizlere teslim ve Malta'ya sürgün olunacağını biliyorlardı. Malta'ya gidenlerin âkıbeti Türkiye'nin kaderi kadar karanlıktadır. İradeye bağlı kalmasa mutlaka kovulacaktı. Kâzım Karabekir Paşa orada kumandan, zorla İstanbul kendisine bir şey yapamaz, iradeye itaat etmemek kendi kendine istifa etmek ve, "İşte üniformamı attım, rütbemi, resmî mevkiimi terk ettim. Sîne-i millette bir fert olarak vatanın kurtuluşuna çalışacağım" diye kâinata ilan etmek herhalde büyük bir zekâ eseridir diyorlardı.

Filhakika, Müfettiş Mustafa Kemal Paşa Mabeyn'le telgraf başında haberleşirken Padişah'ın iradesini reddederek istifasını vereceği zamanlar hangi ruh halindeydi. Tabii Kâzım Karabekir Paşa orada idi. Acaba Mustafa Kemal Paşa bu istifa meselesinde Kâzım Karabekir Paşa ile ne konuştu? Kâzım Karabekir Paşa'dan ne görüş aldı? O esnada, Erzurum'da, paşaların yanlarında bulunmak ne kadar "enteresan" olurdu? Paşa'nın nutkunda bu noktada yeterli açıklama yoktur. Yazar ise, bunları Karabekir Paşa'nın hatıratından okumak, hakikati açıklama namına çok zevkli olacaktır.

Kongre Reisi Mustafa Kemal Paşa sonradan Erzurum'dan Sivas'a gelmiş, orada bütün batı, güney ve vd. vilayetlerinin katılımıyla genel ve ikinci bir kongre daha düzenlemek lüzumunu öne sür-

müştü. Demek Erzurum Kongresi mahallî ve hususi bir mahiyeti hâiz idi. Bütün vatanı ihtiva eden kararları kabul etmek için bütün vilayetlerin seçip ve gönderecekleri temsilcilerden oluşan genel özelliklerde bir kongre düzenlenmesi zaruri idi. Çoğunluğu hususi teşkilatlarla feveran hali ve cümlesi endişe ve heyecanda bulunan umum vilayetlerden kongreye birer temsilci istenildi. İstanbul namına "Karakol Cemiyeti" azasından Kara Vâsıf Bey bu kongreye aza olarak gönderilmişti ve dolayısıyla o tarihten itibaren İstanbul'da gizli olarak faaliyette bulunan Karakol Cemiyeti kendisini, manen ve maddeten Sivas'ta kabul edilen karara uyarak Heyet-i Temsiliye'ye bağlı biliyordu.

Sivas Kongresi memleketin her tarafında mahallî olarak feverân halinde bulunan kuvvetler ve millî teşkilatın birleşmesi ile bir noktaya toplayan bir odak olmuş ve düşman devletlerin evvelce Wilson tarafından ilan ve Türkiye'ye vadedilen prensiplerle mütareke hükümlerine, hak, adalet ve insanlık esaslarına aykırı olarak aldıkları ve alacakları vaziyetlere karşı (Saray'ın ve Bâbıâlî'nin zillet, korkaklık ve aczi dolayısıyla) hukuk ve millî emellerin tek savuncusu olmak üzere bir cemiyet doğurmuştur. İşte bu cemiyetin ismi, "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti" onun genel idare heyeti başkanlığında bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu (kongre seçimiyle) bir Heyet-i Temsiliye oluşmuştu.

Sivas Kongresi'nde neler konuşuldu ve ne kararlar alındı? Bunu etrafıyla bilmek ya o toplantılarda bizzat bulunmaya veyahut müzakere zabıtlarını görmeye bağlıdır. Yalnız memleketin müdafaası için milletçe ortak bir karar alındığını ve müdafaaya esas olmak üzere de milletin arzu ve isteklerini belirten bir "Misak-ı Millî" düzenlendiğini biliyoruz. Bu "Misak-ı Millî", sonradan İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan tarafından da resmen bir müzakereden daha geçirilmiş ve bütün cihana ilan edilmişti.

Sivas Kongresi'nde bir ecnebi devlet mandasından bahsolundu mu? Hangi devlet tercih ediliyordu? Bu hususta açık bir malumat edinemedim. Ben Ankara'ya geçtiğim zaman "manda talebi" büyük

bir suç olarak telakki olunuyor, Sivas'a karşı gelenleri lekelemek isteyenler, onları mandacılıkla itham etmek gayretine düşüyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa'dan çok defa bizzat işittiğime göre devlet için bir milletin mandasını istemek, istiklâle veda etmek ve en hafifi bir itham olmak üzere zekâdan mahrum bulunmak demekti. Mustafa Kemal Paşa, "Bazıları tarafından ortaya konulan bu düşünce, Erzurum'da reddedilmişti. Sivas'ta da tekrar mevzubahis oldu ve orada da redde uğradı" diyor.

Bu hususta kimseden muhalif bir ifade dinlemedim. Yalnız Sivas Kongresi tarafından "Cemâhîr-i Müttefika-i Amerika Senatosu Riyaseti'ne" 1920, 13 Nisan tarihli çekilmiş bir telgraftan haberdar olmuştum. Bu telgraf bir manda talebini içermekle beraber, Türk Milleti'nin hakperestlik ve iyi niyetini göstermesi itibarıyla bilinmesi şâyân-ı arzu olsa gerektir:

Cemâhîr-i Müttefika-i Amerika Senatosu Riyaseti'ne[Başkanlığına]

266 numerolu Senato dokümanı

sahife/40'tan 1920 Nisan 13

Avrupâ-yı Türkî ve Anadolu'nun bilumum İslâm ahalisini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu aksamındaki her vilâyet ve sancağını temsîl eden mümessillerden müteşekkil olarak 1919 Senesi Eylül 4'teki Millî Sivas Kongresi imparatorluğun ekser ahâlîsinin arzularını yerine getirmek, umûm ekalliyetleri himaye etmek ve herkese hayat, hürriyet, adâlet ve masûniyet-i mülkiye temin eylemek maksadıyla toplanmıştır.

Millî Sivas Kongresi 1919 Senesi Eylül'ünün 4'ünde ittifâk-ı ârâ ile imparatorluk halkının ekserisinin arzularını ve kongrenin İstanbul'da takip edeceği hareketin esaslarına bağlamadan evvel âzâları arasından merkez komitesi ile imparatorluk hudûdları dâhilindeki tâlî teşkilâtına dâir karar ittihâz etmiştir.

Kabul edilen bu siyasî akîdeye terfîkan Sivas Kongresi bugün müttefikan kabul ettiği karar ile Cemâhîr-i Müttefika-i Amerika Kongresi'nden azalarından mürekkeb bir heyeti imparatorluk arazisi ile ahâlîsini bir sulh muahedesiyle ve keyfî bir sûrette taksîm

ve tevzî'den mukaddem Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafını menfaat-i zâtiyeden mücerred bir memleket mümessilleri gözü ile vaz'iyyet-i hakîkiyeyi görüp tedkîk etmek üzere göndermeni[zi] ricâ eder.

Sivas Millî Komitesi nâmına
Reis: Mustafa Kemal
Reis Vekîli: Hüseyin Rauf
İkinci Reis Vekîli: İsmail Fâzıl
Sivas / Türkiye
19 Eylül 1919
Kâtib: İsmâil Hâmî
Kâtib: M. Şükrü

Sadrazam (Damad) Ferid Paşa -gerçi kendisini şahsen tanımam- uzun boylu, tahsili vasat derecede, gayet mağrur bir kimse imiş. İcraatına bakılarak kendisine bir numara vermek icap ederse; herhalde zekâsı sınırlı, aklını iyi kullanmaya gayr-i muktedir, aynı zamanda müstebid ve mütehakkim ruhlu Avrupa siyasetini ve memleket ve milletin hakiki kimlik ve kıymetini bilmekte cahil, hakikaten Osmanlı Tarihi'nin en uğursuz hatta (velev bilmeyerek, istemeyerek) en hain bir siması idi.

Dünya siyasetinin milliyetçilik ve millî bencilliğe dayalı bir istismar esasına dayandığını hak, adalet, diğer milletlerin hukukuna hürmet gibi esasların uluslararası siyasette ancak hususi, millî menfaatlere uygun düştüğü takdirde bir yeri olabileceğini bir türlü idrak edememiş gözüken Damad Paşa devletin istiklâlinin sağlanmasını kayıtsız şartsız Düşman Devletleri'nin ve bilhassa İngilizlerin lutf u mürüvvetinde görüyor; onlara hoş görünmek için devlet ve memlekete her fenalığı yapıyordu.

24 İnkılabı'nı yapmış, ferdî ve şahsi saltanata son vererek millet hâkimiyetine dönmüş modern, meşrutî bir devlet kurmaya çalışan, insanı kör eden cihana, milletleri ilerleme ve yükselme yolundan alıkoyan kuru taassuba ve zararlı örf ve âdetlere cihad açmak, millete

yeni bir ruh, kudsi bir heyecan vererek medeniyet ve gelişmenin bütün unsurlarını memlekete sokmak azim ve kararında bulunan İttihat ve Terakki'yi elbette Türkiye'nin son bulmasında ve çökmesinde menfaati olanlar emellerine engel göreceklerdi. Ferid Paşa onlardan evvel ve onlardan daha şiddetli olarak bu milletdaşlarına cihad ilanını siyasi bir uyanıklık addetti. Cemiyetin bütün erkânını ve reislerini haps ve İngilizlere teslim etti.

Rumlar, Ermeniler şahlanmışlar, Türklerin evini, köyünü basmak; eşeğini, ineğini, nesi kalmışsa onlara sahip çıkmak, hatta öz be öz bazı İslâm ve Türk kızlarını, "İhtidâ ettirilmiş Hıristiyan çocuklarıdır diye" zor ile Rum ve Ermeni yetimhanelerine teslim ettirmek istiyorlardı. İngilizler bu tecavüze taraftar görülünce Ferid Paşa ortaya atılmış Türk evleri aranırken İngiliz Polisi'ne yardım etmek üzere Türk Polisi'ne emir verecek kadar hak, insaniyet ve hamiyet hislerinden soyutlanmıştı.

Düşman Devletleri Türkler hakkında tatbikine karar verdikleri siyasetin ağırlığını görünüşte olsun haklı göstermek için Ermeni hadisesinde bütün milletin mesuliyetinden dem vuruyorlardı. Ferid Paşa hemen İngilizlerin yanında yer almış, ihtilâli önlemek için hükûmet otoritesini kullanmaktan başka bir günahı olmayan masum bir memuru, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i darağacına çektirmiş, aynı zamanda, "Evet bir milyon masum Ermeni vatandaşımız katledilmişti" diye bağırıyordu.

İngilizler, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal ettirilmesine karar vermişler, İzmir'de hamiyetli bir asker vali var. Nuri Paşa. Bu zat, bu cinayete tahammül edemeyecek. İngilizler, valinin değiştirilmesi lüzumunu hissettiriyorlar. Sadrazam Paşa İngilizlerden ziyade İngiliz taraftarıdır, "Baş üstüne!" diyor. O gayretli askeri oradan kaldırarak yerine aciz, maddeten manen sakat bir adamı vali tayin ediyor. En sonunda devletin, memleketin hukuk ve menfaatlerini müdafaada hükûmete yardımcı bir kuvvet mahiyetinde olan ve sadece millî heyecandan doğan millî kuvvetleri, "İttihatçılar tarafından silahlandırılmış eşkıya" görüşünde ısrar ile bunların bastırılması için fetvalar çıkartmak, çeteler kurmak gibi gerçekten caniyâne teşebbüslerden

de çekinmiyor ve nihayet Türkiye için hakikaten bir ölüm raporu olan menfûr Sevr Muahedesi'ni de imzalatıyorlar.

Sivas Kongresi kararı ile oluşan Heyet-i Temsiliye'nin milletin umumi nefret ve kızgınlığına tercüman olarak telgraflarla Mabeyn'i tazyi'i neticesi olacak ki bir aralık Padişah, Ferid Paşa'yı işten çekiyor ve 2 Ekim'de yerine âyândan Birinci Ferik Ali Rıza Paşa sadarete geçiyor. Bu vaka üzerine Sivas'tan Padişah'a aşağıdaki telgraf çekilmiştir:

7 Teşrinievvel [1]335
Sivas

Telgraf

Sadâ-yı milleti boğmak sûretiyle memleketin her tarafından yükselen feryâd-ı umûmînin hâk-i pây-i şâhânelerine vusûlünü men' ederek hem milletini, hem pâdişâhını iğfâl etmekten çekinmemiş olan sâbık kabinenin mürâcaat ve şikâyet-i milliye üzerine ıskatıyla yerine metâlib-i milliye dâiresinde temşît-i umûr edecek bir heyet-i vükelâ ikâme buyrulması milletin südde-i seniyyelerine karşı olan ubûdiyet ve sadâkat-i mevrûsesini te'yîd etmiş olmakla şükrân-ı umûmîyi bütün millet ve tebaaları nâmına atebe-i felekmertebe-i şehriyârîlerine ref'e cür'et-yâb oluruz. Kâtıbe-i ahvâlde emr ü fermân Şevketlü, Kudretlü, Mehâbetlü Hilâfet-penâh Efendimiz Hazretlerinindir.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti
Heyet-i Temsîliyesi nâmına
Mustafa Kemal

Bundan sonra Heyet-i Temsiliye'yi Ankara'ya nakletti ve içinde bulunulan şu fevkalade zamanlarda devlet namına kabul edilecek bilcümle kararların mutlaka seçilmiş millet temsilcilerinin müzakere ve tasvibine sunulması lüzumunu hem devlet ve memleket namına hem de bütün milletin üzerinde büyük bir heyecan ile

titrediği bir temel esas olarak Padişah'tan talep eylemişti. Onda da başarılı olundu.

Yalnız Mustafa Kemal Paşa İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin tehdidi altında bulunan İstanbul'da meclisin serbestçe müzakere ve karar almalarını mümkün görmüyor; mebusânın Anadolu'da münasip bir yerde toplanmasını istiyor. Ali Rıza Paşa Kabinesi ise onun mutlaka İstanbul'da, hükûmet merkezinde olmasında ısrar ediyordu. Nihayet Heyet-i Temsiliye fikrinden feragat ve meclisin İstanbul'da açılışını uygun bulmuştu.

Düşen Ferid Paşa Hükûmeti zamanında İzmir Yunanlılar tarafından olduğu gibi kısmen Konya Vilayeti'ni İtalyanlar, Adana ve kazalarını da Fransızlar işgal etmişlerdi. Bunları sulh masası müzakerâtıyla buralardan çıkarmayı ümit etmek işgalin mahiyetine nüfuz-ı nazar ve hadisenin vehamet derecesini takdir etmemek olurdu. Memleket ancak harp ve çarpışma ile kurtulabilecekti. Şu halde kurulacak müdafa kuvvelerine silah, cephane, teçhizat lazım idi. Haklı olarak bu noktada kısmen Kâzım Karabekir Paşa'ya güveniliyordu. Doğuda depolarda mühim miktarda silah ve cephane olacaktı. Silah, cephane ve techizat-ı askeriyenin mühim bir kısmı ise İstanbul depolarında ve İtilâf Devletleri askerleri nezaretinde idiler. Harbiye Nezareti'nde ve İstanbul'un çeşitli mevki ve karakollarında bulunan fedakâr ve hamiyetli zabitler bu mühimmat ve teçhizatı birer suretle kurtarmaya doğal olarak çalışacaklar, şu halde bunlar ancak Üsküdar yoluyla Anadolu'ya sevk olunabileceklerdi. Bu düşünce ile Üsküdar Yük Arabacıları Değnekçisi Edhem Ağa da Karakol Cemiyeti'ne alındı.

Seçimler yapılmış, mebuslar Fındıklı Sarayı'nda toplanmışlardı. Yalnız Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa Ankara'da Heyet-i Temsiliye Başkanlığı'nda kalıyor, mevkiini terk edip İstanbul'a gelmiyordu. Bir müddet müzakereler serbest cereyan eyledi. Çoğunluğu oluşturan Müdafaa-i Hukuk Grubu esas Sivas Kongresi'nde hazırlanan "Misak-ı Millî"yi meclise vermiş, meclis hemen ittifak ile o millî ahidnameyi müzakere, kabul ve ilan etmişti.

Ali Rıza Paşa Kabinesi Ankara'daki "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" Heyet-i Temsiliye'si ile hem-âheng gidiyorlardı. Padişah ve etrafı ise İstanbul'da Meclis-i Millî açılınca Ankara'da bir Heyet-i Temsiliye'nin varlığına tahammül gösterilmeyecek, Heyet-i Temsiliye kaldırılacak zannında idiler. Onlarca millî teşkilatın merkezi ve bütün kuvvet İstanbul'daki meclise intikal edince işin ötesi Padişah ve İngilizler için kolaydı.

Meclis ve Heyet-i Temsiliye bu oyuna düşmedi. Manzara tabii Padişah'ın işine gelmediği gibi İngilizleri de kuşkulandırıyordu. Ali Rıza Paşa Kabinesi de çekilip yerine Salih Paşa Hükûmeti geldi.

İngilizler memlekette millî dayanışma ruhunu takviye etmekte, maddi ve manevi bütün kuvvetleri Misak-ı Millî'nin gerçekleşmesi için hazırlamakta bulunduğunu gördüğü bu meclise karşı daha ziyade hareketsiz kalamazdı. Nihayet taarruza geçtiler. Bir gün İngiliz kuvvetleri tarafından Meclis-i Mebusan'ın basılıp Kuvâ-yı Milliye'ye intisapları ithamı ile bazı mebusların cebren Malta'ya gönderildiklerine şahit olduk. İngilizlerin bu tecavüzleri esasen beklenilmeyen bir hadise değildi. Heyet-i Temsiliye nihayet meclisin İstanbul'da toplanmasını uygun bulduğu zaman, "Meclis İstanbul'da saldırıya uğrarsa onu Ankara'da toplar ve o vakit bütün memlekete karşı devlet idaresine el koymakta haklı oluruz" görüşü hâkim olmuştu. Filhakika bu hadise üzerine emniyetleri kalmamış ve serbest müzakere ve karar almaları imkânsız bir hale gelen mebuslar Ankara'dan Heyet-i Temsiliye'nin vaki olan daveti üzerine İstanbul'daki meclisi terk ederek toplanmak üzere Ankara'ya çekildiler. Bu hal üzerine Salih Paşa Kabinesi de istifa etmişti. (5 Nisan Sene [1]336)[60] Damad Ferid'in tekrar sadaret makamına getirildiğine şahit olduk. Vahideddin nefret-i umumiyeye rağmen bu tayini yapmıştı. Bu tayin, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk" teşkilatının kaldırılması, bu hareketin başında bulunanların tutuklanması ve bastırılması için yapılıyordu.

60 Miladi 5 Nisan 1920.

Vahideddin'in eniştesini tekrar sadaret mevkiine getirmesindeki maksadını anlamak için aşağıdaki hatt-ı hümâyûnu okumak kâfidir.

Hatt-ı Hümâyûn Sûreti

Vezîr-i Me'âlî-semîrim Ferid Paşa

Selefiniz Salih Paşa'nın vukû'-ı istifâsı cihetiyle mesned-i sadâret derkâr olan ehliyet ve dirâyetinize(!) binâen uhdenize tevcîh kılınmış ve Meşihat-ı İslâmiye dahî Dürrîzâde Abdullah Bey uhdesine ihâle olunmuşdur. Kânûn-ı Esâsî'nin 27. maddesi mûcebince teşkîl eylediğiniz Heyet-i Cedîde-i Vükelâ tasdîkimize iktirân etmişdir. Mütârekenin akdinden bed' ile bi't-tedrîc nokta-i salâha takarrüb eden vaziyet-i siyâsiyemizi(!) milliyet nâmı altında îkâ' edilen iğtişâşât[ı] vahîm bir hâle getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihâzına çalışılan tedâbir-i muslihâne fâidesiz kalmışdır. Ahîren tebârüz eden vekâyi'e göre bu hâl-i isyânın devâmı ma'âzallah daha vahîm ahvâle masdar olabileceğinden iğtişâşât-ı vâkı'anın ma'lûm olan mürettib ve müşevvikleri haklarında ahkâm-ı kânûniyyenin icrâsı ve fakat münfail olarak bu kıyâma iltihâk ve iştirâk etmiş olanlar hakkında afv-ı umûmî i'lânı ve bütün memâlik-i şâhânemizde âsâyiş ve intizâmın iâde ve te'mîni tedâbîrinin kemâl-i sür'at ve kat'iyyetle ittihâz ve ikmâli ve bi'l-umûm teba'a-i sâdıkamızın bu sûretle de makâm-ı Hilâfet ve Saltanat'a muhakkak olan merbûtiyet tagayyür-i nâ-pezîrinin teşyîdi ve bu cümle ile berâber Düvel-i Muazzama-i Muhtelife ile samîmî revâbıt-ı itmînânkârâne tesîsine ve menâfi'-i devlet ve milletin hak ve adâlet esâsına istinâden müdâfa'asına ihtimâm olunarak, şerâit-i sulhiyenin kesb-i i'tidâl etmesine ve sulhün bir an evvel akdine sarf-ı makderet edilmesi ve o zamana kadar her dürlü tedâbir-i mâliye ve iktisâdiyeye tevessül eyleyerek müzayaka-i mâliyenin mehmâ-emken tehvîni matlubumuzdur. Cenâb-ı Hak tevfîkât-ı İlâhiyyesine mazhar buyursun.

5 Nisan [1]336[61]

Mehmed Vahideddin

61 Miladi 5 Nisan 1920.

İzmir'e (İngilizlerin tahrikiyle) Yunanlılar asker çıkarıyor. Orada hükûmet memurlarımız, müdafaasız askerlerimiz öldürülüyor. Konya ve havâlîsini İtalyanlar, Adana vilayeti ile Maraş, Ayntab mıntıkasını tamamını Fransızlar işgal ediyorlar. İngilizler sebepsiz yere İstanbul'u işgal bahanesiyle Fatih'te askerlerimizi sabah karanlıklarında yataklarında alçakça süngülüyorlar.

Doğu vilayetlerimizde bir Ermenistan; Karadeniz sahilinde ayrı bir "Pontus" Rum hükûmeti oluşturulacağı şâyiaları mevcut emârelerle kuvvetleniyor gözüküyor. Düşman memleketin her şeyine, polisine, haberleşmesine el koymuş. İstanbul civarı köylere silahlı Rum eşkıyası hâkim. Hükûmetin hâkimiyet hakkı, milletin huzur ve emniyeti kalmamış. Ve bütün bunlar mütarekeden sonra mahzâ düşman devletlerinin arzu ve tahriki karşısında hükûmetin acz ve zaafı yüzünden vuku'a gelebiliyordu! Hâlâ Padişah hayâ etmeden, "Siyasi vaziyetimiz mütarekenin yapılmasından itibaren rahatlığı elde ettiğinden" bahsediyordu. İngilizler Meclis-i Millî'yi basmışlar, millî hukuku ve vatanın menfaatlerini düşünmekten ve düşündüklerini söyleyebilmekten başka bir suçu ve günahları olmayan milletvekillerini caniler gibi tutup Malta'ya göndermişler. Bunun üzerine meclis, emin ve serbest olarak müzakerelerini yapabilmek için Ankara'da toplanmış: Padişah'ın, "İsyan halinin devamı" dediği bu mudur? "Çeşitli büyük devletlere güven bahş olmak için" bütün İttihat ve Terakki erkân ve reisleri, diğer birçok vatanperverân İngilizlere teslim edildi. İnsanlar asıldı. Bu yetmedi şimdi de sadece yurtlarını, devletin istiklâlini muhafaza, ailelerinin ırz ve namuslarını müdafaa kaygısıyla silaha sarılan ve kalpleri vatan ve milliyet hisleriyle titreyen erbâb-ı gayret ve hamiyeti asi ve hurûc ale's-sultan[62] ilan etmek! Padişahlık böyle mi olurdu? Vahideddin'in haklarında, "Kanuni hükümlerin icrasını taleb" ettiği, mürettib ve müşevvikler memleketin dört tarafından gelip Sivas'ta toplanan vilayât temsilcilerinin seçtiği Heyet-i Temsiliye ve nihayet Ankara'da

62 Sultana baş kaldırma, isyan etme. Yazar bu terkipten sonraki kelime için derkenarda "okunamadı, boş bırakıldı" ifadesini kullanmış ve sonradan kırmızı kalemle bir kelime girmişse de bu kelime okunamamıştır.

toplanan mebuslar idi. Şu halde[63] Padişah bütün millete karşı cephe alıyordu. Pek haklı olarak "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti" de karşı vaziyet almakta gecikmedi. Bütün vilayetler Heyet-i Temsiliye'den aldıkları talimata uygun olarak Bâbıâlî ile münasebât ve muhaberâtı kestiler. Milletin bu irade-i umumiyesine bağlanmak istemeyen bazı valiler silahlı millî kuvvetler tarafından makamlarından kaldırılıyor, İstanbul'a iade ediliyordu. Heyet-i Temsiliye ilk iş olarak Anadolu dahilindeki etkili fesat unsurlarını memleketten çıkarmayı düşündü. Eskişehir'de İngiliz askerî kuvvetleri vardı, onlar uzaklaştırıldı. Eskişehir kaymakamı bu ecnebi ve düşman kuvvetlere dayanarak İstanbul'a karşı bağlantısını devam ettiriyor ve millî emellere muhalefet ediyordu. Bir fedai tarafından katledildi. Tam manasında İstanbul Hükûmeti'yle Ankara yer yer yine husumetli iki düşman karargâhı vaziyeti aldılar.

Ankara, İstanbul Hükûmeti'ni İngilizlerden ziyade İngiliz, Rumdan Ermeniden fazla Rum ve Ermeni kesilmiş görüyor; memleketi muhakkak bir ölüm çukuruna götürdüğüne hükm ve onu bi-hakkın alçaklık, acz ve ihanetle itham ediyordu. Padişah ile hükûmeti ve taraftarları nazarında ise Ankara milliyet namı altında karışıklık çıkarma ile yer yer kıtaller, tahripkârlıklar yapan, tebaa-i sadıkayı soyan, asi, câni, "Halife'ye itaatten" çıkmış katli vacib kimseler idiler.

Tarihe bir vesika olması için, Ferid Hükûmeti'nin şeyhülislâmlarına yazdırdıkları fetvaları aşağıya yazıyorum:

Fetvâlar Sûretleri

Sebeb-i nizâm-ı âlemolan Halîfe-i İslâm edâmallâhu te'âlâ hilâfetehû ilâ-yevmi'l-kıyâm Hazretlerinin taht-ı velâyetinde bulunan bilâd-ı İslâmiye'de bazı eşhâs-ı şerîre ittifâk ve ittihâd ve kendilerine rüesâ intihâb ederek teba'a-i sâdıka-i şâhâneyi hıyel ve tezvîrât ile iğfâl ve idlâle ve bilâ-emr-i âlî ahâlîden asker cem'ine kıyâm edüp zâhirde askerî iâşe ve techîz bahânesi ile ve hakîkatte cem'-i mâl sevdâsıyla hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf birtakım garâmât ve vergüler tarh ve tevzî' ve envâ'-ı tazyîk ve işkencelerle nâsın emvâl

63 Yazar burada hatırattan bir yaprağı yırtmak suretiyle çıkartmıştır.

ve eşyâsını gasb u gâret ve bu vechile ibâdullâha zulmü i'tiyâd ve tecrîme cesâret ve Memâlik-i Mahrûse'nin bazı kurâ ve bilâdına hücûm ile tahrîb ve hâk ile yeksân ve teba'a-i sâdıkadan nice nüfûs-ı ma'sûmeyi katl ve itlâf ve mâ-i mahfûfeyi sefk ve ırâka ettikleri ve cânib-i emîrü'l-mü'minînden mansûb ba'z-ı me'mûrîn-i ilmiye ve askeriye ve mülkiyeyi hod-be-hod azl ve kendi hempâlarını nasb ve merkez-i hilâfet ile Memâlik-i Mahrûse'nin muvâsalât ve münâkalât ve muhâberâtını kat' ve taraf-ı devletten sâdır olan evâmirin icrâsını men' ve merkezi ve diğer memâlikten tecrîd ile şevket-i hilâfeti kesr ve tevhîn-i kasd iderek makâm-ı muallâ-yı İmâmet'e ihânet etmekle tâ'at-i imâmdan hurûc ve Devlet-i Aliyye'nin nizâm u intizâmını ve bilâdın âsâyişini ihlâl için neşr-i erâcîf ve işâ'a-i ekâzîb ile nâsı fitneye sâik ve sâ'î bi'l-fesâd oldukları zâhir ve müstehak olan rüesâ-yı mezbûrûn ile a'vân ve etbâ'ı bâğîler olup dağılmaları hakkında sâdır olan emr-i âlîden sonra hâlâ inâd ve fesâdlarında ısrâr ederlerse mezbûrların habâsetlerinden tathîr, belâ ve şer ve mazarratlarından tahlîs-i ibâd vâcib olup (Fe-katelülletî tebgî hattâ tefî'e ilâ emrillâh)[64] Nass-ı Kerîm'i mûcebince katl ve kıtâlleri meşrû' ve farz olur mu? Beyân buyrula.

El-cevâb: Allâhu Te'âlâ a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah ufiyallâhu anhümâ.

Bu sûretle Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de harp ve darp kudretleri bulunan Müslümanlar İmâm-ı Âdil Halîfemiz Sultan Mehmed Vahideddin Han Hazretlerinin etrâfında toplanıp mukâtele için vâki' olan da'vet ve emrine icâbet ve bugât-ı mezbûrûn[65] ile mukâtele etmeleri vâcib olur mu? Beyân buyrula.

El-cevâb: Allâhu a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah ufiya'llâhu anhümâ.

Bu sûretle Halîfe-i müşârün-ileyh Hazretleri tarafından bugât-ı mezbûrûn ile mukâtele için ta'yîn olunan askerler mukâteleden

64 Kur'ân-ı Kerîm, Hucurât Sûresi 9. ayetin meâli: Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın.

65 Sözü edilen asiler.

imtinâ' ve firâr eyleseler, mürtekib-i kebîre ve âsim olup dünyâda ta'rîz-i şedîde ukbâda azab-ı elîme müstehak olur mu?

El-cevâb: Allâhu a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah ufiye anhümâ.

Bu sûretle Halîfe'nin asâkirinden olup da bugâtı katledenler gâzî ve bugât tarafından katl olunanlar şehîd ve musâb olur mu? Beyân buyrula.

El-cevâb: Allâhu Te'âlâ a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah ufiya'llâhu anhümâ.

Bu sûretle bugât ile muhârebe hakkında sâdır olan emr-i sultânîye itâ'at etmeyen Müslümanlar âsim ve ta'rîz-i şer'îye müstehâk olur mu?

El-cevâb: Allâhu a'lem olur.

Ketebehü'l-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah ufiya'llâhu anhümâ.

Aziz vatan yer yer düşman ayakları altında. Halife'nin de hükûmetinin de acz ve miskinlik içerisinde bu istila ve ihanetlere yalnız boyun eğdikleri bir anda kalpleri vatan aşkı, milliyet sevdasıyla dolu ve bu uğurda hayatlarını, ailelerini, çoluk ve çocuklarını, her şeylerini fedaya karar vererek işgalcilere karşı devlet ve milletin hakk-ı hayat, istiklâl ve şerefini kurtarmak azmiyle mücadeleye atılan fedakârânı, o devletin reisi, İslâm'ın halifesi olacak zat şeyhülislâm makamına getirdiği bir serseriden o fedakârların katl ve ilcâları dînen meşru ve farz olduğuna, memlekette harp ve harbe kudreti bulunanların onlarla mücadele etmeleri vacib bulunduğuna ve bu yoldaki mücadelede olanlar şehit, sağ kalanların birer gâzi olup min-indillâh(!) sevap kazancaklarına dair fetvalar çıkartıyor. Hakikaten Osmanlı Tarihi bu kadar uğursuz bir hükümdar, Damad Ferid derecesinde alçak ve hain bir sadrazam görmemişti.

Ferid Paşa'ya aslen Ermeni derler. Buralarını pek bilmem, amma İstanbul Polis Müdürlüğü'ne başkıyımcı bir Arnavudu getirmiş;

nemrutluğuyla bilinen Kürt Mustafa Paşa başkanlığında da bir Dîvân-ı Harb-i Örfî kurmuş; İstanbul'da siyasetine muhalefet gösterecek Türkleri bu Arnavuda tutturup, Kürt Nemrud Paşa'ya da istediği gibi cezanlandırmaya[66] kalkışması herhalde bir süt bozukluğuna, büyük bir soysuzluğa delalet eder.

KARAKOL CEMİYETİ'NİN ANADOLU'YA SİLAH SEVKİYATI VE DAMAD FERİD PAŞA'YA SUİKAST

Karakol Cemiyeti Üsküdar Teşkilatı faaliyet halindeydi. İstanbul'da, Anadolu'ya sevki lazım hadsiz hesapsız tüfek, cephane ve malzeme-i harbiye; kezâ Anadolu'ya geçmeleri istenilen birçok zevat var idi. Bunlar tüm deniz yollarının düşman bahriye kuvvetleri taraflarından sıkı surette kontrol altında bulundurulması cihetiyle ancak karayolu ile sevk edilebilirlerdi. Bu yol, Samandıra köyü üzerinden Kuşçalı'ya ulaşan yol idi.

Evvela, Üsküdar'da Özbekler Tekkesi, Paşa Limanı'nda Yüzbaşı Memduh Bey'in karakolu Anadolu'ya sevk edilecek zevat için birer istasyon mevkii kabul edilmişti. Yüzbaşı Memduh Bey'in kumandası altındaki karakol aynı zamanda silah ve cephane sevkiyatına merkez idi. Üsküdar faytoncularından Arap Bekir, gidecek zevatı "tekke"den alır, Kısıklı-Samandıra yolu üzerinden Kuşçalı'ya, Yük Arabacıları Değnekçisi Edhem Ağa, Paşa Limanı karakoluna gerektiği kadar yük arabası gönderir, oradan cephane ve silahları yükleterek Beylerbeyi üzerinde[n] aynı yol ile Kuşçalı'ya sevk ettirirdi. Kuşçalı'da Yüzbaşı Fehmi Bey müfrezesi, oradan gerek sahıslar, gerekse eşyâ-yı askeriyeyi muhafaza altında içeriye sevklerini yüklenmişti. Mebuslarımızın bir kısmı, bugün orduda mühim mevkiler işgal eden bazı kumandanlar; Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi, Reis-i Sânî Kâzım Paşalar, Fırka Kumandanı Seyfi Beyler, hatta Başvekil İsmet Paşa hep bu yol ile ve Karakol Cemiyeti yardımıyla Ankara'ya gidebilmişlerdir. Gerek adları geçen zatların, gerek orduya gerekli silahlar, mühimmat ve teçhizat-ı askeriyenin sevkleri hususunda Karakol Cemiyeti Üsküdar Heyet-i Merkeziyesi azaları ve bilhas-

66 Orijinal metinde bu kelimeden itibaren bir satır kırmızı ile sonradan girilmiş.

sa bu arada Üsküdar Jandarma Kumandanı Binbaşı Remzi, kezâ, Heyet-i Merkeziye azasından ve tüccardan Ahmed Halim Beyler, Özbekler Tekkesi Şeyhi Atâ Efendi, Paşa Limanı Karakol Kumandanı Yüzbaşı Memduh ve Kuşçalı'da müfreze kumandanı Yüzbaşı Fehmi Beylerle Üsküdar Yük Arabacıları Kethüdâsı Edhem ve Faytoncu Arap Bekir Ağalar, isimlerini takdir ile yâd ettirecek derecelerde vatanperverâne faaliyet, fedakârlık ve gayret sarf ediyorlardı. (Kadıköylü Dayı Mesud)

Nihayet İngilizler, casusları vasıtasıyla bu sevkiyatı haber almışlar; Jandarma Taburu Kumandanı Remzi Bey'i tutuklamak istiyorlardı. O da aynı yoldan Anadolu'ya kaçırıldı. Remzi Bey'in Anadolu'ya çekilmesi ile beraber İngilizler Kısıklı'da bir müfreze bulundurmaya ve Kısıklı-Dudullu yolunu devriyelerle kontrol etmeye başlamışlardı. Bu sefer sevkiyatı Uzun Çayır-Bakkalköy üzerinden yapmaya başladık. Nihayet o yol da kesildi.

Bir akşam Jandarma Binbaşısı Remzi Bey'in refikaları biz[im] haneye geldiler ve bana bir mektup getirdiler. Bu mektup, "Bülend nam takma adına Remzi Bey işaretiyle Bursa'dan gönderiliyor idi. Mektupta Dramalı Rıza Bey isminde bir zat Üsküdar Heyet-i Merkeziyesi'ne takdim ediliyordu. Bu zat Akbaş Hadisesi'nin[67] kahramanı ve memleketin fedakârlığını yaptıklarıyla ispat etmiş hamiyetli bir evladı imiş. Bu sefer de umum milletin nefret ve güvensizliğine rağmen makam-ı sadareti işgal ve İngilizlerle ortak hareket ederek memleketin kurtuluşuna çalışanlara karşı harekete geçmiş, fetvalar çıkarmak suretiyle saf ve temiz Anadolu halkını ifsad ve ihlal ederek memlekette yer yer karışıklıklar çıkaran Ferid Paşa'yı vurmak vazifesini üzerine almış imiş. Kendisine heyetimizce her türlü destek ve yardım yapılması rica olunuyordu.

67 Yazar, buraya dipnot verilmek üzere işaret koymuş, ancak bir şey yazmamış. Söz konusu hadise: Anadolu'nun işgali esnasında 1920 senesinde Akbaş köyünde Fransız askerlerinin kontrolündeki cephane deposunun bir baskınla ele geçirilerek, orada bulunan nöbetçi askerlerin daha sonra salıverilmesi ve yazılan bir mektupla askerlerin bir suçu bulunmadığının bildirilmesi suretiyle düşmana bir ders verilmesi hadisesidir.

Filhakika Ferid Paşa, vücudunun yok edilmesi vacib bir hain idi. İstanbul'da İngilizlerin yardımıyla inzibat kuvvetleri veya Halife Ordusu namlarıyla bir ordu oluşturup Anadolu'ya göndermiş, bu ordu İzmit ve çevresini işgal ederek Geyve Boğazı'na kadar ilerlemiş; Anadolu'ya karşı fiilen bir taarruz cephesi almıştı. Aynı zamanda Anzavur Ahmed namındaki bir Çerkes başıbozuk Mabeyn lütufdîdeleri, saraylılar ve mensupları, daha birtakım Çerkesler Dünya Savaşı'nda emekliliğe sevk edilmiş kendilerini mağdur gören beş-on şuursuz emekli zabit Nigehbân Cemiyeti ve Hürriyet ve İtilâf mensupları bir hayli serserilerle takviye ederek Bandırma çevresine saldırtmış, ellerine verdiği fetvalarla halkı karıştırarak Ankara'ya karşı isyanlar, ihtilâller çıkartmıştı. Bu fesat ve ihtilâl ateşinin Anadolu içlerine sirayeti, Ankara'nın bundan etkilenmesi pek mümkün idi. O Ankara ki Damad Ferid Paşa ile neslen ve aslen Arap olan Hâdi Paşa'nın ve bir Arnavut olduğu iddia olunan Doktor Rıza Tevfik'in imzaladıkları Sevr Muahedesi'ni katiyen kabul etmiyor, hele İzmir'in, Trakya'nın, Maraş, Ayntab ve çevresinin Türkiye'den ayrılmasına, doğu vilayetlerinin ayrı muhtariyet haline getirilmesine, İstanbul'un milletlerarası mevkiine asla uymuyor. Çoğunluğu Türk olan tüm vilayâtın millî sınırlar içerisinde kalmasını, her türlü kapitülasyonların mutlaka kaldırılmasını istiyor, millî sınırlar içerisinde devletin istiklâlini haleldâr edecek hiçbir teklifi ne pahasına olursa olsun kabul edemeyeceğini ilanda ısrar ediyordu.

Damad Ferid'in öldürülmesine daha evvelce de teşebbüs edilmişti. Çolak İbrahim Bey bu işi üzerine almış, hatta bu hususta birkaç bin lira da sarf edilmiş, fakat her nedense başarılamamıştı.

Remzi Bey'in refikasına, "Bu zat nerede?" diye sordum. "Bunlar iki kişi. Ellerinde daha bazı mektuplar var. Takma isim ile olduğu için kime gönderilmiş bulamadık. Bizdeler, sizi görmek istiyorlar" dediler. Bu adamdan şüphe etmekliğime mahal yok idi. Getirdiği mektup Remzi Bey'in el yazısıyla ve kendi imzasını içeriyordu. Fakat ne için zarfın üzerindeki adreste açık olarak ismini yazmamış da takma ismimi kullanmıştı? Herhalde bu Rıza Bey'in yakalanması ihtimaline karşı yapılmış bir tedbir olacaktı.

"Bekliyorum, teşrif etsinler!" dedim. Yarım saat sonra Rıza Bey denilen zat yanında bir de arkadaşı Remzi Bey'in refikaları rehberliğinde eve geldiler. Dramalı Rıza Bey kendisini ve arkadaşını takdim etti. Refiki, şehremaneti memurlarından Mehmed Ali Efendi, Rıza Bey'in eski ve samimi bir arkadaşı, aynı zamanda üstlendiği bu vazifede kendisinin yardımcısı olacak imiş. Rıza Bey'in yanında Karakol Cemiyeti Üsküdar Heyet-i Merkeziyesi azalarından Tevfik Sükûtî, İmam Naci Bey ve efendilerin takma isimlerine kezâ Karakol Cemiyeti azasından Tulçalı Süleyman Bey'e açık adresine yazılmış diğer mektuplar var idi. Ben, "Tulçalı Süleyman Bey İstanbul Vakıf Hanı'nda yazıhanesinde bulunuyor. Diğer zevata gelince, onların şahsiyetlerini size bildirmenin hakikatte hiçbir sakıncası olmamakla beraber, usule uygun değildir. Ben bilhassa bu gibi meselelerde usule çok riayetkârım. Nazarımda usul mukaddestir. Lutfen mektupları bana veriniz. Sahiplerine takdim ederim ve siz benim vasıtamla bu zevatla gıyaben bağlantı kurmuş olursunuz!" dedim. Muhatabım bu ihtiyatkârlığımın manasızlığını hissettirir bir tavırla, "Bizzat bu zevatla görüşmek benim için mecburiyettir. Üstlendiğimiz vazife karşısında birbirimize itimatsızlığı andıran bu gibi şekilperestlikler fazla değil mi?" karşılığında bulundu. Ve mektupları bana vermekten çekindi. Kendisine, "Burası düşman işgali altında bir memlekettir. Teşkilatımız gizleniyor. Kesin gerekçe olmadıkça kimseye hiçbir arkadaşı bildirmemek kararımızdandır" deyiverdim. Tam bu sırada sokak kapısı zili çalındı. Tevfik Sükûtî Bey o akşam bana gelmişti. Merhumu aşağıda karşıladım. Vaziyeti, herhalde hepimizin şahsiyetlerimizi bildirmemekliğimizin doğru olamayacağını anlattım. Merhum, "Mademki, mektup Remzi Bey kardeşimizin el yazısıyladır. Bu zattan şüpheye mahal olamaz. Haydi yukarı çıkalım!" dedi. Dramalı Rıza Bey'e ve arkadaşına takdim ettim. Fakat diğerlerini bildirmemekte ısrar etmiştim. O gece şu hususlar görüşüldü. Vaka Ferid Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısı civarında yapılacak. Akabinde de kendilerinin Üsküdar yakasına geçebilmeleri için sahilin münasip bir mahallinde bir motor bekleteceğiz. Bundan başka Anadolu'ya dönmeleri için münasip ânın

gelmesine kadar Üsküdar'da saklanılacak bir yer tedarik edip onları saklayacağız.

Gece vakit gecikmiş idi. Rıza Bey, refiki Mehmed Ali Efendi merhum, Tevfik Sükûtî birlikte çıkıp gittiler. Ben ertesi gün saklanılacak bir yer tedarik ettim. Bizim evin karşısındaki mektep binasında Trabzonlu Binbaşı Osman Bey kumandasında bir tabur bulunuyordu. Osman Bey ve taburun çoğu zabitleri teşkilatımıza dahil hamiyetli fedakâr arkadaşlar idi. Osman Bey ile konuşmuştum. Dramalı Rıza Bey ve refiki icabında bu tabura aşçı nefer olarak kabul edilecek ve orada Anadolu'ya geçebilmek için münasip vaktin gelişini bekleyeceklerdi. Zaten bu tabur da bütün mürettebâtı, silahları veeşyasıyla Anadolu'ya geçmekle gizliden gizliye canlanmakta idi.

Motor için de Heyet-i Merkeziye'de görüşmek lazım idi. Dramalı Rıza Bey ve refiki, Ferid Paşa'nın yalısı civarını, gidip geldiği kara yollarını inceleyecek, planını hazırlayacak, motorun bulundurulması lazım gelen yeri ve hadisenin gerçekleşeceği günü bize daha evvel bildirecekti.

Rıza Bey ertesi gün elindeki mektupla ve beraberinde gene Mehmed Ali Efendi olduğu halde yazıhanesinde Tulçalı Süleyman Bey'i görmüş; ondan da vaka esnasında kendisine yardım edebilecek bir kimse istemiş. Süleyman Bey de Kemal Safvet ile bu iş için Bahriyeli Halil İbrahim Bey'i kendisine tanıştırmış.

Üç-dört gün geçmişti. Rıza Bey'den bir ses ve seda çıkmıyordu. Bir sabah caddeye nazır odamda pencerenin tül perdelerini indirmiş, yoldan geleni gideni seyrediyordum. Aşağıdan doğru Mehmed Ali Efendi denilen zatın, yanında etine dolgun ortaca boylu ve fesini başına fazlaca geçirmiş bir sivil ile beraber gelmekte olduğunu gördüm. Bunları beş-altı adım geriden dört resmî polis takip ediyordu. Polisler bizim eve tahminen 150 metre mesafede Zeyneb Kâmil Hastanesi'ne sapacak yolun başında durdular, bahçedeki bir tahta perdenin arkasına sıralanarak gizlendiler. Bunların gri renkteki kalpakları penceremden görülüyordu. Sivil de yol ağzında kaldı. Mehmed Ali Efendi yalnız olarak bizim eve doğru ilerliyordu. Vaziyet anlaşılmıştı. Bu Mehmed Ali Efendi ihanet etmiş, beni tut-

turmaya gelmişti. Hemen valideme de, "Anne, şimdi kapıyı çalacak ve beni soracak olan adama katiyen evde olmadığımı söylersin. Geçen gece gelenler birer ajan imiş. Şimdi beni tutmaya geldiler" demiş ve evden firar için hazırlanmaya başlamıştım.

Mehmed Ali Efendi kapıya geldi. Valide, aldığı talimat üzerine, "Benim iki gecedir eve uğramadığımı ve esasen her gece eve gelmek alışkanlığımın bulunmadığını" bildirmişti. Herif, "Kendisinin geçen gece gelen Dramalı Rıza Bey'in arkadaşı Mehmed Ali Efendi olduğunu, Rıza Bey tarafından mühim bir mesele hakkında haber vermek üzere geldiğini, eğer evde isem mutlaka benim haberdâr edilmekliğimi" rica ediyor ve ısrarda bulunuyordu. Valide, "Oğlum, evde olsa hiç sizden saklar mıyım? Hem ne için saklayayım? Siz geçen gece de Remzi Bey'in hanımı ile geldiniz, görüştünüz, kendisinin arkadaşısınız!" demiş ve evde olmadığıma dair Mehmed Ali'ye teminat vermişti. Bunun üzerine Mehmed Ali geriye döndü. Ben penceremden takip ediyordum. Yol ağzında bekleyen sivil ile tekrar buluştular, gene resmî polisler arkalarında, geldikleri istikamette gittiler.

Ben artık kaçmalı idim. Fakat Tevfik Sükûtî ihtiyatsızca kendisini bildirmişti. Bu herif, Tulçalı Süleyman Bey'i de öğrenmişti. Onlar ne olacak? Acaba bu Mehmed Ali Dramalı, Rıza Bey'e de ihanet mi etmişti? Yoksa Rıza Bey de bu alçaklıkta onunla ortak mı? Her ne ise evvela ben buradan savuşmalı ve bir vasıta bulup Tevfik Sükûtî ve Tulçalı Süleyman Beyleri haberdâr etmeli idim. "Evvela bir yemek yiyeyim" dedim. Ben seferde iken Remzi Bey'in hanımı geldiler. Mehmed Ali buradan onlara gitmiş. Bize geldiğini, benim için "evde yok" denildiğini söylemiş. Mesele mühim, benimle bugün mutlaka görüşmesi lazım imiş. Hiç olmazsa kendisine benim nerede bulunabileceğim bildirilmeli imiş! Ben Remzi Bey'in hanımına, "Bu adam size yalnız mı geldi? Şimdi sizi nerede bekliyor?" diye sordum. "Evet, yalnız geldi. Şimdi evdedir, beni bekliyor" cevabını verdiler. Ben, "Bu Mehmed Ali alçak bir ajandır, buraya beni tutuklamak kastıyla gelmiş, beraberinde kendisi gibi vatansız bir sivil inceleme komiseri ile dört resmî polis var idi. Siz şimdi doğru

Tevfik Sükûtî Bey'in size komşu olan evine gidiniz. Eğer Tevfik Bey evde ise kendisine, evde yok ise validelerine olayı ayrıntısıyla anlatınız. Vaziyet çok ciddidir. Mümkünse Tevfik Bey'e acele bir adam gönderilsin. Ben şimdi evi terk ediyorum. Tevfik Sükûtî Bey de ortadan kaybolsun ve Tulçalı Süleyman Bey'i de tehlikeden haberdar etsin. Siz bu işleri yaptıktan sonra eve gider, Mehmed Ali'ye (benim hakikaten evde bulunmadığımı, Mehmed Ali Bey için güvensizlik mevzubahis olamayacağını) validemin ifadesine atfen söylersiniz. Aynı zamanda siz de ortadan kaybolun ve mümkünse Bursa'ya Remzi Bey'in yanına gidin!" dedim.

Remzi Bey'in hanımı bu talimat üzerine telaş ve teessür içinde gitti. Ben de validem, ailem, çocuklarım ile vedalaşarak bahçeden bahçeye geçmek suretiyle arka caddeye çıktım. Bir arabaya binerek Beylerbeyi'ne, oradan yaya olarak tenha bulunan Vaniköyü'ne, nihayet bir sandala atlayarak Tarabya'da Bâki Bey'in yalısına geçtim.

Bâki ve Râsim Beyler ile vaziyeti düşündük. Aziz Bey de[68] orada idi. Benim için Anadolu'ya geçmek ve vasıta tedarikine kadar da bir yerde saklanmak lazım idi. Üsküdar-Samandıra yolu daha evvel bir İngiliz müfrezesi ile tutulmuş olduğundan o yoldan istifade imkânsız idi. Benim Bâki ile münasebetim malum. Bâki Bey'in yalısının aranması yüzde yüz bir ihtimal dahilinde idi. Nerede saklanabilirdim? Yeniköy'de Bâki Bey'in arkadaşı Erkân-ı Harp Binbaşısı İzmirli Muhtar Bey var idi. Bu zat Kuleli İdadisi'nde benim de sınıf çavuşum idi. Bâki Bey beni Muhtar Bey'in evine götürdü. Muhtar Bey bizleri samimi bir dostlukla karşılamış, vaziyeti öğrenince hiç telaş göstermeyerek evlerinde Anadolu'ya geçmeye vasıta bulunca kadar birkaç gün kalmaklığım hakkındaki ricamızı yüksek bir uluvv-i cenab ve mertlikle aynı zamanda memnuniyetle kabul etmişti. İki-üç gün orada kaldım.

Artık mesele meydana çıkmış, İstanbul gazeteleri hadiseyi ayrıntısıyla yazıyorlardı. Meğer Mehmed Ali beni bulamayınca Tevfik

68 Metnin orijinalinde Aziz Bey hakkında açıklama girilmek üzere dipnot işareti konulmuş, ancak eklenmemiş.

Sükûtî Bey'i dairede vazifesi başında yakalatmış. Aynı zamanda ve aynı tertiple Dramalı Rıza da o gün Tulçalı Süleyman Bey'in Sultanahmed'deki evine gitmiş, onu evde bulamayınca Bahriyeli Halil'i İbrahim Bey merhumu tuttuklamış imiş.[69]

Yenibahçeli Aziz Bey Büyükdere'de bir taka bulmuş, bu taka beni Karadeniz sahiline, Anadolu hesabına çalışan İpsiz Receb Çetesi'nin nüfuzunda bulunan bir mahalle çıkaracakmış. Arkadaşlarım Bâki, Râsim ve Aziz Beyler akşam sular karardıktan sonra Muhtar Bey'in evinden aldılar. Doğru Büyükdere'ye gittik. Takacının kesin vaadinin tersine ortada ne taka ne de takacı var idi. Geriye, Bâki Bey'in yalısına dönmek tehlikeli (Arkadaşlar o gece Bâki Bey'in yalısında bulunan Sapancalı Nuri Bey'e emniyet edemiyorlardı), tekrar Muhtar Bey'in hanesine dönmek fazla ağır idi. Ben geceyi nerede geçirecektim? Bâki Bey'in hatırına samimi dostlarından aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından Doktor Nafiz Bey geldi. Doktor Nafiz Bey'in evi orada imiş. Çaresiz kapısına gittik. Zavallı doktor beni görünce -gazetelerin hakkımdaki neşriyatından olacak- beti benzi attı. İttihatçı ve aynı zamanda merkez-i umumi azasından Midhat Şükrü Bey'in akrabası olması dolayısıyla kendisinin ve evinin şüphe ve gözetim altında bulundurulduğunu, her zaman için hanesinin basılması muhtemel olduğunu söyleyerek zorluğu beyan ediyordu. Bununla beraber kesin olarak ricamızı da reddetmiyordu. Vaziyet ve çaresizlik bizleri biraz pişkin davranmaya mecbur etmişti. Arkadaşlar, "Bu gece burada kalsın. Yarın ortalık ağarmadan aldırırız" diyorlardı. Nihayet muhterem doktoru razı ettik. Aşağı katta "muayene odası" olarak kabul ettikleri yerde kanepenin üzerine uzanarak sabahı etmekliğime müsaade ettiler...

69 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Dramalı Rıza Bey, refikasına Tulçalı Süleyman Bey'i soruyor. Hanım daha evvel hanenin tarassud altına alındığını hissederek, "Süleyman Bey şimdi gelecektir. İçeri buyurunuz. Biraz istirahat edin!" diyor ve aynı zamanda komşuları ve fikir arkadaşı Yanyalı Bedi' Bey'e, Süleyman Bey'e tehlikenin bildirilmesi için haber gönderiyor. Bedi' Bey acele Süleyman'ı buluyor ve Rıza'nın ihanetini, vakanın tafsilatını anlatıyor. Şu veçhile henüz vadesi gelmemiş olan Süleyman Bey de benim gibi idam sehpasına gitmekten kurtulmuş oluyor.

Ortalık henüz aydınlanmaya ve ilk horozlar ötmeye başlamış idi ki, Nafiz Bey odaya indiler. Bu, "Artık git!" demekti. Ben de evi terk ederek arkadaki bayıra, bir ceviz ağacının altına çekildim. Nafiz Bey, Bâki'nin göndereceği arkadaşa benim yerimi gösterecekti.

Öğleye yakın Bâki Bey'in büyük biraderi (baba bir-ana ayrı) Rıza Bey beni almaya ve Makriköyü'ndeki[70] evine götürmeye gelmişti. Rıza Bey'i tabii Bâki göndermişti. Güler yüz ve neşe ile konuşan Rıza Bey bana, "Silahın var mı?" diye sordu. Yanımda bir "Parabellum tabancası" ile bir de tüfengciye k.[71] el bombası olduğunu söyledim. "Benim de kakı tabanca(?) ile güzel bir tabancam var. Kağıdhâne ve Eyüb üzerinden Makriköyü'ne bizim eve gideceğiz. Yolda bir şeye rast gelirsek Allah Kerim'dir. Vatanı, milleti için çalışanların elbet Allah koruyucusudur. Bizi tutamazlar. Bir çarpışmaya mecbur kalırsak Trakya'ya Cafer Tayyar Paşa'nın yanına çekiliriz. Haydi gidelim!" dedi. Yaya olarak Okmeydanı üzerinden Eyüb civarına ve oradan da bir arabaya binerek akşama yakın Edirnekapısı dışına Veli Efendi bostanlarına geldik. Makriköyü'ne girmek için ortalığın adam akıllı kararmasını bekliyorduk. Sebze bahçelerinde vakit geçirdik. Nihayet gece Makriköyü'ne, Rıza Bey'in evine girdik. Hayatım boyunca Rıza Bey'de gördüğüm mertlik ve insanlık hasletlerinin aziz hatırasını ve bilmukabil bende uyanan şükran ve minnettarlık hislerini hürmetle taşıyacağım.

Tevfik Sükûtî'yi, Halil İbrahim hatta işin en garibi (ve aynı zamanda biraz adilânesi) Dramalı Rıza ve Mehmed Ali'yi Harbiye Nezareti önünde asmışlar. Beni, Tulçalı Süleyman ve Üsküdarlı Ahmed Halim Beyleri de gazeteler bu idam edilenler arasında gösteriyorlardı. Rıza Bey bu vaziyetteki bir adamı hükûmetin polisi ve jandarma kuvvetleri hatta İngiliz, Fransız ve İtalyan müfrezeleri ile çarpışmayı ve bu uğurda ölmeyi ve öldürmeyi göze alarak Büyükdere sırtlarından alıyor, Makriköyü'nde evine götürüp saklıyor. Bu ne içindi? Rıza Bey'in benden on para bir faydası yok. Kardeşi

70 Bugünkü Bakırköy.

71 Ne için böyle yazıldığı kestirilemedi.

Bâki Bey'in hatırı için desem, bir kuru hatır için bu kadar tehlikeli bir fedakârlığı nasıl üstlenebiliyordu? Memlekette vatanperver ve Anadolu Davası'na taraftar daha nice zevat şüphesiz var idi. Acaba onların tamamı Rıza Bey'in bu yüksek hasletini gösterebilir mi? Bu ruh ve karakter yüksekliği sonradan mı idi; yoksa doğuştan mı? Ve nasıl bir terbiye tarzı uygulanmalı idi ki, devleti ebed-müddet kılacak olan böyle bir karakteri gelecek nesillere verebilelim?

Rıza Bey, refikaları hanıma beni, "Kardeşim!" delikanlı oğluna da, "Amcan!" diye takdim etmişti. Ve her ikisine, "İhsan Bey misafirimiz bulundukça evin hakiki sahibidirler. Yemekte kendileri için güzel bir çorba bulunsun. Aynı zamanda banyo yapmak ihtiyacındadırlar. Kendilerine ısıtılmış su, benim iç çamaşırlarımdan bir katını hazırlayınız!" emrini verdiler. Bütün bunlar yapılmış ve ben banyomu yapmış, temiz çamaşırları giyinmiş, yemeğimi yemiş, kendime tahsis olunan yukarı katta bahçe üzerindeki odamda her şeyi fevkalade temiz olan bir yatağa uzanmıştım. Makriköyü'nde Meşrutiyet'ten sonra emekli edilenlerden Topçu Feriki Mustafa Nâmık Paşa namında biri var imiş. Galiba milliyetinde biraz Arnavutluk izi de bulunan bu zat Ferid Paşa ve siyasetine bağlı Anadolu'ya, millî harekâta son derecede aleyhtar ve muhalif imiş. İki gün evvel bu mesele hakkında konuşulurken semt kahvesinde az daha dövüşeceklermiş. Rıza Bey bu adamın merakından çekiniyor, dikkatleri çekmemek için alışık olduğu şekilde her gece (beni evde yalnız bırakarak) o kahveye çıkmaya devam ediyor idi. Acaba Dramalı Rıza ile Mehmed Ali'yi ne için asmışlardı? Bu benim için başlangıçta meraklı bir muamma olmuştu. Sonra bunun sebebini anladım. Dramalı Rıza Anadolu'da çete hayatı yaşarken Çerkes Edhem ile arası açılmış bundan dolayı bir tecavüze maruz kalmayayım diye daima ihtiyatlı ve korkak hareket edermiş. Nihayet bu üzüntülü hayattan usanmış olacak ki Ferid Paşa hakkındaki umumi nefret ve hiddetten istifade ederek onu "vurmak" vazifesini üzerine almış ve bu bahane ile İstanbul'a gelebilmiş. İstanbul'a gelince esasen samimi olmayan fikrini değiştirerek, "Bu suikast hadisesinden İstanbul Hükûmeti'ni haberdar eder, buradaki Anadolu'ya mensup teşkilatı, şahısları ile birlikte

tamamıyla hükûmete yakalattırır. Tabii şu büyük hizmete karşılık bir menfaat de temin ederek Drama'ya gider yaşarım!" düşüncesiyle o zaman İstanbul Polis Müdürü bulunan Arnavut Tahsin'e müracaat etmiş ve birlikte hakkımızdaki bu tertibatı kurmuşlar imiş.

Ferid Paşa Dramalı Rıza'nın evvelce Anadolu'ya olan hizmetlerini ve bilhassa Akbaş Cephaneliği'nin basılmasındaki faaliyetini bildiği için kin ve kızgınlığının yenilmez etkisinden kurtulamayarak onu ve ortağı Mehmed Ali'yi Kürt Mustafa Paşa, Dîvân-ı Harbi'nde mahkûm ettirerek astırmış imiş! Mahiyetini o kadar bilememekle beraber "adalet-i mutlaka" ismini verebileceğimiz gizli bir kuvvetin mevcudiyetini ara sıra his ve müşahede ederiz. Bu sefer de hain Dramalı Rıza ve ortağı Mehmed Ali o gizli kuvvetin adalet ve intikamına çarpmış oldular.

Bir akşam Rıza Bey evine biraz geç geldi, "Yemeği erken yiyelim. Bu akşam gidiyorsunuz. Araba çayırlıkta bekliyor" dedi. Anadolu'ya denizden geçecek imiş. Vasıta tedarik edilmiş! Yemeği yedik. Âlîcenap ev halkı ile vedalaştım. Rıza Bey'le birlikte kapalı faytona bindik. Bayezid'den geçerek Bozdoğan Kemeri yakınlarında bir yerde arabadan indik. Küçük Mustafa Paşa yangın yerleri içerisinden ilerleyerek Rıza Bey'in samimi dostu bir beyin evine geldik. Ev sahibi uzunca boylu, zayıfça, kara bıyıklı, orta yaşta belli ki iyi bir zat idi. Bizi gayet güzel, güler yüz ile karşıladı. Rıza Bey beni orada bırakıp, "Şimdi gelirim' diyerek sokağa çıkmıştı. Bir vergi memuru olduğunu öğrendiğim o zat, memleketin, milletin kurtuluşu yolunda çalışanlara candan, gönülden bağlılık gösteriyor, takdirler yağdırıyor, başarıları için dualar ediyordu. Yarım saat sonra Rıza Bey, yanında Habeş renkli bir adam ile geldi. Bana, "Buyurunuz, gideceğiz!" dedi. Kısa bir müddet misafiri olduğum ev sahibi bey ile vedalaşarak Rıza Bey, o siyahi, bir de ben üçümüz yola düzüldük. Yemiş İskelesi'ne, büyük yelkenli kayıkların bulunduğu sahile gelmiştik. Rıza Bey bana, "Bu Feyzi Kaptan evelallah sizi selametle Anadolu'ya geçirecektir" Cümlenizi Allah'a emanet ediyoruz. Yolunuz açık olsun. Masum, sahipsiz milletin kaderi sizin hamiyetinize, çalışmanıza kaldı. İnşallah iyi olur. Yolunuz açık olsun!" demişti.

Kendisine teşekkür ve veda ettim. Gemiden uzatılmış bir kalas üzerinden yürüyerek gemiye girdim.

Hava soğuk idi. Geceyi baş altında ve bir ıslak yelken parçasına bürünerek geçirdim. Ara sıra civar kayıklardan keskin bir bağırma işitiliyor, ne de olsa benim gibi kuruntulu olan insan bundan bir ürküntü duyuyor idi. Meğer bu seslenmeler geceleri kayıklara hırsız gelmek ihtimaline binaen uyanık bulunulmasını sağlamak için alışılagelmiş bağrışmalar imiş.

Tan yeri ağarıyor, biz de yelkenlimiz ile Galata Köprüsü altından geçiyorduk. Sarayburnu açıklarından Fener yönüne yol almıştık. Tabii ben baş altında saklı idim. Harem İskelesi açıklarında biraz etrafıma bakayım diye meydana çıktım. Bakışlarım istemeden Karacaahmed servileri üzerinden Nuh Kuyusu taraflarına çevrildi. Ufukta evimi arıyordum. O evde yalnız kalmış bir ihtiyar annem benden gayrı kimsesi bulunmayan fedakâr, hayırsever bir eşim en küçüğü (bir hafta evvel dünyaya geleli iki saat olmuşken kendisinden ayrıldığım) sekiz günlük bir kız ile diğeri erkek iki masum yavrum var idi. Ben onları millet ve memleketim uğruna yalnız bırakmış belirsiz bir sona gidiyordum. Ve onlar şimdi kalpleri endişelerle dolu, boyunları bükük, gözleri yaşlı benden sağlık ve selamet haberleri bekliyorlardı. Gazeteler benim tutulduğumu ve idam edildiğimi yazmışlardı. Annem ve ailem elbette cesedimi almak üzere tabii Harbiye Nezareti'ne gitmiş olacaklar. Acaba şimdi ne haldeler? Türk masallarında sevgililere rüzgârların koku, turnaların haber götürdükleri söylenir. Ne olur, şu hafif hafif esen "meltem" kokumu, şu su üstünde uçan beyaz martılar da sağlık haberimi evime götürseler?

Gittikçe kendisinden uzaklaşmakta olduğum İstanbul güya bir türlü peşimden ayrılmıyordu. Her baktıkça onu yanımda/önümde görüyor idim. Sanki vatan kendi düşmanları ile birleşmiş, Tevfik Sükûtî gibi, Halil İbrahim gibi milletin en temiz evlatlarını sokak ortalarında boğduran zalim ve sefil halifeden, onun katil ve alçak hükûmetinden, Türk'ün bağımsızlığı aleyhine bu zalimlere taraf-

tarlıktan, düşmanlara casusluktan çekinmeyen, milliyeti mağşuş[72] sözde İslâm bir sürü nankör edânîden[73] nefret etmiş de o da benimle Anadolu'ya katılmak istiyordu!

Halim Feyzi Kaptan'ın dikkatini çekmiş, ilk defa olarak bana hitap ile, "düşünmeyiniz, Paşa Hazretleri![74] Bu gece Darıca önünde, yarın Allah kısmet ederse öğleden evvel Değirmendere'deyiz. Değirmendere bizim Kuvâ-yı Milliye elindedir." diyordu. Ben, "Artık bir tehlike kalmadı mı?" diye sormuştum. Feyzi Kaptan, "Biz her hafta bu kayıkla İstanbul'a gider geliriz. Şimdiye kadar bir şey diyen olmadı. İnşallah bu sefer de olmaz. Selametle sizi Değirmendere'ye teslim ederim" cevabını verdi. Epey ilerledik. Şimdi Darıca açıklarında renginden savaş filosuna ait olduğu anlaşılan büyük bir gemi gözüküyordu. Feyzi Kaptan'a bu gemiyi sordum, "İngilizlerin uçak gemisi, öteden beri burada durur" demişti.

Biz Darıca'nın önüne gelmiştik, fakat sular da kararmıştı. Darıca, İstanbul Hükûmeti'nin jandarmaları elinde idi. Halife Ordusu İzmit'i de işgal etmiş bulunuyordu. Darıca'da geceleyecek bizim gibi daha birçok yelkenli var idi. Her nedense İngilizler saat 12 (Alaturka)'den sonra kayıkların İzmit Körfezi'ne girmelerini yasak etmişlerdi. Ben önceden olduğu gibi eski yelken parçasının altına büzülmüştüm.

Sabah oldu. Yakınımızdaki kayıklar birer ikişer demir alıp yola düzülmeye başladılar. Bizim kayık, benim tavsiyem üzerine önden birkaç yelkenlinin ilerlemesini bekliyordu. Nihayet biz de hareket etmiştik. Tam o uçak gemisinin hizasına geldiğimiz bir sırada (geminin diğer tarafına rampa edilmiş olduğundan) şimdiye kadar göremediğimiz bir römorkör meydana çıktı. Bizim üzerimize gelmeye başladı. Ben Feyzi Kaptan'a, "Bu ne?" diye sordum. Arap, "Vallahi bilmem. Şimdiye kadar böyle bir şey yok idi. Şu bir-iki gün zarfında icad olmuş demek!" cevabını verdi. Bu söz beni büsbütün sıkmıştı. Kendi kendime, "Mademki şimdiye kadar böyle bir şey yok

72 Karışık, saf olmayan.

73 Alçak, bayağı kimseler.

74 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Feyzi Kaptan beni başlangıçta Ermeni Meselesi'nden hükûmetin aradığı bir askerî paşa olarak biliyormuş.

idi; şu son günlerde uğraşmaya neden lüzum görmüşler? Herhalde suikast mahkûmlarının Anadolu'ya kaçmalarını yasaklamak için bu tedbirler alınmış olacak" deyiverdim.

Römorkör yanımıza geldi. Bize Türkçe, "Geminin bordasına" emrini vererek ve İngiliz uçak gemisini göstererek kendisi daha evvel hareket etmiş ve Körfez'e doğru ilerlemiş olan kayıkların takibine gitti. Şimdi biz o İngiliz uçak gemisine yanaşacak ve tabii orada aranacak idik.

Römorkör içerisinde birtakım fesli adamlar görmüştüm. Bunlar İngilizlere casusluk eden Rumlar, Ermeniler ve daha Ferid Paşa Hükûmeti tarafından İngilizhizmetineverilmişbirtakım soysuzlar olacaklar. Herhalde bunların içerisinde beni tanıyanlar bulunacaktı. Nitekim ben her nedense bunlardan birini tanır gibi de oluyordum. Şu halde muhakkak ki birkaç dakika sonra İngilizlerin elinde, ertesi gün de Harbiye Nezareti meydanında darağacında idim. Ne yapmalı idim ki bu sonuçtan kurtulayım? Darıca'ya çıkabilmeye imkân yok idi. Olsa da orası İstanbul Hükûmeti jandarması tarafından tutulmuştu. Feyzi Kaptan'a, "Kaptan! Ben üç gün evvel Harbiye Nezareti önünde asılanların arkadaşıyım. Yakalanırsam, beni hemen götürüp idam edecekler. Fakat seni de sağ bırakmazlar. Ne yapacağımızı iyi düşünelim" demiştim. Rengi kül gibi olan Feyzi Kaptan, "Bizi gemiden dürbünle seyrederler, telaş etmeyelim. Siz şu eski gemici elbisesini (baş altında) üzerinize giyiniz! İsminiz Mehmed, pederinizin adı da Kel İzzet olsun. Değirmendereliyim dersiniz. Elimdeki kâğıtta kayığın iki tayfası gözüküyor, biri sen, biri de oğlumdur. Uçak gemisine yanaştıktan sonra bir ip atarız, sen o ipi buraya geçirir ve usta bir gemici gibi telaşsız durursun. İnşallah bir şey olmaz. Allah büyüktür" diye cevap vermişti. Gerçekten yapılacak bir şey de yok idi. Allah'ın koruma ve esirgemesine güvenerek telaş göstermemek lazım idi. Kaçmak girişimi büsbütün tehlikeli ve ümitsiz idi. Yalnız yakalanırsam, hayatımı ucuza vermemek, mümkün olduğu kadar o casuslardan ve İngilizlerden de birkaçını tepelemek kararını vermiştim. Gemici elbisesini giydim. Tabancamı ve el bombasını

kuşağımın arasına yerleştirdim. İcabında onları kullanacak, herhalde diri diri onların elinde darağacına çekilmeyecektim.

Birçok yelkenli manevralarından, volta vuruşlardan sonra İngiliz gemisine yanaşmış idik. Geminin başında çıplak ayaklı birçok İngiliz oğlanları gözüküyordu. Yukarıdan bir halat uzattılar, ben o halatı Feyzi Kaptan'ın evvelce gösterdiği yere taktım. Sakin, işimi Allah'a bırakmış bir şekilde bekliyordum. İleri giden römorkör geldi. İki fesli bir de İngiliz kayığa atladılar. İkisi kayığın baş ve kıç altını arıyorlar, biri de Feyzi Kaptan'tan kayığın evrakını istemiş, onu inceliyordu.

Bu benim için öyle bir an idi ki, geçirdiğim ruhî durumu beynimin içinde kaynaşan karar ve canlandırmaları kelimeler yardımıyla tasvir ve ifade benim için imkânsızdır. Okuyucu kendisini benimle farz ederek geçirdiğim dakikaların heyecanını daha iyi anlayabilir... Bir sinema şeridi gibi gözümün önünden kimliğimi saklamak için yaptığımız düzenlemelerdeki kusurlar ve bu kusurlar dolayısıyla artan kara ihtimaller... Yakalandığım takdirde hareket tarzım hakkındaki canlandırma ve kararlar, (Bombayı evvela geminin güvertesine fırlatıp aynı zamanda kayıkta tabancamı mı kullanmalıyım? Yoksa merdivenlerden gemiye çıkıp orada mı işe başlamalıyım?) birbirini takip ederek geçmekte idi. Bu esnada feslinin birinin beni inceler gibi olduğunu zannetmiştim. Bombayı İngiliz gemisine fırlatmak ve tabancamı bunlara karşı kullanmak için beni çağırmasını bekliyordum. Sıvalı baldırlarımın bir kayık tayfası baldırı gibi olmayıp bembeyaz olduğunu, kezâ bıyıklarımın o devirde kayıkçı seviyesindekiler yanında ayıp sayılan bir şekilde kesik bulunduğu da dikkatimi çekmişti. Ne yapmalı idim ki casusların dikkatini başka yere çevireyim? O sırada burnumu silmek ihtiyacını duymuştum. Aklıma kayıkçıların ve aşağı tabaka halkının fena alışkanlıkları geldi. Hakikaten görenleri iğrendirecek bir şekilde sol elim ile sümkürdüm. Salgıları denize attıktan sonra kirli elimi şalvarımın dizine, burnumu da gömleğimin koluna sildim.

Herhalde şu hareketimi görenler benden iğrenmiş ve beni düşük seviyeli bir kayık tayfası zannetmiş olacaklardı.

Kayığın muayenesi bitmiş, evrak incelenmişti. Feyzi Kaptan'a emir verdiler, "Yolunuza devam ediniz!" Bu sözdeki tatlı titreşim hâlâ kulaklarımda çınlar. Ben bu söz ile ömrümün geri kalanını kazanıyordum. Allah'ıma bin şükür, artık kurtulmuştum. Kayığımız o uğursuz uçak gemisinden açılmış, Değirmendere yönünde ilerliyorduk. Feyzi Kaptan'ın oğlu, benim tayfalıkta arkadaşım, gülüyordu. Sebebini sordum. İngiliz uçak gemisinden uzatılan o eski halat parçası bizim kayıkta kalmış da sevincinin sebebi bu imiş. Bu halat parçasının kıymeti ne? Farz edelim ki bir kıymeti olsun, kendisine ait olmayan bir şeyi sahiplenmek ne içindi? Hırsızlığı her din haram kılmış, her devlet kanunlarında onu yasak fillerden saymış ve bu fiil-i mezmûma[75] kalkışanlar hakkında ceza koymuştur. Bir cemaatin insanlık sahasındaki yüksekliğinin derecesi, fertlerinin hukûk-ı gayra[76] hürmetkârlıklarıyla ölçülebilir. Kahramanlıklarıyla tarihleri doldurmuş, namusperverlikleri, sadakatleri ile dost ve düşmanın dilinde yer almış büyük bir milletin fertlerine yakışan bu gibi sefil hareketlere düşmemekti. Şimdi İngilizler halatın bizde kaldığını anlasalar, tekrar gelip kayığı çevirseler ne olacaktı? Canım sıkılmış, bu işi yapana üzüntülü şekilde, "O halatın parasını ben size verirdim. Niçin böyle küçüklükler yaparsınız?" diye darılmıştım. Görülüyor ki yalnız cehennem korkusu, kanuni ceza tehdidi özellikle fakir ve düşkün tabakayı bu gibi küçüklüklerden koruyamıyor. Verilecek millî terbiye ile ruhu yükseltmeli, nefis üstünlüğünü takviye etmeli, fertlere millî amaca yönelen bir ideal göstermelidir ki bu mümkün olsun. Değirmendere İskelesi'ne yaklaşıyor idik. Acaba bir hafta evvel olduğu gibi bugün de Değirmendere Kuvâ-yı Milliye'nin elinde mi idi? İzmit'i işgal etmiş olan halife askerî (Polis Kuvvetleri) müfrezesiyle burayı da ele geçirmiş olmasın? Ben tekrar kayığın baş altına gizlendim. Kararlaştırdığımız gibi Feyzi Kaptan daha evvel dışarı çıkacak, Değirmendere'nin hâlâ Kuvâ-yı Milliye'nin elinde olup olmadığını öğrenecekti. Kayık iskeleye yanaştı. Feyzi Kaptan karaya çıkmaya lüzum görmeden, "Beyefendi çıkınız! Tehlike yok-

75 Kötülenen davranış.

76 Başkalarının hakları.

tur" diye sesleniyordu. İskeleye bitişik ağaçlıklar içerisinde çapraz fişenglikleriyle heybetli bir manzara sunan birkaç silahlı halk kuvveti iskeleye geldiler. Bunlar Firuz Bey namındaki bir reisin kumanda ettiği Kuvâ-yı Milliye çete askerlerinden imişler.

İskeleye çıkmıştım. Deniz kenarında ellerimi yüzümü yıkadıktan ve üstüme başıma biraz düzen verdikten sonra Feyzi Kaptan ile hemen oracıkta bina edilmiş bulunan telgrafhaneye gittim. Kuvâ-yı Milliye askerleri, belli etmek istemeyerek beni gözetliyorlardı. Bursa Jandarma Kumandanı Remzi Bey'e, "Bu sabah Değirmendere'ye sağlam şekilde ulaştığımı" bildiriyor. Tulçalı Süleyman hakkında bilgileri olup olmadığını soruyor ve beni oraya aldırmak için araç göndermelerini telgrafla rica ediyordum. Yarım saat sonra gelen cevapta, "Büyük geçmiş olsun!" deniliyor ve, "Tulçalı Süleyman, Üsküdarlı Ahmed Halim Beyler daha önce gelmişlerdir. Şimdi Bursa'da bulunuyorlar. Her türlü huzur ve istirahatinizin sağlanması ile rahatlıkla Bursa'ya sevkinizin gereklerini hazırlamaları için Karamürsel Kaymakamlığı'na emir verilmiş ayrıca orada bulunamaması ihtimaline binaen bir binek yaylı arabası da Karamürsel'e hareketlendirilmiştir" diye yazılıyordu. Az zaman sonra Karamürsel Kaymakamlığı'ndan da aldığım bir telgrafta, "Karamürsel'de her türlü huzur ve istirahatinizin gerekleri, Bursa'ya kadar ağırlanarak gitmeniz için araçlar hazırlanmıştır Kaza merkezine gelmeniz bekleniyor" denmekte idi.

Feyzi Kaptan, "Sizi bizzat gideceğiniz yere kadar götürmek benim vazifem ve borcumdur. Bu gece köyde bizim evde kalırız. Yarın sabah bir küçük sandal ile Karamürsel'e gideriz" diyordu. O geceyi Değirmendere'de Feyzi Kaptan'ın evinde geçirdik. Ertesi günü bir sandal ile ve fakat sahili yakından takip ederek Karamürsel'e hareket ettik ve ulaştık. Feyzi Kaptan beni Karamürsel kaymakamına teslim etmişti. Karamürsel kaymakamı zamanın gereğine pek uygun seçilmiş, Askeriyeden yüzbaşı rütbesinde bir şahıs idi. Hakkımda beni çok özelleştiren misafirperverlikte bulunuyor idi. Esasen ben emekli olup da askerî elbiseyi sırtımdan çıkarttıktan sonra içinde doğduğum ve büyüdüğüm İstanbul'da âdeta kendimi garip ve yaban-

cı bir hava içerisinde kederli hissetmeye başlamıştım. Askerlik ve o mesleğin şeref ve nüfuzu benden hakikati saklıyormuş. Görüyordum ki herkes güya umumi bir infialin etkisinde birbirine karşı haşin ve nezaketsiz. Kimse kimsenin şahsiyet, haysiyet ve hürriyetine hürmetkâr değil. Esnafına gidersin, eğer istediği fiyatı fazla bulur, dediği parayı vermezsen, sana kızar; hürmetsiz hatta haddi aşan şekilde sözler söyler. Mesela kalabalık bir yoldan yürümek istersen, adım başına birinin omuz ve kol darbesine uğrarsın. Bir tramvaya biner, eğer tramvay dolmuş ise herkesten başka bir laf işitirsin. Bir iş için herhangi bir resmî daireye gitsen, memurun sert, hâkimlik taslayan tavırları, müşkilpesendlikle dilgîr olursun. İnsan kendisini, kendi milletinin içerisinde, kendi hükûmetinin idaresinde değil, yabancı mütecaviz insanlar arasında, başka milletlere ait sömürge memurları hükmü altında hissederdi. Mütarekeden sonra ise en yakın dostlar, hatta hısım ve akraba arasında tabii bir güvensizlik hissi kabul edilmişti. Herkes dün dost bildiği bir adam için kendi kendine soruyordu, "Acaba İngiliz muhiplerinden veyahut padişah veya Ferid Paşa taraftarı mı?" diye. Bu bir cehennem hayatı idi ki, insana huzursuzluk, emniyetsizlik, acı veren bu hava şüphesiz millî ve ortak bir idealin yokluğundan ileri geliyordu. Eskiden dinî bir ideal vardı. Müslüman Osmanlıları o birleştirmişti. Son zamanda o oldukça kuvvetini kaybetmiş gözüküyor, yerine başka bir ideal geçmemiş, bu cehennem ondan doğmuştu. Karamürsel'de ise kendimi ilahî, hoş temiz bir hava içerisinde; ruhları, baş ve yürekleri birleşmiş tanıdıklar arasında bulmuştum. Orada hükûmet dost, memuru dost, halk dost. İnsana yer gülüyor, hava gülüyor, güneş gülüyor idi. Bu yeni âlem Türklüğün istihlası? İdealinin yeni yarattığı bir cennet idi. Bir gece kaymakam beyin misafiri olarak otelde kaldım. Ne lokanta, ne kahveler benden bir türlü para almıyorlardı. Ertesi sabah hazırlanmış bir yaylı araba ile Gemlik üzerinden Bursa'ya hareket ettim. Araba beni doğru Jandarma Dairesi'ne götürmüştü. Remzi Bey tarafından karşılandım. Vilayet Polis Müdürü Nuri Bey yanında idi. Tulçalı Süleyman ve Ahmed Halim Beyler de beni bekliyorlarmış, geldiler. Hep birlikte Vali Hacim Bey ile görüştük.

Bursa'da halk çoğunluk itibarıyla kararsızdı. Selamet Ankara'nın takip ettiği karşı koyma ve mücadele siyasetinde mi, yoksa padişahın ve hükûmetinin İngilizlere uysallık politikasından mı bunu kestiremiyorlar, hatta ufak bir azınlık da Yunanlıların İzmir'den Bursa üzerine yürüdüklerine bakarak sırf mahallî bir düşünce ile memleketi daha geniş ölçüde düşman istilasına maruz bıraktığı hükmüyle içten içe Ankara'ya muhalefet ediyorlar. Bursa'da Albay Bekir Sami Bey kumandasında elli altıncı tümen var idi. Fakat bu tümen düzenli teşkilatlı bir düşman karşısında hiçbir kıymet ifade etmeyen pek zayıf bir kadro halinde idi.

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN BİNASINDA İLK MECLİSİN KURULMASI

Mustafa Kemal Paşa'nın kolordulara bir genelgesini haber almıştık. Bu genelge orduya saldırmayla ilgili vazifeler tespit eden bir plan idi. Böyle bir plandan bahsedebilmek için ise daha evvel kıtaların (hiç olmazsa mahallî araçlar ile) seferberliğini tamamlaması lazım idi. Acaba ne güçlükler var ki elli altıncı tümen bu halde kalmıştı? İşin iç yüzüne nüfuz edememekten ileri gelen bir ruh hali ile görünen hale bakarak kendi kendime düşünüyordum. Nihayet iki hafta kadar Bursa'da kaldıktan sonra (Yunanlıların işgali arifesinde) Ankara'ya hareket ettim. Sonradan Bereket Dağı milletvekili olan Albay Topçu Râsim, kezâ Ertuğrul milletvekili seçilen Osmanzâde Hamdi ve İzmir'de çıkan *Anadolu* gazetesi sahibi Haydar Rüşdü Beyler de benimle yol arkadaşı bulunuyordu.

İstanbul'da Mebusan Meclisi'nin İngilizler tarafından saldırıya uğrayarak bir kısım üyesinin tutuklanması ve nihayet 16 Mart [1]336[77] sabahı başkentin düşman askerî kuvvetleri tarafından resmen işgal edilmesi[78] üzerine hakarete uğrayan milletvekilleri Heyet-i Temsiliye'nin onayı ile son toplantılarını yapmış, meclisin uğradığı

77 Miladi 16 Mart 1920.

78 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüştür: Fatih'te yataklarında yatan askerlerimiz, İstanbul'un işgaline muhalefet ederler düşüncesiyle İngilizler tarafından namertçe bir saldırıya uğramış, şehit edilmişlerdi.

saldırı ve hakareti bütün medeniyet ve insaniyet dünyası karşısında protesto[79] edip dağılmışlardı. Bunlar Heyet-i Temsiliye tarafından Ankara'ya davet edilmişler, içlerinden ancak bazıları Ankara faaliyetinin neticesini şüpheli ve karanlık görme gibi bir zaaf eseri göstermek ve bu daveti kabul etmemekle beraber[80] çoğunluğu davet olayı üzerine gizli gizli Ankara'ya kaçıp orada toplanmışlardı. Heyet-i Temsiliye, 19 Mart'ta Anadolu ve Rumeli'deki bütün sancaklara tebligât yaparak ikinci seçilenler (birinci seçilenlerin seçtikleri), müdafaa-i hukuk ve belediye heyetleri tarafından içinde bulunulduğu şu olağanüstü zamanda milletin kaderini idare etmek üzere Ankara'da kurulacak olan "Büyük Millet Meclisi'ne" olağanüstü yetki taşıyan, her sancaktan yeniden ikişer milletvekili seçimi lüzumunu bildirmişti. İstanbul'dan kaçıp gelen üye ile sancaklardan yeniden seçilen milletvekilleri Ankara'da İttihat ve Terakki Kulübü binasında, "Türkiye Büyük Millet Meclisi" namıyla [1]336[81] senesi Nisanı'nın 23. günü toplanmış ve harekete geçerek milletin kaderine el koymuş bulunuyorlardı.

O zaman sadaret makamında Salih Paşa bulunuyor, şimdiki Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Mareşal Fevzi Paşa da Harbiye Nezareti'nde idi. İstanbul Hükûmeti Anadolu'da toplanan meclisin kendileriyle bağlantıda bulunmalarını Ankara'da ayrı bir yürütme oluşturmamalarını istiyor; aksi şekilde harekette birtakım fenalıklar tevehhüm ediyordu. Hatta bu görüşün Ankara'da savunma ve sağlanması için de içlerinde Rıza Nur ve Yusuf Kemal Beyler de bulunduğu halde İstanbul Meclisi milletvekillerinden dört kişiden oluşan bir heyeti Ankara'ya göndermişti. Bu heyet hakkında başlangıçta kendilerinin Ankara'ya karşı koymaktan vazgeçilmesini sağlamak için bir nasihat heyeti makamında gönderildiği söylentisi dolaşıyordu. Fakat sonradan aksine onların Anakara'nın görüşünü kabul ederek

79 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüştür: Bu tarihî protesto İtilâf Devletleri'ne verilmiş ve bütün dünyaya ilan edilmiştir.

80 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüştür: Bu zaafı gösterenler arasında bugün Heyet-i Vekile içerisinde bulunanlardan da vardır.

81 Miladi 23 Nisan 1920.

orada kaldıklarına şahit olmuştuk.[82] Bir meclisin kuvveti meşruiyetindedir. Halktaki fikirlere ve çalışmalara yansıyan bir meclis ancak millet ve memleketin hakiki duygusal ihtiyaçlarını yakından bilen ve halkın samimi şekilde güvenini kazanmış azalardan bir araya gelir. Tecrübe göstermiştir ki, hükûmet nüfuzu ile seçilen üyelerden meydana gelen bir meclis olsa olsa hükümdar ve hükûmetin arzu ve kararlarına bir meşruiyet şekli vermek için toplanmış bir saltanat şûrası niteliğinde olmaktan ileri geçemiyordu. Orada her üye ancak kendisini o mevkiye getiren kuvvetin yerli yersiz savunucusu oluyor. İçlerinde hakiki ihtiyaçları görenler bulunsa bile kendilerine taraftar bulamıyor ve fikirlerini savunmaya cesaret gösteremiyorlardı. Millet öyle bir meclise güzel bir isim bulmuştu: "Evet Efendimciler Meclisi!" bir Batılı düşünür ise bu gibiler için, "Daima çok vızıltı yapan ve fakat asla bal vermeyen eşek arıları!" demişti.

Birinci Büyük Millet Meclisi Meşrutiyet'in ilanından sonra o tarihe kadar kurulmuş millet meclisleri içerisinde varlığı meşruiyete en yakın olanı idi. Bu meclis iki türlü üyeden oluşuyordu. Biri, Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin iş başına gelmesiyle yapılan genel seçimlerin meydana getirdiği üyeler. O tarihte İstanbul Hükûmeti'nin nüfuz ve etkisi Gekbuza'dan[83] ileri geçemiyor idi ki, seçimlerde halk üzerine etkili olabilsin. Heyet-i Temsiliye'nin bu seçimde halka rehber olduğu söylenebilir. O da tabii hükûmete ve kuvvete boyun eğmekten ziyade hiçbir kuvvet, tehdit ve tehlike karşısında azminden dönmeyecek, kutsal istiklâl ve vatanı kurtarma davasını sonuna kadar yürütebilecek karakterde hür ve serbest düşünceli, sağlam ruhlu arkadaş arayacaktı. Gerçi bu aradameclisegirmeyi başarmış, hayatta belirli bir mesleği olmayan yalnız politikacılığı kendisine meslek edinmiş birkaç siyaset komisyoncusu görülüyordu. Onlar da her nasılsa bu seçimi halka İttihat ve Terakki'nin bir başarısı şeklinde

82 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüştür: İsmi geçenlerin zorla Ankara'da alıkonulduklarına dair Mustafa Kemal Paşa'dan bir belge almak ihtiyatkârlığında kusur etmemişlerdir.

83 Gebze.

göstererek İttihat ve Terakki'nin memleketteki manevi şükûhundan[84] istifade yolunu bulmuş kimselerdi. Bundan başka İstanbul meclis üyeleri 16 Mart'tan sonra Heyet-i Temsiliye'nin davetine icabet etmeyenler yüzünden âdeta bir tasfiyeye uğramış, kutsal davanın kazanılabileceğine imanı zayıf olanlardan kurtulmuş oluyordu.

İkincisi, İstanbul ile Anadolu'nun kesin bir şekilde bağlantısı kesildikten sonra sancakların seçtikleri milletvekilleri idi ki bunlar da sancak, belediye ve müdafaa-i hukuk cemiyetleri üyeleri, ikinci seçilenler yoluyla intihap edilmişlerdi. Müdafaa-i hukuk memleketin istiklâli ve kurtuluşu için ayaklanmış imanlı, şuurlu bir millî cemiyetti. İstanbul Hükûmeti'nin nüfuz ve müdahalesinden korunarak seçilmiş, sancakların ileri gelenleri idiler.

Bunların milletvekili seçiminde yol göstermeleri herhalde meşru ve memleket için çok feyizli olacak idi. Gerçi bunlar arasında da tek tük, muhitlerinde o kadar üstün bir mevki sahibi olmayanlar görülüyordu. Onların da mesela Ermeni vakasından İstanbul hükûmetleri tarafından takip edildikleri için dağlara çıkmış, daha sonra Ankara'ya milletvekili istenilmekle başkalarının talip çıkmaması üzerine zorunlu olarak bazı sancaklardan seçilerek gönderilmiş olmaları muhtemel idi. Mecliste görülen hacı, hoca, şeyh taifesinden birkaç kişi ise Halife'nin ve hükûmetinin Dürrîzâde fetvalarının karşısında memleket kamuoyunun meclise olan emniyet ve güvenini takviye için düşünülerek hususi bir şekilde seçilip alınmıştı. Meclisin ezici çoğunluğu ise memleket davasında her şeyini fedaya karar vermiş aynı zamanda muhitlerinin gerçekten emniyet ve güvenini taşıyan, şuurlu, metin ve fedakâr ruhlu kimseler veya hayatlarını Millî Mücadele sahalarında, savaş meydanlarında geçirmiş, son hadisede de ayağa kalkarak halka rehber olmuş vatanseverler idiler.

Ankara'ya geldikten birkaç gün sonra o zaman dahiliye vekili bulunan Adnan Bey beni meselenin araştırılması için Kastamonu'ya göndermişti. Kastamonu'da etkili bir şeyh ile mahallî polis ve sağlık müdürleri arasında hayata bakış ve seviye farkları dolayısıyla

84 Azametinden, yüceliğinden.

şikâyetlere konu olan bazı dedikodular işitilmişti. O dedikoduların niteliğini mahallinde araştıracaktım. Dönüşümde Mustafa Kemal Paşa'ya milletvekili olmak istediğimi, Bereket Dağı'nda seçim gücüm olduğunu, hatta [13]26[85] senesinde ora halkının zorla beni milletvekili yapmak istedikleri halde o zaman benim kabul etmediğimi bildirmiştim. Bereket Dağı'na yazılmış, halk onay ve güven göstermişler. 10 Ağustos [13]36'da[86] Bereket Dağı milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne katıldım.

Şimdiye kadar yalnız Büyük Türk Milleti'nin bir ferdi olarak sadece vicdani bir sebep, dinî ve millî duygulara dayanan bir fedakârlık hissi ile hareket etmiştim. Şimdi ise bununla beraber elli bin milletdaşın vekili sıfatıyla resmen memleketin kaderî sorumluluğuna katılıyorum. Vazife ve sorumluluğumun büyüklüğünü tamamıyla anlayarak hareket hattıma doğru bir yön vermek, mecliste yücelik ve etki veya muhalefet tesirlerine kapılmayarak alınacak kararlar ve tedbirler hakkında düşünce açıklarken bir hataya düşmemek için genel durumu, memleketin hakiki halini düşmanların vaziyetlerini, bizi başarıya eriştirecek olan ordunun ve savunma teşkilatının kuvvet veya noksanlarını etraflı şekilde bir düşünmek lazım idi.

Genel durum şöyle idi: Halife ve Damad Ferid Hükûmeti'nin İngilizlerin maddi yardımlarıyla "polis kuvveti" namı altında oluşturduğu kuvvetler İzmit mıntıkasını işgal etmiş, Geyve Boğazı'na kadar ilerlemiş, Anzavur Ahmed namında Mabeyn görevlisi bir Çerkes'in kumandasındaki bir şirzime[87] de İngiliz Muhipleri ve ya Nigehbân Cemiyetleri üyeleri, Hürriyet ve İtilâf mensupları ve daha bunlar gibi birtakım vatansızlardan oluşturulmuş kuvvetler de Bandırma, Kirmastı taraflarında devamlı olarak melunluk yapmakta... İzmir'i işgal etmiş olan Yunanlılar saldırıya geçmişler, Bursa'ya kadar ilerlemiş, hatta Osmanlıların ilk başkenti düşman istilasına uğramış bulunuyor.

85 Miladi 1910.

86 Miladi 10 Ağustos 1920.

87 Orijinal metne yazar tarafından, "Küçük, ehemmiyetsiz cemaat" şeklinde bir açıklama girilmiştir.

Güney'de Adana, Maraş, Ayntab, Urfa ve çevresi Fransız kuvvetleri işgalinde. Oralar halkı özellikle Fransızların korudukları Ermeni haydutlarının canavarca zulüm ve tecavüzleri altında inliyor; nihayet silaha sarılmış nevmîdâna[88] yurtlarını, ırz ve hayatlarını, savunmaya çalışıyorlar. Samsun ve civarındaki Rumlar Pontus istiklâli namına harekete geçmişler. Yapmadık zulüm ve düşmanlık bırakmıyorlar. Doğuda İngilizlerin kışkırtması ile Ermeniler Erivan ve Kars mıntıkasında sistematik bir yoketme siyasetiyle Türkleri katlediyorlar. Memleket dört bir taraftan zulüm, tecavüz ve ateş içerisinde... Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Halife Hükûmeti, Dürrîzâde'ye çıkarttıkları mahûd fetvalarla memleketin içine ayrıca ateş salmış; saf ve gafil halkı Hilâfet'in manevi etkisini kötü kullanarak, fesat çıkararak ve yok sayarak Düzce, Bolu, Bozkır, Konya, Yozgat mıntıkasını âdeta kan ve ölüm denizine çevirmişti. Türk'ü Türk'e saldırtıyor, İslâm'ı İslâm'a öldürtüyorlardı. Her tarafta ihanet, ihtilâl, ölüm ve kan. İhanet o kadar büyümüş, tehlike o dereceye gelmişti ki bir gün mecliste Etlik Sırtları'nda bulut şeklinde bir karaltı gören Mustafa Kemal Paşa bunun ne olduğunu anlamak için Receb Zühdü Bey'i göndermeye gerek görmüş, meğer görülen karaltı bir sığır sürüsünden ibaret imiş! Gerçekten bizzat Ankara her zaman bir isyanın ihanetkâr hücumuna uğrayabilirdi.

Bütün bu tecavüzlerin özellikle fetvaların yaptığı ifsâd ve isyan karşısında tabii olarak halk da şaşırmış; ne yapacağını, hangi tarafın gidişine uymakta huzur ve kurtuluş bulunduğunu kestiremez bir hale gelmiş olacaktı.

Bütün bu vaziyete karşı Batı Cephesi'nde binbeşyüz-ikibin mevcudunda bir Edhem Bey halk kuvveti vardı ki, gâh cephede Yunan akınını durdurmaya çalışıyor; gâh içeride ortaya çıkan isyan mıntıkalarına sevk edilerek orada ateş ve ihtilâli söndürmeye uğraşıyor idi. Sonradan Çolak İbrahim Bey kumandasında, "İkinci seyyar kuvvetler" namıyla bir ikinci halk kuvveti daha oluşturulmuştu. Gerçi bunlardan başka Batı'da Demirci Efe Çetesi, Kasap Osman ve

88 Ümitsizlere.

Sarı Efe Edip Bey müfrezeleri, Hoca Şükrü Efendi'nin oluşturduğu halk kuvvetleri var idi. Fakat bunlar Edhem Bey kuvvetlerine göre zayıf ve ancak iç isyan karşısında etkili olabilirler idi.

Kezâ Adana, Osmaniye ve çevresinde Fransız ve Ermenilerin zulüm ve ihanetiyle silaha sarılmış Sinan Bey Müfrezesi Kara Hasan (Paşa) Çetesi ve benzeri halk kuvvetleri duyuluyor idi.

Düzenli ordu askerleri terhis edilmiş, silahları ellerinden alınmış, yalnız kâğıt üzerinde bir kadro halinde kalmış ve henüz canlandırılamamış idi. Yalnız doğuda Kâzım Karabekir Paşa'nın şahsi girişimiyle daha evvel canlandırdığı ve silahlandırdığı düzenli kuvvet var idi ki, onun da mevcudu on bini bulmamakta idi. Şu vaziyet karşısında içeriye ve dışarıya karşı artık tabiatıyla Millî Mücadele'nin bir sembolü vaziyetine geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa yanında mevzi almak ihtilâl ve isyanları yatıştırma ve birliği sağlama, orduyu canlandırma ve takviye ile zaferi meydana getirme mücadelesinde birtakım anlaşmazlık doğuracak düşüncelere hatta hayata, evet hiçbir şeye kıymet vermeyerek birleşmiş bir cephede çalışmak lazımdı. Ve ben de bu kararı vermiştim.

Şüphe yok. Olayları, tabii seyri üzerinde sırasıyla takip edenlerce bilinmesi lazımdır ki memleketin kurtuluşuna yönelik bugün bu millî teşkilat ve harekât şu veya bu şefin bir eseri olmaktan ziyade düşmanlarımızın hileli bir mütareke ile memlekete uygulamak istedikleri taksim ve istila kararlarının milletin vicdanında uyandırdığı bütün kızgınlığın fiilî bir görünümü idi. Bunu görmemezlikten gelerek şu veya bu ferdin bir eseri gibi göstermek yalnız bir gaflete düşmek ve tarihe karşı hakikati gizlemek değil, aynı zamanda Türk Milleti'nin kendi istiklâl ve hâkimiyetine karşı olan büyük hassasiyetine nankör bir hürmetsizlikte bulunmak demektir. Zaten hangi bir toplumsal hadise, bir değişim bir ferdin eseridir? Tek bir kişinin kârıdır. Görünürde o hadise üzerine etkili gibi gözüken bir şef bile gerçekte o hadiseyi yapan milletin ruhunda, hissiyatında, iman ve inancında meknûz[89] bir sebepler dizisinin yarattığı bir varlık değil

89 Gizli, örtülü.

midir? Hayatımda şahsi makam ve hırslara olduğu kadar şahıslara şahsiyetlere de körü körüne tapmaktan daima iğrendim. Gözlerimin kimsenin şükûh[90] ve nüfuz parlaklığı karşısında kamaşarak hakikati görmemek körlüğüne düşmemekliğine her zaman önem veriyorum. Buna rağmen gene içi dışına uymayan bazı kimselerdeki gerçek kimliklerini saklamaya gücü yeten kâfir zekâlar beni aldattılar ve ben bunun acı ve ağır cezalarını çektim.

Benim düşman ayağı vatandan çekilinceye kadar Mustafa Kemal Paşa'nın yanında, mecliste onun en vefalı ve sadık bir arkadaşı olarak bulunuşum ancak bu mücadelenin amacına, imanıma ve dikkatle incelememe olan bağlılığımdan idi.

Halife, padişah, İslâm, İstanbul'daki hükûmet düşmanlarla birleşmiş, memleket dört bir taraftan müthiş bir ihanetle çevrilmiş ve dahilde birçok yerde[91] saf halk halifelik ve padişahlık makamlarına karşı irsî olarak yazık ki mu'âkale[92] ve hüküm verme ile en küçük mertebe alakası olmayarak beslediği bir bağlılığın ve yalnız kendi dünyalıklarını sağlamayı düşünen mahûd fetvaların sevki ile ayağa kalkmış, bugün memleket ihtilâl, ateş, kan içinde kaynarken, Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi'nin elinde ne para, ne de memleketi savunabilecek halde bir ordu... Hiçbir şey yok idi. Yalnız bir şeye sahipti: Büyük vatan ve millet sevgisi, kırılmaz bir azim ve irade.

Türk, efendi olarak doğmuştu. Efendi olarak yaşamak onun aşkı ve hakkı idi. Bu aşk onun yaratılışında var. Türklük Tarihi bunun örnekleriyle doluydu. Vaktiyle müterakki[93] Tukyu Devleti[94] Çin'in başkentine kadar ilerlemiş, ezeli düşmanlarıyla galip olarak barış yapmışken Çinlilerin hile ve tuzakları, araya giren fitne ve kötülük

90 Azamet, celal, ululuk.

91 Orijinal metinde yazar, "Rumlar ve Ermeniler İngiliz tahrikiyle malum yerlerde" ifadesini kullanmışken daha sonra kırmızıyla üzerini çizmiş.

92 Akıl yürütme.

93 Terakki etmiş, ilerlemiş.

94 Göktürk ve Goguryalıların kurmuş olduğu bir Türk devleti (M.S. 545-658).

nihayet son padişahları Kıyeli'nin[95] iktidarsızlığı ve birtakım kadınların, ecnebilerin elinde oyuncak olması yüzünden yıkılmaya sürüklenmiş, koca bir devlet tamamıyla Çin uyruğuna geçmişti. Çinliler o zaman Türklerdeki istiklâl ateşini söndürmek için neler yapmıyorlardı? Nihayet eski "Tukyu" sülâlesinden "Kutluğ" namında biri, yirmi yedi arkadaşıyla istiklâl mücadelesine girişmiş "Şarkî Tukyu" Devleti'ni yeniden kurmuş değil miydi? Türk ki milletini duymuş, tarihinin büyüklüğünü öğrenmiş, istiklâline âşık büyük bir millet idi. Nasıl esir edilebilirdi? Birinci Büyük Millet Meclisi işte ecdadı, "Kutluğ"un arkadaşları 27 fedakârın rolünü tekrarlayacaklardı.

Evet, padişah düşman, hükûmeti düşman, İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar, Yunanlılar nihayet Rumlar, Ermeniler kısacası bütün dünya düşman. Ordu yok, cephane ve teçhizat yetersiz, para yok. Ankara Büyük Millet Meclisi bu yoksuzluklar içerisinde bu düşmanlara karşı yükseliyor idi. O her şeyi yeniden kuracak. Yokları var edecek, düşmanlarla uğraşacak; memleketin istiklâlini kurtaracak idi. Hiçbir yoksulluk onu nevmîdîye düşürmedi. Hiçbir düşmanlık onu tehdit edemedi. Aksine onun varlığı, şükûhu daima her tehlikenin üstünde kaldı. Bir gün gizli bir oturumda yürütme namına Fevzi Paşa Ayntab'ın nihayet düşman işgaline geçtiğini bildiriyordu. Söz alarak kürsüye çıkmış ve "Efendiler![96] Kahraman Ayntab yalnız göğsündeki tükenmez imanı, elindeki cephanesi, sınırlı kuru tüfengiyle Fransızlar ve Fransızlar tarafından aralıksız silahlandırılan, donatılan ve takviye edilen Ermeni sürüleri ile altı ay göğüs göğüse dövüşen, Ayntab'ın dar ve eğri sokaklarında Plevnelere, Çanakkalelere benzer hareketler yaratmıştır. Yürütme bu müddet zarfında neden onun imdadına yetişmemiş? Niçin oraya vaktinde kuvvet, silah, top ve cephane göndererememiş? Bu hal ne zamana kadar böyle devam edecek? Biz buraya bugün Bursa'nın, yarın Ayntab'ın,

95 Tukyu İmparatorlarından Kıyeli Han (Çin'e esir düşüşü M.S. 630).

96 Orijinal metinde üstü çizili olarak, "Biz buraya bugün Bursa'nın yarın Ayntab'ın, öbür gün bilmem nerenin felaket haberini beklemeye, düşman istilasına geçen vatan kısımlarının yasını tutmaya mı geldik?" ifadesi mevcut.

ertesi gün bilmem nerenin felaket haberini beklemeye, peyderpey düşman istilasına geçecek olan vatan kısımlarının yasını tutmaya mı toplandık?" diye bağırıyordum. Fevzi Paşa sözlerime cevap vermiyor, üzgün, acılı bana manalı manalı bakıyordu. Gerçekten ben bu bakışın manasını sonradan anladım, "Ne kuvveti, ne topu? Bunları nasıl ve nereden bulup da Ayntab'a gönderecektim? Yunan orduları Bursa'yı işgal etmiş, Eskişehir'i belki de Ankara'yı tehdit için hazırlanıyor. Batı cephesinde kıtalar henüz kadro halinde" demek istiyordu.

Paşa'nın hakkı vardı. Ben fazla üzüntüye kapılarak insafsız bir eleştiride bulunmuştum. Bu benim ilk kürsüye çıkışımdı. Sonradan kendi kendime, "Yok biz buraya demagoji yapmaya gelmedik. Eleştirilerimde zaman ve imkânı dikkate almazsam, memleketin istilası namına faydalı bir hareket yapmış olmam!" diyordum. Evet! "Her şeyi yeniden kuracak, yolculukları var edecek bu düşmanlarla uğraşacak!" idik!

Birinci Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti ihanetlerin, tecavüz ve istilaların milletin kalp ve ruhunda açtığı yaranın ıztıraplarından doğmuş bir millî oluşum idi. O daima âmâl-i milliyenin[97] fedakâr bir takipçisi oldu. İşte onun kuvvetli başarısının bütün sırrı burada, milletin gerçek temsilcisi, âmâl-i milliyenin amansız bir takipçisi oluşundadır. Birinci Büyük Millet Meclisi ilhamını, cesaretini millî tarihten ve temsil ettiği milletin heyecanından almıştı. Onun mücadelesine milletin bütün çalışmaları yön veriyordu.

Görülecektir ki, Birinci Büyük Millet Meclisi asla kendisine kabul ettirilmiş bir kararla değil kendisinin uzun ve mücadeleli görüşmeler neticesinde verdiği hükümlerle amacını elde etmiştir. Bu noktada hiçbir ferd meclisin üstünde gözükemez. Şüphesiz o zekâya, kabiliyete, isabetli görüşe kıymete hürmet ederdi. Fakat perestiş ettiği bir şahsiyet yoktu. İdealist olduğu için de o bir kahramandı. Meclisin müddeti belirsiz olduğu için yeni seçimde hükûmetin arka çıkmasını temin etmek gibi basit düşünceler hiçbir üyenin kalbinde yer

97 Millî emeller.

alamamıştı. Kimsenin etkisinden, yüceliğinden çekinmez; kimsenin emir niteliğindeki düşüncelerine tahammül göstermez; sözlerini tartışmadan kabul etmezdi. Aksine Birinci Büyük Meclis'in münir karakteri, kuvvetli ve azametli iradesi önünde hususi görüşler daima söner. En ziyade şükûh ve nüfuz sahibi olmak mevkiinde bulunanlar bile çoğunlukla akla uygun görünmeyen, kabul edilmeyen görüşü düzeltmeye ve değiştirmeye mecbur kalırdı.

Bununla birlikte bu bir hakikattir ki maşeriyetler, küçük büyük topluluklar kendilerini oluşturan fertlerin seciyeleri sonucu olarak fakat ayrı ayrı o fertlerin hususi seciyeleri üstünde bir seciye arz ederler. Bu maşerî seciye[98] daha sonra fertlerin hususi seciyelerine, şahsiyetlerine müessir ve hâkim olduğu gibi şüphesiz topluluktaki fertlerin hususi seciyeleri de maşerî seciyenin teşekkülünde müessir bir âmil olur. Bu inançla itiraf etmek gerçeğe uygundur ki, Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki bu sağlamlık maşerî seciyenin oluşumunda başkanın kuvvetli azmi, isabetli düşünüş ve görüşü, ikna edici ve muhakemeli düşüncesi etkili olmuş ve büyük rol oynamıştır.

Birinci Büyük Millet Meclisi prensiplerine son derecede bağlı, çalışmalarını takipte aşırıya kaçan bir idealist idi. Millî sınırlar içinde vatan topraklarında bir tek düşman askeri bırakmamakla beraber Türkiye'nin siyasi, idari, ekonomik, bağımsızlığını yok sayan kayıtlar ve anlaşmaları tanımamak, millî egemenliğe ve halkçılık esasına dayanan tam anlamıyla demokrat ve millî bir devlet oluşturmak onda değişmez, derin ve sabit bir iman idi. Yasal olarak millet tarafından manevi şahsında kendi mukadderâtı emanet edilen Birinci Büyük Millet Meclisi hükûmet için şu yüksek ve demokratik esasları koymuş ve ilan etmişti:

1- Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın kaderini bizzat ve aktif olarak idare etmesi esasına dayanmaktadır.

2- Meclis, yasama ve yürütme bütün yetkileri kendisinde toplamıştır.

98 Kollektif karakter.

3- Yürütme hususlarını kendi içinde seçtiği vekillerden bir araya gelen bir yürütme heyetiyle yaptırır ve bu vekillere tek tek yetki verir.

4- Vekiller arasındaki anlaşmazlıkları meclis çözer.

Birinci Büyük Millet Meclisi ilan ettiği bu esaslara göre, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" namıyla bir hükûmet oluşturmuş, kendi arasından on bir kişi seçip yürütme işleriyle görevlendirmişti. Yürütme heyeti üyelerine vekil, yürütme heyetinin cümlesine, "Heyet-i Vekile" denildi. Meclise başkan seçilen Mustafa Kemal Paşa doğal olarak Heyet-i Vekile'nin de başkanı oluyordu. Millî egemenlik, yedi yüz seneden beri ne isterse hüküm süren ve yükselme yolundaki gerileme ve ortaya çıkan güçlüklerin verdiği zararların bütün millete ortaya çıkardığı derin bir uyanmanın ilhamı idi. Meclis bu noktada o derece hassas idi ki Birinci Büyük Millet Meclisi milletin gerçek arzusundan ilham alınarak devlet idaresinde bu esası koymuş ve ilan etmekle bir defa daha Türk milletinin olgunluğunu bütün dünyaya bildirmiş oluyordu. Yaratılış olarak sakin, sabırlı, sadık ve itaatkâr Türk milletinin bu hasletlerinden istifade etmek isteyen müstebidlere karşı milletin uyarısı son bir asır zarfında bununla birlikte üçüncü oluyordu. Birini 92 senesi yapmıştı. Gafletinden kurtulamayan, milletinin olgunluğuna ikna olmayan mağrur, baskıcı, ahir ömrünü hapiste intihar etmek suretiyle bitirdi. İkinci uyarısını Sultan Hamid kendinden öncekinin sonundan ibret almayarak cezasını mahlû'an ve makhûran[99] Alatini'de ve daha sonra Beylerbeyi Sarayı'nda çekti. Bu üçüncüsü oluyordu. Kim olursa olsun bundan ibret almalıdır. Tarihten, olaylardan, işaret edilen işlerden ders ve ibret almayan gafillere muhakkak sükût ve ıztırap mukadderdir.

Millî egemenlik yalnız kendi manevi şahsiyet belirtisini yasal gören Büyük Meclis İcra Vekilleri Heyeti'nin kendi arzu ve heveslerini milletin gerçek ihtiyacı yerine koyarak kendi başına hareket etmeleri ihtimaline karşı çok hassas, hatta çok hırçındı. O âdeta, "Benim manevi şahsiyetim her türlü kemâlât ile muttasıftır. Milletin hak

99 Tahttan indirilmiş ve kahrolmuş bir şekilde.

ve menfaati söz konusu olduğu zaman beni kayıt altına alacak şey yalnız millî bilincin bende oluşturduğu maşerî vicdandır" derdi. İcra vekillerini tek tek kendisinin seçmesi, vekillerin kuvveti, meclis veya hükûmet başkanlarının şahıslarında olmaktan ziyade ancak sadece mecliste görmelerini ve kendileri için dayanak noktası yalnız meclisin bu kuvvetinde bulunmalarını sağlama her vekile genel siyaset ve idarede yön vermek istemesi, vekillerin kişisel eğilimleri ve şahsi düşünceleri sevkiyle idareler ve millî çalışmalar dışına çıkmalarını netleştirme için vekiller arasındaki anlaşmazlıkların mecliste hallini istemesi de yürütme arasındaki gizlilik, nüfuz maksadından ileri geliyordu. İcra vekilleri arasında kendisine karşı anlaşmazlıkları, hataları örtecek bir dayanağı meclis daima sakıncalı görmekte idi. Kaç defa, "Tesânüd demek yeni bir kuvvet ve kudret demektir. Her vekile yön veren meclis, kendisine karşı tesânüdden husule gelen bir kuvvetin gelişmesine müsamahakâr olamaz. İcra Vekilleri Heyeti tesânüdünü meclisten veche almak şeklinde ve meclis vasıtasıyla yapacaktır. Her vekil ancak doğrudan doğruya meclisin kudretine dayandığını bilmeli ve Heyet-i Vekile toplantılarının yalnız istişârî mahiyette olduğunu daima hatırda tutmalıdır" demişti. Bu noktada meclisin umumi ve müşterek duygular ve fikirlerine etkili bir tercüman olması itibarıyla bir milletvekilinin –bir açıklama münasebetiyle- İcra Vekilleri Heyeti'ne karşı olan hitabesini aynen aşağıya yazıyorum:

"Efendiler! Bizi zaafa uğratan sarayla saltanatla padişah, yaverler, bilmem daha neler idi. Bunlardan artık yakamızı sıyıracağız. Dünyada bütün insanlığa hakkımızı tanıtarak biz de dünyada medeni herkes gibi yaşayacağız diye isyan ettik. (Yürütme'ye seslenerek) Vekiller! Ancak buradan alacağınız veche mutadır[100] o vakit millet size merhamet eder. İç ve dış politikada şahsi kanaatiniz re'y-i hodîniz[101] hiçbir zaman hâkim olamaz. Bu şekilde görev yapacaksanız, yapınız. Eğer maksadınız istibdad ise ya bize veda ediniz ya istibdada. İstibdadı çekeydik, boş emirlere boyun eğeydik, padişahların istibdadını

100 İtaat olunan, boyun eğilen.
101 Kişisel görüş, tercih.

çekerdik. Zulüm, işkence ve istibdat yüzünden 600 senelik tarihi çiğnenen millet imkânı yoktur. Efendiler kimseye boyun eğemez. Bunu arzu edenler bu milleti temsil hakkını taşımamaktadırlar. Aldanırlar!" (Bravo sesleri)

Meclisi gerçekten endişeye sevk eden ordunun hali, memleket savunmasını başaracak olan kuvvetlerin vaziyeti idi.

Yozgat İsyanı'nın yatıştırılmasından sonra Edhem Bey kuvvetleri Ankara'da Büyük Millet Meclisi önünden bir resmî geçit yapıyordu. Bir milletvekili bana, "İhsan Bey! Düzensiz, talim, terbiye ve disiplinden yoksun halk kuvvetleri ile Yunan ordusunun yenileceğine, memleketin bu şekilde kurtarılabileceğine ikna olmuş muyuz? Görülüyor ki askerler kısmen askerlik çağı içinde Anadolu çocukları. Ellerindeki tüfek, mitralyöz, top devletin. Neden bu malzeme ile düzenli ordu takviye edilmiyor da düzensiz halk kuvvetlerine önem veriliyor?" demişti. Bu zat çok haklı idi. Bunu Mustafa Kemal Paşa'ya naklettiğim zaman, "Doğrudur, fakat ordunun düzenlenmesi ve eksiklerinin tamamlanması gerçekleşinceye kadar bu vaziyeti tutmaya mecburuz" cevabını vermişlerdi.

Bununla birlikte mecliste bazı arkadaşlar da, "Milletin orduya güveni kalmamıştır. Askerlik yaşı yükümlülüğü zoruyla silah altına getirilen askerler ve sadece geçinme kaygı ve endişesiyle mesleğe giren subaylarla ve sırf ceza korkusuna dayanan, sûrî,[102] köksüz bir disiplin ile zafer temin edilemez. Zaferleri iman, ideal kazanıyor. Bu asrın kendisine güvenilecek ordusu, milletin ortak imanıyla müemmen,[103] ruhu, kalbi millî bir ideal, heyecan ile müteheyyic olan[104] ve ahz-ı asker[105] memurlarının zoru ile değil; kendi imanı ve heyecanı sevkiyle silaha sarılan halk ordusudur. Hakiki kumandanlar görülüyor ki aşkı, heyecanı ile ayağa kalkan; ruhundaki huyu, üstünlüğü ile öne çıkarak böyle bir kuvvetin başına geçe-

102 Göstermelik.
103 İmanlanmış, güvence altına alınmış.
104 Çırpınan, heyecanlanan.
105 Asker alma.

bilen kahramanlardır."[106] zannında idiler. Edhem Bey karargâhıyla Yozgat'tan dönen Eskişehir milletvekili Hüsrev Sami Bey ihtimal içinde görülen bir meclis partisinin kadrosunu bile tespit etmişti. Meclisinde millî davaya samimi şekilde bağlılıklardan asla şüphe caiz olmayan daha beş on arkadaş da Edhem Bey'in şükûh ve nüfuzu karşısında gözleri kamaştığından görüşlerinde aldanıyor, halk kuvvetlerinin tümen ve kolordular derecesinde büyümesini Edhem Bey'in daha büyük kuvvetler başına geçmesini düşünüyorlardı. Bir yandan da Eskişehir'de Arif Oruç Bey namında biri tarafından bir gazete çıkarıldığı ve bunun Edhem Bey tarafından verilen para ile mahzâ hususi organ olarak yayınlandığı söyleniyordu.

Batı Cephesi'nin cesur komutanı Ali Fuad Paşa ile Eskişehir'den İngiliz kuvvetlerini kovduktan sonra kadro halinde zayıf kuvvetle Geyve Boğazı'nı tutmuş, İzmit'i işgal etmiş ve kendine üs alarak Sapanca ve Adapazarı üzerine yürümüş olan önemli Halife kuvvetlerine (Kuvâ-yı İnzibatiye) karşı Eskişehir ve Ankara yolunu kapamaya çalışıyordu.

Bir gün Ali Fuad Paşa'nın Moskova'ya "sefir-i kebîr"[107] gönderileceğini duymuştum. O ana kadar aralıksız askerî üstünlüklerinden bahsedilen bu generalin ordunun düzenlenmesiyle Batı Cephesi'nin takviyesi zaruri görüldüğü bir zamanda cepheden ayrılmasının doğru olup olmayacağını Mustafa Kemal Paşa'dan sormuştum. Reis Paşa, "Ali Fuad Paşa da (Halk Ordusu) cereyana kapılmış, cephede apoletlerini çıkarmış, eline bir tüfek alarak halk kumandanları gibi gezdiğini söylüyorlar... Batı Cephesi'ne İsmet Bey gelecek. O daha esaslı olarak bu düzenleme işini yapar" dedi. İsmet Bey'i iyi tanırdım. İmkân ve zamanın elverişliliği nispetinde gerektiğinde bütün engellerle mücadele ederek kıtaların eksiklikleri ve ihtiyaçlarını tamamlama, talim, terbiye ve disiplin sağlayacağına kısacası

106 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Edhem Bey bir gün sâmi'in meyânında (dinleyiciler arasında) meclise gelmiş, orada milletvekilleri tarafından "millî bir kahraman" olarak alkışlanmıştı.

107 Büyükelçi.

artık Batı Cephesi'nin de esaslı ve ciddi bir düzenleme göreceğine emin idim.

Ali Fuad Paşa Moskova büyükelçisi olmuştu. İstasyon binasında birçok milletvekillerinin de katılımıyla mutantan bir ayrılık ziyafeti verildi. Sabahlara kadar içildi. Ali Fuad Paşa'nın meziyetlerinden tekrar bahsolunuyor; bilmukabele müşaruileyh de ihtilâlden, ihtilâle bağlılığından bahsediliyordu. Oradan o yeni vazifesine Rusya'ya gitti. Batı Cephesi'nin kumandasını da Kurmay Albayı İsmet Paşa üstlenmişti.

Ordu düzenlenecekti. Binlerce müşkilat ve yokluk içerisinde yeniden donatılan ve silahlanan askerler ile kıtalar imkân nispetinde noksanlarını tamamlayacak ve bir kıymet haline gelecekti. Fakat kaçış müthişti. Halife'nin Anadolu içerisine gönderdiği fetvalar, "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" "Hürriyet ve İtilâfçılar" "Nigehbân Grubu" üyeleri bazı saray memurlarının aralıksız yaptığı propagandalar, birçok halkı, saf köylüyü zehirlemiş olacak idi ki, binbir fedakârlıkla Ankara'nın silahlandırıp ve donatıp cepheye gönderdiği askerlerin az bir zaman sonra silahıyla, cephanesiyle, elbisesiyle kaçtıklarını duyuyorduk.

İSTİKLÂL MAHKEMELERİ NASIL KURULDU?

Otuz-kırk milletvekili arkadaş Yenigün Matbaası'nın bulunduğu dairede hususi olarak toplanmış, bu hale karşı ne yapabileceğini, kaçışın önünü almak için alınacak tedbirlerin ne olması lazım geleceğini konuşuyorduk. İstanbul'dan düşman propagandasının Anadolu'ya gelmesine engel tedbirler almak, Dürrîzâde fetvasını çürütecek Anadolu ulemasından karşı fetvalar almak, harekâtımızın yasallığına dair ulemadan, ağzı söz yapan kimselerden "heyet-i irşâdiye"ler oluşturup köylere göndermek... Bunların hemen hepsine girişilmiş, fakat beklenilen fayda sağlanamamıştı. Konuşmalar, fikir alışverişleri, nihayet bizi cephe gerisinde meclis üyesinden fevkalade salahiyeti hâiz fevkalade mahkemeler teşkili zaruretini kabule sevk etti. Bu fikir daha sonra mecliste, Heyet-i Umumiye'de

de etraflıca görüşüldükten sonra 11 Eylül [13]36'da[108] kaçaklar hakkındaki kanun çıkarılmış oldu.

Bu kanun, "Görevli veya gönüllü olarak askerî hizmeti yerine getirmekte iken kaçan ve sevk etmekte tekâsül[109] gösteren; kaçakları gizleyen, yediren, içiren, giydirenler" hakkında idi. Bunun için Büyük Millet Meclisi üyelerinden İstiklâl Mahkemeleri oluşturuluyordu. Bu mahkemeler siyasi, askerî bilumum mevzû kanunlara bağlı değildiler. Bu kanunlarla beraber inde'l-iktizâ[110] diğer ceza kararlarının da bağımsız olarak hükmünü yürütmek yetkisine sahip oluyorlardı. Bu mahkemelerin kararları kesin ve uygulanmasına bütün silahlı kuvvetler ve silahsız devlet memur idi. İstiklâl Mahkemelerinin emir ve kararlarını uygulamada bahane uyduranlar aynı mahkeme tarafından yargılanacaktı.

Birinci Büyük Millet Meclisi ilk olarak, "Birinci İstiklâl" Mahkemesi'ni oluşturdu ve üye olarak beni, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Kütahya Milletvekili Cevdet ve Elazığ Milletvekili Hüseyin Beyleri tayin etmişti. Bu arkadaşlar da kendilerine başkan olarak beni seçtiler.

15 gün sonra yani 26 Eylül [13]36'da[111] İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun Birinci Maddesi'ne ek bir kanun maddesi ile, "Büyük Millet Meclisi'nin emellerine ve amaçlarına ek olarak düşmanın maksat ve menfaatini tervîcyollu kışkırtmalar, teşvikler, kötülüklerde bulunanlar, memleketin maddi-manevi kuvvetlerinin -her ne şekilde olursa olsun- kırılıp, eksilmesine çalışanlar düşman hesabına askerî ve siyasi casusluk edenlerle 29 Nisan [19]36 tarihli Vatana İhanet Kanunu'nun içerdiği maddelerden dolayı zanlı bulunanların icrâ-yı muhakeme ve tenfîz-i hüküm salahiyeti[112] İstiklâl Mahkemesi oluşan yerlerde bu mahkemelere verilir idi. Anadolu'da başlangıçta yalnız Ankara'da "Birinci İstiklâl Mahkemesi" oluşmuş ve bu vaziyet

108 Miladi 11 Eylül 1920.
109 Tembellik.
110 Gerek duyulması halinde.
111 Miladi 26 Eylül 1920.
112 Mahkemelerin icra ve hükümlerin infazı yetkisi.

aylarca böyle kalmıştı. Ankara, devletin idare merkezi olduğu için kanunda açıkça bildirilmiş suçlular memleketin dört tarafından mahkememize sevk olunuyor veya biz[113] bilgimize ulaşmış bu gibi suçluları nerede bulunursa bulunsun doğrudan doğruya yargılama yetkisini taşıyorduk. Yetkilerimiz pek vasi, hakk-ı kazamız[114] diğer mahkemeler oluşuncaya kadar hemen Erzurum'dan Geyve'ye, Mersin'den Samsun ve Trabzon'a kadar bütün Türkiye'ye yayılmıştı.

1- Askerden kaçanlar, 2- Her ne şekilde olursa olsun bu kaçışa sebebiyet verenler, 3- Kaçakları yakalamak ve idare etmekte tekasül gösterenler,[115] 4- Kaçakları ihfâ, iâşe ve ilbas eyleyenler,[116] 5- Büyük Millet Meclisi'nin yasallığı aleyhinde veya emeller ve amaçlarına ters veyahut düşmanın amaç ve menfaatini destekler şekilde kışkırtmalar, teşvikler ve kötülüklerde bulunmak, 6- Memleketin maddi ve manevi kuvvetlerini her ne şekilde olsun kırılıp eksilmesi, 7- Askerî veya siyasi casusluk... Memleketin neresinde bulunursa bulunsun bu gibi suçlardan zan altında bulunan vatandaşları doğrudan doğruya yargılamaya almak. Kanunda açıklanmayan şekil ve kararlarla vurma, sergileme, mal-mülküne devlet namına el koyma, doğrudan doğruya hiçbir makama hatta Büyük Millet Meclisi'ne danışmadan idam ettirmek, emir ve kararımızı uygulanmakta bahane ileri sürenleri şahsiyetleri ve makamları kim olursa olsun o anda yargılamaya alabilmek... Bu yetkiler, hayatta[117] ancak menfaatine, mal, mülk ve servetine, her türlü zevk, eğlence hırslarına kıymet vermeyen, idealinin gerçekleşmesini her türlü menfaatlerin üstünde tutan bir heyete verilebilirdi. Ve bu derecedeki yetkileri senelerce iyi kullanan bir heyetin başkanına ve bu hayatın devamı müddetince her türlü kusurun üstünde bir gözle bakmak hiç olmazsa insanlık ve fazilet belirtisi idi.

Mahkemenin başkanı sıfatıyla düşünüyordum ki vereceğimiz hükümler ve uygulanacak cezalar suçludan intikam almak veya

---

113 Yazar, yazdığı kelimeyi okuyamamış ve "bu kelime okunmadı" kaydını düşmüştür.
114 Hükmetme sahamız.
115 Ağırdan alanlar.
116 Saklayıp, yeme içme ve giyimlerini sağlayanlar.
117 Yazar tarafından "okunmadı" kaydı düşülmüş.

sadece adaleti uygulamak için saf ve temiz milletdaşlarımızı kandırarak ve kötüleyerek vatanı ve millî vazifesini ihmale kışkırtan hain propagandaların önüne geçmek; zaman zaman ve yer yer alevlenen isyan ve ihtilâl ateşinin sonsuza kadar yanmasına meydan vermeyerek ordudaki kaçma hareketlerini yasaklamaktan başka bir şeyi hedeflemiyorduk.

Bir fena hareket, eğer fenalığı bilinse ve takdir edilebilseydi elbette yapılmayacak idi. Bundan başka böyle bir hareketi yapmakta bir derece failini mazur gösterir sebepler de bulunabilir. Bundan dolayı evvel emirde hakikatin ve gerçek duruma her vasıta ile (yayma, aşılama ve propaganda vs.) vatandaşlara tâ köylere varıncaya kadar anlattırılması, bununla beraber gerek gösterilecek muamele gerekse elbise ve yeme-içme darlığı itibarıyla askerlerin, kıtasından kaçmak mecburiyetinde bırakılmadan bu gerekli husus tersine hareket edecek olan askerî ve sivil bütün hükûmet memurlarının mahkememizce hakkında takibât yapılacağını Dahiliye ve Müdafaayı Milliye vekaletlerine hususi bir rapor ile bildirdi.

Kezâ düşünüyorum ki insanın fiilleri ve hareketi üzerine ceza korkusu olduğu kadar utanmanın da etkisi kesindir. İnsanlar korktuğundan çekinir. Utandığı şeyleri yapmaz. Ceza, müttehimin[118] hassasiyetine göre olmuyor. Şu halde fenalığa meyilli bulunanları korkutmalı. Utanmak kabiliyetinde bulunanları utanmaya sevk etmeli; fakat ne de olsa haklarında ceza uygulayacağımız kimseler bizim birer milletdaşımız, nihayet vatan kardeşlerimizdir. Onların hayatı vatanın bir kuvveti, onların şeref ve haysiyetleri bizim ortak malımızdır. Bir "operasyon" yapacağız; işi yaparken "neşteri" yalnız felakete uğrayan ve mevcudiyeti halk için kesinlikle zararlı uzuvlara yöneltmeli; düzgün ve faydalı unsurları ekilememeye çok dikkat etmeliyiz. Ortalığa dehşet salalım, fenalığa yatkın unsurların cesaretlerini kıralım. Fakat haksız ve gereksiz can yakmayalım! İlk olarak elli kişilik bir kaçak kafilesi gelmişti. Bunlar düşman karşısından silahlı ve toplu olarak kaçmışlardı. Gizli olarak asker

118 İtham edicinin.

alımı şubelerinden ve mahallî hükûmetten bunların adlî ve zabıta sicillerini istedik. Birinci Dünya Harbi sonunda Anadolu yer yer eşkıyalarla dolmuştu. Kafkas ve Suriye cephelerinden kaçanlar haydutluğa başlamışlardı. Hayata, mala, ırza, namusa ve memleketin başına bela olmuşlardı. Millî harekât esnasında cephede çalışmak üzere şartlı olarak affa ulaşan bir serbâzân topluluğu bu sefer oradan da kaçıyorlardı. Mahkememiz Askerî Ceza Kanunu'nun cepheden düşman karşısından kaçanlar hakkındaki ağır hükmünü genellikle kaçaklar hakkında uyguluyor kanaatini uyandırarak ve fakat yalnız memleketin huzur ve güvenliğini ihlâl etmeyi alışkanlık, haydutluğu, yol kesiciliğini fırsat edinmiş olan kötü kimselere uygulamak istiyorduk. Yakalanan elli kaçak haklarında mahallî hükûmetleri ile askere almadan sicillerle bunlardan dört tanesinin devamlı haydut mensubu iken daha sonra affedilmiş olmakla cepheye sevk edilmiş oldukları biliniyordu. Onları asarak idam ettirdik. Asılanların sehpadaki resimlerini çıkartarak *Yenigün* gazetesiyle orduya ve bütün memlekete göstermiştik.

Aynı zamanda pişmanlıkla kendi kendine teslim olacak asker kaçakları hakkında da on günlük bir af müddeti ilan ettik. İcraatimiz akabinde etkisini gösterdi. Asker kaçakları akın akın teslim olmaya ve taburlar halinde cepheye, kıtalarına sevk edilmeye başlanmıştı. İstanbul Hükûmeti ve Düşman Devletleri tarafından gösterilen iki casus yakalanmıştı. Suçları sabit olunca bunları da sallandırdık. İşledikleri suçu, uğradıkları cezayı darağacındaki resimleri ile *Yenigün*'de yayınlatarak memleketin dört bir tarafına bildirdik.

Memleketi asırlarca kasıp kavuran yol kesicilik, eşkıyalık belasından kurtarıyor, eşkıya unsurları temizliyor; ihanete, casusluğa yatkın vatansızları da hakikaten titretiyorduk.

ÇERKES EDHEM OLAYI

Batı Cephesi'nin düzenlemesi başlıyordu. Evvela bu cephe ikiye ayrıldı. Karadeniz sahilinden Kütahya'ya kadar (Kütahya ve çevresi dahil) mıntıkaya, "Batı Cephesi" denildi. Bu cephenin kumandanı İsmet Bey, karargâhı Eskişehir idi. Diğeri, "Güney Cephesi" namını almıştı. Bu cepheye de kumandan olarak Albay Refet Bey getirildi.

Güney Cephesi'nin karargâhı Konya'da, esas kısımları Konya ve Afyon'da; ileri kıtaları da Uşak civarındaki düşman ile temas halinde idi. Adana çevresi, "Güney Cephesi"ne dahil idi.

İsmet Bey, Afyon ve çevresinde bulunan Edhem Bey ve müfrezesinden tabii bir itaat ve inzibat isteyecekti. Bundan böyle önüne gelen yerden kendi başına asker toplamaya kalkılmaması, efradca olan nevâkısın[119] iktizasında cephe tarafından tamamlanacağı, ahaliden iâşe bedeli, elbise masrafı vs. bahanesiyle bir vergi alınmaması, müfrezenin iâşe ve elbisesini cephenin diğer kıtaları gibi "Büyük Millet Meclis Hükûmeti"nin sağlayacağı ve askerî hareket hakkında cepheden emir alması lüzumu bildirilecekti. Gerçekte bunlar yapılmış ve Edhem Bey ve kardeşleri bu uyarılara bir kıymet ve ehemmiyet vermemişlerdi. Edhem Bey'in en büyük kardeşi Reşid Bey milletvekili idi ve Ankara'da bulunuyordu. Yapılan uyarılar ve emir tersine Edhem Bey müfrezesine ait bir memurun Adapazarı çevresinde müfrezesi için asker topladığı görülmüş, cephe tarafından bu memur yakalanmış ve tutuklanmıştı. Reşid Bey tarafından şikâyetler hatta tehditler başladı. Akabinde Hükûmet tarafından Edhem Bey Müfrezesi'nin bulunduğu mıntıkaya tayin edilen bir yöneticinin iade edildiği de herkes tarafından duyuldu. Edhem Bey'in bu hareketi, cephenin yaptığına bir karşılık idi. İş alevlenmişti. Mustafa Kemal Paşa Ankara'da eski konağında, içinde benim de bulunduğum, Yusuf İzzet Paşa, Kemaleddin Sami Bey ve diğer bazı arkadaşları çağırarak bir toplantı yaptı. Reşid Bey de bu gece toplantısına davetli idi.

Mustafa Kemal Paşa meseleyi açtı. Cephenin zaruri görülen emir ve hareketinin sebeplerini açıklamaya ve Edhem Bey mukabelesini derin bir teessür ile fakat pek yumuşak bir tarzda kınıyordu. Reşid Bey ise itilâf kabul etmez bir tavır takınmıştı. Vaziyeti ve sözleri ile bu davada düzenli ordulardan başka bir şey beklenemeyeceğini ve esasen kabiliyet ve iman sahibi subayın ruhen, kalben Edhem Bey'e bağlı bulunduğunu ifade ve hissettirmek istiyor, meseleyi daha

119 Asker sayısı bakımından eksikliğin.

ziyade şahsiyete getirerek aynen, "Memleketin kurtuluşu namına silaha sarıldığımız zaman İsmet Bey, İstanbul'da Ferit Paşa'yı Sevr için hazırlıkla, Bâbıâlî'de askerî layiha yazmakla meşguldü. Arkadaşlarıkendisine Ankara'ya geçmesini tavsiye ettikleri vakit ailesini, çocuğunu gösteriyor; mazeret diliyordu. Edhem Bey şimdi onun emrine mi girecek? Eğer emir ve baskı altında çalışacak insanlar olsaydık, huzurumuz mutluluk derecesinde idi. Çiftliğimizde oturur, Yunan ile diz dize yaşar idik!" diyordu.

Reşid Bey'in ordu aleyhindeki sözleri çoğunluk itibarıyla hayatlarını düzenli orduyla geçirmiş, vücutlarını savaş meydanında yıpratmış olanları üzüyor; yanımda oturan Kemaleddin Sami Bey âdeta yerinde duramıyordu. Hele son sözü, "Yunan ile diz dize yaşardık" cümlesi çok soğuk, hatta iğrenç bir etki yapmıştı.

Ben söze karıştım, "Reşid Bey! Mesele İsmet Bey, Edhem Bey meselesi değil, mesele memleket meselesidir. Karşımızda İngilizlerin kışkırttığı düzenli, kuvvetli bir Yunan ordusu var. Bu ordu vatanımızı kısmen işgal etmiş bulunuyor. Bu orduyu memleketten atmak için en az[ın]dan onun gibi düzenli bir orduya ihtiyaç vardır. Bu açıktır. Bu nokta hiçbir itiraz kabul etmez. Şimdi bu tensik ve takviye edilecek. Ona İsmet Bey, Refet Bey kumanda etmeyecek de kim kumanda edecek?" demiştim. Reşid Bey, "Edhem Bey ve ben!" diye cevap verdi. Bu sözle, "1.500-2.000 kişi ile bir yandan Yunan sürülerini Salihli-Demirci önlerinde durduran, diğer yandan Anzavur, Çapanoğlu, Düzce isyanlarını bastıran sevk ve idare eden büyük bir kuvvettin başına geçerse neden başarmasın?" demek istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa şaşılacak bir sabır, hatta alçakgönüllülük gösteriyor, âdeta Reşid Bey Bey'e yalvarıyordu. Nihayet Reşid Bey, "Vallahi bilmem! Edhem Bey Eskişehir'dedir. İsmet Bey de orada. Edhem Bey'in kendilerine güveneceği ve sözlerini dinleyeceği, bazı arkadaşlarla oraya gider, meseleyi orada, onların huzurunda konuşuruz" demişti. Bu söz Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul edildi. Ben kendi kendime, "Reşid taraftarlarından bir heyetle bu işi lehine halletmek istiyor. Yahud da Ankara'dan savuşmak, Edhem Bey'in yanına gitmek kararında" diyordum. Ertesi gün Reşid, Saruhan Milletvekili Celal, Eskişehir Milletvekili Eyyüb

Sabri, Ayntab Milletvekili Kılıç Ali ve Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Beyler vs. Eskişehir'e hareket ettiler. Sonradan öğrendim ki, bu heyet Eskişehir'e ulaştığı gece, Edhem Bey kendileriyle temasa lüzum görmeden herhalde düzenli ordu kuvvetlerinin doğrudan doğruya hâkim bulunduğu bir yerde bulunmayı kendisi için tehlikeli bularak gizlice Kütahya'ya, kendi kuvvetlerinin başına çekilmiş.

Bu vaziyet üzerine heyet, Reşid Bey'in düşüncesine ve gösterdiği lüzuma binaen Kütahya'ya hareket etmişler. (Tabii İsmet Bey müstesna). Burada ne Edhem Bey ne de kardeşleri anlaşmaya yanaşmışlar. Reşid Bey de orada kalmış.

Hatta rehine makamında bu arkadaşları orada alıkoymak istemişler. Heyet kendilerine güvence vererek binbir zorlukla hürriyetlerini elde etmiş.

Mustafa Kemal Paşa, yürütmenin de başkanı sıfatıyla bu önemli meseleyi meclise getirdi. Hükûmet, ordunun düzenlemesine engel olacak; düzen ve itaat esaslarına aykırı düşecek bütün girişimleri, -bu girişimler kim ve neden gelirse gelsin- gerektiğinde kuvvetle ve mutlaka gidermek kararında idi... Gizli oturumlar yapılıyor, mesele ciddiyet, biraz da endişe ile görüşülüyordu.

Meclis hemen birleşmiş olarak hükûmetle beraber idi. Yalnız orduda birçok subayın Edhem'e taraftar olduğuna dair ortada dönen söylentiler, bundan başka memleketin bu vaziyette ve düşman karşısında memleket savunmasına memur iki kardeş kuvvetin birbiri üzerine yürümesinden doğacak sakıncalar ve zararlar, bir kısım milletvekillerini fazlaca düşündürüyordu. Kezâ Edhem'in bu ana kadar arkada olan fedakârâne hizmetlerine karşı beslenilen takdir hissinin de ruhlar üzerinde bir etkisi vardı. Bütün bu maddi ve ruhi sebeplerle bir kısım hatipler heyecanlı hitabelerde bulunuyorlar; Reis Paşa'dan; bu meselenin kuvvetle halline girişilmezden evvel barış yoluyla sonuçlandırılması için bir defa daha girişim yapılmasını ve herhalde büyük başkanın buna bir çare bulabileceğini arzu ve ümit ediyorlardı.

2. Bölüm

Millî Mücadele ve Birinci İnönü Muharebesi [2. Defter]

YUNANLARA KARŞI OSMANLI ORDUSUNUN İLK BAŞARISI: BİRİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ

Edhem'in itaatsizliği büsbütün artmış, hatta asinin 29 Kanunievvel'de doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'ne isyan ve hakareti içeren bir de telgrafı gelmişti. Aynı zamanda Edhem ve kardeşlerinin İstanbul'a müracaat ederek Hünkâr ve Bâbıâlî ile müzakerelere giriştiği, Yunanlılarla anlaşıp aleyhimize ortaklaşa harekete karar verdikleri yönünde söylentiler de dolaşmaya başlamıştı. Endişe ve heyecan içerisinde idik. Artık asilerin hadlerini bildirmek, ordu, bütün silahlı kuvvetler ve devlet için bir vazife olmuştu.

Tabii hadise ile ciddi surette alakadar oluyor, vaziyeti yakından takip ediyorduk. Batı Cephesi'nde İsmet Bey'in kumandasında 24, 11 ve 61'nci tümenler vardı. Tümen mevcutları zayıf olmakla beraber yalnız bulundukları takdirde Edhem kuvvetlerini yok etmeye yeter idi. Aynı zamanda karargâhı Konya'da bulunan Güney Cephesi Kumandanı Re'fet Bey emrinde de 8, 23 ve 57'nci tümenler bulunuyordu. [19]37 Senesi Ocak başlangıcında harekât başlamıştı. İsmet Bey 24. Tümen ile 11. Tümen'in bir alayını Bursa Cephesi'nde Yunanlılar karşısında bırakarak 61. Tümen ile 11. Tümen'in geriye kalan iki alayını Edhem'in haddini bildirmeye Kütahya mıntıkasına doğru harekete geçirdi. Şu halde cephede Yunanlılar karşısında zayıf kadroda 5 alay kalmıştı.

Cephenin aleyhine harekete geçmesi üzerine Edhem ve kardeşleri, kuvvetleriyle Kütahya'dan Gediz'e çekilmişlerdi.

6 Ocak'ta 2 yahut 3. Tümen ile bir süvari tugayından oluştuğu söylenen Yunan Kuvvetleri'nin Bursa'dan Eskişehir istikâmet-i umumiyesinde taarruza başladıklarını öğrendik. Demek ortada dolaşan söylentiler hakikat imiş. Edhem ve kardeşleri gerçekten

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk düşen sayfa.

Yunanlılarla anlaşmış ve birlikte harekete karar vermişler! Bursa Cephesi'nde bırakılan zayıf kadroda beş alay ile Yunanlıların bu taarruzları nasıl önlenebilecekti? Tabii bastırma harekâtı geçici olarak duracaktı. Edhem'in karşısında yalnız 61. Tümen'den iki alay bırakılarak geriye kalan bir alay ile 11. Fırka'nın orada bulunan iki alayı alelacele İnönü'ne geri çekildi.

Batı Cephesi daha ziyade Yunan harekâtıyla meşgul idi. Vaziyetten istifade ile, ihtimal Yunan karargâhından aldığı emir ile olacak 11 Ocak'ta Edhem de kuvvetleriyle Kütahya üzerine taarruza geçti ve 61. Tümen'in iki alayını oldukça sıkıştırıyordu. Nihayet Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Kütahya'yı Güney Cephesi'ne vererek Re'fet Bey'i, Edhem'i cezalandırmaya memur etti. Refet Bey, emrindeki yedi alay kadar süvari kuvvetleriyle İnönü'ne yardıma giden Sekizinci Tümen'i de (herhalde İnönü'nde vaziyetin düzelmesi üzerine olacak) Alayund'da tren yolu ile indiriyor, emrine alarak Kütahya'ya Edhem üzerine yürüyor. İki gün sonra Edhem kuvvetleri perişan oluyor, efrad dağılıyor. Gerçek vaziyeti anlayan bir kısım maiyeti orduya, kendisi ve kardeşleriyle yoldaşlarından beş on kişi de Yunanlılara sığınıyor.

Bu harekât esnasında Edhem ve kardeşleri Uşak mıntıkasındaki Yunanlılarla temas ve muhabere etmiş ve oradan aldığı emir ve direktif üzerine harekete geçmiş imiş.

Yunanlıların 6 Ocak'ta taarruzî harekete geçmeleri üzerine Ankara'da bulunan Dördüncü Tümen ile henüz oluşturulmakta olan Birinci Tümen'den sevki mümkün olabilen bir alay, Erkân-ı Harbiye-i Umumiyece Batı Cephesi'ni takviye için gönderilmişti. Şu halde Birinci İnönü Muharebesi'ne başlangıçta aşağıdaki kıtalar tahsis edilmişler demek idi: 4., 11., 24. Tümenler ile 1., 61. Tümenlerden birer alay.

Düşman taarruza başladığı sabah 24. Tümen'in vaziyeti şu idi: Bir alayı İzmit istikametinde, Geyve civarında; bir alayı Eskişehir mıntıkasında; bir alayı (bu alay 61. Tümen'den terk edilen alaydır) İnegöl mıntıkasında; bir alayı da fırka ihtiyatında.

İki yahut üç tümen ve bir süvari tugayından oluştuğu söylenilen düşman taarruz kuvvetlerine karşı Batı Cephesi emrinde üç tümen

ile iki alaydan ibaret bir kuvvet bulunuyor demekti. Gerçi bizim tümenlerin mevcutları oldukça noksan, donanım itibarıyla ise İngiliz kaynaklarından çokça istifade eden Yunan tümenlerinin tamamıyla aşağısında idi. Fakat kendi topraklarımızda meşru ve mukaddes bir gaye uğruna harp ettiğimiz bilhassa vazifemizi daha ziyade müdafaa ile yerine getirmek kararında bulunduğumuz düşünüldükçe Yunan sürülerine karşı endişeye düşmeye mahal yoktu.

Harekâtı takip ediyorduk. İlk günü bir nevi ileri karakol muharebesi oldu. Gece aldığı emir üzerine 24. Tümen 1. asıl mevzii Yenişehir civarındaki İncirli ve güneydeki Nazif Paşa hattına çekildi.

7 Ocak'ta düşman biri (Yenişehir-Bilecik) diğeri (İnegöl-Pazarcık) yolu ile olmak üzere iki koldan ilerleyerek İncirli ve Nazif Paşa mevzilerimize taarruza devam ettiler. İncirli mevkii tutunuyor, fakat Nazif Paşa'daki alay ancak öğlene kadar dayanmış, öğleden sonra Pazarcık'a çekilmişti. Yeni vaziyet üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı 24. Tümen'e, yavaş yavaş İnönü mevziine çekilmek emrini veriyor ve tümen kuzeydeki kısımlarıyla gece (Bilecik-Söğüt) istikametinde geri çekilmeye başlıyor. Takip eden düşman 8/9 gecesi Bilecik'i işgal ediyor. Güneyden ilerleyen diğer düşman kolu da 8 Ocak öğlen vakti Pazarcık sırtlarındaki piyade alayımıza taarruz ediyor ve bu alayı geriye atıyor.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin Ankara'dan gönderdiği 4. Tümen 8 Ocak'ta cepheye ulaşmıştı. Bu tümen İnönü mevziini işgal ediyor ve Pazarcık istikametinden çekilen 11. Tümen'in alayı da bu Dördüncü Fırka emrine geçici olarak veriliyor.

Şimdi İnönü mevzii bir tümen ve bir alay ile tutulmuştur. 24. Fırka'da Söğüt üzerinden mevziin sağ tarafına çekilmesi emrini alıyor.

9 Ocak'ta 24. Tümen Gündüzbey, Oluklu mıntıkasına yerleşmiş, 11. Tümen de aynı günde Kütahya'dan İnönü'ne ulaşmış olduğundan 24. Tümen sağ tarafta, 4. Tümen merkezde, 11. Tümen da sol tarafta olmak üzere cephe tamamıyla dolmuş bulunuyor. Bugün düşman ilerleyerek İnönü mevziimizle temasa geçmiş ve sol tarafta muharebe başlamıştı. Fakat bir sonuç alamadı. Gece oldu ve muharebe durdu. 10 Ocak'ta düşman sabah üzeri bütün cephede taarruza

geçmiş, her iki tarafımızı zorlamaya başlamıştı. 24. Tümen'in bir alayı her nedense karşı koymaksızın mevziini terk ediyor, vaziyet kritiktir. Tümen kumandanı bu hadiseyi geri cepheye bildirmekle beraber fırkasını (Ziya Paşa-Poyraz) hattında durdurmayı ve bu hattı tutmayı başarıyor ve orada kendisine yeni bir cephe tesis ediyor. Düşman takiple bu hatta da taarruzu tekrarlıyor, gün batımına kadar muharebe devam ediyor. Fakat bu sefer ciddi bir karşı koymayla karşılaştığından hiçbir başarı elde edemiyor.

Yeni vaziyeti tabii cepheye bildirmek lazım. Tümenin gönderdiği rapor cephe karargâhını yerinde bulamıyor. Cephe, düşmanın Ziya Paşa-Poyraz hattında durdurulduğundan habersiz, ihtimal sakat bir emir, genel bir geri çekilme emri verecek. Herhalde cepheyi, vaziyetten vaktinde haberdar etmek lazım. Fakat 25 kilometrelik bir cephe gerisinde karargâhın nerede olduğu bilinemiyor ve bulunamıyor. Çaresiz vaziyet geç olmakla beraber tümen tarafından Ankara'ya Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye bildiriliyor.[1]

Filhakika, 24. Tümen tarafından nerede olduğu bulunamayan cephe karargâhı hakiki vaziyetten haberdar olmadığı için kıtalara (Beşkardeş Dağı - Zemzemiye - Otlu Yalı) hattına çekilmek emrini veriyor. Bereket versin, bu geri çekilme tamamıyla bitmeden ve bazı kıtaların henüz mevzilerinde veya mevzileri civarında bulundukları bir sırada düşmanın da geri çekilmekte bulunduğu görülüyor...

Harbin ne garip cilveleri var! Mahzâ kıtaların hakiki vaziyetine karşı bilgisizliği ve gafleti yüzünden karargâh haksız olarak mağlubiyeti kabul ediyor. Bütün kıtalara geri çekilme emri de veriyor. Buna rağmen gene o muharebede kendisi galip ve muzaffer sayılıyor...[2]

25 kilometrelik bir cephe gerisinde bir alayın geçici gerilemesi üzerine karargâhın ortadan galip olması mecliste az sayıdaki askerî mebuslar arasında gizli bir tartışma konusu olmuş. Cephe Kumandanı İsmet Bey yokken epey kınanmıştı. Yalnız bu eleştiri ve kınamanın yayılmasına meydan verilmedi.

1 Orijinal metinde bu paragrafın altı sonradan kırmızı kalemle çizilmiş.
2 Orijinal metinde bu paragrafın altı sonradan kırmızı kalemle çizilmiş.

Birinci İnönü mukavemeti, bu harpte Yunanlılara karşı ordunun ilk başarısı idi. Manevi gücü yükseltmek, netice ve zafer hakkında endişeli bulunanların ümit ve cesaretlerini takviye etmek için bu hadiseyi layık olduğu derecede şişirerek kamuoyuna büyük bir zafer şeklinde göstermek o an için pek lüzumlu ve asla ihmal edilmeyecek bir siyaset idi. Bu yapıldı. Batıda İsmet, güneyde Re'fet Beyler zamanın birer İskenderi gösterilerek edebî kıymetine paha biçilemeyecek derecede veciz, sanatlı, gözleri kamaştıracak, insana hakikati görmeye mani olacak mertebede parlak, ruhları heyecana getirecek, mantıki muhakemeyi şaşırtacak mertebede elde edilmiş tebriknamelerle takdir edildiler. Ve bu şahane takdirnameler mecliste açık celsede okundu. Gazetelerle, risalelerle nutuklar millete neşrolundu. Re'fet Bey, reis ile beraber yürüdüğü müddetçe bu şerefli halde idi. İsmet Bey ise son zamana kadar Gazi'nin solu gerisinde, binaenaleyh hep bu şan ve şeref kitabesinin içinde kaldı.

Hakikat şu idi: Yunanlılar kendilerine katılan Edhem ve kardeşlerinin ordu aleyhindeki abartılı açıklamalarına inanmış, bilhassa Edhem ve kuvvetlerini kendi saflarında görerek bu harekâta hazır olmadıkları halde bedava bir zafer elde etmek hayali ile vakitsiz harekete geçmişlerdi. İhtimal Yunanlılar bir ordu ile karşılaşmayacaklarına da ikna edilmişlerdi. İnönü'de karşılarında düzenli bir kuvvet görünce, Edhem ve kuvvetlerinin iki gün içinde perişan ve darmadağın olduğunu dikkate alarak Yunanlılar muharebeyi bırakıp geri çekildiler.

Bununla birlikte 1337 senesi Ocak başlangıcı[3] Türkiye'nin mukadderâtı üzerinde mutlu ve hayırlı günler olmuştur. İnönü Muharebesi daha ziyade Kütahya Ovası'ndaki bastırma harekâtı, Ankara'daki "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti"ni bir çete hükûmeti olmaktan kurtarmış, küçük ve fakat düzenli, kanunlara uyan bir orduya sahip hukuki, kanuni, halkçı bir devlet vasfına sokmuştu.

Gerçi düzensiz sivil kuvvetlerin Anadolu direnişini hazırlamak, Büyük Millet Meclisi ve hükûmetini kurmak hususunda başlangıçtaki büyük hizmetleri inkar edilemez ve her türlü takdirin üstünde

3 Miladi Ocak 1921.

idi. Fakat bu kuvvetlerin başlarında elindeki nüfuz ve kuvveti güzel kullanan, vazifesinin kutsiyetine vâkıf, faziletli reisler az olduğu gibi çoğu cahil, temâyülat-ı tabîiyelerine esir, haşin ruhlu, bir kısmı da hapishanelerden çıkarılmış mahkûmlardı ve bu kişilerden memleket ve halk çok ıztırap çekiyordu. Muhaliflerimizin, "Görünürde askerî beslenme ve malzeme bahanesi ile hakikatte ise mal toplama sevdasıyla" halka işkence yapıldığından, insanların mallarının ve eşyasının gasp ve talan edildiğinden dem vurmaları büsbütün hakikate aykırı ve iftira değildi.

Daha evvelleri, İnönü Muharebesi olmadan çok evvel, mebuslar arasında istirahat odalarında meclis koridorunda ve İngilizlerin tahrikiyle doğu da Ermenilerin bir taarruz hazırlığında bulundukları, aynı zamanda, "Bütün Ermenistan'da mevcut Türk köylerinin yakılması ve masum ahalisinin katledildiği söylentileri" dolaşıyordu.

Batıda Yunan ordusu, doğuda Ermenistan hazırlığı, biz kolu sapı İngilizlerin elinde olan müthiş ve korkunç bir mengene içerisinde idik. Yalnız doğu ordumuza nispeten güvenebilirdik. Batıdaki kuvvetlerimiz daha ziyade çete niteliğinde düzensiz, sivil oluşumlardan ibaret olmasına rağmen doğuda Kâzım Karabekir Paşa'nın himmetiyle düzenli, oldukça da kuvvetli bir ordumuz var deniliyordu. Kâzım Karabekir Paşa doğu ordusu başına gittiği zaman oradaki İngilizlerin ve İstanbul'un engellemesine rağmen silah ve cephane depolarını açtırmış, kıtaların mevcudunu nispeten yükselterek kısa bir zamanda ordu haline gelebilecek bir oluşumun esasını kurmuş ve ihtiyaçlarını hazırlamış.

Bizim için İngiliz kıskacının doğu kolunu kırmak, bu tehlikeli vaziyetten kurtulmak ve Ermenistan'daki Türk katliamına bir son vermek lazımdı.

Bir gün Reis Paşa (Mustafa Kemal Paşa) mecliste bir gizli celsede söz istedi. Genel durumu açıklama ile tehlikeyi belirterek Hükûmet'in doğu ordumuza Ermenistan üzerine yürümek emrini vermek kararında olduğunu bildirdi. Halbuki doğu ordusu daha 1336 13 Eylül'ünde[4] doğu harekâtına başlamış ve başlarında Kâzım

4 Miladi 13 Eylül 1920.

Karabekir Paşa bulunan bu ordumuz kısa bir zaman zarfında Ermeni kuvvetlerini mağlup ederek Kars emniyete alınmış, ordular Gümrü'ye girmişti. Kısmen Rusların terk ettikleri kısmen İngilizlerin verdikleri pek çok miktarda silah, mühimmat ve askerî malzeme ganimet sayılmış, bu arada yalnız 600 top ele geçmişti ki o zaman için cihana değer bir zaferdi!

Şimdi, Batı Cephesi de bütün engelleri gidermiş, düzenli ve memleketin kurtarılmasına yetecek derecede kuvvetli bir ordu olmak imkânını bulmuş bulunuyordu. Bunlardan başka gittikçe kuvvetlendirilmek suretiyle Adana ve çevresinin Fransızlardan geri alınması gayesi için ayrı keza, el-Cezîre tarafından gelebilecek taarruza karşı da ayrı birer cephe oluşturulmuştu.

Birinci Büyük Millet Meclisi onun kurduğu heyet-i icraiye, mebuslar, vekiller, mevcut bütün memurlar, her türlü yokluk içerisinde büyük bir fedakârlıkla, imanlı ve şuurlu olarak çalışıyordu.

Yoktan ve yokluk içerisinde bir hükûmet kuruluyor; bütün esas dosyalar ve kayıtlar İstanbul'da. Elde kâfi miktarda memur yok. Maliyesi, iktisadı, nâfiası, adliyesi, cephesi vd. bütün devlet şubeleri yeni esaslara göre kurulup canlandırılacak. Ordular tensik, tanzim ve bütün ihtiyaçları tesviye olunarak tevsi ve takviye olunacak. Millet hâkimiyeti ve halkçılık esaslarına göre mevcut idari, iktisadi, mali, adli, (cezai ve hukuki) bütün kanunlar değiştirilerek, iyileştirilerek veya yeniden düzenlenerek çıkartılacak. Uluslararası siyasetimiz millî davanın gereğine ve memleketin menfaatine göre daima ayarlanacak.

Meclis, Cuma demez, bayram demez; her gün toplanır. Gizli, açık günde iki celse düzenlenen toplantılar bazen gece yarılarına kadar sürerdi. Vekiller, ahşap ve eski bir evin en ufak odasında önünde adi bir masa, altında bir hasır sandalye, dinlenmeden çalışır ve günde iki üç defa da meclise koşarlardı. Binanın nispeten büyük odaları, sofalar ve çam tahtaları, genişliğine göre iki veya dört bölmeye ayrılmıştır.

Her bir bölmede ayrı bir daire, keza önde adi bir tahta masa, altta kırık bir iskemle, memurlar vira çalışıp dururlardı.

Demiryolu bağlantısı kesilmiş. Ankara âdeta soyutlanmış vaziyette; hariçten kolay kolay bir şey gelemiyor. Ev yok, (mebuslar kısmen Sanayi Mektebi koğuşlarında yatıyorlar) eşya yok, yiyecek az (Ankara'da yeşil sebze yetiştirilemiyor), giyecek kıt, (Devlet Reisi, vekili, mebuslar vd. başlarında siyah veya boz renkte birer kalpak, altta bir kilot pantolon, dizlere kadar Ankara tiftiğinden örme kalın bir çorap, üstüne bir potin veya bir iskarpin, bu halde geziniyor). Yoksulluk ortasında hayat tabii pahalı. Mebuslar ayda yüz lira maaş alıyorlar. Öyle "kira bedeli" ve saire namlarıyla ek tahsisat yok. Hatta İstiklâl Mahkemesi azası vazifelerinin bu derece mühim, geniş ve güç oluşuna rağmen ayrı bir tahsisat almazlar. Yüksek bir ideal, büyük bir feragat-ı nefs içinde asil bir çalışma. Ben Ankara'nın bu devrini bir noktadan aşağı yukarı Halife Hazreti Ömer'in zamanına benzetirim. Devlet reisi, vekili, mebusu, halk arasında; bir berber dükkânına gidersin; arabacısı tıraş oluyor, kunduracısı birinci sırada; ondan sonra mesela adliye vekili nöbette; bir haceti olan halktan bir kimse gece doğrudan doğruya vekilin yanına çıkar, zorluklarını halleder; derdini anlatır; devasını öğrenir; tam bir halkçılık!

Birinci Büyük Millet Meclisi, dünyanın en kuvvetli hükûmeti, ancak halk hükûmeti olabileceğine iman etmişti. Halk hükûmeti tabii her ferdin şahsen doğrudan doğruya yürütmede olması değildi. Bununla birlikte gerçekleştirme durumu olsa meclis bunu da kabul ederdi. Halk hükûmetinde ferdin değil, milletin kamu vicdanının hâkimiyeti vardır. Aynı zamanda orada fertlerin de devlet ile memleket işleriyle daha fazla alakadar oldukları görülür. Kamu vicdanının büyüklüğüdür ki fertleri toplumun esenliği namına fedakârlığa, vazifede dikkatli ve uyanık olmaya, feragat-i nefse sevk eder. Kamu vicdanının hâkim olduğu toplumlarda ideal vardır; ahlak ve dürüstlük vardır. Neticede terakki ve temeddünde huzur ve saadet vardır. Toplumun menfaatlerini şahsi menfaatlerin üstünde tutmak, kanunlara, haklara, hürriyetlere daima riayetkâr olmak, birbirlerini sevmek, birbirinin saadet veya sıkıntıları ile alakadar bulunmak bu huzuru, bu saadeti, bu hâkimiyeti kaybetmemek için de sürekli ve devamlı bir gayret ile çalışmak... İşte kamu vicdanının hâkimiyeti altındaki bir milletin şiârı!

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin halkçılığına en canlı şahit olmak üzere bugünkü reisicumhurun o zaman meclisin büyük huzurunda söylediği şu veciz hitabeyi okuyorum. Reis Mustafa Kemal Paşa kürsüde, "Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını birlikte verelim. Türkiye'nin hakiki sahibi ve efendisi hakiki üretici köylüdür" (Şiddetli alkışlar). Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ekonomi politikası bu asli gayeyi gerçekleştirmeye yöneliktir.

"Efendiler! Diyebilirim ki, bugünkü felaketin ve sefaletin yegane sebebi bu hakikatin gafili bulunmuş olmamızdır." (Devam ederek) "Filhakika, yedi asırdan beri dünyanın muhtelif bölgelerine sevk ederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf ettiğimiz, buna karşılık daima alçaltma ve zillete düşürme ile karşılık verdiğimiz bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, zorbalıkla uşak derecesine indirmek istediğimiz bu asıl sahibin huzurunda bugün utanç ve saygının en ileri derecesiyle gerçek duruşumuzu belirleyelim!"

Mustafa Kemal Paşa'ya bu sözleri, meclisin manevi büyüklüğü, halkçılık hakkındaki kuvvetli aşk ve imanı söylettiriyordu. Bu sözler utanç ile dolu olan mazi idaresinin Mustafa Kemal Paşa ağzı ile köylünün ve halkın çoğunluğu huzurunda pişmanlık göstermesi ve günahları itiraf etmesi idi!

Bugünkü reisicumhurun o zamanki sözlerine göre artık milleti idare edenler halkın irade ve hâkimiyetini tanıyacaklar, bilhassa zevk ü sefâ, yiyip içme ve israflar ile halkın ve köylünün emeklerini ellerinden alıp, istedikleri gibi sarf ve heder etmeyecekler. Mevkii makamı ne olursa olsun mahzâ mevkiinin nüfuzuna dayanarak kimse halkı küçük görüp zillete düşürme ile zorbalıkla uşak konumuna indiremeyecekti! Bu sözler istiklâl için ne büyük vaatleri içeren bir müjde idi! İnsan inanmakta haklı değil mi idi ki, mazi bütün utanç ile kapanmış, artık yeni saadet devri açılmış, ancak bu uyanış ve ilham ile işler idare edilecek, milletinin gelecekteki ilerlemesine ve gelişmesine yeni bir istikâmet verilecekti. Meclisin çoğunluğu ruhundaki sağlamlığa bakarak buna inanıyor; halk bunu

böyle anlıyor, bütün memleket (pek az istisnasıyla) meclisin ve meclis reisinin yanında mevki alıyordu.

Halkı her meclisten daha fazla temsil etmesi itibarıyla Birinci Büyük Millet Meclisi o kadar halkçı idi ki ondaki bu yüce arzuyu, asaleti ve görüş isabetini takdir etmemek kabul olmazdı. O, Osmanlılığın her sahifesi haklara, haysiyet ve hürriyetlere korkusuz tecavüz, zor, zulüm, cinayât, el koyma ve görevi suiistimal vakaları ile dolu yedi asırlık tarihini düşünüyor; bir yandan da devletin üretici ve asil uzvu olan halk ve köylünün içinde boğulduğu perişan hayatı, sefaleti, cehaleti, fakirlik ve çaresizliği, katlandığı zahmetleri çektiği ıztırapları, göz önüne getiriyor; bilhassa idare usulünde mutlakiyetçiliğin ayrılması mümkün olmayan aşırı merkeziyetçilik yüzünden halkımızdaki özel teşebbüs yoksunluğunu nazara alıyor; Türk milletinin varlığını saygı gerektiren, medeni ve ilerlemiş bir seviyeye yükseltmek, tarihin Türk Milleti'ne yüklediği muazzam rolü başarabilecek bir kudret kazandırmak için her şeyden evvel asıl unsurdaki özel teşebbüs kabiliyetini geliştirmek, halk ve köylünün hayat şartlarını ıslah, maddi, manevi kuvvet ve refahını temin etmek derece-i vücûbda olduğu kanaat ve kararına varıyor idi. 1337'deki Teşkilat-ı Esasiye ve müzakeresine başlanmış olan Nahiyeler Kanunu bu endişe ve karardan doğan birer şaheserdirler.

Nahiyeler Kanunu Encümen Esbab-ı Mucibe Layihası'nı şöyle gözden geçirmek meclisin bu konudaki görüşünün anlaşılabilmesi itibarıyla çok faydalı olacaktır. Bu layiha daha komisyonda hazırlanırken bütün mebuslar onunla ciddi meşgul oluyor; komisyon odasında ayakta durabilecek yer bulunmuyordu. Nahiyeler Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası'ndan birkaç satır: "Milletin kalbinde bir cerîme-i elem halinde kanayan bugünkü felaket ve gerilememizin pek uzak bir mazinin miras kalmış günahı 'merkeziyetçilik ve idaresizlik' gibi bazı sebeplerden ileri geldiği artık bütün açıklığı ve hakikati ile anlaşılmıştır. Bu kötü halin ortadan kaldırılması lüzumunu tamamen öncelemiş olan ve milletin kaderi ve memlekete bizzat el koymak, Büyük Millet Meclisi ve onun yürütme organı olan hükûmeti, milletin refah ve saadetini, memleketin asayiş ve emniyetini en mühim hayat kaynağı olan ahalisinin sıhhatini temin

ve muhafaza etmek gayeleriyle bütün medeni ve ilerlemiş memleketlerde olduğu vechile tekâmül-i tedricî kanununa uygun olarak ziraat, maarif, nâfia, sıhhiye ve bunlara benzer mahallî görevler ve bayındırlık hizmetleri bizzat halkın himmet eline ve kudretine vermek suretiyle (halka doğru gitmek) ve diğer tabirle (halk idaresi tesis etmek) hususundaki ıslahatları yayma emel ve niyetlerini en son tanzim ve kabul etmiş olduğu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile açıklayıp ve ilan etmiştir. İşte bu gaye ile sonuca odaklanarak en hızlı bir vasıta ile ulaşmak için Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan ilham alarak her şeyden evvel düzenlenmesi ve ıslahı lazım geldiği kanaatinde bulunduğu 'nahiyeler' idaresine Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uygun olarak bir yeni bir şekil vermek maksadıyla kaleme aldığı İdare-i Kura ve Nevâhi Kanunu...[5] vd."

MUSTAFA KEMAL: MECLİSTE CASUSLAR VAR!

Bir gün Mustafa Kemal Paşa adresine İstanbul'dan "Sadrazam Tevfik" imzasıyla bir telgraf gelmiş, 21 Şubat'ta Londra'da vuku bulacak konferansa İstanbul Hükûmeti davet olunmuşmuş. Tevfik Paşa İstanbul'dan gidecek heyete Anadolu'dan da bir temsilci ilavesini memleket namına faydalı görüyor.

Görünürde İttifak Devletleri'nin Türkiye'nin kaderi hakkında karar verebilmek üzere İstanbul Hükûmeti'yle müzakere talebinde bulunması manasız ve realiteye aykırı idi. Çünkü İstanbul, İstanbul'un mahallelerine bile hâkim bulunmuyor; Türkiye'nin meşru ve hakiki hükûmeti Ankara'da "Büyük Millet Meclisi" idi. İstanbul Hükûmeti bizden temsilci istemekle bir diplomasi inceliği yapıyordu. İş bizim tarafımızdan iyi idare edilemezse, "İttifak Devletleri barış müzakeresine hazır; fakat Anadolu her nedense bir türlü barışa yanaşmıyor" propagandasına meydan vermiş olurdu. İstanbul'un Sadrazamı Ankara Büyük Millet Meclisi başkanına değil, herhangi bir vatandaş olan Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ediyordu. Her şeyden evvel İstanbul'da fuzuli olarak kendisine hükûmet süsü veren bu heyetin "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne" karşı vaziyeti hallolunmalı idi. Meclis reisi sıfatıyla

5 Köyler ve Nahiyeler İdaresi Kanunu.

Mustafa Kemal Paşa bu şekilde İstanbul'a cevap vermiş, bu hususta haberleşme cereyan etmiş, karşılıklı telgraflar mecliste okunuyordu.

İstanbul tekliflerimize açık ve kesin bir cevap vermekte isteksizlik göstermiş. Nihayet meclis reisi paşa, "Ne ben ne de başka biri burada Meclis-i Âli'nin koymuş olduğu görüşler haricinde herhangi meselenin halledilmesine izin ve yetkili değildir. Meclis başkanlığı ile başlayan bu haberleşmenin icap ettirdiği muamele Heyet-i Vekile'ye bırakılmıştır" cevabını İstanbul'a bildirmiş ve bu hususta iletişimin takibini Heyet-i Vekile'ye terk eylemiş imiş.

Heyet-i Vekile, Reis Paşa'nın da dahil olduğu toplantılarında her ihtimale karşı Londra'ya bir temsilci heyeti göndermeyi faydalı görüyorlardı ve fakat daha evvel Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin meşruiyetini İstanbul'a kabul ettirmeyi istiyordu. Bunda ortaya koyduğu kuvvetli sebep şu idi: Türkiye için en müsait şartlar altında yani Misak-ı Millî'yi gerçekleştirecek bir barışı ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi yapabilir. Ecnebi nüfuzu altında bir yerde, her türlü millî kudret ve kuvvetten mahrum, heyhulâî[6] bir heyet, memlekete az zararlı bir sulh getiremez.

Hükûmet ile İstanbul Heyeti telgraf başında muhaberedeler iken mecliste başkanlığa on beş imzalı bir takrir verildiği duyuldu. Takrirde, "Bizzat hükûmet hakkı Meclis-i Âlî'nin geneline tecelli etmiştir. Ayrıntı ile uğraşmanın imkânsızlığındandır ki meclis idarenin başında kendi üyeleri arasından vekil namıyla birini bulundurur. Vekil unvanında tefsire müsait olmamak üzere sıfat ve salahiyet mündemiçtir. Şu itibarla Heyet-i Vekile ancak teferruata ait konuları ve onun gereklerini tatbika yetkili ve fakat mühim meseleleri kendi başına ve istişare etmeksizin tahlil ve kişisel içtihatları dairesinde idare yetkisini taşımamaktadır. Binaenaleyh, Londra'ya bir temsilci heyeti yollama hakkında İstanbul ile cereyan edecek iletişimin ondan sonra heyet-i umumiyenin onayına arz olunmak üzere her şeyden önce hususi surette oluşturulacak bir komisyonda fikirlerin görüşülmesi" teklif olunuyordu.

6 İçi boş, bir hayalden ibaret.

Burada da dava meclisin daima hassas bulunduğu hak ve yetki davası idi. Takrir sahipleri ve fikrî taraftarları İstanbul'a verilecek cevapların daha evvel meclise arz ve onun muvafakati istihsal edilmeden re'sen verilmesini, meclisin hak ve yetkisine bir tecavüz telakki ediyorlar ve Heyet-i Vekile'ce bu babda kabul edilecek konuların icra edildikten sonra değil, icra edilmeden evvel meclise arzını, millî hâkimiyet esaslarına ve binaenaleyh memleket ve millet menfaati için daha uygun buluyorlardı. Hassasiyet aynı zamanda her ne suretle olursa olsun millete bundan böyle bir fert veya heyet, hükûmetin eline kendi mukadderâtını kayıtsız şartsız teslime muvafakat etmemesi ve hak ve hâkimiyeti mevzubahis meselelerde daima uyanık ve müteyakkız bulunması hususunda terbiyetkâr bir tesir yapmak maksadına müstenid olabilirdi. Toplantıda yanımda bulunan bir mebus arkadaşa (hatırımda kaldığına nazaran bu arkadaş eski Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey olacaktır), "Ben arkadaşların bu hassasiyetini içimden takdir ediyorum" demiştim. Cevaben o arkadaşım, "Tabii fakat ben meseleyi yalnız bir hassasiyet şeklinde görmüyorum. Nota sahibi arkadaşlar İstanbul Hükûmeti herhangi bir anlaşma yolu ile itilâf-perverlik gösterir fakat Reis Paşa ve Heyet-i Vekile buna yanaşmazsa İstanbul ile mevcut anlaşmazlığı devam ettirme fikri ile hareket ederler endişesini de besliyorlar gibi geliyor bana" karşılığında bulunmuştu.

Mustafa Kemal Paşa söz aldı, "Biraz evvel başkanlığa bir notanın verilmiş olduğunu haber aldım. Bu notada endişe edildiği görülüyor. Ben bir endişeye mahal olmadığı kanaatindeyim. Bilakis bugün ben de dahil olduğum halde meclisinizin hükûmete karşı duruş ve tavrı, mümkün olduğu kadar onu takviye etmek noktasına yöneltmek lazım gelir. Gerek İstanbul, gerek Londra bilmelidir ki meclisin her bakımdan güvendiği insanlar bu işi idare etmektedir. Eğer bunun aksi bir kanaati düşmanların eline verirsek bunu bizim aleyhimize ve teşebbüslerimizin aleyhine çok fena olarak kullanırlar. Ciddi olarak, samimi olarak heyet-i aliyyenizden rica ederim. Böyle ufak tefek vesveselere düşmenin lüzumu yoktur. Hükûmete emniyetimiz bâki kaldıkça vazifelerini yaparlar. Bu emniyet kalmadığı dakikada bu heyeti değiştirmek ve yerlerine başka arkadaşları geçirmek daima

heyet-i aliyyenizin elindedir. Neticede vuku bulan maruzatımla teyid etmek isterim ki meclisle hükûmet arasında her anlamda tam güvenin olduğunu bütün düşmanlarımıza bildirmekte ittifak içerisinde olalım. Bunu ihlal edecek herhangi bir fikrin her ne şekil ve surette olursa olsun yayılmasını bugün için devletin ve milletin menfaatlerine zararlı görürüm. Ondan sonra arzu ederseniz notayı okutturursunuz!" demişti.

Mülayim, bilhassa devletin ve milletin menfaatlerine dayandırılan görüşler genellikle çoğunluğun hissiyatı üzerine müessir olurlar. Üstelik bu konuşma zekâsı ve uzak görüşüyle takdir edilen bir reis tarafından dermeyan edildiğinde takrir sahipleri ve arkadaşları vesveselerini ufak tefek nev'inden bulmuyorlardı. Reis Paşa ve onu takip eden hükûmet namına bir vekilin müessir hitabesi ancak meclisin bir kısmını tatmin edebilmişti. Diğerleri, "Bu, benden yüksek salahiyet, yüksek akıl iddia etmek, kimsenin hakkı değildir demektir. Hükûmet, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'dir. Reis ancak onun hislerinin tercümanı ve kararlarının tebliğcisidir. İstanbul'un bu müracaatında hükûmet öncelikle Büyük Millet Meclisi'ni toplayacaktı, yarı gece de olsa... Biz ara vermeksizin geceli gündüzlü burada hazırız. Verecek cevabı da gelen telgraflar gibi Meclis-i Âlî'ye okutturup meclisin görüşünü, reyini, olurunu aldıktan sonra böyle nazik ve mühim meselede cevap verilecekti. Takrir okunmalıdır!" diyor ve fikrinde ısrar ediyordu.

Hükûmet namına vekilin hitabesi aynen aşağıdadır:

"Memleketin hayatı meselesinde Meclis-i Âlî'nin haberdar olması yolundaki arzusu daima hükûmet arkadaşlarınız tarafından yerine getirilmiştir. Ve bu defa da hükûmet inanmıştır ki, şimdiye kadar İstanbul ile karşılıklı haberleşmede meclisin kaderini uygulamaktan başka bir şey yapmamıştır. Haberleşme, Heyet-i Celile'nizce madde madde bilinmektedir. Belli başlı neyi içeriyor? Müsaadenizle beraber hatırlayalım! Göreceksiniz ki sizin söylememiş olduğunuz bir sözü hükûmet söylememiştir. Hükûmet İstanbul'da toplamış olan Millet Meclisi'nden Büyük Millet Meclisi'ne gelinceye kadar milletin fikirlerini içeren bütün esaslarla iktifâ etmiş, aynı zamanda Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından sonra harp ve barış

meselelerinde millete ait olmak üzere oluşturulmuş olan umdeleri ifade etmekle yetinmiştir.

İstanbul'da hükûmet namını taşıyan heyetle buradaki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasındaki farkları bir defa daha hatırlatmaya lüzum gördük. Ve itiraf buyurursunuz ki bunun ancak Heyet-i Celile'nizin ifade etmiş olduğu fikri tekrar etmekten başka bir kıymeti yoktur. Zannediyoruz ki burada sizin oyunuzu kullandık ve ifade ettik. İkinci bir mesele var. Müzakerelerin doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'ne tevcih edilmesi lüzumunu temin için bazı tekliflerde bulunduk. Zannetmem ki bu noktada da sizin arzunuzu, fikirlerinizi izah ve ifade etmekten başka bir şey yapmış olalım. Bunda da yine fikirlerinizle aynen yetinmiş olduk.

Arkadaşlar! Harp, harp için yapılmaz. Dünyada her millet kendisi için belirli esaslar koyduktan sonra onun elde edilmesine kadar harp eder. Ve onların gelmesini gördüğü vakit umdelerine sadık kalmak şartıyla barış için yollar arar. Ne vakit yeni bir karar mevzubahis görülür ise emin olunuz ki -dün akşamki hükûmet toplantısında da bu, ehemmiyetle mevzubahis olmuştur- derhal gelip sizi haberdar etmekte gecikmeyeceğiz. Ve şimdiye kadar söylediklerimiz, sizin söylediklerinizin tekrarından, tarafınızdan İstanbul'a bir daha tebliğ edilmesinden başka bir şey değildir."

Yedi asırlık bir Osmanlı saltanatı enkazı içerisinden genç, millî egemenlik esasına dayanan yeni bir Türkiye doğuyor. Bu değişimi yaşamak hak ve kudretine sahip her uzuvda olduğu gibi Türkiye'nin de hayatiyetine bir işarettir. Hilâfet'in hiçliği belki İslâmiyet'te mezhep ihtilâfının sürüklenmesine bais olduğu anlaşılmış; şahsi ve ferdî saltanata karşı isyan edilmiş idi. Herhalde doğmakta olan yeni Türkiye'nin şekli, ismi, idare merkezi ne (İstanbul veya Ankara) olursa olsun kurulması; temeli ve çatısı (Milliyetçi ve Halkçı) esaslara dayanmak zorunda idi. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun âdeta yarı uluslararası, ferdî ve şahsi saltanata meyilli, sakat, çürük esasları genç ve ihtilâlci Türkiye için dayanak noktaları olamazdı. Padişah veya bir grubun tahakküm ve gücü yerine Yeni Türkiye'yi tutacak daha sağlam, daha hukuki bir otorite lazım idi. Hatta meşruti bir idare Yeni Türkiye'nin devlet şekli olduğu gibi, kalsa dahi hüküm-

dar her türlü hüküm etme yetkilerinden tamamıyla soyutlanmalı, o ancak belki bir "sembol" daha doğrusu bir tarihî yadigâr olarak kalmalı, yeni ve milliyetçi Türkiye'nin dayanağı yalnız milletin hakiki temsilcilerinden oluşan, kuvvetini, meşruiyetini, gücünü bizzat ve doğrudan doğruya milletten alan "Büyük Millet Meclisi" olmalı idi. Milleti bu esaslar üzerine hassasiyete getirmek Millet Meclisi'nin maddi ve manevi mevki ve kudretini yükseltmek mazinin bir aksülameli, binaenaleyh vatanperverlik, inkılâpçılık şiârı idi. Bir oluşumun kendi esaslarından sapması bizatihi çöküş demek olurdu. Bütün bu esaslarda, takrir sahipleri ve taraftarları meclis reisi, bütün meclis ve hükûmet birleşmiş gözüküyorlardı. Ya bu Hilâfet nedendi? Acaba görünür hale rağmen takrir sahiplerinin, meclisin hukuk ve yetkilerini savunuyor gözükerek hakikatte bu meselede ayrı bir maksatları mı vardı? Yahut devlet reisi ve hükûmet, meclisin yetkilerine hürmetkârlıklarından bahsetmekle beraber gelecek için millî egemenliğin esaslarına aykırı gizli bir emel mi besliyorlardı? Eğer hükûmet millî egemenlik esasına ve Teşkilat-ı Esâsiye'mize daha uygun olmakla beraber "devlet işlerinin" evvela mecliste görüşülmesi, orada bir karara bağlanması, ondan sonra yürütme mevkiine konmasına devlet işlerinin yürümesi bakımından mahzurlu olduğuna tecrübe ile inanmışlarsa doğrudan doğruya bu fikri bahis mevzuu yapmaları, hiç olmazsa bu konuda meclisten açıklayıcı mahiyette bir karar istemeleri lazım gelmez miydi?

Mecliste herkesin dimağı ve buna benzer birtakım ihtimalleri muhakeme ve meselenin hakiki mahiyetine infaz-ı nazara çalıştığı buhranlı bir anda Mustafa Kemal Paşa'nın yüksek sesle şu hitabı ortalığı çınlatmıştı: "Efendiler! Meclis-i Âlî'de hafiye vardır. Aranızda casuslar bulunuyor. Milletin kaderine ait kararların henüz hükme konmadan burada görüşülmesi tehlikelidir."

Bu itham, koyu karanlıklara tedhiş edici korkunçluklar, en kara ve iğrenç şüpheler ve sert bir gök gürlemesi kabilinden meclisi haşyet ve dehşete gömmüştü!

İnkılâpçılar çoğunlukla kıskanç âşıklara benzerler, maşukları olan ideallerine başkalarının kötü bakış ve niyette bulunduklarına dair yapılacak telkinlere çabuk inanmaya yatkındırlar... Bütün

meclis fevkalade sinirlenmiş, bilhassa takrire imza koyanlar ayağa kalkmış, "Ajan kimse meydana çıkmalıdır. Bu itham altında meclis toplanamaz!" diye bağırıyorlardı.

Bu esnada Hükûmet Reisi Fevzi Paşa, "Meclisin yetki belgesini temin yolunda gerçekleşecek her türlü teşebbüsler teşekküre layıktır. Ve hükûmetiniz Heyet-i Aliyye'nizin seçmiş oldukları bir komisyon mahiyetindedir. Buna rağmen takrirde yeni bir komisyon teklif olunuyor. Şu halde bu takririn içerdiği teklif bence hükûmete güvensizliktir. Milletin, memleketin istikbaline ait bir mesele üzerindeyiz. Tam emniyet ile hareket edebilmek için güveninizin derecesini anlamak lazımdır. İsimlerinin belirlenmesi ile güvenoyu talep ediyorum" diyordu.

Herkeste mütefekkire[7] alt üst olmuş, kimsede huzur ve selamet-i fikr kalmamış, herkes asabileşmiş, meclis bir karışıklık içinde... Kimse, "Mademki Heyet-i Vekile Reisi de hükûmet meclisi tarafından seçmiş bir komisyon mahiyetinde bulunduğunu kabul ediyor, encümenler ancak genel kurulda müzakere ve karara bağlanacak esasları hazırlarlar. O esaslar yürütmeye mecliste bir karara bağlandıktan sonra konulur. Yürütmeye güvensizlik mevzubahis değildir. Hükûmet meclisin gönlünün arzusu dairesinde vazifeye devam etmelidir" diye düşünmüyor; herkes "İstanbul ile haberleşmede yeni bir şifre halledilmekle[8] meşgul bulunuyorken Ankara'da Hükûmet suskunluğu -o hükûmet ki İstanbul Heyeti'nin meşruiyetini tanımamakta ve düşman devletler ile doğrudan doğruya temas ve müzakereyi istemekte ısrar ediyordu- mevcut zaaf ve ayrılığın bir ifadesi demek olacağı cihetle tamamıyla zararlı bir hareket olacaktır. Hükûmete güvenle onun hareketini tasvip edelim, bu işi kapatalım" diyordu. Nihayet hükûmete takrir sahipleri ve bazı taraftarları salonu terk etmekle beraber çoğunlukla güvenildi.

Fakat azadaki merakla karşılık heyecan, asabiyet devam ediyor, meclis koridorunda, istirahat odalarında, "Mademki ajan varmış, paşa onları biliyormuş, ne için bugüne kadar onlar hakkında su-

7 Düşünme gücü, kuvveti.

8 Şifreli telgraf çözümü.

sulmuş? Bu ajan kim imiş? Mutlaka meydana çıkmalıdır" sesleri işitiliyor. Bilhassa takrire imza koyanlar pek haklı olarak daha çok hırçınlaşıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'ya: "Paşam! bu ajanlar kimlerdir? Nereye casusluk ediyorlar?" diye sordum. İki isim telaffuz etti ve, "Bunların casus olduklarını bana Rus sefiri söylemişti" dedi. Ben, "Şu halde Paşam aza arasında tabiatıyla büyük bir heyecan ve asabiyet var. Sefirden bunların casuslukları hakkında biraz ayrıntı alsanız... Suçun sabit olmasına yarayacak delilleri tabii sormuş ve öğrenmişsinizdir. O gün bir haftaya kadar bu vesikaları bildireceğinizi söylemiştiniz. Vaktiyle bunu meclise getiriniz" deyince gülümseyerek, "İdare ediniz! Bu iş kapansın!" karşılığında bulundu.

Bugüne kadar aradan seneler geçti, bu mesele aydınlanmadı. Filhakika, meclisteazalar arasında casus var mıydı? Kimlerdi? Reis Paşa neden onların ajanlıklarına ait delilleri ve malumatı kesin olarak söz vermesi hilafına meclise getiremedi? Niçin bu meselenin artık kapanmasını istiyordu? Kanaat getirmiştim ki ortada ne casus var, ne casusluk! Mahzâ vaziyeti kurtarmak için o gün, o söz orada söylemişti. Demek maksada varmak için söylemek, isnat, iftira, ret ve inkar her vasıta mübah idi.[9] Gerçi bu manevra başarılı olmuş, belli takrir okutturulmamış, mecburen hükûmete güven olunmakla hükûmetin hareket tarzı uygun görülmüştü. Fakat... Namus, insan haysiyeti herhangi bir maksat ve ihtirasın sağlanmasına vasıta sayıldığını görmek insan için ne kadar hüzün verici çirkin bir hadise! İnsan âkil ve vicdan sahibi[10] bir mahlûk olması itibarıyla şeref ve haysiyetine layık görülen haksız, kaba ve gayrimeşru sarkıntılıklara karşı ne de olsa ruhunda bir azap hissediyor. Velev ki bu tecavüz insanın daima hürmet ettiği, kendisinde gördüğü bazı üstünlükler dolayısıyla büyük bildiği bir kimseden çıksın! Kendi kendime diyorum, "Milletin istiklal ve selameti namına mücahede ederken milletin şeref ve haysiyetine bu hürmetsizlik neden? Vazifenin kudsiyet ve büyüklüğü bizleri tabii eğilimlerimizden, şahsi saadet ve menfaat ihtiraslarından uzak bulundurmamalı mıydı?"

9 Bu söylemin *Siyaset Sözlüğü*'ndeki karşılığı Makyevelizm, Mc Cartysm'dir.

10 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Hayra ve şerre hükmeden Allah'tır.

İnsanoğluyuz. Ot ve et yiyen mahlûklarız. Ellerimiz, tırnaklarımız bir şeyi tutup kaldırmaya olduğu kadar, yırtmaya ve parçalamaya da elverişli. Ağzımız öpmeye olduğu kadar ısırmaya; dilimiz övme ve takdir etmeye olduğu kadar isnat ve iftirada bulunmaya da kabiliyetli; daima kalbimizin bir yerinde bir insaniyet ve hayır meleği yatıyorsa, öbür köşesinde de zulüm ve ihanet ejderi uyuyor. Şer'in ve aklın koyduğu bunca ahlak kaideleri, insaniyet düsturları, nizamlar, kanunlar, ceza müesseseleri insanoğlu sırasında hemcinsine fenalık yapmaktan men edemiyor. Görülüyor ki zekâmız, ilim ve irfan sahibi olmaklığımız da ruhumuzdaki bu "fenalık' eğiliminden bizi kurtaramıyor, bilakis zekâ ve irfanımızın bize temin ettiği güç ve mevki ölçüsünde bu meylimizin fesat dairesi büyük oluyor. Evet! İlmimiz ne kadar dolgun, zekâmız yüksek, fikrimiz açık olursa olsun fiillerimiz üzerinde daima fıtratımızın bizi yetiştiren aile, muhit ve zamanın markasını taşıyoruz. Muhit ve zaman içinde her çeşit güzel renk ve kokularda çiçeklerle beraber zehirli, dikenli otlar da bulunan bir bahçeye benziyor. Biz oradan fıtrî eğilimlerimize, terbiyemizin tesis ettiği karakterimize uygun olanları aktarıyoruz. Fakat fıtri eğilimlerimiz, şahsi ihtirasâtımız bizi daha yakından kuşatmış bulunduğu için her zaman vazife ve faziletin ilacına uyamıyoruz. İhtiraslarımızın süsleyip bezediği aşağılıklarla kendimizi kandırmaktan kurtulamıyoruz. Bunun için ancak insan ruhunun daima kutsi kaynağı olan ilahî bir kuvvetin varlık huzurunda bulunduğunu hissetmesi, buna göre de pek esaslı manevi bir terbiye almış bulunması gerekiyor. Yoksa yalnız başına akıl insanı bu saadete eriştiremiyor.

İnsan, başıboş; işlerine karışılmasına tahammül edemeyen, daima güç ve yetkilerinin kesilememesini, arzu ettikleri gibi hareket etmeyi isteyen mahlûklardır. Şu itibarla takrir sahiplerinin talepleri hükûmetin bencil arzularına uygun gelmeyebilirdi. Fakat düşünmeliydi ki bu talepler az çok vaktiyle İstanbul Hükûmeti'ne karşı ortaklaşa müdafaa ettiğimiz ve nihayet kendi yaptığımız "Teşkilat-ı Esasiye"nin ruhuna uygun prensiplerdi. İktidar mevkiinde başkaları bulundukça milletin asıl hak ve vazifesi namına istediğimiz şeyleri, kendimiz iş ve iktidar başına geçince neden uygunsuz ve tehlikeli

görüyorduk? Bunda ne mana vardı? Kısa bir tecrübe bize göstermemiş miydi ki, kendi yetkilerine karşı hassas, millî meseleler ve vazifeyi kontrol etmede güçlü, kuvvetli bir meclisin dahilde kanunları ve bu kanunlarla temin etmek istediği hak, adalet ve hürriyetleri ilmî, iktisadi, medeni ilerleme ve gelişmeler neticesinde refah ve toplumun saadetini elde etmekte, uluslararası meseleler de devlet ve memleket için azami menfaatleri tamamlamakta büyüleyici bir kuvveti vardır. Nitekim bu hakikat zaman zaman iktidar mevkiinde bulunan hükûmetler tarafından meclise itiraf ve ifade edilmiş değil miydi? Ezcümle Rusya ile yapılan anlaşmanın suret-i akdi hakkında o zaman Hariciye Vekili ve Heyet-i Temsiye reisi Yusuf Kemal Bey (21 Temmuz [13]37) meclise izahat verirken içinden gelen bir duygu ile, "Efendiler! Bu anlaşmanın müzakere, esnasında Heyet-i Temsiliye'miz pek çok zorluklara maruz kaldı. Bu zorlukların tamamı -bu kürsüden Heyet-i Celile'nin hoşuna gitmek için söylenmiyor. Hakikati zabt ve ifade eden zabıtlar ihtiyaç halinde ve her zaman incelenebilir- evet bu teşkilatın tamamında ancak sizden, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden aldığı kuvvet ve cesaretle ve daima ona sığınarak kurtuldu. Daima, "Büyük Millet Meclisi'nin prensipleri budur, Büyük Millet Meclisi bize öyle emretmiştir. Büyük Millet Meclisi bunu kabul etmez denildi." diyor ve ilave eyliyordu, "Heyet-i Temsiliye'niz bu sözleri söylerken hakikaten de Meclis-i Âlî'nin büyüklüğünün tesiri altında ve kesinlikle samimiyetten ayrılmamış bulunuyordu."[11]

Gene bir gün Reis Paşa kendisine muhalefet eden Mersin Mebusu Selahaddin Bey'e mecliste, "Sen İngiliz torpidosuyla Anadolu'ya geldin!" demişti. Bu söz, çoğunluğu muhalefetin samimiyetinden şüpheye düşürmek, vuku bulan itirazları birtakım gizli emellere bağlı göstermek için yine kasten söyleniyordu. Selahaddin Bey cevaben, "Benim ne suretle İngiliz torpidosuyla geldiğimi siz pekâlâ bilirsiniz! Ondan sonra bana devletin silahlı, mühim bir kuvveti-

11 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Bu heyet Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhâkını, kapitülasyonun ilgasını, Türkiye'nin Rusya'ya olan borcundan ibrâsını Ruslara kabul ettirmiş; aynı zamanda Ruslarla bir dostluk muahedesi akdederek Ruslardan para, silah ve cephane almıştı.

ni bırakan, Sivas Kolordusu'na kumandan tayin eden siz; nihayet mebus olarak seçilmeye işaret eden yine sizsiniz! O zaman ne için İngiliz torpidosuyla geldiğim dikkate alınmadı? Düşüncelerimizi serbest söylediğimiz, doğruluğuna inandığımız, fikirlerimizi müdafaa ettiğimiz için mi şimdi imâ ile isnatlarda bulunmak isteniliyor? Günahtır, günah!" demişti. Selahaddin Bey sözlerine şunu da ilave edebilirdi, "Siz de vaktiyle Vahideddin tarafından hususi bir itina ile ve kim bilir ne gibi ihsan ve vaatler ile Anadolu'ya gönderilmiş idiniz. Vicdanlarına muhalefet etmiş olmamak için bugün kimse size karşı böyle bir taktikte[12] bulunmak istemiyor!"

İtirafa mecburum ki millî davanın başarısı için bütün meclisin dayanışmasına şiddetle taraftar olmakla beraber reisimizin buna benzer harekâtı bana sıkıntı veriyor.

Londra Konferansı tabii bir İngiliz manevrası idi. İngilizler bu daveti dünya efkâr-ı umumiyesine, bilhassa İslâm Âlemi'ne Türklerle Yunanlılar arasında olan son harpte güya kendilerinin tarafsız bulunduklarını yaymak için bir vesile düşüncesiyle yapıyorlardı. Çanakkale, Galiçya, Irak, Kafkasya, Filistin vd. cephelerinde dört sene kan dökmüş, milyonlarca evladını, varını yoğunu feda eden bir milletin tekrar Yunan ordularına karşı mukavemete onların tahminleri yetişemeyeceği için Türkiye'nin imhası hususundaki gizli emellerinden İngiliz Hükûmeti nasıl vazgeçerdi? Filhakika, Londra Toplantısı'ndan müspet bir şey çıkmamış, neticede İngilizler Türk-Yunan Harbi'nde kendilerinin tarafsız bulunduklarını yaymaya fırsat bulmuş olmakla beraber Yunanlıları İnönü Cephesi'ne bir daha saldırtmışlardı.

Millî hudut içerisinde vatan topraklarında tek bir düşman neferi bırakmamak, mutlaka Misak-ı Millî'yi gerçekleştirmek "Birinci Büyük Millet Meclisi'nin" ideali ve varoluş sebebi idi. Meclisin bu hususta yiğitliği 31 Mart [1]337[13] tarihinde İngiltere Hükûmeti Hariciye Vekili'ne verdiği bir notadan ne güzel anlaşılır:

12 Taktik kelimesinin Osmanlı Türkçesi yazımda tereddüt gösterilerek Fransızca olarak "tactique" şeklinde yazılmış.

13 Miladi 31 Mart 1921.

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk düşen sayfa.

Nota (Aynen)

Londra görüşmeleri esnasında Büyük Devletler tarafından öne sürülen teklifleri Yunan temsilcilerinin kabul etmemeleri Anadolu'daki harbin bir Türk-Yunan Mücadelesi şekline girmesini intâc edeceği büyük devletlerin sorumluluğunu üstlenenler tarafından beyan edilmişti. Filvâki, İngiliz resmî makamları tarafından 27 Mart tarihli İstanbul gazeteleri ile neşrettirilen bir beyannamede İngiliz Hükûmeti'nin takip ettiği tarafsızlık siyasetine uygun olarak Ceneral "Sir Harding" i Birinci Yunan Fırkası Kumandanlığı'ndan çektiğini ilan etmiş, İtilâf Devletleri yetkililerinin yukarıdaki beyânından bizde oluşacak yanlış zannı teyid ve takviye maksadına mübteni idi. İngiliz Hükûmeti bize karşı bu muğfil beyanâtta bulunurken diğer taraftan Yunan Ordusu geri hizmetlerinin İngilizler tarafından yapılmasına ve huduttan uzak mıntıkalardaki Yunan garnizonlarının İngiliz kıtaları tarafından değişimine müsaade etmiş ve bu suretle serbest kalan Yunan ordusunu bütün mevcuduyla Kral Kostantin'in dokuz günden beri aleyhimize açtığı şiddetli taarruza katılmaya imkân bulmuştur. Nitekim İzmit'te bulunan Yunan Manisa Tümeni genel taarruzun arifesinde bir İngiliz Tümeni tarafından değiştirilmiş ve adı geçen Yunan Fırkası bu suretle gerisi İngilizler tarafından emniyet altına alındığından dolayı Geyve Geçidi'ne ve Kocaeli Yarımadası'na taarruz edebilmiştir. İşte, hükûmetinizin ve memurlarının tarafsızlık beyanatını takip eden vakalar bunlardır.

Çanakkale Boğazı'nın İngiltere Filosu'na açılmasını müteakip nefrete değer bir surette parçalanan Mondros Mütarekenamesi'nden, İzmir'in işgalinden ve bunu takip eden çeşit çeşit işkence ve fenalıklardan, İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın kapanmasıyla Türk vatanperverlerinin sürgün ve memleketlerinden yollanması ve nihayet 1920 senesi Nisan'ında Damat Ferid Paşa gibi hainlerin İngiliz altınlarına tamah ederek memleketimizde Türk'ü Türk'e, Müslüman'ı Müslüman'a kırdıran kanlı iç savaştan, ırz ve dinimize karşı İngiltere Hükûmeti'nin beslediği kin ve öfkesinden sonra bize, son darbeyi indirmek için tertip edilmiş son bir manevraya şahit olmak kalıyordu. Bize barış ümidi vererek Londra'da müzakereye davet ettiğiniz halde diğer taraftan el altından ücretle istihdam ettiğiniz Kostantin'e, geri hizmetlerini yerine getirmek ve yollarını himaye eden kıtalarınızın yardımıyla, bize hücum emrini verdiniz

ve aynı zamanda yalancı vaatlerle bizi uyutmaya çalıştınız. Türk Milleti ve kalben kendisiyle beraber olan bütün Müslümanlar, Londra Hükûmeti'nin bu hareketini asla unutmayacaklar ve esir olmayı şiddetle reddettiklerinden dolayı gözünde affedilmeyecek bir cinayet işlemiş olanlara karşı İngiltere Hükûmeti'nin ücretli köleleri olan Yunanlılar vasıtasıyla yaptırdığı katliam ve tahribatı her zaman hatırlayacaklardır. Şunu da ilave edebilirim ki; üzerimize havale edilen bu darbe başarı ile neticelenerek biz mağlup dahi olsak, bu hal hür ve müstakil bir hayata olan hakkımız tanınıncaya kadar direnme hususundaki kırılmaz azim ve irademize hiçbir suretle tesir edemeyecektir. Bir kavmin hürriyeti bir harbin kazanılmasına veya kaybedilmesine bağlı değildir. Siz kadınlarımızı, çocuklarımızı evvelce Venizelos'un, şimdi de Kostantin'in sürülerine katl ve mahv ettirmekle bize Garp Emperyalizmi boyunduruğunu kabul ettirmeye başarılı olamayacaksınız, vesselam!

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Hariciye Vekili
Ahmed Muhtar

MUSTAFA KEMAL'İN BAŞKOMUTANLIK ISRARI

Batı Cephesi, heyet-i umumiyesi itibarıyla İsmet Bey'in emrine verilmişti. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti imkânın müsaadesi nispetinde bu cephenin noksanları tamamlanarak sağlamlaştırılması için çalışıyordu. Tümenin mevcudu üç bin – üç bin beş yüze çıkarılmıştı.[14] Her fırkada biri dağcı olmak üzere iki topçu taburu vardı. Taburlar ikişer bataryadan, bataryalar da ikişer toptan oluşmakta idi. Keza her piyade taburunda dört tüfengli bir ağır makineli tüfeng bölüğü bulunuyordu. Bütün bunlardan başka bazı gruplar emrine bir de ağır topçu taburu verilmişti. Milis kuvvetler lağvolunmuş, lağvolunmayanlar da ordu kadrosu içerisine girmişlerdi. Bu cümleden "İkinci seyyar kuvvetler" namını taşıyan İbrahim Bey Müfrezesi "Üçüncü Süvari Tümeni" olmuştu. İsmet Bey'in cephenin düzenin sağlanması, talim ve terbiyesi hususundaki mesaisi hakikaten takdire değer görülmekteydi.

14 Burada bir satırın üzeri çizilmiş, üzeri çizili metnin içeriği şudur: "Her taburda dört tüfengli bir ağır makineli tüfeng bölüğü bulunuyordu."

Batı Cephesi başlangıçta birtakım gruplara taksim edilmişti: Bir grup İnönü Mıntıkası'nda (Birinci, Onbirinci, Yirmiüçüncü, Altmışbirinci Tümenler ve bir de Üçüncü Süvari Tümeni).

Bir grup Kütahya'da: (Dördüncü, Yirmidördüncü, Kırkbirinci tümenler ve bir de Süvari Tümeni) (Kırkbirinci Fırka yedekte).

Bir grup Çekürler'de: (Beşinci, Sekizinci, Yedinci Tümenler ve bir de İkinci Süvari Tümeni).

Keza bir grup da Ayfon'da: (Elliyedinci ve diğer bir sıralanmış Tümenler ve bir de Süvari Tugayı).

Böylece cephe dört guruba ayrılmış, İnönü'ndekine Birinci, Kütahya'dakine Üçüncü, Çekürler'dekine Dördüncü, Afyon'dakine Onikinci Grup isimleri verilmişti. Bundan başka bir tarafta Onyedinci Tümen ve bazı müstakil kıtalardan oluşan Kocaeli Gurubu vardı.

Bu veçhile mevzi almış olan cephenin 15. ve 3. Kafkas tümenleri ile 14. Süvari Tümeni'nden oluşan bir yedeği vardı. Ve bu yedek kuvvetler Eskişehir ve civarında bulunduruluyordu.

Cepheden gelen haberlere atfen mecliste mebuslar arasında düşmanın bilhassa İnönü Mıntıkası'ndaki faaliyetinden bahsolunmaya başladı. Yunanlılar aralıksız uçak keşifleri yapıyor, Dürrîzade'nin fetvalarını bizim hatlara, cephe gerisi köylere atıyorlarmış.

8 Temmuz'da düşman bir müfreze ile bizim Orhaneli'ndeki müfrezemize taarruz etmiş. Bu müfrezemiz Atranos Çayı gerisine çekilmiş imiş! Mecliste nazar-ı dikkat canlanmış, bilhassa askerlikte bulunmuş mebuslar haritaları açmış, harekâtı takibe başlamışlardı.

13 Temmuz'da iki Yunan tümeni Atranos Çayı'nı geçerek Tavşanlı istikametinde ilerlemiş ve [Kepez-Köprüköy-Gümüşköy] hattını tutmuş imiş.

Bu istikamete nazaran düşmanın bu iki tümeniyle İnönü ve Kütahya arasına girmek istediği anlaşılıyordu. Acaba bu istikamet düşmanın esas taarruz istikameti mi idi? Bazı erkân-ı harp mebus arkadaşlar bunu pek o kadar olabilir görmüyor, (şimdiye kadar edinilen bilgiye nazaran düşmanın cephemiz karşısında on iki tümeni bulunduğunu biliyoruz. Asıl kuvvetleri geridedir. İki tümen ile

başlangıçta yapılan bu hareket bizi şaşırtmak, yedek kuvvetlerimizi yanlış istikametlere sevkettirmek maksadına kuruludur) diyorlardı.

Bununla birlikte cephe, düşmanın İnönü ve Kütahya mıntıkaları arasında ilerlediğini görerek bunu karşılamak için cephe yedeğinden 14. Süvari Tümeni ile Sabuncu Pınar civarındaki 15. Piyade Tümeni'ni sağ taraftan geri çekilen Süvari 3. Tümeni ve Meclis Muhafaza Taburu'nu birleştirerek bir beşinci grup oluşturmuş ve bu grup düşmanın ilerleyen iki tümenini karşı cepheye almış imiş.

Asker mebus arkadaşlar, "Henüz düşman asıl kuvvetlerinin faaliyet istikameti belli olmadan iki tümen karşısında bütün cephe yedek kuvvetlerinin elden çıkmasını vakitsiz ve tehlikeli buluyorlar, bununla birlikte gerçek durumu ancak düşmanla temasa geçen cephe takdir eder" demek insafında da bulunuyorlardı.

10 Temmuz'da Bursa'dan ilerleyen düşman bir tümeni ile Gemlik-Yenişehir istikametinde ilerleyerek Yenişehir'i işgal ettiği tarihte, diğer bir düşman tümeninin de İnegöl yolu üzerine gelip İnegöl'e girdiği duyuldu. Bu düşman o gün akşama doğru bir müfrezesi ile Hasanpaşa'yı işgal etmişti.

Aynı zamanda (10 Temmuz'da) bir düşman tümeni de güneyden Uşak-Gediz[15] yolu ile ilerliyor ve nihayet Hacıköy-Göynük viran hattını tutuyor.

Uşak mıntıkasında düşmanın yedi tümeni bulunduğu biliniyordu. Bu kuvvetin henüz bir tümeni Gediz istikametinde görüldü. Diğer altı tümen görünürde yok. Batı Cephesi ise bütün ihtiyat kuvvetlerini elden çıkarmış. Muharebenin safahat-ı müteakibesi[16] için ancak icabında cepheden bir kuvveti alıp diğer noktaya yamamak vaziyetine düşülmüştü. Beş düşman tümeni karşısında on-onbir tümenden[17] ibaret bütün kuvvetlerini elinden çıkaran cephe, düşmanın beş-altı tümenden ibaret olacağı tahmin edilen yeni taarruz kuvvetleri karşısında yamama usulü ile nasıl mukavemet

15 Bugünkü Gediz.

16 Birbirini takip eden safhaları.

17 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Gerçi bizim fırkalar mevcut itibarıyla düşman fırkalarından zayıf idi.

edebilecekti? Sabırsızlık ve heyecan ile cepheden haber bekliyorduk. Şu iki-üç gün zarfında vaziyet anlaşılacaktı.

Nihayet farklı kollardan beş düşman tümeninin bizim Dördüncü Grup'un sol tarafından taarruz ettikleri, gerçi cephe kumandanlığı Afyon mıntıkasındaki kuvvetlerle bu hareketi önlemeye çalışmış ise de bazı kuvvetlerin geç kalıp bu girişimde başarılı olunamadığı; velhasıl, düşmanın Döğer istikametine tevcih ettiği ciddi taarruz ile ordumuzun sol tarafını sarıp vaziyetin ümitsiz bir halde olduğu, müthiş bir kara haber olarak meclise yayıldı. Mustafa Kemal Paşa bu vaziyet üzerine alelacele Eskişehir'e cephe karargâhına gitmiş imiş. Mustafa Kemal Paşa cepheden gelmişti. Eskişehir'in tahliyesine başlandığı ve ordunun Sakarya gerisine çekilmek için emir verildiği anlaşıldı.

Tabii mecliste bilhassa erkân-ı harp mebuslar arasında çıkışmalar ve eleştiriler başlamıştı. Yunanlıların az sayıdaki tümenler ile bizim cephe ihtiyat kuvvetleri ile beraber İnönü ve Kütahya mıntıkalarındaki kuvvetlerimizi tutup önemli kuvvetler ile sol tarafımızda gerçekleşen taarruzlarını bir sevk ve idare üstünlüğü olarak sayıyorlar; düşmanın toplanması memleketimizde cereyan etmesine rağmen düşman asıl kuvvetlerinin bulunduğu yeri ve binaenaleyh hakiki taarruz mıntıkasını kestirememek; muharebenin heyecanına kapılarak yedek kuvvetleri vaktinden evvel ve ehemmiyeti ikinci derecedeki mahallerde kullanmakla cephe kumandanlığını suçluyorlardı. Bunların içerisinde, "Kumandanlık yalnız ilim işi değildir. Öyle olsa idi, en mühim kumandanlar stratejist ve tabya hocalarından çıkardı. Muharebede ileride düşmanla doğrudan doğruya temasa geçen ekseri alt derece kumandanlar mevkiini emniyete almak için sürekli geriden kuvvet isterler. Devamlı müracaatları ile vaziyetlerinin sıkışık olduğu kanaatini verirler. Ancak fıtraten kumandan olanların manevi gözü kilometrelerce geriden cepheyi görür; bu gibi müracaatlara ona göre karşılık verirler. Dünya Savaşı'nda, 'Bi'rü's-seb' Muharebesi'nden hatta Birinci İnönü'ndeki hadiseden sonra İsmet Bey'i yalnız cephe kumandanı olarak bırakmak doğru değildi" diyenler vardı.

Şimdi ne olacaktı? Eskişehir ve Afyon hattında birikmiş ordu bütün yoksulluklar içerisinde bin müşkilat ve zorlukla ancak oluşturulabilmiş bir ordu idi. Bundan başka [Eskişehir-Afyon] hattı genel olarak büyük bir öneme sahipti. Bu hat elimizde bulundukça güney ve doğu mıntıkalarındaki kuvvetlerimiz demiryolları vasıtasıyla bu hatta tamamıyla toplanabilir ve muharebe esnasında da icabında kuvvetlerimizi bir noktadan diğer mıntıkaya nakil için bu hattaki demiryolundan istifade ederdik. Buna karşılık düşmanın Bursa ve İzmir üzerinden sevk edeceği kuvvetler bu hattın elimizde bulunması hasebiyle dağınık ve aralarında irtibatı tesis güç bir vaziyette bulunmaya mahkûm idi. Bütün bu lehimize olan şartlar şimdi aleyhimize dönmüş oluyordu.

Cephe karargâhına giden Mustafa Kemal Paşa dönmüş idi, bizzat anlatıyordu, "İsmet'i pek kederli buldum. Beni görünce 'Ah Paşam! Her şey bitti; davayı kaybettik!' diyordu. Kendisine, 'Kendine gel! Sen istikbalin muzaffer bir kumandanısın! Biz Eskişehir veya bilmem ne hattı için harp etmiyoruz. Şimdi tümenlere emir ver. Her tümen emir alır almaz, doğru Sakarya'nın gerisine çekilsin! Düşmanla teması kaybetmeye çalışsınlar! Bir yandan da Eskişehir'in tahliyesi hazırlığı yapılsın!" dedim.

Sakarya'nın gerisine çekilmek? Karadeniz'den Afyon'a kadar yüzlerce kilometrelik geniş bir sahada takriben yüz elli kilometre geriye Sakarya'nın arkasına geri çekiliş; bu o kadar kolay bir şey miydi? Bir kere tümenlerde nakil vasıtaları yoktu. Civar köylerde mevcut öküz, at ve kağnı arabaları, deve, beygir vd.'den vaktiyle nakliye kolları teşkil edilmiş olsa bile doğrudan doğruya düşman istilasına terk edilecek olan bu köylerin o gibi vasıtalarından istifade etmek ne kadar güç olurdu? Bundan başka köylerinin ve ailelerinin hal ve akıbetini düşünen o mıntıka halkını, askerlerini emir ve kumanda altında tutabilmek... Tecrübelerimin gözümün önüne getirdiği bu levha tüyleri ürpertecek derecede idi!

Filhakika, [60 veya 80] bin muharip mevcudunda olan bir ordu, askerin köylerine dağılmaları firar ve saire yüzünden yirmi bine inmiş ve bu enkaz kuvvet güçlükle Sakarya gerisine çekilebilmişti.

Düşman ise zaferinden aldığı gittikçe artan bir şevk ile mağrur, millî harekâtımızı kaynağında bastırmak azmiyle ilerliyordu. Tabii meclis büyük bir heyecan ve asabiyet içerisinde idi. Cephe kumandanlığı ve sevk ve idare hakkında söylenen sorgulamalar nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandan sıfatıyla bizzat ordunun emir ve kumandasını üstüne alması talebini doğurdu. Başkumandanlık meclisin manevi şahsiyetinde idi. Onu geçici bir zaman için doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya vermekte kimse tereddüt etmiyordu.

Nihayet Mustafa Kemal Paşa'ya teklif olundu. Paşa bana, "Bu teklife ne dersin?" diye sormuştu. Kendisine, "Paşam, milletin güveni şahsınız üzerinde toplanmış gözüküyor. Seksen bin kişilik hazırlanmış bir ordunun aylarca hazırlanmış sahra müdafaa mevziinde kıvıramadığı bir vazifeyi onbeş-yirmi bin kişilik bu yorgun ve perakende kuvvetin başına geçmekle Sakarya gerisinde muhakkak surette başarabilecek misiniz? Bunda tereddüdünüz var ise doğrudan doğruya resmen başkumandanlığı üzerinize almayınız! Karargâhı ve bilfiil orduyu sevk ve idare etmekte sizin için hiçbir mani yoktur" görüşünde bulunmuştum. Bu sözümün üzerine, "Paşa! Başkumandanlık için Mersin Mebusu Selahaddin Bey ve diğerleri ısrar ediyorlarmış. Meclis istediğim yetkileri versin. Kabul edeceğim' demişti.

Mustafa Kemal Paşa, "Ordunun maddeten ve manen kuvvetini artırmak, bütün vilayetlerin ve halkın bu hususta fedakârlıklarını temin, sevk ve idare yönlerini sağlamlaştırmak için meclisin bu konuda sahip olduğu bütün kanuni ve tatbikî yetkilerinin kendisine bırakılmasını istiyordu. Bu şekle göre Paşa'nın her çeşit emri aynen bir kanun, her türlü talebi millet ve memleket tarafından kanuni müeyyide ile kendisine itaat olunacak idi.

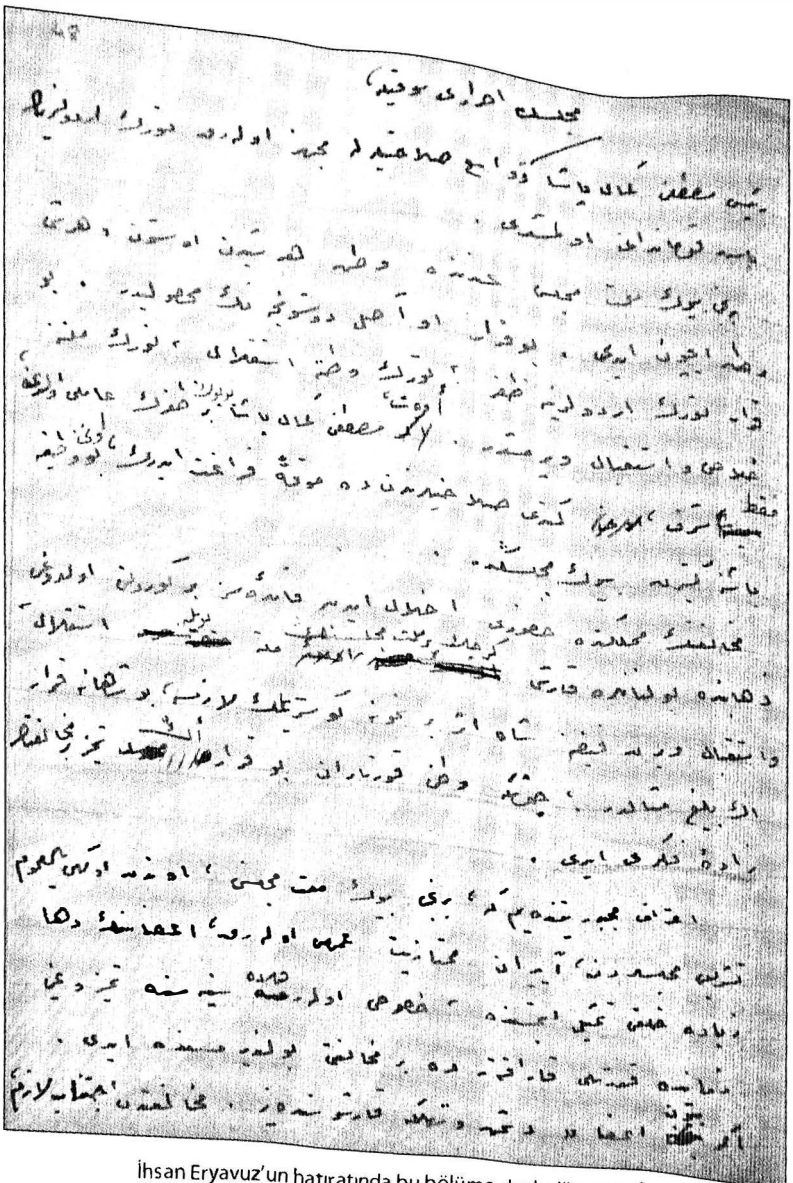
Memlekette her türlü şahıs ve zümre imtiyazlarına şiddetle aleyhtar olan; bu çeşit imtiyazların demokrasinin ruh ve esası olan eşitliği ihlal ettiğini takdir ettikten başka aynı zamanda ileride cemiyet için zararlı güce dönüşeceğinden de korkan, hak ve yetkilerinde pek kıskanç bulunan bir meclis bu teklifi nasıl kabul edebilecekti? O meclis ki bir gün hem meclise hem de meclis başkanlığında ayrı

ayrı çekilen ecnebi bir bayram tebriği münasebetiyle bir memlekete demokrasi için tehlikeli olan şahsi gücün başlangıçta böyle kanallarla girebileceğini düşünerek, "Başkanlık meclisin manevi şahsiyetine dahildir. Mecliste ayrı bir makam olamaz. Sefire tembih olunsun!" kararını vermişti. O meclis ki Tekel İdaresi'nin -Büyük Millet Meclisi kıymetli üyelerine mahsustur- markasıyla mebusana hususi olarak satılık sigara imal ettiğini görmekle, "Türkiye Büyük Millet Meclisi şahsi imtiyazlardan nefret ve halkçılık ile iftihar ettiğini ve bu zihniyeti yaşamak en mühim gayeleri sırasında bulunduğunu her gün ilan ve harekâtıyla da ispat eylediği halde, Reji İdaresi bu görüşün tersine sattırdığı sigara paketlerinin üzerine "Büyük Millet Meclisi değerli üyelerine mahsustur" gibi marka koyuyor. Şaşkınlık hali görülen bu hatanın ve ne maksatla yapıldığının iç yüzünün araştırılması Maliye Vekalet-i Celilesi'ne havale buyrulmasını teklif ederim" mealindeki bir takriri çok doğru sedaları ile karşılamış ve, "Bundan sonra şahsi imtiyazların memlekette yeri yoktur. Herhalde bunların karşısında isyan ettiğimizi herkes bir defa daha anlamalıdır" görüşü ile Maliye Vekaleti'ne bırakılmıştı. Nihayet o meclis ki İcra Vekilleri Heyeti seçiminde reisin aday göstermesi hakkında geçerli olan kanunu meclisin hâkimiyet sıfatını ortadan kaldırıyor nitelikte görerek uzun mücadelelerle nihayet düzeltilmiş idi.

Mustafa Kemal Paşa teklifini mecliste Heyet-i Umumiye karşısında serd ve nokta-i nazarının Meclis-i Âlî'ce uygun görülürse Başkumandanlığı kabule hazır olduğunu açıkladı. Meclis bu teklif karşısında irkilmedi değil; fakat büyük tehlikenin yaklaştığını görerek memleketi ve istikbali kurtarmak endişesiyle ve verdiği yetkiyi suiistimali halinde istediği anda kaldırabileceğini de düşünerek Paşa'nın teklifini kabul eyledi. 5 Ağustos [13]37'de[18] bir kanun ile Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa meclisin ısrarlı sevkiyle ve geniş yetkilerle donanmış olarak Türk ordularının başkumandanı olmuştu.

Birinci Büyük Millet Meclisi indinde vatan her şeyden üstün ve her şey vatan için idi. Bu karar, o asil düşüncenin mahsulüdür. Bu karar Türk ordularına zafer; Türk vatanına istiklâl; Türk Milleti'ne

18 Miladi 5 Ağustos 1921.

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk düşne sayfa.

kurtuluş ve istikbal vermiştir. Evet, Mustafa Kemal Paşa büyük bir zaferin müsebbibidir fakat şeref, kendi yetkilerinden de geçici olarak vazgeçerek onu bu vazife başına getiren Büyük Meclisi'ndir.

Muhalefetin memlekette huzuru ihlal eden faydasız bir gürültü olduğu zannında bulunanlara karşı gerçek bir Millet Meclisi'nin millete böyle istiklâl ve istikbal veren feyzine şaheser bir nümune gösterilmek lazımsa bu şahane karar en açık misaldir. Çünkü vatan kurtaran bu karar en temiz bir muhalefetin düşüncesinin eseri idi.

İtiraf mecburiyetindeyim ki Birinci Büyük Millet Meclisi'ni ondan evvelki bütün kanun yapan meclislerden ayıran genel özellikleri olarak azasının daha ziyade halkı temsil etmesinde, hususi olarak yüce kapsında temiz ve aynı zamanda kudretli karakterde bir muhalefeti bulundurmasında idi. Eğer bütün aza, "Düşman ve tehlike karşısındayız. Muhalefetten kaçınmak lazım, güvendiğimiz reisleri işlerinde serbest bulunduralım!" demiş olsalardı nihayet bugün hasretini çektiğimiz o saadet devir kurulamazdı!

Filhakika, Birinci Büyük Millet Meclisi daha toplanmasının ilk senesinde Birinci ve İkinci Grup namlarını taşıyan iki gruba ayrıldı. Bunlar mesleki menfaatlerin yahut siyasi program farklarının zorladığı tabii bir ayrılış olmaktan uzak, yalnız "vazife" hakkındaki hassasiyetin doğurduğu bir ayrılma idi. Çeşitli mesleklerden, çeşitli fikir ve irfan seviyelerine sahip fertlerden oluşan bu iki grubun her ikisi de "Müdafaa-i Hukuk" mensuplarının hatta kısmen bu teşkilatın başında bulunmuş aktif üyelerinden idiler. Onları vaktiyle birleştiren endişe halen bulunduğuna göre, bu ikiliği manasız bulan ve hatta birtakım ihtiraslara dayandığını iddia edenler görülüyordu. Tarihçi ve yazarların tarafsızlık sınırlarına kendi hissiyatlarını tecavüz ettirmeleri yüzünden bazı tarihî vakaları bilahere gerçek dışı bir çehre ile bize arz eylediğinden haberdar olmuştum. Hatıratımda bu hususta fazla açıklamalara lüzum görmem. Öteden beri hadiselerin içerisinde bilhassa bu ikinci gruptan birincisinin daima en ilerisinde bulunanlardan olduğum için yazılarım bir kıymet ifade eder sanırım.

Dünya Savaşı, kendilerine safdilâne çok güvenilen zevatın Türkiye'yi attığı bir felaket idi. Bu zevat hiç olmazsa harbin sevk ve idaresi ve bu esnada dahilî siyasette gösterdikleri hesapsızlıklarla sorgulanmaya değer. İktidar mevkiinde memleketi "zafer-i nihai" teranesiyle avutmuş; bu arada hakikati görür ve hisseder gibi olanları da şiddet siyasetiyle ürkütmüş ve susturmuştu. Memleket hazır olmadığı bir surette büyük felaketle göğüs göğüse geldiği zaman ise bu zevatı bavullarını almış, milleti ve memleketi elim ve kötü talihli bir kaderle yalnız bırakarak Avrupa'ya kaçmış bulduk. Bu iğrenç bencillikle aynı zamanda müsamahasız bir tahakkümün acı hatırasını taşıyan millet daha Erzurum Kongresi'nde, "Yeni ikbal arayanlara vasıta ve itaatçi olmayalım!" endişesini belirtmeye başlamıştı.

Sırtında resmî elbisesi, göğsündeHünkâr'ın yaver kordonları ile toplantı salonuna giden Mustafa Kemal Paşa'ya başkanlık mevkiindeki zatın, "Paşa! Burası bir millet müessesesidir. Buraya yalnız milletin bir ferdi, nihayet kongrenin azası sıfatıyla girilir. Sırtınızdaki üniformanızı, göğsünüzdeki kordonları çıkarmalıydınız! Buraya herkesten farklı bir kimlik ile girilemez!" diye uyarıda bulunması bu asil endişenin sevkiyle idi. Meclisin, "Kuvvet ve kudretini şahıslarda değil millette ve onun hakiki temsilcisi olan Millet Meclisi'nin manevi şahsında toplamak" hususundaki kuralı, kuru bir görüş olmaktan ziyade halen hüsran ve ıztırabı çekilen tarihten alınmış bir ders idi. Cümlesi kuralcı ve yüksek vatanperver olan meclis azalarından bir kısmı içinde bulunulan vaziyeti hiç dikkate almayarak bu prensiplerinin tamamen tatbikini istiyorlardı. Bunda bilhassa Reis Paşa hakkında, "Sınırsız ihtiras ve tatmin edilemez bir ikbalci" olduğuna dair öteden beri kulaktan kulağa gelen söylentilerin de hiç şüphesiz hususi bir tesiri vardı.

Edhem'in isyanı sıralarında idi. İkinci grup şeflerinden biri ile bu mevzu üzerinde görüşürken bana, "Sen Sivas'ta yapılan millî kongrede -hukuk ve kutsallarımızın bütün varlığımızla müdafaasına karar verilmişti. Mustafa Kemal Paşa bu karardan ilham alarak tüm kolordu kumandanlarına gayet mahrem ve yalnız(?) kişiye özel- kay-

dıyla 9/1/1336 tarihinde bir bildiri gönderdi. Bu bildiriye nazaran: Tüm kolordular kadrolarını tamamlayacak ve icabında İzmit ve Afyonkarahisar cephane depolarıyla Niğde Silah Deposu'na el koyulacak. İzmit- Adana; Bandırma- Balıkesir- Akhisar; Afyon- Alaşehir; Afyon- Nazilli demiryolu hatlarına tamamıyla hâkim olunacaktı. Hatta Yunanistan'ın Aydın vilayetine asker ihracı ihtimaline karşı bizim, 'Ordu sevk olunmak üzere toplanmamız' ve kıtaların her (...) harekât tarzı bile bildiriliyordu. O bildiriye göre Mustafa Kemal Paşa 'Anadolu Kumandanı' namıyla orduların başında bulunacaktı. Sonradan neden bu bildiri ihmal edildi, artık ondan hiç bahsedilmez oldu ve Mustafa Kemal Paşa orduyu ikinci derecede ellere bırakarak kendisi meclis reisliğini tercih etti? Kolorduları takviye edeceği yerde birtakım başıbozuklar reisliğindeki çete kuvvetlerinin adetlerini çoğalttı?" diye soru[lu]yordu. Kendisine, "Mustafa Kemal Paşa'nın meclis başkanlığında bulunması, icabında orduyu sevk ve idare etmesine mani mi? Kolordular kadrolarını tamamlayamamış ise buna o an için imkân görülememesinden olacaktır. Zamanı geldi. Şimdi o düzensiz kuvvetleri dağıtıyor. Nizami ordunun takviyesine çalışıyor. Siz başka ne sebep buluyorsunuz?" diye cevap vermiştim. Muhatabım, "Hayır İhsan Bey! Siz bu görünüşün arkasındaki hakikati görecek kadar kuvvetli fikirlere sahipsiniz. Duygularınız karşısında bana cevap veriyorsunuz. Hakikat şudur: Mustafa Kemal Paşa istikbal hakkında muzmeratına[19] meclis reisliğini daha uygun buldu. Kolordu kumandanları kendisini iyi bilir, yalnız vatanın selamet ve istihlâsı emrinde onunla beraber giderlerdi. Mesela Kâzım Karabekir Paşa'nın ve sairenin, onun şahsi emel ve ihtiraslarına körü körüne âlet olacaklarını kabule imkân var mıdır? Sivil kuvvetlerin başlarındaki başıbozuklar ise orta seviyede kendisinin mevki ve güç karşısında gözleri kamaşıp hakikati göremeyecek; körü körüne ona tâbi ve âlet olacak kimselerdi. Onun için o zaman orduyu ihmâl ve bu kuvvetleri takviye etmişti. Mustafa Kemal Paşa için ordunun başında kayıtsız şartsız kendisine tâbi zevat bulunmalı idi ki onun takviyesine çalışsın. Bugün ordu tamamıyla kendisinin emniyet

19 Örtülü, saklı, gizli, dışarı vurulmamış duygular.

ettiği ellerdedir. Artık birtakım çetelere lüzum kalmamış, ordunun kadrolarının tamamlanması ve takviyesi zorunlu olmuştur" diye karşılık vermişti. Mecliste muhalefetin ruhunu göstermesi itibarıyla bu hadise ne kadar açıktır. İşte zihniyet düşüncesine bu noktaları mebde kabul eden ve hadiseleri bu nazarla gören bir tarafın ve bu tatbiki bir icabı tatmin için ve muvakkaten olsun prensiplere boyun eğmeyi kabul etmez derecedeki bağlılığı, buna mukabil diğer tarafın bu prensiplerin içinde bulunulan zamana göre bir tatbik tarzı olacağı hakkındaki kanaati... Mecliste birinci ve ikinci grup namlarıyla şekillenen iki oluşumun bence hakiki vâlidi! Tüm parlamentolarda görüldüğü gibi daima muhalefetin karşı tarafta doğurduğu infial, çabuk hiddetlenme ve bu asabiyetle hissiyâtın abartma ve aşırılığa vardırılması haksız olarak muhalefetin samimiyetten şüphelenme hadiseleri muhalif grupta da çoğunluğun şahsi entrika takip ve bu maksatla hükûmete taraftarlık eden birtakım ikiyüzlüler oldukları hakkındaki hissî hükümleri vd. ara sıra Büyük Millet Meclisi'nde de tesadüf edilen hallerden olmuştu. Bununla birlikte bu ihtilaf Büyük Millet Meclisi için çok hayırlı ve feyizkâr olmuştur. İsabetinden hiç şüphe etmeyerek iddia olunabilir ki Büyük Meclis yüksek karakterinin gelişmesini bu ihtilafa borçludur. İçerisinde muhalefet bulunmayan yalnız bir vatan cemiyeti halindeki gelişmemiş meclisler hava cereyanlarından mahrum durgun sular gibi kendi kendine yosunlaşmaya, asıl saflığını kaybederek mutlaka fesada uğramaya mahkûm olurlar. O zaman tek bir oluşumun devlet nüfuz ve idaresinin ellerine bırakıldığı, kendi liderlerine karşı olan safiyâne ve devamlı itimadı yüzünden denetleme felce uğrar, memlekette kanunların tatbikatında gevşeklik başlar. Hatta suiistimaller meydan alır. Adaletin rencide edildiğini, hukuk ve hürriyetlerin sınırlandırıldığına şahit olunurdu.

Mustafa Kemal Paşa başkumandan olmuş, daha o akşamdan işin rengi değişmiş, merkezî hükûmette ve bütün vilayetlere çok canlı ve takdire şâyân bir faaliyet başlamıştı. Ertesi günü Antalya, Kastamonu, Samsun ve Sivas taraflarında birer İstiklâl Mahkemesi şekillendirildi ve harekete geçildi. Başkumandan Paşa kanun mahiyetinde verdiği kesin emirlerle bütün asker firarilerinin, izinlilerin

en kısa bir zamanda bulundukları yerlerde hükûmete sığınmalarına ve kıtalarına dönmelerine, keza kimin nezdinde harpte kullanılmaya yarayacak silah, cephane ve her çeşit askerî malzemeden var ise nihayet kırk sekiz saat zarfında mutlaka bulundukları mahallin mülki veya askerî hükûmetine teslim edeceklerini; aksi harekette bulunanların İstiklâl Mahkemelerine verileceğini ve bu çeşit kabahatlerin cezası, idam olduğu ilan ediliyor. Aynı zamanda halkın elinde, ticaret ve sanayihanelerde, ambar ve depolarda askerin giyecek ve yiyeceğine ait her çeşit kumaş ve mensucat, zahire, koyun, keçi, sığır ve saire ne varsa bunun yüzde kırkına el koyuyordu. Bu maksat için mebuslardan denetleme heyetleri teşkil edilmiş ve icap eden mıntıkalara gönderilmişti. Halk ve memurlar vaziyetin ciddiliğini, ihmal ve lâkayıtlığın bizzat kendileri için kötü sonuçlar getireceğini takdir etmişti.

Kayseri- Kırşehir- Ankara; Kastamonu- Çankırı- Ankara; Haymana- Ankara vd. yolları, hükûmete sığınan ve Ankara'ya sevk olunan alaylar halindeki askerden geçilmiyordu.

Doğu Cephesi'nden sevk edilmiş ve İnebolu'ya çıkarılmış olan her çeşit top ve cephane sandıklarının kağnı arabaları ile kafile halinde Ankara'ya bir gidişleri var idi ki, kocaları, nişanlıları cepheye gitmiş taze gelinler, analar çoğunun memedeki çocukları bir kundak ile arkalarına bağlanmış, ellerinde öğendire, önlerinde kağnıları, toprak içerisinde yalın ayak fakat ordunun zaferi, memleketin kurtulması duası dilinde İnebolu'dan beri durmadan dinlenmeden yaya yürüyorlar, cepheye cephane yetiştiriyorlardı. Bu ilahî manzara karşısında dehşete kapılmamak Türk'ün zulüm, ihanet ve istila karşısında isyan edecek ruhunun yüceliğinden korkuya düşmemek mümkün değildi. Ankara her ihtimale karşı tahliye ediliyor, aileler, halk Kırşehir ve Kayseri'ye gönderiliyor; fakat vazifesinin idrakinde, ferdî ve şahsi her bir tehlikeye kıymet vermeyen vatanperver ve cidden ideal sahibi olan Büyük Millet Meclisi, cepheden gelen Yunan toplarının gürültüleri, Yunan tayyarelerinin şehre attığı bombaların gürültüsü ve tehdidi altında ciddiyet, vakar ve sükunet ile toplantılarına devam ediyordu.

Sakarya Harbi geceli gündüzlü yirmi iki gün devam ediyor. Tarih harb[in] bu kadar sürdüğü bir meydan muharebesi kaydetmemişti. Yunanlılar umulmadık bir azim gösteriyorlar. Nafile! Türk cephesi demir bir kale! Hiç unutmam, kolordu kumandanlarından aynı zamanda mebus Yusuf İzzet Paşa telefon ile başkumandanlığa soruyor, "Paşam, icap ederse geri çekilme istikametim neresi?" Aldığı cevap, "Mezarımız, bulunduğumuz yerdir!" gafil düşman, harekât sahasını çok genişletiyor, taarruz cephesini Köprüköyü'ne kadar uzatıyor. Mustafa Kemal bu hatayı bırakır mı? Beylik Köprü üzerine bir karşı taarruz yapıyor. Yunan ordusu alelacele çekilmese geri çekilme hattı kesilecek. Düşman geri çekiliyor. Sakarya Zaferi [bu şekilde] kazanılmıştır. Elde yeterli miktarda nakil vasıtası yok ki, mağlup düşman takip edilsin. Hafif bir kuvvet, geri çekilen düşmanın peşinde teması muhafaza ediyor.

Türk, varını yoğunu vermiş, canını dişine takmış, Sakarya önünde hayat memat mücadelesinde. Biri "Katil İlyas" namında Çerkes, diğeri, "Dişi Kilitli" unvanında Kürt iki başıbozuk eşkıya başlarına topladıkları kendileri gibi haydutlarla İstanbul Hükûmeti ve Halife hesabına Kırşehir- Kayseri yolunu tehdit ediyor ve pek kızgın oldukları mahkememize bir sürü küfürleri ve tehditleri içeren mektuplar gönderiyorlar. İngilizler durur mu? İstanbul Hükûmeti yardımıyla Sivas yönünde Kürt "Koçgiri" Aşireti'ni ayaklandırmışlardı.

Sakarya yönünde Polatlı istikametinde patlayan Türk topları yalnız Yunan ordularını mağlup etmemiştir. Hasım devletler cephesi de o topların korku ve dehşet salan gürültüleri önünde parçalandı. Fransızlar Yunan'dan sonra sıranın kendilerine geldiğini pekâlâ biliyorlardı. (Fransa Dünya Savaşı'ndan son derecede yorulmuş, Fransız milleti artık olur olmaz yere kan dökmek istemiyordu; işçi ve komünist muhalefetleri ve millî buhran dolayısıyla da üzerimize asker sevk etmek o kadar kolay olmayacaktı. Zaten Kilikya'daki kuvvetleri ne idi? Bilhassa Cebel-i Bereket Mebusu bulunduğum için vaziyeti iyi biliyordum. Birtakım Ermeni, müstemleke askeri karışık olmak üzere: Adana'da 1170; Toprakkale- Islahiye Demiryolu Hattı

üzerinde 270; Osmaniye- Adana Hattı üzerinde 200; Kat(ı)ma'da[20] 300; Kilis'te 600; Ayntab'da 120; Maraş'ta 1200 kişi). Ankara'ya bir heyet gönderdiler. Adana ve havalisi, Maraş, Ayntab vd. bize teslim edilmek şartıyla kendileriyle bir anlaşma yapıldı. "Ankara İtilâfnamesi" ismi verilen bu anlaşma üzerine İstanbul Hükûmeti'ne "Sevr"i imzalatan düşmanlardan biri artık saftan çıkmış; Türkiye'nin idamı demek olan "Sevr" Antlaşması bilfiil bitirilmişti.

İNÖNÜ, ALİ İHSAN SABİS PAŞA'YI İSTİKLÂL MAHKEMESİ'NE ŞİKÂYET EDİYOR

Tabii, "Birinci Ankara İstiklâl Mahkemesi" hâlen faaliyette idi. Beraberimizde bir müfreze mevkileri ile dolaşıyorduk. Tekrar eden asker firarilerinden daha ziyade evvelce kötülük ve cinayet ile mahkûmiyeti olan şerir kimseleri geçit merkezlerinde, köprü başlarında asıyor; Başkumandanlık emirlerinin icrasında yolsuzluk ve gevşeklik gösterilmemesine dikkat ediyoruz. Köylerdeki askerî hastaneleri teftiş ediyor, yaralıların hallerini inceleniyor, şikâyetlerini dinliyor haklı bulduğumuz şikâyetlerde, -kim olursa olsun- mesullerini cezalandırıyorduk. Haymana köylerinde ahaliye fuzuli olarak binek hayvanını ve müfrezesi efradının iâşelerini taşıtan ve bunun için de halktan bazı kimseleri sıkıştıran bir jandarma yüzbaşısının hemen muhakemesini yaparak tard ve hapis cezasına; keza Keskin'de yaralıların iskân, giyecek, iâşe ve tedavileri için mevcut imkândan istifade etmeyi bilen bir askerî baş doktorun orada rütbesinin kaldırılması cezasına mahkûm etmiştik.

Vaziyetin icabı genel manzarasıyla şiddet göstermek; fakat bu şiddeti gösterirken de daima maksadı göz önünde tutmak ve bilhassa adaletten sapmamak lazımdı. Şiddetle adaleti birleştirmek güç ve fakat zorunlu idi. İcap ettikçe adaletin icabına daha ziyade kıymet veriyor, şiddeti hafifletiyorduk.

Bir inkılâp yapıyorduk. Payidar bir millî devlet kurmak azmindeydik. İnkılâplar yalnız kuvvetle olmaktan daha ziyade vicdanlar

20 Haritada yeri ve bugünkü ismi tespit edilemedi.

üzerinde yaptığı, bıraktığı hayırlı, büyüleyici tesirlerle ayakta kalırlar. Vicdanlara nüfuz etmenin en emin yolu ise ancak adalet idi.

Batı'da ve Doğu'da, tarihin çeşitli devirleri içinde gömülü inkılâp olayları ve onların başarı sebeplerini araştırmış bulunmak lazımdı. Batı'da Fransa, Doğu'da Büyük İslâm İnkılabı'nı bu mecburiyetle incelemiştim. Fransa İnkılabı'nın az zaman sonra Napolyon tarafından söndürülmesini "Robespiyer"[21] ve emsâlinin vatandaşlarını ve hatta arkadaşlarını yalnız isimlerinin bildirilmesini giyotine gönderilmelerine kâfi gören adaletsiz şiddetlerinde; İslâm İnkılabı'nın genişlemesin de [Hz.] Ömer'in adaletçiliğinde bulmuştum. Fransa Büyük İnkılabı bekasını tedhişte arıyordu. Kendisine muhalif ve karşı geldiğini bildiklerini hatta şüphelendiklerini derhal "giyotin"e göndermek o inkılabın bir ezici güç olmasının eseri, vehimli, vesveseli olmak, hatta dün güvenilenlerden bugün şüphelenmek, o inkılabın belli başlı bir vasfı; imhası istenilenleri uydurma, asılsız delillerle, hissiyata hitap eden yanlış bilgilerle düzenbazlıklarla isnat ve iftirada bulunarak mahkûm ettirmek o inkılâp liderleri için bir üstünlük olmuştu. Reisi Robespiyer, Danton ve arkadaşlarını kesin bir delile dayanmayan yalnız şüphe ve vesvese mahsulü boş ithamlarla sırf şahsiyetleri vehimlerini tahrik ettiği için idam ettiriyordu. Bu şiddet, bu zulüm halka telkih ettiği[22] ikrâh ile Fransa'da Napolyon saltanatına müsait bir zemin hazırlamış oldu.

[Hz.] Ömer, kendi makamına göz diken, her fırsat düştükçe -velev gıyaben olsun- [Hz.] Ömer'i aşağılamaktan âdeta zevk alan muhaliflerine; kendileri hayatta iken [Hz.] Ebubekir'in ve [Hz.] Ömer'in reisliğine tahammül edemeyen "Müellefetü'l-kulûb"[23] mensuplarına böyle yapmamıştı. Bu grup ki, tâ [Hz.] Ebubekir zamanından beri yer yer toplantı yaparlar, ümmetin liderini mevkiinden düşürmek için planlar, tertipler hazırlarlardı. Bu grup ki azasından

21 Maximilien Marie Isidore de Robespierre (1758-1794), Fransız Devrimi'nin liderlerinden hukukçu, siyaset adamı olup jakoben siyaset anlayışının bedelini kafasını giyotine kaptırarak ödedi.

22 Aşıladığı, döllediği.

23 "Kalpleri ısındırılmaya çalışılanlar" zümresi.

olan, "Ömer ibnü'l-As" reisi [Hz.] Ömer tarafından yapılan bir davete, "Allah'ın işlerine bakınız! İslâmiyet'ten evvel benim babam ipekli ve sırmalı elbiseler giyer; senin baban 'Hattâb' sırtında odun taşırdı. Bugün ise Hattâb'ın oğlu benim biat ettiğim oldu" diyordu. Adil ve gayelerine sadık inkılâpçı [Hz.] Ömer Emevilerin[24] buna benzer bütün iddialarını, davalarını zekâsı ile fazla adaleti ortadan kaldırdı; fakat onlara zulmetmeyi, onları imha eylemeyi, ortadan kaldırmayı hiçbir zaman düşünmedi. Hayalinden bile geçirmedi. Çünkü "haşyetullah"[25] tamamıyla ruhunu, kalbini istila etmişti.

Mahkememiz, doğrudan doğruya reislerin ihaneti ile değil; belki kandırılanların telkinlerine kapılmış veya onlara âlet olmuş kimselerle karşı karşıya bulunuyordu. Ferid Paşa ve yoldaşlarını ancak gıyaben mahkûm etmiştik.

Sakarya Harbi'nde alınan esirler içerisinde İzmir'den, Manisa'dan bilhassa Beyoğlu ve Tatavla[26] yönlerinde Yunan davasını kendi davası addederek, devlete ihanet ve isyan etmiş, bağlı oldukları aleyhine silah çekmiş bir hayli yerli Rumlar vardı. Bunlar Türk köylerini yakmış, Türk kız ve kadınlarını kirletmekte Yunanlılardan çok daha ileri, daha taşkın idiler. Bunlar kafile kafile mahkememize veriliyor idiler. Kendilerinin Yunanlılar tarafından zorla muharebeye sevk edildiklerini ifade ediyorlardı. İhanette suç üstü yakalanmış olmalarına rağmen, verilecek cezanın tayininde lehlerine değişik sebepler olur diye onu bile araştırıyorduk.

İstanbul'dan ticaret için Anadolu'ya geçtiğini ifade eden İstanbullu bir Rum'un böyle bir zamanda Anadolu'ya geçmesi dikkat çekici görülerek, "İnebolu"da zabıta tarafından tutuklanmış ve şüpheli olarak mahkememize gönderilmişti; adalete, fazilete sarsılmaz bir iman beslenilmeseydi, sırf hissiyata tâbi kalınsaydı bu Rum'u ithama sebep olabilecek delilleri toplatıvermek işten bile değildi! Bu öyle

24 Önce "Haşimîlerin" yazılıp üzeri çizilmiş, halbuki Emevi Saltanatı Muaviye ile başlaması ve Hz. Ömer'den sonra gelmesi itibarıyla Haşimîler demek daha doğru olurdu.

25 Allah korkusu.

26 Bugünkü Kurtuluş semti.

bir zaman idi ki, Anadolu Yunan Ordusu ve onlara rehberlik eden yerli Rumların ihanetleri yüzünden ateş ve kan içerisinde; Türk'ün ırzı, namusu, hissiyatı, malı affedilmez bir alçaklığın taarruz ve tecavüzü önünde kalmış... Genç kızlarımız başlarına örtülerini çekmiş, utancından kimsenin yüzlerine bakamıyor, gözleri kan ve yaş dolmuş ağlıyordu! İhtiyar ana ve babalar kudretsizliğin verdiği acz içerisinde gözyaşları dökerek iffeti ayaklar altına alınmış, torununun, ateş ve göl haline getirilen köyünün haline bakıyor; elinden zor ile ve döve döve alınarak İzmir rıhtımlarında Yunanistan'a sevk olunmak üzere gemilere doldurulan sığır, koyun ve sairesini düşünüyor; ellerini semalara kaldırmış, Allah'ına "intikam!" diye aralıksız yalvarıyordu. Mahkememiz, hissiyatın akıllıca galip gelmesinin yaratılış gereği ve beşeriyetten olduğu böyle bir zamanda casuslukla şüphelenilen bir Rum'u muhakeme ediyordu. Böyle bir zamanda bir hâkim alelade insanlığının üstüne çıkmalı idi. "Adalet" icap ettiği için değil, mahzâ adalet olduğu için söylemelidir. Hakiki insan, vicdanlı, faziletli olmanın icabı budur. -Her şeyden evvel zulme isyan etmiş bir milletin özelikle hâkimlerinin temyizi ve istinafı olmayan olağanüstü mahkemesi nasıl hissiyata uyar da adaleti ihmal edebilir?- dedik. Hissiyattan soyutlandık. Şüphelinin mahkûmiyetine kanunen yeterli ve vicdanen tamamıyla inandıran delil bulunamadı; beraat kararı verdik.

Ankara kazalarından "Sülü" namında hayatı eşkıyalık ve yol kesicilik ile geçmiş bir eski başıbozuk, gönüllü olarak cepheye gitmiş ve düşman karşısından firar etmişti. Mahkememize teslim edildi. Sülü, köyünden ayrılırken heybesine yedi bin lira koymuş, bu para ile beraatını elde edeceği zannına düşmüştü. Bir mebusun da şefaatine rağmen Sülü, mahkememizin ittifak ederek verdiği kararla kendisini bekleyen akıbetten kurtulamamıştı. Kezâ "Kozmidi" namında Ankara'da değirmenleri, fabrikası, büyük arazisi olan bir Rum zengini "Yunanlılara yardım toplamak" suçuyla mahkememize verilmişti. Şefaatçileri bu yardımın sadece insani bir duygu ile yapıldığını ve tahliyesi halinde bizzat benim göstereceğim bir hayırlı emir(!) kayıtsız şartsız verilmek üzere on bin liranın hazır olduğunu söylüyordu. Aracılar, yalvarışlar fayda sağlamadı. Türkiye

ateşler içinde yanarken zalimler lehine yardımı insani duygulara sığdıramamıştık. Kozmo tahliye edilmedi.

Komünist akidesinde gizli bir cemiyet teşkilinden dolayı Karahisar Mebusu Mehmed Şükrü, Bursa Mebusu Şeyh Servet ve Tokat Mebusu Nazım Beyler Büyük Millet Meclisi tarafından mahkememize verilmişti. Hadiseyi meclise aksettiren bu defa meclis reisi idi. Halbuki Mustafa Kemal Paşa vaktiyle bizzat böyle bir oluşumu uygun görmüştü. Bizzat Mustafa Kemal Paşa'yı görmüş, böyle bir oluşuma ne lüzum olduğunu sormuştum. Paşa, bana o zaman, "Doğu hududumuz ötesinde bu fikir canavar halinde. Batı ve güney hudutlarımızda kan döküyoruz. Bu cereyan memlekete ayak takımından girerse tahripkâr olur. Giriş baştan bizim tarafımızdan olmalıdır ki onu el altında tutabilelim. O zaman lüzumu halinde kaldırılması da mümkün olur" demişti. Şimdi neden bunlar mahkemeye veriliyor? Bu teşkilata girmiş bulunanlar bu üç kişiyle mi sınırlı?

Mustafa Kemal Paşa'ya soruldu. İçlerinde Heyet-i Vekile azalarından, mebuslardan vd. birçok zevat bulunan vaktiyle Reis Paşa'nın uygun görmesi ve müsaadesi ile kurulan bu cemiyet dahilinde bazılarının bu kuruluşu perde kabul ederek, Moskova Büyük Komünist Teşkilatı'yla gizli görüşmeye girdiği hissedilmiş, bunun üzerine bu teşkilatın feshi uygun görülüp ve emir edilmiş. Buna rağmen bu üç mebus, teşkilatı devam ettirme ve gizli olarak dışarı ile olan bağlantı ve münasebetleri muhafaza etmişler imiş. "Kanun ile idare olunan bir memlekette cemiyetler emir ile teşkil ve feshedilmez. Teşkili suç sayılmayan bir teşekkülün varlığının devamı da suç olamaz. Ecnebi bir kuruluş ile gizli münasebetin devam etmesini inceleyelim" dedik, soruşturmaya girmeyiverdik. Bunlardan Şeyh Servet ve Mehmed Şükrü Beylerin Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen "fesh" uyarısına kulak vermeyerek sonuna kadar bu cemiyeti devam ettirdikleri görülmüş ve fakat işaret edilenlerinin Moskova Komünist Partisi'yle tesis ve münasebetlerin devamı hususundaki girişim ve faaliyetine ilmen, fiilen başarı ve katılımları anlaşılamamıştı. Yalnız Tokat Mebusu Nazım Bey'in bu fiili gerçekleşmişti. Şeyh Servet ve Mehmed Şükrü Beylerin beraatlarına Tokat Mebusu

Nazım Bey'in ağır hapis cezasıyla mahkûmiyetine karar verdik. Reis Paşa, "Kararınız adilâne oldu. Mehmed Şükrü ve Şeyh Servet Beyler bana başvurmuşlar; Rusya ile münasebetin oluşundan kesinlikle haberdar olmadıklarını yemin ile temin eylemişlerdi. O zaman size söylemeye lüzum görmemiştim" demişti. Afyonkarahisar Mebusu Mehmed Şükrü Bey, Birinci Gruba muhalefeti yalnız muhalefet olsun diye yapan, taşkın hatta haddini aşan bir arkadaş idi. Ve nihayete kadar öyle kaldı. Hakkında soruşturma yapılırken ve adaleti tatbik ederken vicdanımızı grupçuluk hissiyatından yüce ve temiz tutmuştuk. Milletin yalnız meşru yolda kullanmak üzere mahkememize verdiği gücü siyasi muhaliflerimize karşı hırsın tatmini için vasıta yapacak derece adileşemezdik.

İttihat ve Terakki'nin can düşmanı olarak tanınmış, Nazım Paşa devrinin merkez kumandanı olan Miralay Saffet Bey Anadolu'ya geçiyor. Zabıta bu zatı, hakkındaki fena ve müsait olmayan genel görüşlere ek olarak kendisinin son Ferid Paşa Hükûmeti zamanında bir müddet merkez kumandanlığı yaptığını düşünerek, büyük bir sû-i zan ile mahkememize veriyor. Çok kimseler bu adamın mutlaka asılacağı düşüncesinde idiler. Gazeteci bir mebus arkadaş bana (Yunus Nâdi Bey), "Merkez Kumandanı Saffet'i nihayet eline geçirdin. Ne zaman asacaksın?" diye soruyor. "Muhakemesinde bir şey çıkmıyor" cevabını veriyorum. Yunus Nâdi Bey tekrar ediyor, "Saffet için suç aranır mı? Memleket selameti için onun vücudunu ortadan kaldırmak, adama bir vazifedir." Hissiyata, bu gibi telkinlere kendini kaptırmaktan yüksek olan başkanlığında bulunduğum mahkeme Anadolu'ya bizimle beraber çalışmak fikriyle samimi ve iyi niyetle geçtiğine inandığı Saffet Bey'i beraat ve tahliye ettiriyor. Mahkeme kendisini nasıl asabilirdi ki? Gerçi Ferid Paşa'nın uygun görmesiyle İstanbul Merkez Kumandanlığı'na geçmiş fakat kısa bir zaman sonra gidilen bu yolun vehametini ve memlekete getireceği felaketi takdir ederek vazifesinden istifa ve Erzincan'dan arkadaşı bulunan Sinop mutasarrıfına yazılı olarak müracaat ederek Anadolu'ya geçmek ve orada çalışmak istediğini ve kendisine

müsaade edilmesini rica etmiş, ancak Sinop mutasarrıfı tarafından gösterilen muvafakat üzerine Anadolu'ya geçmişti.

Ben İttihatçı idim. İtiraf ederim ki Türk'ün ruh ve tarihinden doğan İttihat ve Terakki'ye söylenen her yersiz ve haksız husumet beni etkilerdi. Saffet Bey İttihat ve Terakki'nin değil de şahsen benim can düşmanım bulunsa idi, öfkeme ve hissiyatıma uyarak onun idam kararına ben bir insan olmak haysiyetiyle nasıl imza koyabilirdim? İslâm İnkılabı'nda ilk adlî teşkilatı yapan Hz. Ömer hâkimlere, "Kurallara uygun olunsun" sürekli şöyle talimat veriyordu, "Herkes senin adaletinin huzurunda eşit olsun. Zayıflar adaletinden ümitsiz olmasın. Güçlüler senden tarafgirlik ummasın!"

Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, Cephe Kumandanı İsmet Paşa'nın şikâyet ve jurnali üzerine Ordu Kumandanlığı'ndan çıkarılmış; yerine Merkez Ordusu Kumandanı Nureddin Paşa tayin edilerek Ali İhsan Paşa, "Düşman karşısında ordusunu ve cephe ve dolayısıyla Ankara aleyhine hazırlamak" töhmetiyle hakkında takibat yapılmak üzere mahkememize verilmişti. Mesele çok mühim; mevzubahis olan fiil bir ihanet idi. Mahkememiz cephe karargâhına gitmek, İsmet Paşa'yı dinlemek, mevcut delilleri yerinde inceleme kararını verdi. Otomobillerle Akşehir'e gittik. İsmet Paşa, malum olan güler yüzlülüğüyle bizi olağanüstü samimi olarak karşıladı. Ve Ali İhsan Paşa hakkındaki ithamına delil gösterdiği iki karargâh arasındaki haberleşmeleri getirtti. Ali İhsan Paşa'nın cepheden aldığı emirleri ne suretle kabul ettiğini ve cepheye yazdığı yazılarda ne maksat takip ettiğini İsmet Paşa'nın öyle bir açıklaması vardı ki, bunu dinleyip de tasavvurlarına ve sözlerindeki ikna kuvvetine derinden hayran olmamak mümkün değildi. İnsan kendilerini dinlerken yürütülen muhakemeler, kıyaslar, deliller getirme yoluyla hakikaten büyük bir ihanet karşısında bulunulduğu hissine kapılıp fakat kendisini söz ve mantık oyunu tesirlerinden kurtarıp da hakikati çıplak olarak görmeye çalıştığı zaman ortada Ali İhsan Paşa'nın bazı dikkatsizliğinden başka bir şey bulamıyordu. Hakikaten ifade hâkim ve açık, mantık kuvvetli, hayal gücü, telkin tarzı çok sanatlı ve büyüleyici idi. İsmet Paşa telkinde başarılı olmak için gururu-

muzu da okşamayı unutmuyor, aynen, "Yoktan bir ordu vücuda getirelim, imkânsızlıklar içerisinde onu silahlandırıp ve donatalım, yetiştirtelim; Paşam Malta'dan teşrif etsin. Binbir fedakârlıkla, mahrumiyetler içerisinde oluşturduğumuz bu orduyu (Buyurun Paşam!) diye eline teslim edelim; sonra talih, okunu aleyhimize hazırlasın. Bu olur mu İhsan! Biz buna müsamaha edecek kadar gafil olabilir miyiz İhsan?" diyordu.

Hadiseyi doğuran sebepler ve meselenin iç yüzü şu idi: Esasen mektepten mezuniyet itibarı ile ileride bulunan Ali İhsan Paşa, Dünya Savaşı'nda bilfiil ve müstakil olarak bir orduya kumanda etmiş ve dar, sıkıntılı durumlarda o orduyu mükemmelen ve başarıyla sevk ve idare ile akranları arasında belli etmiş ve bu başarısı karşısında daha Dünya Savaşı'nda general olmuş bir kumandan idi. Bundan başka da o, Dünya Savaşı'nda en yüksek vazife olarak bir ordu erkân-ı harbiye riyasetinde bulunabilmiş; bilfiil ordudan küçük kıtalar kumanda ettiği zamanlarda da daima her nedense talihin müsaadesizlikleriyle karşılaşmış olan İsmet Paşa'yı her zaman solu gerisinde görmeye alışmıştı. Ali İhsan Paşa mütarekede sadece haklı şöhretinin ve işgal ettiği ordu kumandanlık mevkiinin belası olarak İngilizler tarafından Malta'ya götürüldüğü için Anadolu harekâtının başına katılamamıştı.

Doğuda Kâzım Karabekir Paşa birtakım İngilizleri ve bu arada İngiliz Hariciye Vekili'nin biraderi "Sir Robinson"u esir edip tutuklamıştı. Ve sonradan İngilizler bunların tahliyesini istemiş biz de karşılığında Malta'ya sürülen vatanperverlerin iadelerini talep eylemiştik. Nihayet bu mübadele olmuş ve bu arada Ali İhsan Paşa da hürriyetine kavuşarak Anadolu'ya gelmişti. Fakat zaman ve hadiselerin zorlamasıyla solu gerisinde görmeye alıştığı bir alt rütbeliyi sağa ve ileriye geçmiş görünce, üzüntüye ve kırgınlığa kapılmaktan insanlık icabı kendini alı koyamamıştı. Hâlihazır rütbe vaziyetlerine göre her ikisi tugay, Ali İhsan Paşa daha kıdemli olduğundan İsmet Paşa'nın alt rütbelisinde bir mevkide bulunmayı doğru bulmaya-

bilirdi. İşte cepheye karşı ara sıra gerçekleşen mübâlâtsızlıkların[27] rûhi sebebi [budur]. Bu mübâlâtsızlıklar iddia olunduğu gibi gizli ve, "Cepheye karşı orduyu hazırlamak" gibi ihanet sayılabilecek bir fikirden çok uzak; ancak cephe kumandanının şahsına karşı güvensizlik ve hürmetsizlik ortaya çıkaran hareketler idi.

Ali İhsan Paşa'nın kendisine göre kıdemini ve ordu içerisinde yayılan meslekî ehliyetinin yüksekliğini bildiği içindir ki İsmet Paşa onun her muamelesini yanlış anlamaya yatkın bir zihniyetle karşılamış oluyordu.

Mahkememiz bu hakikate ulaşmış, içeriği itibarıyla bu davayı kendi ilmî yetkisi ve meslekî sınırların dışında bularak, hükümde bir hataya düşmemek ve dışarıda, "Şunun bunun emeline âlet oldu" tarzında mahkememiz aleyhine bir görüş uyandırmamak için dava evrakını, "Yüksek Kumanda sıfat-ı aliyyesi'e ait olan bu dava, mahkememizin daire-i vukufve ilmi haricindedir. Ordu kumandanlarından oluşan bir askerî Dîvân-ı Harb-i Âlî tarafından bu davanın görülüp ve neticesi daha uygun ve adaletin gereği olacaktır." görüşüyle red ve iade eylemişti. Zaten mahkememiz başka türlü de hareket edemezdi. Adalet esasları ve gerekleri görülecek davanın dayanak noktalarına tamamen vukuf olduğuna göre bir ordu kumandanı ile cephe ve bütün karargâhlar arasında ortaya çıkan ve mesleğin esasıyla ilgisi olan bir davayı biz nasıl üstümüze alırdık? Mahkemenin reisi ben; benim de ilmim ve askerliğe ait meslekî bilgim ancak bir alay kumandanının tümen karşısındaki vazife ve mesuliyetini kavramaya yeterdi.

Biz dört taraftan zulme uğramış, çiğnenmiş bir vatanı, haklarına, hürriyetlerine, ırz ve namusuna tecavüz edilmiş Türk Milleti'ni bu ihanet ve tecavüzden kurtarmak için ortaya atılmış ve yalnız bu maksadın temini endişesiyle böyle bir mahkemenin azalığını, reisliğini kabul etmiştik. Güç ve makam ihtiraslarının doğurduğu bir çeşit "sidik dövüşlerini" halletmeye ve herhangi bir tarafın hırs ve intikamının tatminine vasıta olmaya değil.

27 Duymazlıktan gelme.

Hayra hizmet eden fiillerimizden içimizde bir haz duyarız; netice veren hareketlerimizden bir ıztırap ve pişmanlık. Fiillerimiz neticesinde bize bu haz veya ıztırabı duyuran melekeye "vicdan" diyoruz. Ahlak kanunu insandan, efaline[28] hâkim olan iradesini vicdanının emrine münkad[29] bulundurmayı ister. Vazife, ahlak kanunlarının bu isteğine tâbi olmaktan başka bir şey değildir. Vazifeyi yalnız vazifedir diye yapmak, onu yerine getirirken manen, maddeten başka ve şahsi düşüncelere iltifat etmemek; "fazilet" de bundan başka bir şey olabilir mi?

MECLİSTE BİRİNCİ VE İKİNCİ GRUP TARTIŞMALARI, ALINAN KARARLAR

Ankara İstiklâl Mahkemesi -ahlak, vazife ve fazilet duygularına yabancı ellerde neler yapmaya muktedir olunabileceğini kestirmek güç olmayan- senelerce devam eden bu faaliyetinde her zaman vicdanının sesini dinlemiş, vazifesini bilmiş, vazifesini yerine getirirken de daima fazilet sınırı içerisinde kalmış bir inkılâp kurumu idi. O, memleketin dört tarafından ihanet ve tecavüze maruz kaldığı, içerden de ihtilâl ve isyan ateşleriyle yer yer yandığı bir zamanda ihanete, casusluğa, vazifeye sadakatsizliğe yani şerre saldırmış, onu adamakıllı hırpalamış, durdurmuş, daima da hayra tam bir kuvve-i müeyyide[30] olmuştur.

Casuslar, İstanbul Hükûmeti tarafından memleketin birliğini bozmak üzere gönderilen propagandacılar daha İnebolu veya Antalya'ya ayak basar basmaz, İstiklâl Mahkemesi'nin tasfiye ettiği temiz hava içerisinde sersemliyorlar; korku ve endişe içerisinde, "Zorla gönderildiklerini söyleyerek" getirildiklerinden hükûmete kendilerini teslime mecbur kalıyorlardı (Böylelerinin adedi pek çoktur). Samsun İstiklâl Mahkemesi ise, o civardaki Pontusçuluğu -ki Dünya Savaşı'nda esası kurulmuş, millî hareket esnasında İngilizlerin tahrikiyle bizim için olağanüstü tehditkâr bir vaziyet almış;

28 Yapıp etme.
29 Boyun eğen, itaat eden.
30 Teyid eden, güçlendiren.

hain ve silahlı bir Rum oluşumu idi- bir daha dirilemeyecek şekilde söndürmüştü. Şurası dikkate değer idi: İstiklâl Mahkemeleri -ki olağanüstü yetkilere sahip idi salonundan içeri girenler, karşısında siyah matemî renkte bir kumaş ile örtülmüş yüksek bir kürsü; onun üstünde başlarında büyük, siyah birer kalpak, ortada reis olmak üzere ciddi ve sert bakışlı üç kişiden oluşan bir heyet görür; başını kaldırınca reisin başının üstünde duvara asılmış çerçeveli bir levhada kalın yazı ile yazılmış "İstiklâl Mahkemesi mücâhedesinde yalnız Allah'tan korkar" ibaresini okur; korku ve dehşet içerisinde kalırdı. Görülen dava ekseriyetle vatana ihanet, casusluğa ve cephe firarilerine ait olduğu için hükümler ağır olur. Ve bu hükümler istinaf, temyiz veya bir gûnâ istizana tâbi olmayarak, hemen infaz ediliyordu- o tarihte bütün vatan çevresinde emniyet ve güveni sağlamış, âdeta faaliyetinin sürmesi isteniyordu. Bunun sebepleri vardı: Bir kere İstiklâl Mahkemesi gördüğü davanın neticesini çabuk alıyordu. Öteden beri halkın şikâyet ettiği, "talîk-i muhâkemeler"[31] "git-geller" burada görülmezdi. Hakkın ortaya çıkmasında hizmetçi, esaslı incelemenin gerektirdiği ertelemeleri dikkate almayarak birtakım şeklî usulllere bağlanılmaz ve kırtasiyecilik denilen gecikmelere meydan verilmezdi. Bu gibi şeyler İstiklâl Mahkemelerinin tabiatında yoktu. Muhakeme birtakım usule tâbi şekillere göre değil, yalnız mahkeme konusunun ruhuna, derinliğine inme maksadıyla yapılıyordu. "Şüpheli kendisine, isnad edilen suç fiilini hakikaten yapmış mıdır? Yapmış ise ne gibi bir etken ve mecburiyetle o fiili işlemiştir" onu anlamak istiyor ve bu sualin cevabını insanı daima hatadan koruyan vicdanımızdan bekliyorduk.

Hükümlerimizin temyizi olmadığı için neticede birtakım şekillere bağlılık mecburiyetiyle yapılan talepler, tekrir-i muhakemeler[32] bizde görülmezdi. Yalnız hükümlerimizde bir hata ve adaletsizliğe yer bırakmamak için kararlarımızı başlangıçta ancak birlikte alıyor; azadan biri muhalif rey ve kararda bulunursa hüküm ve karar müzakeresi bir gün sonra bir daha tekrar ediliyordu. Ancak muhalif

31 Muhakemeyi askıya alma.

32 Muhakemenin iptali ve davanın yeniden görülmesi hadiseleri.

reyde bulunan aza ikinci müzakerede görüşünü çoğunluğa kabul ettiremez, kendisi de önceki reyinde ısrar ederse; hükmün gerçekleşmesi çaresiz çoğunlukla olurdu.

Bir de mahkememiz suçun ispatı halinde her türlü cezayî tedbirleri almaya yetkili olduğundan cezanın belirlenmesinde suçun tür ve içeriği ile birlikte suçu işleyenin ihtisasât-ı vicdaniyesinin[33] ve teessürünün derecesini dikkate alıyor, ceza ile halinin ıslahını imkânsız gördüğümüz zaman mahzâ emsalini korkutmak için teşhir cezası uyguluyorduk. Osmancık Asker Alma Şubesi Reisi asker alma işlerine fesat karıştırmış; bazı kimseleri askere göndermemekle halktan binlerce aşırmıştı. Kendisini içki müptelası ve eğlence düşkün biri olarak bulmuştuk. Ceza ile ıslahı imkânsız idi. Rütbesinin kaldırılması, askerlikten kovulma ve ağır hapis ile beraber halka teşhir cezasına mahkûm ettik. Binbaşı bey askerlikten kovulduktan sonra işlediği hırsızlık suçunu ve mahkûm olduğu cezayı ilan eden bir levha boynuna takılı olduğu halde, süngülü jandarma nezaretinde şehir sokaklarında gezdirilerek; halka teşhir ve bu cezalandırmanın türü ve tarzı tüm asker alım daire ve şubelerine rapor edilmişti. Dünya Savaşı esnasında epey çığırından çıkmış olduğu genellikle söylenilen asker alım işlemleri bir anda düzene girmiş; himâye, rüşvet alımı gibi yanlış hadiselerin hemen tamamıyla önü alınmıştı.

Meclis yeni açıldığı zamanlarda aza tabii birbirlerini tanıyamıyorlar; bir diğerinin kifayet, istidat ve seciyelerini yeterli derecede, doğru olarak bilemiyorlardı. Hâlbuki Teşkilat-ı Esasiye'ye göre icra vekillerini tek tek kendi içinden seçime mecbur idi. Şu zaruret karşısında meclis başkanlığı aday göstermek suretiyle İcra Vekilleri Heyeti seçiminde rehberliği kabul ve bu husus kanun ile de teyit edilmişti. Mevcut azanın bir kısmı doğrudan doğruya millete reis tarafından tavsiye olunmuş; diğerlerinin seçiminde de seçildikleri daireleriyle merkezdeki seçim komitesi arasında onların iktidar, ihtisas ve kabiliyetleri hakkında hayli muhaberât geçmiş olacağı için meclis reisinin her aza hakkında bir fikri olacaktı. Bir müddet

33 Vicdani hissiyât.

sonra bu kanun İkinci Grup tarafından meclisin hâkimiyetine, hak ve yetkisine ters gibi düşünülmeye başlandı. Bu konuda, aday gösterilme usulünün lağvedilmesi, mevcut kanunun kaldırılması için İkinci Grup tarafından açılan münakaşalar âdeta mücadele şeklinde aylarca devam etti. "Yürütmeyi ele almak ihtirası" tarzında yorumlamaya müsait olan İkinci Grup'un bu ısrarı karşı tarafta da şiddetli bir karşı koyma uyandırmıştı. Bir gün Nafia Vekaleti için seçim yapılacaktı. Yürürlükteki kanuna göre başkanlık on aday göstermişti (Tabii bu adaylar tamamen Birinci Grup'a mensup zevat idiler). Seçim işlemleri üç defa tekrar edildi. Üç defasında da adaylardan kimse üzerinde reyler toplanamadı. Müzakere alışıldığı gibi çok hararetli devam ediyordu. İkinci Grup'tan bir mebus, "İcra Vekilleri Heyeti seçiminde aday gösterilmesine dair olan kanun mucebince gösterilen adayların kuvvet ve seçilme kudretine sahip olmadıkları yapılan seçim neticesinde anlaşıldığından yeniden aday gösterilmesi lazım gelir. Acaba yeniden gösterilecek adaylar seçilebilecekler midir? Acaba hastalık burada mıdır? Yani bu zevat yalnız seçilme kudretine sahip olmadıklarından mı seçilemiyorlar? Meclis zaman zaman bunu reyiyle, eserleriyle ispat etti. Zaman gelmiştir ki çoğunluk seçimde oy vermekten kaçınmıştır. Bunlar, bütün bu belirtiler gösteriyor ki meclis hakkına, seçmek hususundaki yetkisine kendisi hâkim olmak istiyor. Seçim hakkına sahip olan meclis vesayet altına giremez. Aday gösterilmesi hakkındaki kanunun kaldırılması lazımdır" diyor. Bir diğeri, "Efendiler! Meclis-i Âlî işlerini yerine getirmede daima fazlasıyla serbesttir. İşleri kolaylaştırma adına adaylar kanununu dikkate almayarak, doğrudan doğruya seçimleri icra etmelidir. Meclis yalnız Allah ile vicdanının tesiri altındadır. Onu zorlayan ilahî kudrettir. Onun üstünde hiçbir tesir yoktur. Hiçbir şey bunu ortadan kaldırmaya yetkili değildir. Aday gösterilmesi suretiyle olan seçim şekli millî egemenlik ile ters düşmektedir. O zaman Millet Meclisi'nin hiçbir manası kalmaz. Heyet-i Celile'niz her kanunu yapabilir. Fakat meclisin hâkimiyet sıfatını yok edemezsiniz; bu imkânsızdır. İmkânsız üzerinde du-

rulmamalı" görüşünü ileri sürüyordu. Bu dava her vekil seçiminde tazelenir, uzun münakaşa ve mücadelelere sebep olurdu.

Ortada bir kanun vardı. O kanun mevcut bulundukça, seçim esnasında mücadele, münakaşaya mevzu çıkarmak manasız bir ihtilaf idi. Bizzat meclis her şeyden evvel koyduğu kanunlara kendisi uymaya mecburdu. Bu görüş üzerine ben de söz aldım ve, "Efendiler! Meclis-i Âlî'niz her şeyden ziyade ve her şeyden evvel ortaya koyduğu kanunların hükümlerine uymakla yükümlüdür. Elde bulunan kanun gereğince meclis reisi boş olan bir vekalete Heyet-i Celile'niz aranızdan aday gösterir. Heyet-i Celile'niz bu hakkı vaktiyle çıkardığınız bir kanun ile meclis başkanına vermişsiniz. Bendeniz Hüseyin Avni Bey'in,[34] "Gösterilen adaylar dışında rey vermeye yetkiliyiz" fikrini kanun mantığına uygun bulmam. Toplantı düzenimiz bizzat Heyet-i Celile'nizin kanunlara uymada asabiyet göstermesiyle mevcut olacaktır. Karahisar Mebusu Şükrü Bey, "Meclis-i Âlî'nin büyük çoğunluğu bugün bilfiil bu aday gösterilme kanununa muhalefet etmiş bulunuyor; kanun "Otomatik olarak kaldırılmıştır" demek istiyorlar. Bu görüş de iltifata değer değildir. Kanun gereğince meclis reisi tarafından on aday gösterilmiş. Kırk arkadaş çekimser kalmış. Bu kırk çekimser karşısında Meclis-i Âlî'nin çoğunluğu reylerini kullanmakta aday gösterilme kanununa hürmetlerini izhar etmişlerdir. Eğer meclis çoğunluğu bu kanuna aleyhtar bulunsaydı, neden doğrudan doğruya ve kanun yapar bir tarzda onu kaldırmayacaklardı? Mesele ve güçlükler, seçim usulü dairesinde üç defa tekrar edildiği halde neticelenemiyor; buradadır. Birtakım arkadaşlar da, "Mademki üçtür seçim neticelenemiyor, öyleyse seçimi göreceli çoğunluğa göre sonuçlandıralım" diyorlar. Ben bu fikre de taraftar değilim. Vekalet işerini üstlenecek bir arkadaşın seçimi, genel oyların temsil yeri olan meclisin hiç olmazsa mutlakçoğunluğun oylarına dayanması lazımdır. Göreceli çoğunluk ile seçim, ancak meclis kendisini oluşturan sayının çok azını temsil etmiş olur ki dikkate değerdir. Bendeniz bugün seçimin sonucunda

34 I. Meclis'te II. Grup Milletvekillerinden, Erzurum Milletvekili; Mustafa Kemal muhalifi olduğu için II. Meclis'te parlamento dışı kaldı.

fiilî bir çare olmak üzere ortaya şu fikri atıyorum ve diyorum ki, mutlak çoğunluğu bulmak için yapılan seçimlerde "üç defa"yı esas olarak kabul etmek hangi hukuki görüşe dayanılıyor? Mademki, birinci seçim bir netice vermedi; ikinci ve aynı sebepten dolayı üçüncü defa seçimi tekrar eyledik. Üçüncü seçimin de bir netice vermemesi üzerine dördüncü, beşinci vd. defa seçim tekrarı yapmakta mani nedir? Seçim sonsuza doğru takip edip gidecek mi denilecek? Bendeniz böyle bir görüşün uygulamada bir kıymeti olamayacağına inanıyorum. Bu görüş tasavvurîdir. Meclis-i Âlî'niz ki yoktan bir hükûmet kuran bir heyetsiniz; mukaddes gaye uğrunda bütün cihan ile mücadele halinde bulunulduğu, şu zamanda hükûmetin bir çarkını günlerce âtıl bırakacak bir harekette elbette ısrar etmezsiniz. Yapılacak dördüncü bir seçimde işin neticeleneceğine dair olan kanaatime kuvvet veren başka sebepler de yok değil. Bugün mazereti hasebiyle dünkü seçimde bulunamayan birçok arkadaş mevcuttur ki onlar yeni seçimde reylerini kullanacaklardır.

Efendiler! Bu seçim meselesini daha ziyade uzatmak Nâfia Vekaleti'ni birkaç gün daha sahipsiz ve işsiz vaziyette bırakmak demektir. Bundan doğacak sıkıntılar göz önünde bulundurulmalıdır. Heyet-i Celile'nizden bir ricam, "Dördüncü defa seçimi tekrarlayalım ve neticelendirerek işi bitirelim"den ibarettir. İkinci Grup, kendilerinin aday gösterilmesi dolayısıyla seçilmiş hükûmeti daha ziyade Reis Paşa'nın nüfuzu altına girmiş zevattan oluşmuş görüyor. Malum hassasiyeti dolayısıyla bu kanuna karşı mücadelesine girmeyiveriyordu. Nitekim aday gösterilme kanunu aleyhine zaman zaman yapılan bu gösterişler gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet bunun karşısında bazı arkadaşlar ve bilhassa Reis Paşa kanunun değişikliği zaruretine inanarak bu konuda bir teklifte bulunmuşlar. Teklifleri özel komisyona havale edilmişti.

Encümen-i mahsus yeni baştan selahiyet vadisinde uzun ve tekrar eden tartışmalara mevzu olacak bir değişiklik ile kendisine havale edilen teklifi meclise getirdi. Ancak aday gösterilme usulünü aynen bırakıyor ve o yetkiyi bir zattan alarak devlet teşkilatına karşılık gelen komisyonların başkanları ile Büyük Millet Meclisi

reisi, reis vekilleri ve icra heyeti reisinden oluşan on beş kişilik bir başkanlar komisyonuna veriyordu. Böyle yapmakla özel komisyon itiraz edenlere, "Siz Reis Paşa'nın aday göstermesi ile hükûmetten bir şahsın nüfuzu altında kalacağından ve onun ihtiraslarına âlet olacağından korkmuyor musunuz? İşte aday gösterme yetkisini onun elinden aldık. On beş kişiden oluşan şubelere, meclis reis vekilliğine, vaktiyle sizin seçildiğiniz seçkin kişilere verdik" demek istiyordu. Bu bir parlamento manevrası idi. Parlamenter sistemi idarelerde meclis vekillerinin, mühim olan başkanlar komisyonun hükûmeti tutan çoğunluk fırkasından olmalarına bilhassa ehemmiyet verirler. Komisyonun teklifini kabul etmekle elbette seçimi reisin nüfuz ve müdahalesinden kurtarmak bilfiil mümkün olamazdı. Nihayet aynı gruptan on dört kişi seçime adem-i müdahalesi istenilen şeflerinin başkanlığında toplanacaklar; reislerinin istediği adayı tespit edeceklerdi.

İkinci grup bu oyuna gelmedi. Ateşli münakaşalar tekrar başlamıştı. Bir mebus -heyecan içinde- komisyon başkanına, "İstediğiniz zaman teoriye bağlanarak mühim işleri bu şekillere sokmak mantıksızlıktır diyorsunuz. Sizin anlayışınıza göre hukukun esası denilen bir şey var mıdır? Var ise bu teklifiniz o hukukun esası ile açıklanması mümkün müdür? Bu değişiklik bir müdürün emri altındakilere verdiği emir niteliğindedir.

Efendiler! Komisyon biraz düşünseydi. Hiç olmazsa zabıtları incelese; vekil seçimlerinde cereyan eden görüşmeleri ve münakaşaları bir kere olsun gözden geçirmiş bulunsa idi, buraya böyle teklifle gelmezdi." (Tekrar Komisyon başkanına hitapla) "Beyefendi! Aday usulünün bozukluğunu bu Meclis-i Âlî öğreneli altı ay olmuştur. Hâlâ bir usulü değiştiremedik. Bu yetkiyi şimdi sizin istediğiniz gibi yirmi kişiye verirsek, o halde onu tekrar kaldırmak için iki sene daha uğraşmak lazım gelecek. Biz böyle tehlikelere bir daha düşmek istemiyoruz. Bunu bilmek lazımdır" diyor. Diğer bir mebus (aynı derece hararetle) "Meclis-i muhteremin hiçbir sebeple hiçbir suretle kayıt altına alınmayı ve sınırlandırmayı kabul etmeyen bir hakkı vardır ki o da seçim hakkıdır. Efendiler! Meclis reşittir. Meclis

bakıcıya muhtaç ise o bakıcılığı kim yapacak ise getirtip buraya oturtalım! Milletin çoğunluğunun bütün işlerin yönetme yetkisini kendisinde gören bir meclis nasıl olur da alelâde bir seçim için, 'Ben reşit değilim' der?" (Bravo sedaları)

"Meclis reşittir efendiler! Adayları ister on beş, ister elli kişi göstermiş olsun; bu meclisin en tabii ve en esaslı bir hakkını şarta bağlama vehatta kökünden iptal için doğrudan doğruya gerçekleşen bir tekliftir. 'Bir zat tarafından aday gösterilmesi çürükse on beş zat tarafından bunun yapılması evla bi't-tarik[35] çürüktür'" görüşünü ileri sürüyor; diğer mebus (daha ateşli olarak), "Büyük Millet Meclisi hiçbir kayıt ve şarta bağlanmaksızın hükûmetlik vazifesini görür. Meclis vazifesini yerine getirirken kendisine ait hususlarda vekil tayin edeceği insanı doğrudan doğruya oy hakkını kullanarak vekil tayin etmesi zaruri ve tabii kurallardandır. Bizi reşit görmeyen kimlerse rica ederim, kendileri isbat-ı rüşd etsinler! Biz vekil tayin edeceğimiz arkadaşımızın liyakatini, gayreti ve istidâdını herhalde arayacak kadar ayrıt edebilme gücüne sahibiz. Adayları gösterecek olan başkan ve komisyon başkanlarını seçen bizleriz. Bizim seçimimizde isabet olmuyorsa onlar da kendilerinin meşru olduklarını iddia edemezler. Bizden kuvvet kazanan ve bizim takdirkâr insanlar olduğumuzu o riyasetleri kabulleri ile izhar eden zevat elbette bizde böyle bir takdir noksanlığı tasavvur edemez. Meclis kendi seçtiklerinin güdümüne girmeyecektir" diyor. Bir başka mebus, "Bu aday usulüne karşı gösterilen alaka nedir? Bilmiyorum" diye bağırıyor; öteki, (alaylı bir tavırla) "Gayet büyüleyici, ben bilirim" diye manalı cevap veriyordu. İnsan muhafazakâr bir kuralın samimi surette sahibi olur; bu açından bakarak milletlerin hayatını tarihin umumi icraatları içerisinde inceler de anlayış ve inanışlardaki değişimi tehlikeli görebilir; hayvani sıfatların siyasi hayata kadar girmesi bir anarşi devresinin başlangıcı gibi sayarak sonuçta demokrasinin gittikçe büyümekte olan kuvveti önünde asabileşir ve nihayet hürriyetlerin sınırlandırılması lehinde bulunabilir. Ben efkârın bu

35 Öncelikli bir şekilde.

karışıklıklarına karşı gelebilmek için beşeriyeti tekrar birtakım manevi kuvvetlere bağlamak fikrinde bulunanların da kendileri samimi olmak şartıyla fikirlerine hürmetederim. Fakat bir gün evvel, "Milletler hürriyetleri sayesinde muradına ermiş olurlar" diyenler bir gün sonra hem de milletin hürriyetini gasp ve tahdit etmek isteyenlere karşı cihat açmak bir meclis kürsüsünde (daha kimse hakiki hürriyetin yüzünü görmemişken) güya demokrasinin menfaatini göstererek hürriyetlerin takyidi[36] lüzumundan bahse kalkarsa, bir arkadaşta görülen bu seciye zaafına insan muztarip oluyor. O gün Encümen-i Mahsus mazbata yazarı olan bey (Mahmud Esad Bey) aday gösterilme hakkındaki teklifi kabul ettirmek için hürriyetin sınırlandırılması lüzumundan bahsediyor ve "İnsanlığın uğrunda seve seve seller gibi kanlar akıtıldığı hürriyet çok caziptir, fakat efendiler! O aynı zamanda bir hayaldir. Demokraside selameti temin için onun sınırlandırılmasında zaruret vardır" diyor. Tahmininee hürriyetperverleri şu suretle ikna ettikten sonra dinî hisleri de tatmine lüzum görerek, "Efendiler! İslâmiyet itiraf ederim ki, hakların, hürriyetlerin, adaletin zâmin ve kefilidir; fakat o da hürriyeti kayda bağlamayı lüzum görmemiş mi?" sözlerini söylüyor. Bir müddet sonra Ankara İstasyon binasında Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu hususi bir toplantıda Kâzım Karabekir Paşa'ya karşı, "Umumi olarak dinlerin ilerlemeye engel olduğunu iddia eden bir kimsenin (manevi kimliğini yakından bilenler için) İslâmiyet'in hakların, hürriyetlerin, adaletlerin kefili olduğu hakkındaki sözlerini işitmek ne kadar üzüntü sebebi hatta hiçlenmeye sebep oluyor. Görülüyor ki hürriyeti kendilerine kutsal bir ideal gibi gösterenlerin elinde bu hürriyet, başka bir maksadı elde etmek için takas yapılacak bir mal sayılıyordu. Daha dün devlet idaresinde millî iradeye yer vermeyen, milletin bütün nefret ve güvensizliğine rağmen yalnız kendi arzu ve emniyet ettiği şahısları iş başına getiren bencil bir hükümdara isyan etmiş ve o asil heyecan ile vücuda getirdiğimiz Teşkilat-ı Esasiye'mizde icra vekilleri heyeti seçim hakkını doğrudan doğruya yasama ve yürütme gibi bütün yetkileri kendinde toplamış olan

36 Kayıt ve şarta bağlama.

meclise vermiş iken, daha bu kanunun mürekkebi kurumadan ne oldu ki şimdi demokrasinin selameti için zaruri imiş gibi hürriyetin sınırlandırılması lüzumundan bahsediliyordu?

Hürriyet ancak, onu güzel ve faydalı şekilde kullanmayı bilmeyenler elinde kayda ve şarta bağlanıyorsa faydalı olabilir. Daha biz hürriyetin henüz yüzünü görüyorduk. Muhalefetin ise gösterdiği olgunluk takdire değer idi. O muhalefet ki Meşrutiyet devrinin derslerinden elhak ibret almış görünüyordu. Kürsüye çıkmak, şöyle bağırmak istiyordum: "Efendiler! Mazbata yazarı beyin ruh hali dikkate değerdir. Dün ele avuca sığmaz bir hürriyetperver gözüken idealist, âlim hukukçu, yazar arkadaşımız bugün bazı icapları tatmin için bize hürriyetlerin kayda ve şarta bağlanması lüzumundan bahsediyor. Hakiki inkılâpçı olan Meclis-i Âlî'niz bu sözleri dinlemeye tahammül göstermemelidir. Biz bu karakter çürüklüğünü Fransa Büyük İhtilâli'nde de gördük. Kendileri kuvvetli iken şöyle ele avuca sığmaz birer hürriyetperver gözüken bir kısım 'jakobenler' sonradan Napolyon her hürriyeti kaldırmaya ve demir pençesini çok şiddetli bir şekilde her şeyde hissettirmeye başladığı zaman idealden icaplar uğruna fedakârlık yapmak alışkanlığının kötü bir sonucu olarak Napolyon'un kulu kölesi ve şakşakçısı olmuşlardı.

Ne çare ki tâbi olmaya mecbur bulunduğum grup disiplini bana bu sözleri söylemeye müsaade etmezdi. Bereket versin ki, bütün bu yalan yanlış sözleri parlaman oyunları Büyük Millet Meclisi'nin güçlü içtihat yapma gücünün karşısında sabun köpüğü kadar bir ömre mazhar olamadı. Nihayet icra vekilleri seçiminde aday gösterilmesi şekli kaldırılmış, seçimlerin başkanlık makamından aday gösterilmeksizin doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi tarafından icra edilmesi 8 Temmuz [13]38'de[37] kanun şeklinde tespit ve kabul edilmiş idi."

Genel olarak icra heyetleri yetkilerini kendiliklerinden genişletmeye hatta bunu suiistimal derecelerine vardırmaya çok yatkındırlar. Onun içindir ki, birçok defalar hükûmetlere "lüzumlu

37 Miladi 8 Temmuz 1922.

fenalık" denilmiştir. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin bu noktadaki basiret sahibi oluşuna misal çoktur. Bir gün genel kurulda İcra Vekilleri Heyeti'nin[38] bir tezkeresi okundu. Bu tezkerede Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti[39] vekilliğine Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın[40] tayin edildiği bildiriliyordu. İcra Vekilleri Heyeti'nin yetkisi dışında görülen bu tayin işi mecliste alışılmış hassasiyetle karşılandı. Esasta vekili bizzat meclis seçince onun yerine vekaleten olsun bir vekil vekilini evla bi't-tarik meclisin seçmesi tabii ve zaruri idi. Bir mebusun, "Vekili de vekilin vekilini de ancak meclis seçer. İcra Vekilleri Heyeti'nde bu yetki yoktur. Meclis, yaşama şerefimizi ihlal edici mahiyette olan bu tezkereyi kabul edemez" yollu görüşü derhal genel kurulca tasvip ve tezkere hemen meclis kararıyla Heyet-i Vekile'ye red ve iade kılınmıştı.

Hukuk ve selahiyetine olduğu kadar serbest münakaşa ve tenkit hürriyetine de hürmetkâr olan Birinci Büyük Millet Meclisi'nde memleketin idari, iktisadi, mali vd. bütün dertleri ortaya konur; incelenir ve eleştirilir; istikbal hakkında hayırlı hükümlere varmak için mazi ve bütün dünya havâdisleri serbestçe ayrıntılı olarak incelenir; herkes fikrini, kanaatini açık olarak söylerdi. Yalnız kesin zaferden şüphe, milletin rüşdü, halkçılık ve millî egemenlik hafif bir lâubalilik: İşte meclis yalnız buna tahammül göstermez ve kimse böyle bir şeye cesaret edemezdi! Bu noktada denebilir ki Birinci Büyük Millet Meclisi esasına, ruhunun bütün varlığıyla bağlanmış; âdeta dindar bir mümin idi.

Teşkilat-ı Esasiyesi'nde vatandaş hürriyetini bir temel esaslar olarak tespit etmiş bulunan Birinci Büyük Millet Meclisi mevzu ve mevcut kanunların birçok yerde bu temel esaslar ile karşı karşıya bulunduğunu biliyordu. Saltanat-ı ferdiye[41] duru kanunları, vatandaş hürriyetini mümkün olduğu kadar kasr u tahdid edecekti. Çünkü o, kanunları koyan, bu hürriyeti kendi maksatları ve menfaatleri için

38 Bakanlar Kurulu.
39 Bugünkü Genel Kurmay Başkanlığı.
40 Millî Savunma Bakanı Fevzi Paşa.
41 Kişisel sultanlık.

tehlikeli gören bir hükümdar veya sadece onun bir âleti bir nâkil-i kelâmı makamında olan hükûmeti idi. O hükûmet ki halkı kendine karşı itaat dairesinde ve boyun eğmesi için, sürekli vatandaşların hürriyetlerine düşmanlık ve taarruz ederlerdi. Onu takip eden Meşrutiyet devrinde de çoğunluk partisi ve hükûmetinin tenkitler, münakaşalar ve serbest neşriyattan rahatsız olarak; çıkarılmasında memleketin huzuru namına(!) kesin lüzum varmış gibi gösterilen birtakım kanun maddeleriyle hürriyetleri bir derece sınırlandırıp kayda bağladıkları meydanda ve hâkezâ öteden beri resmî nüfuzlarını bencilliklerine temin vasıtası yapmayı alışkanlık edinmiş polis, jandarma, tahsildar gibi memurlarının yaptıkları da henüz hatıralardaydı. Harp ve ihtilâl ile meşgul Birinci Büyük Millet Meclisi çok zaman ve derin inceleme ve düşünme isteyen bu kanunun ıslahı ve memurların karakterlerinin demokrasinin ruhuna uygun şekilde değişimi işini tamamlayıncaya kadar halkın hürriyetsizlikten doğan ıztıraplarına lâkayıd ve suskun kalamazdı. Bir taraftan bilhassa icra kuvveti tarafından gelen yeni kanun layihalarının incelenmesinde çok büyük hassasiyet göstermekle beraber diğer taraftan da halkın hürriyet, şeref ve haysiyetinin sağlam kalmasını temin edecek "masuniyet-i şahsiye" kanununu[42] kabule mecburiyet hissetmişti. Artık bir vatandaş kanunsuz bir şekilde rahatsız edilemeyecek vehim ve vesveseye kapılarak kimsenin evine kendi kendine ve baskın suretinde girilemeyecek; herhangi bir meselenin araştırılması bahanesiyle kimse karakollarda, nezaretlerde uzun saatler tutulamayacak idi. Birinci Büyük Millet Meclisi devletin gerileme, hatta İslâm Medeniyeti'nin zaaf ve çöküş sebebini hürriyetlerin sınırlandırılmasında bulmuş, başka bir tabirle, "Hürriyetlerin sınırlandırılması şimdiye kadar hiçbir medeniyetin rehâyâb olamamış olduğu yani kurtulamadığı gerileme devresinin önceki arızalarından birini teşkil eder" hükmüne tecrübesiyle candan inanmıştı!

Bir parlemanın başlıca varoluş gayesi (kanunların çıkarılması, bütçenin tanzim ve tasdiki ile beraber) daima yürütmeyi denetleme

42 Kişisel hakların muhafazası, kişi dokunulmazlığı.

emrindeki faaliyetidir. Bu da haklı olarak yürütmeye tevcih ettiği sual sorma ve izahat istemelerinin vaziyeti ve sayısıyla ortaya çıkabilir. Birinci Büyük Millet Meclisi bu hususta yasama hayatında Türkiye'de hiçbir meclisin göstermediği büyük bir uyanıklık ve vazife-perverlik göstermekteydi. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde benim burada hatırlayabildiğime göre üç vekil [I- Nafia Vekili İsmail Fazıl Paşa, II- İktisat Vekili Sırrı Bey, III- Umur-ı Şer'iye Vekili Vehbi Efendi] birer istizah[43] neticesi çekmeye mecbur kalmışlardı. Sual yazıları ise sayılamayacak kadar çok olurdu. Hatta vekiller çoğu günlerini bu yüzden mecliste geçirmeye mecbur kaldıkları için vekaletlere birer siyasi müsteşar ilavesi düşünülmeye başlanmıştı.

Bazen olağanüstü hal içerisinde bulunulduğu unutularak hadisenin vukua geldiği zemin, zaman ve zaruret dikkate alınamıyor; düz[gün] hal ve vaziyet içerisinde bulunuluyormuş gibi biraz da muhalefet hırsı ve hususi fikirleri temin gayesiyle istizah meselesinde insafsızlığa varılıyordu. Böyle bir istizah Dahiliye Vekili Fethi Bey'e yapılmıştı. Trabzon Mebusu merhum Ali Şükrü Bey'in açtığı bu istizah celselerce değil, sabahtan akşamlara, geç vakitlere kadar devam etmek üzere günlerce sürmüştü.

Görüyordum ki, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın başında bulunan bazı zevat sonradan muhitlerinde hâkim bir vaziyet almak ve bu vaziyetin devamı için ise teşkilatın gücüne ve hükûmetin ihmaline dayanmak istemişler. Dahiliye Vekaleti buna müsamahakâr kalamamış; kanunsuz hareketleri men etmiş ve arada tabiatıyla bir soğukluk çıkmış. O havalinin mebusu ve muhalefet grubunun ileri gelenlerinden sayılan Ali Şükrü Bey de bu vaziyetten istifade etmek, mahallî Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın mecliste savunarak seçim bölgesindeki mevkiini takviye etmeyi düşünmüş; şimdi Fethi Bey'i düşürmeye çalışıyordu.

En son olarak söz almıştım. Beyanâtım aşağıdadır:

43 Sorgulama, gensoru.

"Muhterem Efendiler! İstizah sahibi Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey biraderimizin istizahını açıklayan uzun ve mükerrer beyanatını Dahiliye Vekili Fethi Beyefendi'nin bu konudaki müdafaalarını lehte, aleyhte dönen kelamı eden arkadaşların görüşlerini kemâl-i dikkat ve sükut ile dinledim.

Efendiler! Herhangi bir mesele hakkında doğru hüküm vermek mevki ve mecburiyetinde bulunan bir heyet her şeyden önce kişisel eğilimlerden ve hissî duygulardan soyutlanmalıdır. Aksi takdirde o hususiyet muhakemedeki selameti ihlal ile insanı hataya sevk eder. Şu suretle daha evvel her ne suretle olursa olsun delilsiz hasıl olmuş kanaatlerimiz varsa onları unutmak, objektif bulunmak lazımdır. Ben istizaha sebep olan hadisenin içinde bulunan ve davanın yalnız bir taraf şahısları ile münasebettar bulunduklarını, buradaki hitabeleri ile tekrar tekrar ifade ve beyan eden Ali Şükrü Bey biraderimizin aflarına mağruren muhakemelerini mantığın ve tarafsızlığın icaplarına uymaktan ziyade temasta bulundukları bir tarafın telkin suretiyle kendilerine aşıladıkları hissiyata uygun düşen tavırlar içine ve tabii olarak da neticede hükümlerinde hataya düştüklerini görmekteyim.

Efendiler! Herhangi bir davayı müdafaa eden zatın hissiyata hitap ederek hüküm eden bir heyet mevkiinde bulunanların fikirlerini heyecanlandırarak leh[t]e bir hüküm almak istemesi belki bir maharet sayılabilir. Fakat bu hareket tarzı hakikate karşı ve özellikle böyle memleket işlerinde hatadır. Bendenizce kendimizi böyle bir telkinden korumak için meselenin iç yüzünü tarafsızlıkla ve ılımlı yaklaşarak çıplak olarak meydana çıkarmak lazımdır. Ve bunu ben burada Heyet-i Celile'nizle birlikte yapmak istiyorum. Bendenizin gördüğüme nazaran ortada baştan aşağıya kadar bütün halkı Büyük Millet Meclisi'ne sadık, taraftar, vatanperver bir Trabzon Vilayeti var. Vilayet ahalisinin içinde (Trabzon mebusunun fikrine katılmayarak) bugün Büyük Millet Meclisi'ne ve hükûmetine aleyhtar ve İstanbul'daki padişah ile veya hal-i harpte bulunduğumuz diğer bir hükûmetle birlikte hareket etmekle meyilli bir Trabzonlu ben düşünemiyorum. İhtimal ki başlangıçta, 'Bu iş başa çıkılamaz bir bela, memleket harap olur' endişesine kendini kaptırmış kimseler

bulunsun. Fakat bugün bu hatalı anlayış ortadan kalkmış, bütün memleket -İstanbul'da birkaç yüz kişi müstesna- yekvücut bir kitle, bir müdafaa kitlesi halindedir. Şimdi bizim gittiğimiz yolda bizimle yan yana ve omuz omuza yürüyen bu milletdaşlarımıza, 'Vaktiyle ne için bizim gibi düşünmediniz?' diye nefret edemeyiz.

Efendiler! Trabzon'da bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bir de onun heyet-i merkeziyesi var. Ali Şükrü Bey'in beyanâtına katılalım. Bu heyet Trabzon halkının yardımıyla büyük fedakârlıklar yapmış, cansiperâne çalışmış olabilir. Zaten müdafaa-i hukuk heyetlerinin bu fedakârlıkları eseri ve neticesi değil midir ki bu büyük meclis bugün mevcut bulunuyor? Tarihin bu heyete verdiği yüksek şerefi kimse küçümseyemez; fakat meclis oluştuktan ve meşru olarak idari işlere başladıktan sonra müdafaa-i hukuk oluşumları faaliyetlerini milletin azim ve iradesini takviye; halkın meclise ve millî davaya karşı meyil ve dayanışmasını temin edecek sosyal meselelere sarf edecek değil miydi? Hatırımda kaldığına nazaran bazı arkadaşlar, 'Bu hükûmeti doğuran ve bu meclisi kuran Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin işine kimse müdahale edemez' buyurdular. Efendiler! Bugün devletin resmî şekli, asıl bünyesi dışında hükûmet işlerine müdahale eden mesul olmayan bir tesis, mazisi ve geçmiş hizmeti ne olursa olsun kabul edilemez; çünkü yaptıkları meşru değildir ve devamı halinde memleketi anarşiye götürürler. Artık o devirler kapandı ve ben zannediyorum ki bu gibi taşkınlıklara tahammül edebilecek bir Anadolu kalmadı değil, bir tek Türk bile kalmadı!

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de bir cemiyet olmak sıfatıyla mevzu kanunlara aykırı hareketleri gözlemlendiği zaman elbette hükûmetin denetlemeye hakkı vardır. Geçerli kanunlar bunu kesinlikle emreder. Geçen sene Maliye Vekili Ferid Bey'in zamanında Müdafaa-i Hukuk heyetlerinin fuzuli olarak hükûmetin aldığı vergiden başka ahaliye vergi yüklememeleri hakkında Heyet-i Celile'nizin pek hararetli müzakereler neticesinde kabul ettiği kararla bu heyetlerin vergi almak hususundaki mesailerine nihayet verilmişti. Buna rağmen görülüyor ki Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti fuzuli olarak bu vergiyi almakta devam etmiş. Ali Şükrü Bey'in kaçamak ifadesi bunu teyid ediyor. Ali Şükrü Bey, 'Bu suretle vergi alınmadı'

buyuruyorlar ki bu söz vergi alındığının dolaylı itirafıdır. Zaten kendileriyle beraber bu gensorunun çok hararetli taraftarı bulunan Ziya Hurşid Bey biraderimiz de bana koridorda hususi bir şekilde vergi alındığını ifade eylediler. İstanbul'a giden koyunlardan vergi alınmış ve bu paranın büyük kısmı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne verilmiş. Bir kısım halk gayet haklı olarak demişler ki, 'Hani ya vergi alınmayacaktı? Bir taraftan hükûmete vergi verelim; diğer taraftan da buraya. Bu para ne oluyor? Nereye sarf olunuyor?'

Ben efendiler, kendi hesabıma hükûmeti takdir ve tebrik ederim ki bu işe el koyma ile bu hesapları inceleme için lazım gelen heyeti teşkil ederek işe başlatmıştır. Dahiliye Vekili'nin okuduğu deftere nazaran on sekiz bin lira da açık çıktığını öğreniyoruz. Asıl Efendiler, bu on sekiz bin lira kimin zimmetinde kalmış? Bu hususta mesul olması lazım gelenler hakkında ne gibi kanuni bir muamele yapılmış? Yahut neden hükûmet şimdiye kadar bu hesapları görmekte gevşeklik göstermiş? Dahiliye Vekili bu hususta suale maruz bırakılmalıdır.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i merkeziyesini değiştirmek hükûmetin hakkı mıdır; değil midir? Neden akşamki celsede muhterem dost Selahaddin Bey Efendi bunu soruyorlardı. Efendiler! Ortada on sekiz bin lira açık var. Geçerli kanunlar ve Büyük Millet Meclisi'nin kararların korunmasına muhalif olarak halktan vergi almaya devam eden bir merkez heyeti var, deniliyor. Bu merkezî heyetin değişimi, kongrenin oluşumuna bağlıdır, diye bu zan altındaki heyeti iş başında kanunsuz harekâta devam eder bir halde bırakmak millet ve memleket menfaatine uygun mudur? Size soruyorum. Bu vatan meselesidir; milletin hakkı işidir. Büyük Millet Meclisi on sekiz bin lirayı suiistimal eden; kanun ve kararların tersine ahaliden fuzuli vergi alan bir heyetin bu işinde devamını onaylayamaz. Böyle bir heyeti, merkezî heyet olarak sırf evvelki hizmetlerine hürmeten işbaşında bulunduramayız.

İstizahın ikinci kısmı şikâyetle alakalı kısmıdır: Bir zabit şeker almak üzere gittiği bir bakkal dükkânında bakkalın hakaretine uğramış, bundan üzüntü duyan zabit bakkala kendi gücü yetmeyeceği

için gitmiş bölüğünden birkaç nefer getirmiş, bakkalı dövmüşler. Şikâyetin biri bu.

Hükûmet ve hiçbirimiz devlet idaresine el koymayı, vatandaşlar arasında şahsi kavgaları kökünden sökecek kadar halkın mizaç, tabiat ve ahlakına hâkim olacağımızı iddia edemeyiz. Ahali ile zabitan arasında ortaya çıkan tartışmanın görüleceği yer nizami mahkemedir. Başkası değil. Bu mesele nasıl oluyor da Dahiliye Vekili'nden yapılan bir istizah mevzuu meyanına giriyor? Buna akıl erdiremedim.

İkinci şikâyet: Örfî idare altındaki bir mahalde hükûmet herhangi bir suç fiilinde ikinci dereceden olaya karışmış, şüpheli bir şahsı tutmuş, mahkemeye teslim etmiş. Bu şahıs sonra mahkemede beraat etmiş imiş. Ali Şükrü Bey'e göre -mademki bu adamı mahkeme beraat ettirmiştir- demek ki bu zat masum imiş, şüpheli değil. Masum bir vatandaşı şüpheli diye mahkemelere sevk etmek de şahsi dokunulmazlığa karşı bir saldırı imiş. Böyle olunca da hükûmet memurunun cezalandırılması icap edermiş. Dahiliye Vekili neden vazifesini yapmamış?

Bu öyle bir zihniyet ki efendiler, onun hâkim olduğu yerlerde zabıta kuvveti sıfıra iner. Suçlular hükûmet takibatından daima kurtulurlar. Ne istiyoruz? Zabite mahkeme kararı olmadan, bir şüpheliyi tutup hakkında tahkikat yapamasın mı? Yahut zabitânın mahkemeye sevk ettiği bir şüpheli mutlaka mahkemelerde mahkûm mu olsun? Bu ne zihniyettir efendiler?

Üçüncü şikâyet: Yomra namında bir mahalde silahlı ve asayişi ihlal eden bazı kimseler varmış. Hükûmet bu adamlar üzerine kuvvet sevkine mecbur olmuş. Bu kuvvet, takip esnasında bazı evleri aramış ve o evlerde aradığı silah ve mahallî asayişi ihlal eden şüpheli ve firari şahısları da bulmuş. Neden sorgu hâkimliğinden bir yazı olmadan bu evler aranılmış imiş? Efendiler, içinde bulunduğumuz olağanüstü vaziyet, memleketin güvenliği ve huzurunu silahlarıyla ihlal eden muzır kimseleri topluma zarar vermeyecek bir hale getirmek için memleketin huzuru, asayişi namına böyle bir arama faaliyeti bir zulümdür diye algılayıp göndermede bulun-

maz. Mebus-ı muhterem bunda ısrar ediyorsa o evlerin sahiplerine mahkeme kapılarını göstersin.

Efendiler! Benim anladığıma göre, gensoru konusu hükûmetin icraatına, zabıtasıyla alakalı olması bakımından ziyade bir parti meselesi olmak noktasından dikkate değerdir. Ben öyle görüyorum ki, memleket iki taraf olmuş. Bir kısmının dayanağı ve taraftarı olan zat içinizde bulunuyor. Diğer kısmın burada adamı yok. Ortada bir hükûmet var. Her iki tarafa eşit şekilde muamele ediyor, her iki tarafa eşit nazarla bakıyor. Kanun üzere hareket ediyor. Geçmiş hizmetlerinden imtiyaz beklenilir. Bu eşit muameleye tahammül edemiyorlar. Tenkit, istizah işte bundan doğuyor.

Efendiler! Böyle zihniyetlerle memleket idare edemezsiniz. Kendimizi birtakım hissî mülahazalardan ayıralım. Daha fazla ihâtalı, geniş düşünceli olalım, Dahiliye Vekili gibi icraat-ı vakıasından dolayı hatta takdir ve tebrik ederek meseleyi itimatla neticelendirelim!" Müzakere bitmiş; verilen takrir oylamaya sunulmuş 36 güvensiz, 11 çekimsere karşılık, 163 rey ile Dahiliye Vekili'ne güven oyu verilmişti. Gensoru çetin idi... Aynı zamanda Dahiliye Vekili'nin düşmesi Mustafa Kemal Paşa'nın meclisteki prestijinin sönmesi gibi bir görüş doğurabilirdi. Meclis müzakerelerine heyecan ile iştirak eden Reis Paşa o gün akşamı altında şu yazılar yazılı bir fotoğraflarını iltifat-ı mahsus olmak üzere yaverleri ile bana göndermişlerdi:

Kardeşim İhsan Bey'e. Kardeşlik işareti ve veciz diskurunun hatırası tarihidir.

1 Haziran Sene [?] [İmza] M. Kemal

Memleketin bazı büyük şehirlerinde "moda tutkusu" güzellik ve takı müptelalığı genel fakir halimize rağmen almış yürümüştü. Bu ibtilâ görenek suretiyle orta halli ailelere de yayılmakta, aile saadet ve sağlamlığını ihlal eylemek kabiliyetinde olabilirdi. Türk'ün hayatta sadelik ve tasarruf hususundaki millî karakterini korumayı aynı zamanda millî serveti de bir hiç uğuruna heder ve israftan korumayı /esirgemeyi düşünen birini Büyük Millet Meclisi hatta Maliye Vekili'nin -memleket müdafaasının gerekli kıldığı

büyük masrafların baskısıyla gümrük gelirlerinden istiğna göstermeyerek- muhalefetine rağmen ziynet eşyasının memlekete girişinin yasaklanması hakkında bir kanun çıkardı. Bu kanunun madde fasılları müzakere olunurken ortaya çıkan hissiyat Büyük Millet Meclisi'nin asalet fikir ve ruhuna en açık delildir. O demek istiyordu ki, ekser hammaddelesi hiç pahasına memleketimizden giden eşya, dışarıda imal edildikten sonra yüz misli fahiş fiyatla getirilip tekrar bize satılıyor. Haydi, zaruri olan kısmını alalım; ya lüks çeşidini ne için memleketimize sokuyoruz? Bu lüks ve ziynet ibtilâsının bilhassa görenek yüzünden toplumsal ahlakta yol açacağı tahribatı düşünmek lazım değil mi? Memur, esnaf ne olursa olsun, kazancı belli bir aile reisinin aile efradına musallat olacak bu lüks ibtilâsı yüzünden maruz kalacağı sıkıntı ve bunun toplumsal ahlakta sebep olabileceği manevi tahribat küçümsenebilir mi? Bu cihet memleketin geleceğinin selametini temin etmek gayesinde bulunan meclisimiz için nasıl ihmal olunabilir?

Hakikaten Birinci Büyük Millet Meclisi, memleketin muhakkak olan parçalanmışlık faciası karşısında millî hukuku savunmayı, her tehlikeyi göze alarak ortaya atılmış bir heyet değil miydi? Toplumun selametini hayat pahasına da olsa kendisine mefkûre edinmek bu ahlaklılığın fazilet derecesine yükselmesi değil midir? Şüphe yok, hakiki idealistler aynı zamanda yüksek ahlak sahibidirler! Burada insana kendiliğinden bir sual soruluyor: İdealist tanınanlar içerisinde harekâtında ahlak açısından dikkatsizlik gösteren kimseler görülmez mi? El-cevap: Görülür; fakat bunlar hakiki idealist değil, belki o vasıfta görünmeyi şahsi ihtiras ve menfaatlerine uygun gören birtakım riyakâr ve ikiyüzlü insanlardır ki, zamanı müsait bulunca asıl çehreleri ile görünürler.

Birinci Büyük Millet Meclisi devlet bütçesinden harcamalar için son derece tasarruf arzu ederdi. Bir kere lüks ve fantezi projelerin tatbikine müsaade etmez, yapılması zaruri görülen işleri de önemlerine göre sınıflara ayırmak isterdi. Daha gerekli; daha faydalı; gerekli; faydalı. Daha gereklisi dururken lüzumsuzuna; çok gereklisini bırakıp da daha az faydalı bir iş için para sarf ettirmezdi.

Onun birinci derecede mühim gördüğü iş müdafaa-i milliye; ondan sonra sıra ile eğitim, adliye vd. gelirdi. Vekaletler bütçelerinde tasarrufu mümkün hususlarda kanunun şeklî müsaadesinden istifade ederek lüzumsuz harcamalarda bulunmamak ve özelikle memuriyet ataması ve maaş tahsisinde yalnız ihtiyaca itina ile beraber intisap ve himayeye değil, ancak iktidar ve kabiliyete kıymet vermek vd. onun bilhassa ehemmiyet verdiği açıkça görünüyordu. Ankara'da hükûmet kurmuş, bilhassa Sakarya Zaferi'nden sonra bu hükûmetin mevki ve kuvveti içeride ve dışarıda ehemmiyet kazanmıştı. Başlangıçta Anadolu'ya geçmekte tereddüt gösteren Suriye, Filistin, Irak ve vd.'den gelip İstanbul'a yığılmış bir memurlar ordusu Ankara'ya hücuma başladı. Birinci Büyük Millet Meclisi bu hususta az mı mücadelede bulundu? Onun bu noktada düşündüğü şey daima -adama iş bulmak değil, işbaşına ehlini getirmek- önerisi idi. Bütçe müzakeresinde komisyonlar da dinleyici sıfatıyla bulunmak, bu noktada doğru bir kanaat edinmeye kâfi gelirdi.

Bütün dünya vaziyetimizle alakadar; birçok hükûmetler aleyhimize entrikalar tertibiyle meşgul; içeriden, dışarıdan ihanete maruzuz. Memlekete çeşitli istikametlerden ve çeşitli kanallardan âdeta akın halinde casuslar, propagandacılar hücum etmekte. Bütün bu ihanetlere vaktinde vakıf olmak ve lazım gelen tertibatı zamanında alabilmek lazım. Hükûmetin örtülü ödeneğe en fazla ihtiyaç duyduğu ve bu tahsislerin en çok sarf edileceği bir devredeyiz. Bu devrede hükûmete ancak altı yüz bin lira verilmişti. Onun da harcama şekli denetlenmek ve kontrol edilmek isteniliyor. "Denetleme emniyeti doğurur. Türkiye'miz için bir kuruşun ehemmiyeti vardır. Saltanat devrinde bu harcamaları padişahlar kontrol etmiyorlar mıydı? Manevi şahsında o kudreti tecelli ettirmiş olan meclis, bu kontrolü bizzat yapacaktır. Denetleme ve kontrol millî idaremizin ruhu ve esasıdır" deniliyordu. Bu mesele mecliste mühim bir müzakere mevzuu olmuş leh ve aleyhte birçok görüşler ileri sürülerek nihayet örtülü ödeneğin harcama şekli hakkında bir kanun çıkarılmış. Esasen kabine usulü geçerli olmadığı ve Heyet-i Vekile azaları arasında meclise karşı bir dayanışma arzu edilmediği bir devirde

örtülü ödeneğin mâ-vaka'a aleyhi dışında mesela hükûmetin dayandığı siyasi fırkanın dışarıdaki teşkilatı ve masraflarına veyahut da bu türden herhangi bir maksada göre sarf ve harcama o kadar vârid görülmediği halde gene her türlü ihtimale karşı bu kanun çıkarılıyordu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin varlık sebebi millî sınırlar içerisinde memlekette tek bir düşman neferi bırakmamak idi. Anadolu'nun bir kısmını işgal etmiş bir düşman ile diz dize oturarak hükûmet sürmek değil! Sakarya'da düşman mağlup edilip geriye atılalı aylar geçmiş, Yunanlılar Eskişehir-Afyon Hattı'na yerleşmiş, biz de karşısında bekliyorduk. Meclis sabırsızlanmaya, azalar arasında koridorlarda, istirahat odalarında sorgulama ve tenkit başlamıştı. Geçen aylar memleketin bütün vasıtalarında istifadeyi temine yeterli bir zamandır. Mevcut vasıtalara nazaran yapılması gereken hazırlıkların bitmiş olması lazım gelirdi. Ne beklenilir? İmkân dahilindeki hazırlıklar yapıldığı halde başarıya ümit mi yok deniliyor. Vaktiyle orduda menzil müfettişliği, fırka ve kolordu kumandanlıklarında bulunmuş Merzifon Mebusu Ömer Lütfi, Sivas Mebusu Kara Vasıf ve vd. beyler de cephe gerisindeki teşkilatın lüzumsuz fazlalığından cephenin zayıf bırakılmış olduğunu iddia ediyorlardı. Bu arada Başkumandanlık'ın Sakarya galibiyetinin verdiği neşe ile gevşekliğe, hatta fazla işret, zevk ve sefahate düştüğünü söyleyenler de duyuluyordu.

Bu halin devamı genel bir ümitsizliğe, neticede zaafa sebep olabilirdi. Hatta bazıları üzerinde bu ümitsizliğin belirtileri gözlenmeye başlamıştı bile... Nitekim bir gün Trabzon Mebusu merhum Ali Şükrü Bey kürsüde: İngiltere devletinin dünya çapındaki büyüklüğünden, deniz kuvvetlerinin yenilgisiz gücünden bahse kalkışmıştı. Vahideddin ve Hükûmet'e Sevr Muahedesi'ni kabul ettiren, Yunan ordularını silahlandıran, donatan ve üzerimize sevk eden, Damad Ferid Hükûmeti'ne verdiği paralarla aleyhimize Halife orduları oluşturan, memleket dahilinde Kürd'ü, Çerkes'i, Pontusçuları tahrik ile vatandaşı vatandaşa kırdıran vd. hulasa Türkiye'nin parçalanmasına ve ihtilâline karar vermiş olan İngiliz Hükûmeti idi ve biz bunu bilerek ve buna karşı ayağa kalkmış silaha sarılmıştık. Fakat

şimdi bu beyanâtın mana ve hedefi ne idi? Ali Şükrü Bey İngilizce bilirdi. Bu malumatını O İngiliz kitaplarından elde etmiş olacaktı. İstemeyerek oturduğum yerden, "Keşke sen bu İngilizceyi bilmemiş olsaydın!" diye bağırmışım. Ali Şükrü Bey de bana karşılık vermişti, "Keşke sen ve emsaliniz bu mecliste bulunmasaydınız!"

Bu benim için ağır bir hakaret idi. Yasama vazifemi hakkı ile yaptığıma inanmış olan ben bu muameleye tahammül edemezdim. Ali Şükrü Bey'den özür dilemesini istedim; dilemedi. Netice aramızda çok çirkin bir hadise, bir yumruklaşma hadisesi ortaya çıkmıştı.

Nihayet meclis harekete geldi. İçinden on beş-yirmi azadan oluşan bir komisyon oluşturmak ve bu komisyon vasıtasıyla gizli olarak Başkumandanlık Karargâhı, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ve Müdafaa-i Milliye ile temasa geçerek ordunun hazırlıklarını günü gününe takip ve incelemek istedi. Hükûmet ve orduyu hazırlıkların hızlandırılmasına sevk için yapılan bu teklif, bazı sakıncalar öne sürülerek ancak düzeltilmiş şekilde kabul edilmişti. Bu düzeltilmiş şekle göre, "Harp hazırlıklarını meclis namına kontrol etmek üzere Büyük Millet Meclisi Reisi başkanlığında bir harp komitesi" teşekkül etti. Her mühim anda olduğu gibi Birinci Büyük Millet Meclisi'nin bu uyanıklığı ve öngörüsü başkumandanlığı yeniden faaliyete sevk etmişti.

Bu sıralarda biz Ali İhsan Paşa hadisesi dolayısıyla gittiğimiz cephe karargâhından (Akşehir'den) dönerken Birinci Ordu Karargâhı olan Çay'a ve Hikmet Paşa'nın kolordu karargâhı Sivrihisar'a da uğramış, ordunun hazırlıkları namına cephe gerisindeki faaliyeti yakından görmüştük. Taarruz harbi, yürüyüş ve manevra kabiliyeti esaslı talim ve terbiye ister. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin verdiği genel direktif dahilinde alaylar, fırkalar, kolordular cidden çalışıyorlardı. Talimler, ateş/atış talimleri, kıta ve fırka manevra hareketleri daima gelişme becerisini gösteren bir seyirle devam ederken bir yandan da kurslar açılmış, alay kumandanlarının mesleklerini tamamlamaya çalışılıyordu. Ben burada Cephe Kumandanı İsmet Paşa'nın takdire değer olan faaliyetini yâda vicdanen mecburum.

Zaten İsmet Paşa şaşırtıcı ve fevkalade zamanlar haricinde çalışır; bilhassa mesleğine ait meselelerde herhalde başarılı olurdu.

HİNTLİ CASUS MUSTAFA SAĞİR NASIL YAKALANDI? NEDEN İDAM EDİLDİ?

Bütün hudut şiddetli bir kontrol altında; gelenler, gidenler esaslı bir kontrole tâbi. İstanbul ve bilhassa İngilizler Anadolu'dan yeterli bir haber alamıyorlar. Yunan ordusu Eskişehir-Afyon Hattı'na çekilmiş. Türklerin askerî hazırlıkları ne merkezde? Mali durumları, ruh halleri ne durumda? Hakikaten ordu ile meclis; meclis ile Mustafa Kemal arasında bir güven var mı? Mustafa Kemal ortadan kaldırılsa bu direniş yıkılır mı? Bu noktaları bilmeye muhtaç idiler. Yerli casuslar artık iş göremiyorlardı. Hariçten birisini göndermek, aynı zamanda gönderilecek adamın Türkler nezdinde perestij ve güvenini temin etmek lazımdı. Bu adam, mevcut idi. On yaşından beri hususi bir surette yetiştirilmiş, Oxford Üniversitesi'nden mezun ve "İngiliz Entelijans Servisi" Doğu işleri şubesinde kullanılarak Afganistan hadisesinde büyük yararlılıkları, Dünya Savaşı'nda büyük muvaffakiyetleri görülmüş Hintli Mustafa Sagir. Türkler dinî hislerden mülhem bir görüş ile Âlem-i İslâm'ın kendilerine arka çıkan ve kendileriyle beraber olacağı kanaatindedirler. "Hint Hilâfet Komitesi'nin bir azası sıfatıyla ve Âlem-i İslâm namına kendileriyle temasa geçmek vazifesiyle kılık değiştirerek bu Mustafa Sagir'i Ankara'ya göndeririz" demişler. Bir gün şöyle bir haber duyuldu: İngilizlerden gizli İstanbul'a Hint Hilâfet Komitesi azasından mühim bir zat gelmiş; orada Anadolu ile bağlantıları olan bazı subaylar ile temasa geçmiş. Anadolu'ya gelecek, vaziyetimizi yakından görüp ihtiyaçlarımızı anlayacak ve sonra o ihtiyaçları Hint Müslümanları namına temin edecek imiş.

Bir müddet sonra Mustafa Sagir Efendi Hazretleri'nin İnebolu'ya geldikleri mahallî hükûmet erkânı tarafından haklarında son derece hürmet gösterilerek, beraberlerinde Kemaleddin Sami Paşa da olduğu halde Ankara'ya yola çıktıkları, yolculuk sırasında bilhassa Kastamonu ve Çankırı'da hükûmet erkânı, yollara dizilen halk ve ellerinde bayraklar güzergâhta saygı duruşuna geçen mektep çocuk-

ları tarafından heyecanla fevkalade bir surette istikbâl eyledikleri duyuldu... Nihayet, Efendi Hazretleri Ankara'yı teşrif etmişlerdi. Kendileriyle ilk defa meclis binasında şeref-yâb olduk. Bütün mebuslar, hepimiz, Âlem-i İslâm'ın davamızla bu alakalarından heyecanlı idik. Mustafa Kemal Paşa da mecliste kendileriyle görüşmüşler, hususi olarak bana, "Bu zat Hint Hilâfet-i İslâmiye Komitesi'nin mühim bir azası imiş. Komitanın uygun görmesiyle buraya geliyorlar. Burada vaziyetimizi ve ihtiyaçlarımızın derecesini tespit ve Âlem-i İslâm'ın bize yardımını temin edeceklermiş. Kendileri evvela İstanbul'a geliyorlar. İngilizler her nasılsa bunu haber alamıyorlar. Sonra hayırlı bir tesadüf olarak İstanbul'da bizimle münasebet ve muhaberede bulunan zabitlerimizin bulunduğu bir semtte bir ev tutuyor ve zabitlerimizle münasebet kuruyorlar. Böyle bir zatın İstanbul'a geldiğini bize yazmışlar. Yine Efendi Hazretleri'nin buraya gelmek kararında olduklarını bildirmişlerdi. Sonra doğrudan doğruya İstanbul'dan buraya gelmekte bir tehlike görmüş olacaklar ki oradan Bulgaristan'a gidiyor ve Bulgaristan'dan deniz yolu ile İnebolu'ya geçmek istiyorlar. Fakat fena bir tesadüf kendilerini karşılıyor. İstanbul'a getiriyor. Bereket versin ki, İngilizler "Hint Hilâfet-i İslâmiye" komitesinin bu mühim azasını tanıyamamışlardır. İstanbul'da serbest bırakıyorlar. Kendileri de bu serbestlikten istifade ediyor. Bu sefer doğrudan doğruya İnebolu'ya gelebiliyor. Kemaleddin Sami Paşa da bu mühim zatın ağırlayanı olmuş, şimdi burayı teşrif etmişler, "Sen ne dersin?" dediler. Reis Paşa bana bu ayrıntıları Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi bulunduğum için veriyorlardı. Ve beyanâtları meseleyi lazım olduğu kadar açıklıyordu. Ben buna ne diyebilirdim? Yalnız, "Çok garip tesadüfler ve İngilizlerden beklenilmeyecek kadar bir gaflet" cevabını vermiştim. Mustafa Kemal Paşa, "Evet" dedi ve sözüne ilave etti, "Bu zat 'suspektir.'[44] Neticede size gelecektir zannederim."

Aradan günler geçmişti. Bir gün muhterem misafirin kimyevi bir sıvıyla gizli yazılmış mektuplar vasıtasıyla İstanbul İngiliz Sefarethanesi'yle görüşme içinde bulunduğu ve suç üstü vaziyetinde yakalanan Mustafa Sagir hakkındaki soruşturmanın derinleşme-

44 Suspect: İngilizce şüpheli, gizemli, zanlı.

sine uğraşıldığı özet surette bize bildirildi. Önceki soruşturmaya Mehmed C. Bey memur edilmişmiş. Polis kendisini suçunu itirafa mecbur etmiş; -zanlı kendi ifadesiyle- bütün geçmiş hayatını ve başından geçenleri tespit eylemişti. Nihayet bu mühim dava mahkememize geldi. Casusun kimyevi bir sıvı ile yazdığı mektuplar bir eczacımız tarafından açılmış ve tespit edilmişti. Muhteviyatı kendisinden istenilmiş şu suallerin cevapları idi:

I- Şeyh Sünusî Ankara'da mıdır? Kendisinin orada şeyhülislâm tayin edileceğini haber aldık, doğru mudur?

II- Bağdatlı İzzet'ten haber alamadık, nerededir?

III- Mustafa Kemal Paşa'nın ikametgâhı ile muhafızlarının bulunduğu yer arasındaki mesafe ne kadardır?

IV- Mustafa Kemal Paşa'nın şoförü hangi millettendir? Ara sıra gezmeye çıkıldığı zaman takip edilecek yolu kendisi mi tayin eder, şoförüne mi bırakır?

V- Bindiği otomobilin markası, projektörünün kuvveti nedir? vd.

Şu suallere göre Mustafa Kemal Paşa hakkında bir suikast ve katl hadisesinin de tertipleyeni imiş. Mustafa Sagir, İngiliz kuvvetinin her istediğini yapabileceğine inanmış bir Doğulu aynı zamanda bilgili ve zeki idi. Kendisinin suç üstü halinde yakalandığını ve casusluğunun kesin olarak sabit bulunduğunu nazara alarak aynı zamanda bizim de içinde bulunduğumuz zorlukları görmüş ve benimle hususi bir görüşme isteyerek şu sözleri söylemişti, "İngilizlerin sizlere hususi bir düşmanlıkları olamaz. Bilakis siz idarenizi düzeltseniz; ilim, fen ve sanatta gelişip kuvvetlenseniz; İngiliz'in müttefiki hatta sizi kendisine dost görmektedir. Ben elinizdeyim. İstediğinizi yapabilirsiniz. Amma sizin için bundan bir fayda gelmez. Benim İngilizler nezdinde mevkiim vardır. Siz İngiliz dostluğuna kıymet verdiğiniz takdirde İngiliz siyasetini lehinize çevirmekte bir sebep olabilirim." Ben bu görüşlerin isabet ve samimiyetine inanmaya meyilli gözükerek, "Fakat sizin bu sözlerinizde samimi olduğunuza nasıl kanaat getirelim?" demiştim. Karşılık verdi ve, "Size karşı olan bu ifadelerimde samimi olduğumu ispat için size nasıl teminat verebilirim?" dedi. Ben de, "Öyle ise muhakemede size

sorulacak suallere hiçbir hakikati saklamayarak ve aynı zamanda ifadelerinize kendinizden de bir şeyler ilave etmeyerek olduğu gibi doğruyu söyleyiniz ki, samimiyetinize inanalım" dedim ve ilave ettim, "Efendi Hazretleri! Buyurduğunuz gibi sizi öldürmeyle biz davamızı kazanmış olmayız. İçinde bulunduğumuz şu zor zamanda siz filhakika İngilizlerle aramızı bulmaya aracılıkta bulunursanız bize hakikaten büyük hizmet etmiş olursunuz. Büyük bir İslâm devleti olarak İngilizlerle daima dost kalmak, siyasetimizi onun siyasetine uydurmak bizim için esasen bir prensiptir."

Muhakeme başlamış, zanlı poliste verdiği ifadesini mahkeme önünde de aynen tekrarlamıştı. Fransızlarla Ankara İtilâfnamesi'ni yaptığımız için Ankara'ya o sırada bir Fransız kadın yazar gelmişti. Mahkemenin bir celsesinde dinleyici sıfatıyla o da bulunmuş; medeni müttefiklerinin haydutluklarını, kendi adamları ağzından ayrıntısıyla o da dinlemişti.[45]

Muhakeme bitmeye yaklaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa bana, "Mustafa Sagîr Efendi'yi ne yapacaksınız?" diye sordu. Kendisine, "Casusluk suçu güneş gibi meydandadır. Casusların akıbeti kanunen ne ise o da onu görecektir." diye cevap vermiştim. Bana, "Fevzi Paşa ve Adnan Beyler bunun idam edilmesini uygun bulmuyorlar. İngilizlere karşı elimizde 'bir koz' olarak kalmalıdır diyorlar" dedi. Ben, "Paşam. Adalet bence bir vasıta değil, gayedir. Bununla beraber İngilizler, Doğu Âlemi'ni ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu ricalini daima kendi gücü ve kuvvetleri önünde eğilir görmeye alışmışlardır. Herhangi bir düşünce ile olursa olsun, Mustafa Sagir'e kanunun gösterdiği cezayı uygulamayacak olursak, bunu daha ziyade kendi güçlerinin ruhumuzda halen yaşadığına ve korktuğumuza yükleyecekler. Bizim için de, 'Karşımızda yeni bir nesil değil, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun korkak kalıntıları bulunuyor' diyeceklerdir. Bu anlayış ilerisi için bize daha çok zorluklar çıkarabilir. Zannetmem ki mahkeme Fevzi Paşa ve Adnan Beylerin fikirlerine katılsın" dedim... Mustafa Kemal Paşa biraz düşünmüş, "Sonra bir defa

45 Burada dipnot girilmek üzere parantezi içinde yıldız işareti konulmuş, ancak dipnot eklenmeyip sonradan soru işareti konulmuştur.

daha görüşürüz. Bununla birlikte 'adalet vasıta değil, bir gayedir' denilir. Fakat bu henüz gayenin bilinmemesindendir. Yoksa gaye zannedilen birçok şey hakikatte bir vasıtadan başka bir şey değildir!" diye karşılık vermişti.

Muhakeme bitmişti. Arkadaşlar[la] görüştük. Herhangi bir düşünce ile adaletin hükmünün gerçekleşmesine mani olunmak istenirse; topluca istifa edecek ve meseleyi meclise getirecektik. Hükmün gerçekleşeceği gece hiçbirimiz kasten evlerimizde bulunmamıştık. Ertesi sabah ise verdiğimiz idam hükmünün gerçekleştiğine şahit olduk.

ALİ ŞÜKRÜ BEY MUSTAFA KEMAL'İN REİSİCUMHUR OLMASINI İSTEMİYOR

Gayet asil emellerle karşı karşıya olan iki grup (Birinci ve İkinci gruplar) sürekli fikir ayrılığının ve hiç şüphe yok siyasi olgunluğumuzun noksanlığının bir sebebi olarak gitgide hissiyâta kapılmış ve yekdiğerlerimize münfail bir nazarla bakmaya başlamıştık. Biz onları kısmen dikkatsizlikle muhalefetlerinde zaman ve mekân icaplarını nazara almamakla, kısmen de iktidar mevkiine geçmek ihtirasıyla itham etmek istiyor; onlar da bizi Mustafa Kemal Paşa'nın emri altında toplanmış ikiyüzlü, dalkavuk karakterli kör bir alet nazarıyla görüyorlardı. Bununla birlikte biz (Birinci Grup) kendi içimizde birbirimizden de şüpheye düşmeye başlamıştık. Bazı toplantılarda görünüşe nazaran ekseriyet bizde iken gizli oy usulüyle toplanılan oylar neticesi aleyhimize çıktığı oluyordu.

Hükûmeti tutan çoğunluk grubunun kendi kuvvetine ve aza arasındaki dayanışmasına güven duymaması bu hükûmet için daimi ve müstakil bir zaaf ve kararsızlık sebebi olabilirdi. Bu düşünce ile grup içerisinde değerlerinden ve gruba bağlılıklarından şüphe edilmeyenlerden "selamet-i umumiye" namıyla gizli bir grup kurmuştuk. Bu grup gayet gizli tutulacak. Azası her mühim genel kurul toplantılarında mutlaka hazır bulunacak ve grubun maksadını takip ve diğer azaya telkin edeceklerdi. Her nedense sonraları bu teşekkül de duyulmuş, türlü yorumlara bais olmuştu.

Memleketi düşman tecavüzünden kurtarmak, yıkılmış Osmanlı İmparatorluğu enkazı içerisinden Misak-ı Millî hudutları dahilinde bir Türk devleti çıkarmak esasını kendisine bir gaye edinmiş olan Birinci Büyük Millet Meclisi azaları düzelme ve yenilikler noktasında ve birlikte hareket etmiyorlardı. Bunlardan bir kısmı hatta çoğunluğu inanç ve kanaatlerdeki değişimi toplumsal bir anarşinin başlangıcı görerek iyi, kötü mazinin göreneklerine sımsıkı sarılmak istiyor. Hatta ferdin ve cemaatin bütün fiilleri ve hareketlerini şer'î kayıtlarla sınırlamayı düşünüyor; bir kısmı ise Doğu ve İslâm Medeniyeti'nin batışını ve bilakis Batı Medeniyeti'nin zafer ve hâkimiyetini görerek bütün esaslarıyla ve aynen memlekete Batı Medeniyeti'ni getirmeye taraftar görünüyordu. Bununla birlikte henüz bu konuşmalar hususi ve hasbihal mahiyetinde olmaktan ileri gitmiyordu.

24 Ağustos [13]38[46] günü mecliste memleketin yenileşme tarihinde pek mühim sayılacak bir hadise oldu. O gün hiç şüphe yok Türkiye yenileşme inkılabının dönüm noktası olan bir gün idi. Gerçi bütün memlekette fakir ve perişan olmaktan, cahillikten, gerilikten, irfansızlıktan, iktisadi çöküşten vd. şikâyet etmeyen yoktu. Hemen herkes, bütün mebuslar hep bir ağızla, "Bu sefer ve mutlaka ciddi bir düzenleme yapılmalıdır" diyorlardı. Fakat düzenleme yapmak noktasında ortak görülen bu kanaatler, ortadan kaldırılması istenilen fenalıkların, zaaf ve çöküşün hakiki sebeplerini tespit etmek ve yapılması zaruri görülen düzenlemelerin esas ve istikametini kararlaştırmak mevzubahis olunca ayrılacaklardı. Hissolunuyordu ki bir tarafın bolluk ve kurtuluşa çare saydığını diğer taraf bilakis bütün fenalıkların toplumsal zaaf ve geriliğimizin neticede siyasi düşüş ve çöküşümüzün yegane sebebi görmek kabiliyetindeydiler. 24 Ağustos günü bu görüş ayrılığının mahiyet ve ciddiyetini nazarlarda en ziyade belirmiş ve yenilikçileri ikaz ederek dayanışmaya sevk etmiş bir gün oldu.

Muhafazakârlar -hayır bunlara muhafazakâr diyelim; çünkü onlar mevcudu muhafaza etmekten ziyade ölmüş bir maziyi diriltmek istiyorlardı- Şer'iye Vekaleti'nin bütçesi münasebetiyle âdeta

46 Miladi 24 Ağustos 1922.

bir fikir baskını halinde kahramanlıkla kanaatlerini ilan ettiler. Bunların bütün düşünüşleri, görüş ve buluşları, arzuları Şer'iye vekilinin beyanâtında, bilhassa Edirne Mebusu Avukat Mehmed Şeref Bey'in uzun ve heyecan verici hitabelerinde ifade olunuyordu.

Sosyal, iktisadi, siyasi bütün perişanlıkların, bütün çekilen ıztırapların kaynağı ve sebebi bu zevatın buluşlarına nazaran idare ve hayat yollarında şeriatın feyiz ve ilhamından nasipsizlik idi. Onların zan ve kanaatlerince şeriatın emir veya yasak etmeyeceği bir fiil ve hareket, hükmetmeyeceği bir mevcudu Allah yaratmamıştı.

Açık söylüyorlardı ki, "Dünyada insanlığın saadetini temin etmek için yegâne vasıta ve devlet idaresi işlerinde de şeriata sıkı bağlılıktır." Bunların fikrince Batı milletlerinin görünen hallerine rağmen sefaletlerine, perişan hallerine, zaaflarına acımak lazım gelecekti.

Şeriat diyorlardı; şer'î işlere, adi işlere, eğitim ve devletin bütün idari şubelerine yön ve istikamet verdiği zamanlar Osmanlı Sancağı Viyana burçlarında dalgalanıyordu. Bugün Basra'dan Vistol kenarına, Medine'den Kafkas eteklerine kadar olan koca bir kıta elimizden, hâkimiyetimizden çıktıysa bunun sebebi idare sistemimizde şeriatı ihmal edişimizdir.

Onların fikirlerince 1255 Gülhane Hattı, çocukça bir Batılılaşma hevesinin taklit ve hasretinden doğan, sersem bir yenileşme arzusunun memlekete yaptığı bir fenalık idi. Onlar diyorlardı, "Eğitimi şeriatın feyzinden mahrum eden, ona sırf akla uygunluk üzerine müspet ve tecrübî bir istikamet vermeye çalışan, şeriat mahkemeleri dururken Avrupa'nın adli ve hukuki anlayışlarına göre nizamî mahkemeler tesisine uğraşan o hareket, memlekete ne büyük fenalıklar getirmiş, ne derin ahlaksızlıklara sebep ve başlangıç olmuş idi? Memlekete bilhassa bir kısım yüksek tabakaya salon hayatı, kumar, sefahat, her türlü ahlaksızlık, iktisadi buhran ve çöküş hep o kanaldan girmemiş miydi? Sultan Mahmud! O da az çılgınlıklar mı yapmıştı? Onun da yenilik hevesiyle memlekete yaptığı fenalıklar az mı oldu? Bunlar unutulabilir mi? Bu zevat din ile milliyeti ayıramıyor, Türklerin hususiyetini, Türklüğü İslâm Şeriatı'nda bulacağını iddia ederek, "Türkün vicdanına ferahlık verecek; millî kültürü, millî

örfünü, edebiyatını, güzel sanatları, şiirini, musikisini hep şeriatta aramayı" tavsiye ediyordu.

İstedikleri ve kararları bu idi. "Altı asır padişah varlığını omzunda taşıyan bu Türkiye devleti bundan sonra şeriattan feyz ve istikamet alarak yaşayacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne istikamet vermek hakkını yalnız ve yalnız Şer'iye Vekaleti sahiptir ve ancak o istikamet verecektir.

Hatibin sert ve saldırgan dili bu iddianın ileri sürülmesinden sonra bu fikre iştirak etmeyeceklere bu sözleri idrakine ve hakikate bir hürmetsizlik göreceklere yöneltiyor; yüzümüze, "Onu ihmal etmek isteyen az sayıdaki hainlerdir ki Müslümanlar o hainleri sinesinde yaşatamaz" tehdidini savuruyordu.

Bu zat aynı zamanda Hilâfet-i Kübra-yı İslâmiyet'in lüzum ve geleceğinden, bizim için ağlayan sızlayan bir Âlem-i İslâm'dan İslâm birliğinin bi'l-kuvve mevcudiyetinden bahsetmeyi unutmuyor; burada da İngiltere'yi kökünden sarsan bilmem hangi Avrupa devletine lehimize kan ve korku bırakan bir kuvveti istememe sersemliktir, diyordu.

Bu taarruz ani ve bir baskın mahiyetinde olmakla beraber karşılıksız kalmamalıydı. Hatibin şiddetli ifadesinden ziyade mecliste büyük bir çoğunluğun dinî bir asabiyetle gösterdiği heyecan bizi şaşırtmıştı. Hamdullah Suphi Bey söz istemişti. Fakat talebi reddolunarak müzakerelere son kararı verildi.

İtiraf ederim ki, bu müfrit maziperestliğin yenilikçiliğe; körü körüne hissiyata uymanın akl-ı selime; köhneliğin fikir gençliğine bir galibiyeti idi.

Ertesi günü *Hâkimiyet-i Milliye* "Nereye gidiyoruz?" başlıklı bir başmakale neşretti. Meğer Ağaoğlu Ahmed Bey o müzakere esnasında mecliste dinleyici locasında imiş. Büyük Türk düşünürü bu makalesiyle ve kahramanlıkla meclisin çoğunluğunda görünen zihniyeti tahlil ediyor; bu zihniyet memleket için, milletin geleceği için mucip olacağı tehlikeleri açıklayarak deliler getiriyordu. Yazar yazılarında şöyle diyordu, "Dün Derviş Vahdetî ruhunu hortlamış; Büyük Millet Meclisi Kürsüsü'nde gördüm."

Radikalleri birliğe ve vazife başına davet eden bu makaledir ki, mecliste maziperestliğe karşılık az biraz ıslahat taraftarı, yenilikçi bir cephe oluşturdu. Bu mücadele artık devam ediyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın da sonradan kendilerine katılımı suretiyle büsbütün kuvvetlendi. Bununla birlikte bu gelişme o kadar kolay olmamıştı. *Hâkimiyet-i Milliye*'de Ahmed Bey'in makalesi çıktığı zaman Rauf Bey başvekil bulunuyordu ve Mustafa Kemal Paşa da Ankara'da yok idi.

Mecliste hocalar ve fikirdaşları şahlanmış, kutsal hisleri rencide edilmiş olanlara hususi bir asabiyetle ateş püskürüyorlardı. Zavallı Ahmed Bey'in arkasından ne dinsizliği, ne acemiliği, hatta ne de Rusluğu bırakılıyordu. Nihayet bunlar Başvekil Rauf Bey'e gitmişler; Ağaoğlu Ahmed Bey'in resmî vazifesi olan Matbuat Umum Müdürlüğü'nden[47] azlini ve bundan böyle *Hâkimiyet-i Milliye*'ye yazı yazmamasını talep etmişler.

Rauf Bey, Ahmed Bey'i çağırıyor ve, "Hocam vaziyet böyledir. Matbuat Umum Müdürlüğü'nden istifa et!" diyor. Ahmed Bey de bu emre boyun eğiyor.

Vakadan haberdar olmuştum. Bu hadise üzerine Ahmed Bey'in azli, memleketin geleceğini çürümüş, kokmuş, öldürücü fikir cereyanlarına terk etmek olurdu. Memleketin kaderine hâkim olacak zihniyet ilhamını böyle devrini tamamlamış birtakım ruhsuz kuruntulardan değil; millî gerçeklerden, tarihî hadiselerden, müspet, makul düşüncelerden almalı idi. İş bu raddeye geldikten sonra da harekete geçmek, devletin yıkılmasına seyirci kalmakla bir idi. Beraberce Afyon Mebusu Ali, Ayntab Mebusu Kılıç ve daha bazı arkadaşları alarak Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi'ne, Ahmed Bey'in yanına gittik. Vakayı bir kere de onun ağzından dinledikten sonra, "Hayır Ahmed Bey! Sen bu hadise üzerine istifa etmeyeceksin! Memleketimizin kısmen istilası karşısında silaha sarıldık. Bütün Türklüğü ve İslâm Âlemi'ni zehirlemek, öldürmek kabiliyetinde olan cehaletin şahlanmasına sessiz kalmayacağız. Sen şimdi Başvekil Rauf Bey'e gidecek ve, 'Ben istifa etmiyorum. Bazı arkadaşlar buna

47 Basın Genel Müdürlüğü.

kesinlikle engel oluyorlar. Siz beni azlediniz!' diyeceksin. Zaten seni oraya Mustafa Kemal Paşa tayin etti. O gelsin görüşelim. Bakalım ne olur?" demiştim. Ağaoğlu Ahmed Bey Rauf Bey'e gider ve aynen yukarıdaki sözleri söyler. Rauf Bey, "Hocam! Benim sana olan muhabbet ve hürmetimin derecesini bilirsin. Ben seni nasıl azlederim? İstifa etmemekle beni çok zor bir vaziyete sokmuş oluyorsun" der.

Rauf Bey bana da kızmış, hatta bu mesele için aramızda sert ve nihayet dargınlıkla neticelenen bir tartışma da olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya gelmişti. Rauf Bey kendisine olayı anlatmış. Ben de görüştüm. İtirafa mecburum ki bu noktada Mustafa Kemal Paşa'da beklediğim metaneti bulmadım. Açık cephe almak istemiyor; manevra ile meseleyi halletmeyi arzu ediyordu. Nihayet "Ahmed Bey Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi'nden istifa etmesin; fakat bir müddet için de *Hâkimiyet-i Milliye*'ye yazı yazmasın!" dedi.

Görüyorduk ki her sahada ileri, kuvvetli ve hâkim bir Batı Medeniyeti karşısında çökük, perişan, irfanda, sanat ve ibdâ'da hiç; iktisadiyatta perişan ve fakir; fikir sahasında ölgün; siyaset vahasında kuru, hayatsız bir Doğu var. Biri hâkim, efendi; diğeri mahkûm, ırgat. Bunu görmemek cehalet hastalığına müptela olmak; buna çare düşünmemek; bile bile milletin ve vatanın mahv u perişaniyetine lâkayıd kalmak demek olacaktı.

Batı'da belki uyarma ve aydınlatma üfürüğü Doğu'dan Endülüs'ten gelmiş; Edirne mebusunun dediği gibi belki dindar ehl-i salîb o zamanlar Doğu'da gördükleri düzen ve medeniyetten hayrete düşmüşlerdir. Fakat şu da bir hakikattir ki medeniyetlerin de bir canlı gibi başlangıcı, yükselmesi, gerilemesi ve çöküşü devirleri vardır. Bir gün gelmiş, bizim Doğu Medeniyeti'mizin sabit esasları daima değişen zamana; yenileşen ve çoğalan ecnebilere yetersiz gelmeye başlamış. Batı, bugünkü medeniyetlerini yaratan Rönesans devrine girmiş; biz medeniyetimizin esasları içinde bulunduğu zamanın icaplarına uygun olduğu asırlardaki meyve vermesine aldanarak maziye bağlı kalmakta, zamanın icaplarına uymamakta ısrar etmişiz. Onlar kilise ve papalığın fikir hürriyetini, vicdan hürriyetini rahatsız eden zalim ve acımasız kuvvetini kırmışlar. Derebeyliklerini

yıkmışlar. İmtiyazlı hükümdarlarını hiç değilse elinden yetkilerini alarak insanlığa tahakküm, düşünme, çalışma ve hareket vd. hürriyetlerini sınırlandırmayacak bir hale koymuşlar. Dinî reform ile başlayan uyanış neticesi hürriyet ve insan idraki o devirde, o diyarın iktidar sahibi olmuş. Dönüşte inceleme ve araştırmada, öğrenmede, münakaşa ve eleştirmede serbest kalan insan zekâsı ve ilmi, kilise ve şeriatın bağlayıcılığından kurtararak ona müspet ve tecrübi bir nitelik vermiş, birçok serbest düşünen mütefekkir meşâhir-i zuhûr ve astronomiye, kozmoğrafyaya; es-simyâ fenn-i kimyaya dönüşmüş. Skolastik münakaşalar yerine orada hakiki felsefe ilerlemiş. Bizde ise bilakis kozmoğrafya ilm-i nücuma; İbn-i Sina'nın kimyası "muammaya" Fatih Devri'nin tebabeti nefesçiliğe dönmüş. Orada revaç[ta] bulunan müsbet ilim ve fen doğa olaylarındaki etkenleri ve bunlar arasındaki münasebat ve ritmi bularak doğa kanunlarını çıkarmaya ve bin türlü keşiflere zemin hazırlamıştır. Bu keşifler mazinin softalı ilmine bağlı kalmak isteyenlerce utanç sebebi olmuş, ilmî keşiflerden yeni bir metot, yeni bir düşünce tarzı doğmuş. Fertlerin, cemaatlerin hayatlarını, hayat şartlarını değiştirmiş.

Rönesansın evlatları, serbest düşünceli feylesoflar, edipler, şairler, yazarlar bu yeni hayatın ihtiyaç ve icaplarını inceleme ve kabulü lazım gelen sosyal tedbirleri tespit etmiş, yayınlamışlardır. Halk uyanmış, millî vicdan oluşmuş ve millî şuurlarını bulmuşlar ve millî hayatın bütün istikametlerini bu millî şuurdan ilham alarak düzenlemişler. İrfan yükselmiş, sanat yükselmiş, iktisadiyat düzelmiş, servet yükselmiş, ahlak düzelmiş, fertlerde vazife fikri gelişmiş, hulasa toplumsal hayat yükselmiş, toplumsal bağ ve dayanışma kuvvetlenmiş, bugünkü üstünlük ve galibiyet vücuda gelmiş.

Teceddütperverler, Batı Medeniyeti'nin bu bariz üstünlüğünü görüyor, onun sebeplerini ve gerçek yol göstericilerini biliyor; bu medeniyeti bir bütün halinde bütün esaslarıyla, ruhuyla, şekliyle almak istiyordu. Bana gelince ben bu teceddütperverlerin hem de ön safında bulunuyordum. "Batı Medeniyeti'ni kabul edersek milliyetimizi kaybederiz, dinimiz elden gider" bu söz manasız bir korku; bir safsata mahsulü idi. Batı Medeniyeti milliyetleri yok etse Batı'da bu

gün olgunlaşmış bir Almanlık, onun yanı başında bir Fransız, biri de İngiliz vd. milliyetleri yaşar mıydı? Bilakis "reel" olan bu idi ki, bir toplumda medeniyet derecesi arttıkça milliyet fikri yükseliyor ve kuvvetleniyordu. Dini ise bu mevzuya karıştırmak büsbütün manasızdı. İnsanları ruhen, seviyeten yükseltecek, ruha her türlü anlamın başlangıcı olan muhabbetullahı, vicdanlara ahlak, fazilet ve vazife-iştiyaklar telkin edecek, insanlara irade bağlayacak bir dinin siyasetle alakası ne olabilirdi? Şüphesiz Fahr-i Kainât Medine'ye hicretlerinde ümmetinin başına bir hükûmdar sıfatıyla geçmeye mecbur kalsa idi, bugün belki karşımızdaki hacılar, hocalar da böyle bir anlayış hatasına düşmeyeceklerdi. Bununla birlikte İslâm'da "Hükümlerin zamana bağlı olarak değiştiğine" "naklî ile aklî ilim arasında zıtlık olur ise aklın icaplarını kabul ve nakli yorumlama gerektiği"ne göre bu noktada da körü körüne maziye bağlanmak istemekte bir isabet yoktu.

Dini siyasete karıştırmanın tehlikesini 24 Ağustos günü mecliste görmeli idi. Ben o gün daha ziyade inandım ki, bu "din" ve "şeriat" kelimelerini siyaset mevzuu üzerindeki münakaşalarda telaffuz dahi etmemelidir. Ne idi o? Millî egemenliğin ateşli, kıskanç ve idealist taraftarı olan vicdanların, düşüncelerin hürriyetine nereden gelirse gelsin, bağlılığı kabul etmeyen o meclis. "Bismillahirrahmanirrahim" ile başlayan ve her cümlesi ancak dinî hissiyata hitap eden hatibin o beyanâtı karşısında âdeta "manyetize" olmuş, benliği ve şuurunu kaybetmiş; karakteri, kimliği silinmiş bir hale gelmişti. Bilmem hangi bir medresenin şakirdi "iskolastik" ilimlere ait ve yalnız boş sözden ibaret bir metot ile bir şer'iye vekili muhitine koca bir Türk milletinin eğitimi, adaleti, iktisadiyatı, nâfiası, hekimliği hatta askerliği hülasa her şeyi hakkında "direktif" ve istikamet vermek hakkı talep ediliyorken o meclis şuursuz, mest ve pür-heyecan sadece, "Bravo! Bravo!" diye bağırıyordu. Şuuru, mantık ve muhakemeyi durduran, insanını sağduyu ve akıldan ayıran bu haller ne kadar korkunç ve bir memleket için ne kadar tehlikeli idi?

Hatibin sözlerine göre Tanzimat Devri'ni Osmanlı Devleti'nin çöküşün başlangıcı ve o devredeki yenilik harekâtını da bu çöküşün

başlıca sebep ve sürükleyeni olarak kabul etmek lazım gelecek: İddia ederiz ki tarih bize hakikatini bu çehre ile bu kimlikte göstermez. 18. asırdaki biz de bu gün arzu edildiği gibi devlet mekanizmasının bütün aksamına aşağı yukarı şeriatın istikamet verdiği bir asır idi. O asırda Avrupa'nın idare tarzlarını yeni ve özgürlüğe yakışır şekilde ve yüce esaslar üzerine tesis etmeye koyulmasına rağmen zannederim "Zıllullah'a" hürmetsizlikten çekinilerek şeyhülislâmların ve yakın ulemanın, alelumum bendegân-ı vükelânın telkinleri ve rehberlikleriyle bu yeniliklere gözlerimizi kapamış, hissimizi uyuşturmuş, tam bir Doğulu baskıcı hükûmet nümunesi olarak kalmışız. O haldeki milletin hayat hakkına ve istikbale olduğu gibi hâkim olan bu zıllullahilerle onların gözdeleri ve kendi yüksek mevkilerini diğerlerinin mahvında arayan ahlaksız ve sefil çevrelerin tesirlerinden devlet bünyesine kuvvet yerine zaaf; düzen yerine anarşi ve karışıklık târi ve o asırda memleketimizin büyük bir kısmını zâyi etmişiz.

Kanun ancak istenildiği zaman uygulanır, keyif ve hevesin ve bencilce menfaatlerin elde edilmesinde bir kuvvet; hazine padişahların emir ve keyfine tâbi. Bütçe kontrolü ve bu gibi şeyler idare ruhuna aykırı, kulluğa zıt ve emirü'l-müminîn hukukuna büyük bir hürmetsizlik, Avrupaî bir âdet görüldüğünden müstebid, zevk ve ihtirasının tatminine yettiği [miktarda] hazineden alır, nedimlerine, gözdelerine, yalnız onun emellerine hizmet eder her emir ve iradesine itaatkâr şeyhülislâmlarına, nazırlarına, ona buna ihsan suretiyle dağıtırmış.

Vergiler şer'-i şerif üzere, tahsil usulü, iltizam tarzında berbat imiş. Mültezimlerin dayanacağı hükûmet ricali olduğu için ahaliden daima vermesi lazım geldiğinden fazlasını alırlar. Şikâyet duyulmaz. Belki de şikâyetçi olanlar cezaya müstehak görülürlermiş. Valiler memur oldukları vilayetleri müzayede ile alırlar. Memurlar genellikle maaşsız, halk tarafından mecburi infâk ve iâşe ediliyorlarmış.

Bu karmaşa, bu zaaf elbette dışarının ihtirasını çekmiş. Ecnebi devletler iç işlerimize müdahale için sebepler icad etmişler. "Hükûmet bir İslâmi hükûmet, kanunlar, şeriat-ı İslâmiye'den ilham alınmıştır." diye Ruslar tabiiyetimizde bulunan Ortodoksların,

Fransızlar Katoliklerin koruyucusu sıfatıyla ortaya çıkmışlar; sebepli sebepsiz bize müdahale ederler; Hıristiyan tebaa arasına ayrılık fikri sokarlarmış. Ancak büyük devletler arasındaki menfaat ayrılığı ve anlaşmazlık yüzünden son günlere kadar (çöküşümüzün seyrini takip etmekle beraber) siyasi mevcudiyetimizi yaşatabilmişiz. Tarihin bize bildirdiği Tanzimat Devri'nden evvelki Osmanlı Devleti'nin hali budur.

"Görülen bütün fenalıkların evvelki azamet ve mamuriyetimize bedel şimdiki zaaf ve fakrımızın illeti, idare sistemimizde şer'î hükümlere sarılmaktan sapmamızdır" denileceğine hayatın seyrini görmeyerek gidişimizi sabit ve esnek olmayan tarz ve kanuni iradeye bağlı bulundurmaktaki kör ve yersiz aşırılığımız, maziperestliğimiz, toplumsal hayatta hür düşünceye, serbest çalışmaya mevki vermeyişimiz; fikirlerimizi, zihinlerimizi derebeylik devrinden kalma inkıyatçılık ve esaretten ayıramamaklığımız bizi, milleti, devleti, bireyi bu hale getirmiştir denilse idi herhalde hastalığa daha doğru bir teşhis konulmuş olurdu.

1826-38-1808 senesinde[48] tahta çıkan Sultan Mahmud hiç şüphesiz bu müthiş çöküşün önüne geçmek için harekete geçmişti. Onun yenilikçi fikirlerine istikamet veren, Batı'nın terakkisi karşısında memleketin düştüğü vaziyet idi. Kendisi Avrupa'nın terakkisini, medeni teşkilatını görüyor ve takdir ediyordu. Sultan Mahmud Yeniçeriliği ilga Nizam-ı Cedid'i kurdu. Memlekete getirdiği ahlaksızlık bu mudur? Sultan Mahmud Avrupa'nın soylular sınıfı yerine sarayda ve vilayetlerde ayrı bir aristokrat sınıf şeklinde belirmeye başlayan zümreyi ortadan kaldırdı. Memlekete getirdiği ahlaksızlık bu mudur? Sultan Mahmud dîvân tertibatını bozdu. Devlet işlerine ait olan her işi ait olduğu dairenin reisi ile kararlaştırmak usulünü kurdu. Fena görülen ve ahlaksızlığa sebep addedilen harekât bu mudur? Sultan Mahmud âdât-ı kadim âdetleri değiştirmek, Avrupa âdetlerini kabul etmekistedi. Setre, pantolon giydi. Sakalını kısa kes-

48 II. Mahmud 1808'te tahta çıktı, müellifin 1826 ve 38 rakamlarıyla neyi kastettiği anlaşılamadı.

tirdi. Ahalinin de medeni insanlar gibi giyinmesini istedi. Memlekete getirdiği ahlaksızlık bu muydu? Filhakika, Sultan Mahmud'un, arzu ettiği düzenlemeleri (özellikle maliye vesair devlet işlerini tanzim sahasında) esaslı surette yapmaya gücü yetmedi. Fakat bunun sebebi kendisine yardım edecek lüzumu kadar aydın fikirli, devletin yeniliğe olan ihtiyacını kavramış maiyet bulamamasında idi. Avrupalı uzmanlar getirmeye ise maziperestliğin memlekette yaşattığı kara ve kör dindarlık meydan vermiyordu. Seviyeten çevrenin çok üstünde, idraki geniş, azim ve iradesi kuvvetli bir yenilikçi olan Sultan Mahmud eğer cehalet ve taassup engelleri onun ayaklarına ve kollarına takılmamış olsa; eğer mazinin yıpranmış ve çağın gerekleri ile uygulaması mümkün olmayan idare sistemi, zihniyet ve hayat tarzı yüzünden zaafa düşmüş devlete, Mısırlı Mehmed Ali'nin isyanı yüzünden Avrupa devletleri yok etme kasdıyla musallat olmasalardı da o düşüncelerini gerçekleştimeye memleketi Avrupaî tarzda haklıyla düzenlemeyi başarsa idi Türkiye uluslararası sahip olduğu şeref ve itibarı muhafaza eder ve Türk Milleti bugün medeniyet dünyasının faal bir unsuru olurdu.

Ya memleketi ölüme götüren çöküşü durdurmak için kendi ölümünü göze alan Büyük Reşid nasıl azarlanabiliyor ki o, dünyanın vaziyeti hakkında derin bir cehalet içerisinde uyuyan ve Batı'nın uyanışına, yenilik harekâtına sade "gâvur işidir" demekle aldırmaz ve duygusuzca omuzlarını silken bir bağnaz ve cahil çevre içerisinde karanlıklara nur saçan kafası, iman dolu kalbi, temiz ruhu, kuvvetli iradesi ile meydana çıkıyor; hastalığı isabetle teşhis etmiş yüksek bir toplum doktoru; memleketin selameti yolunda her tehlikeyi göze almış büyük ve vatanperver bir inkılâpçı; derin zekâ sahibi bir devlet adamı kimliği ile bir taraftan dışarıyla siyasi ittifaklar yaparak kendi kuvvetsizliğimizi telafiye imkân bulur iken diğer taraftan da devleti içerisinde sağlamlaştıracak kuvvetlendirecek faaliyetlere geçiyor. Köhne ve berbat bir devlet sistemi yerine memlekete hiç olmazsa bir zerre hürriyet, tebaaya kanunî eşitlik, herkese emniyet getirecek çağdaş ve kanunî bir devir açmak istiyor. O gerek Londra Sefareti'nde hizmet ettiği, gerekse elçi olarak Fransa'da bulunduğu zamanlarını

çöken, yıkılan vatanının kurtulmasının çarelerini aramakla geçirmiş bilhassa meşhur Fransız Doğu bilimcisi Sasi vasıtasıyla temasa geçtiği Fransız ilim ve fikir adamlarından Batı'nın şimdiki yükselişinin hakiki sebeplerini öğrenerek vatan ve milletinin kurtarılması için plan ve projelerini hazırlamış ve nihayet memlekete 1255[49] Gülhane Hattı'nı getirmişti.

Büyük Reşid cahilliğin, bağnazlığın hatta ikiyüzlülüğün, bozgunculuğun ve hainliğin bütün düşmanlıklarına tahammül ve mukavemete karar vermiş, Gülhane Hattı'nı -ertesi gün okunmak üzere- yazdığı gece bütün aile efradı ile helalleşmiş bir kahraman idi. Eğer Reşid Paşa bu kanun ile ve bu kanunun tatbikatının meydana getirdiği korunmuşlukla Batı'nın -beşerî cahillik ve bağnazlığın katil zincirlerinden kurtaracak, onu hak ve hürriyetine kavuşturacak olan- yeni fikir cereyanlarına memleketin girmesi için yol açmasaydı, Şinasi *Tasvir-i Efkâr*'ını çıkaramaz; Ziya Paşa *Zafername*'sini Namık Kemal *Vatan* piyesini yazamazdı.

93 İnkılabı bence Büyük Reşid Devri'nin memlekete serptiği fikir tohumlarının bir filizlenmesidir. Sonradan hain ve müstebid bir kasırga o filizleri köreltti. O an için çiçeklenmesine mani olduysa da büsbütün kurutamadı. İnkılâp fidanının hayatta kalan kökleri 24'te tekrar çiçeklendi. Bugünkü bu millî inkılabı bir şahsa mâl etmek ve ilmî bir görüş olsa idi, bu millî hareket ve inkılabın kahramanı olarak Reşid Paşa gösterilebilirdi.

Bazı hastalar vardır. İlacın acılığı ıztırabıyla doktoruna hiddet ve nefret duyarlar. Onlar iyileşmeleri zamanında tabiplerine minnettarlıklarını gösterecekler, yaptıkları hırçınlıklara pişman olacaklardır. Bizim için muhaliflerimizin nefretlerinden, hatta ağır ithamlarından müteessir olmamak; ruhumuzda âdeta çelikten bir azim kalp ve dimağlarımızda bu milletin ancak Batılıların gittiği yoldan gidilmekle kurtarılacağına, yani dinî, ulvi esaslarına ircâ edici bir reform ile başlayacak uyanış hareketine, serbest düşünen mütefekkir bir zümrenin ortaya çıkması, ilim ve fen sahasında

49 Miladi 1839.

terakki, ilmî keşiflerden yola çıkmış yeni bir çalışma metodu ile kurtulabileceğine dair sarsılmaz bir iman olduğu halde ileri yürümemiz lazımdı. Teceddütperver azınlık mecliste böyle hareket etti. Sebat ve mefkûreye samimiyet başarının kefili oluyordu. Birinci Büyük Millet Meclisi'ni Osmanlılıktan ayıran belirgin iki vasıf vardı: Milliyetçi ve halkçı oluşu. Şimdi bir üçüncüsü gelişmekteydi, o da: Toplumsal inkılâpçılık.

Birinci Büyük Millet Meclisi memleket idaresinin gelecekte alacağı şekli hakkındaki fikrini sarih olarak izahtan sakınıyordu. Daha doğrusu bütün azası arasında bu noktada ortak bir kanaat de yok idi.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin henüz düşman ayağı Anadolu'da iken memleket idaresinin gelecekte alacağı şekil hakkında açık müzakerede bulunulması hem vakitsiz hem de doğru değildi.

Burada halife ve padişah Vahideddin ile onun hükûmeti vaktiyle ecnebi ve bilhassa Avusturya kuvvet ve ordularına dayanarak zulüm ve mutlakiyet idarelerini yaşatmak isteyen papalara ve onların ruhani hükûmetlerine, müstebit küçük krallık ve dükalıklara ne kadar benzer? Bir farkla ki papaların çoğunluğu düka ve kralların hemen hepsi İtalyan değildir. Bizimki ise hâlis bir Türk.

Memleketlerini ecnebi istila ve nüfuzundan kurtarmak ve hür bir idare altında İtalya'yı vücuda getirmek için çalışan İtalyan İnkılâpçıları bugünkü Büyük Millet Meclisi azalarının mevkiinde görülmezler mi? Şu farkla ki Türk Milleti ve basiretkâr Anadolu çabuk vahdetini temin etti. Ve Birinci Büyük Millet Meclisi evvelce birlikte hareket eden, fakat sonradan düşman orduları karşısında ancak altmış bin kişilik zayıf ordularını takviye edecekleri yerde meşrutiyetçilik, cumhuriyetçilik ve hatta mutlakiyetçilik kavgalarıyla bir diğerini hırpalayan İtalyan inkılâpçılarının basiretsizliğine düşmek istemiyordu. Ancak hususi musahabe ve fikir noktalarından anlaşılıyordu ki, mecliste cumhuriyet taraftarlığı zayıf ve âdeta on beş-yirmi kişiye mahsus gibiydi.

Vahideddin'in millî iradeye kıymet vermeyerek keyfî hareketi, hatta ihaneti toplumca kabul olunuyor. Padişahlığın yeniden tesisi ve ihyâsı mutlakiyet ve istibdat taraftarları için ümit kaynağı olacağı

reddolunamıyor. Bütün bunlara rağmen çoğu padişahta kesinlikle bir yetki -meclisin feshi, kanunları veto hakkı, hatta bir tasarının kanuniyet kazanmasında imzasının bir kıymeti olamayacağı açıkça belirtilerek- bırakılmamak şartıyla tamamıyla millî hâkimiyet esaslarına dayanan bir meşrutiyet fikrinde idiler.

Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandanlık müddeti "üç ay" idi. Bu müddet zarfında Sakarya Harbi zaferle bitmiş ve fakat geri çekilen düşman Eskişehir ve Afyon hatlarında yerleşmiş, binaenaleyh Başkumandanlık Kanunu'nun müddetini uzatma bir zaruret idi. Bu noktada Heyet-i Umumiye'de münakaşa olurken Mersin Mebusu Selahaddin Bey bana karşı pek asabi bir vaziyet almıştı. "Gece evine gider, bu asabiyetin sebeplerini kendisinden öğrendim" demiştim. Filhakika o akşam evlerine gittim. Selahaddin Bey'i yalnız bulacağımı zannediyordum. Tesadüfle Sivas Mebusu Kara Vasıf ve Trabzon Mebusu merhum Ali Şükrü Beyler de orada imişler. Bu zevat İkinci Grup'un sözü geçen reislerinden idiler.

Her iki tarafın iyi niyetlerine rağmen haseb'l-beşeriye zuhura gelmekte olan bu gibi hadiselere samimi olarak üzüntü beyan edildikten sonra söz memleketin gelecekte alacağı idare şekline gelmişti. Muhataplarım esasen öteden beri Mustafa Kemal Paşa'nın reisicumhur olmak ihtirası taşıdığını iddia edip ve bunda birçok mahzurlar görerek kuruntuya kapılıp sakınıyorlardı. Ali Şükrü Bey, diğer arkadaşlarının da kanaatlerini ifade eder gözükerek, "Beşeriyette uyuyan ihtirasları harekete geçirmekte mana yoktur. Bugün Mustafa Kemal Paşa reisicumhur olur ise yarın herhangi bir ordu kumandanı elindeki kuvvete güvenerek böyle bir ihtirasa kendini kaptırabilir. Yedi asırdan beri her vatandaşın ihtiras ufkunda yüksek duran bir makamı Yeni Türkiye'de de siyasi düzen olarak yaşatmak zekâ gereği değil midir? Ne için padişahlığı kaldırıp cumhuriyet yapacağız? Padişahların tarihimizi dolduran istibdat ve keyfî hareketlerinden ve onun muzır neticelerinden memleketi kurtarmak için değil mi? Kendisinden bütün yetkiler alınırsa; o sembol olarak kalır. Bugün İngiltere'de kral, görünürde birçok yetkilere sahip zannediliyor. Görünüşe bakarsın kral, yasamanın başındadır. Kral tasdik etmedikçe bir kanun, kanun olmaz. Meclisi toplantıya davet eden, tatil eyleyen kraldır. Avam Kamarası'nı her an feshedebilir.

Görünüşe bakarsak kral hükûmetin reisidir. Kanunlar onun namına tatbik olunur. Büyük memuriyetler, onun namına verilir. Fakat hakikatte ise kral parlamentonun katılımı olmadan ne yasamada bir şey yapmaya muktedirdir; ne de yürütme sorumluluğunu almadan yürütmede her şey onun yetkisi namına yapılır. O hiçbir şeyi yapmaya muktedir değildir. Bizde hükümdarın meclise ve yürütmeye karşı mevki ve yetkilerini o şekle sokar; fakat o makamı devam ettiririz. Millî Hâkimiyet memleketimizde ancak ihtirassız bir huzur ve sükun içinde bu tarafıyla feyzini gösterebilir" demişti. Ve bu kanaat yalnız muhatabım olan o üç zatın değil, aşağı yukarı meclis çoğunluğunun fikri idi.

Bence İngiltere'de görülen bu hal ancak millî ve siyasi bir gelişimin neticesidir. İngiliz milletinin hürriyetperverliği aynı zamanda ünlü olan örf, âdetleri ve ananeperestliği bunda sebeptir. İngiltere'deki bu oluşumu aynen tatbike başka milletler için imkân olamaz. Bize gelince padişahı, tanınmış yetkilerini icradan men edecek değil; onu yetkisi dışında milletin hak ve hürriyetine saldırmasından, kanunlara tecavüzden alıkoyacak bir kuvvete sahip değiliz. Henüz ne bütün millette, millî hak ve vazifelere bağlılık asabiyetine ne de böyle bir alakanın meydana getireceği siyasi teşkilata sahip idik. Yarın kanunî ve lafzi yaptırımlarla yetkilerinden soyutlayıp ve makamında bıraktığımız bir hükümdar, Damad Ferid'e benzer bir başvekil bulur; istediği, kendisine âlet olacağını bildiği kimseleri seçtirerek bir meclis kurdurur; ihtirasını tatmin eder...

3. Bölüm

Büyük Taarruz ve Lozan
[3. Defter]

GAZİ'NİN RUS SEFİRİ ARALOF'LA ZİYAFET SOFRASINDA BÜYÜK TAARRUZ PLANI

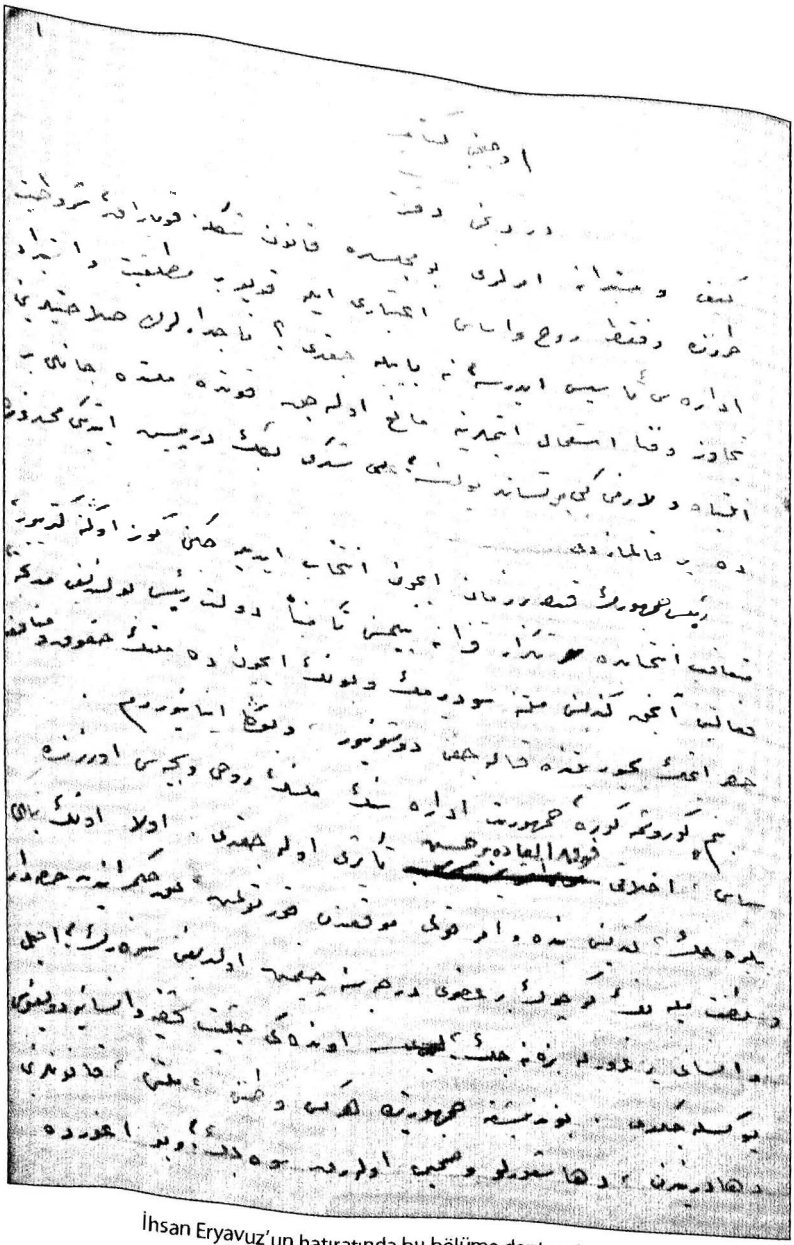
Keyfî ve baskıcı emirleri bu mecliste kanun şekline koyarak meşrutiyet tarzında ve fakat ruh ve esası itibarıyla koyu bir mutlakıyet idaresi kurulursa ne yapılacaktı? Tâcdârların yetkilerini tecavüz ve kötü kullanmalarına mani olacak kuvvette, millette canlı bir uyanış ve dananışma bulunsa; Ali Şükrü Bey'in gözler önüne serdiği mahzura da yer kalmazdı.

Reisicumhurun kısa bir zaman için seçileceğini göz önüne getiriyor, takip eden seçimde tekrar kazanabilmesini sağlamlaştırmak için devlet reisi bulunduğu müddetçe faaliyetini ancak kendisini milletine sevdirmek ve bunun için de milletin hukuk ve menfaatlerine kendisini adamak zorunda kalacağını düşünüyor ve buna inanıyorum.

Benim görüşüme göre cumhuriyet idaresinin milletin ruhu ve huyu üzerinde siyasi, ahlaki fevkalade güzel bir tesiri olacaktı: Evvela onun benliği belirecek, kendisini bende ve emir kulu mevkiinden kurtulmuş, hakk-ı hükümranîden hissedâr ve saltanat-ı milliyenin küçük bir uzvu derecesine çıkmış olduğunu sezerek asil ve insani bir gururla bezenecek; ondaki haysiyet-i şahsiye ve insaniye duygusu yükselecekti.

Bundan başka cumhuriyette herkes vatanını, milletini, kanunlarını daha derinden, daha şuurlu ve samimi olarak sevecek ve bu uğurda kendisini icabında daha büyük ve daha ciddi fedakârlıklara mecbur görecekti. Çünkü vatan artık padişahlara ait bir "Memalik-i Mahruse-i Şahane"[1] değil; kendi yurdu, kendi menşei idi. Çünkü

1 Osmanlı İmparatorluğu.

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk gelen sayfa.

millet bir efendiye birlikte kulluk ettikleri kapı yoldaşı değil, hür, menşei, tarihi, dili, dini, ananesi, ahlak örf ve âdeti öz kardeşlerden mürekkep bir teşekkül idi. Çünkü kanun onun hukuk ve hürriyeti üzerinde keyfe me't-tefak[2] hükümran olan bir müstebidin kendi emel, heves ve menfaatlerine göre ısdar ettiği[3] ferman değil; bizzat kendisinin iradesi olacaktı. Çünkü hükûmet bir müstebidin tervic-i âmâline çalışan[4] bir nâkil-i kelâm değil[5] kendi iradesini tatbike memur ve ancak kendi emniyet ve itimadı devam ettikçe işleyebilecek bir millî müessese idi.

Bir gün başkumandan Mustafa Kemal Paşa bana, "Yarın akşam evinde bize bir ziyafet hazırla![6] Toplantıda şu zevat bulunacaktır" demiş, isim listesi de vermişti. Keçiören'deki şimdiki evimde olan bu toplantıda Müdafaa-i Milliye Vekili[7] Kâzım Paşa, Ağaoğlu Ahmed Bey, İstanbul Mebusu Rıza Bey, Kılıç Ali Bey ve daha bazı zevat ile Paşa'nın her zaman yanında bulunan arkadaşları vardı. Rus Sefiri "Aralof yoldaş" da hususi olarak bu ziyafete davet edilmişti.

Büyük Taarruz'un hemen arifesinde vuku bulan bu toplantıda âdet olduğu üzere biraz içildi. Mustafa Kemal Paşa bize -bir iltifat olsun için- Aralof yoldaşa, "Zannederler ki Mustafa Kemal Paşa arkadaşlarına her istediğini yaptırabilir. (Beni göstererek) İşte İstiklâl Mahkemesi Reisi. Hususi hayatıma bile karışmak ister. Ve emin olunuz ki kendisinden birçok hususatta çekinirim. Sizin "çeka"larda[8] böyle mi?" demişti. Gerçi bu söz mübalağalı idi. Belki de bir maksat için kasten Paşa bunu böyle söylüyordu. Bununla birlikte Paşa'nın ağızlara düşen gelişigüzel hareketlerinden ıztırap duyar ve ara sıra kendisinden o gibi hallerden sakınmasını rica ettiğim olurdu.

---

2 Gelişigüzel.

3 Çıkardığı, ortaya koyduğu.

4 Emellerine ulaşmak için çabalayan.

5 Bir söz nakledicisi, aktarıcısı.

6 Yan sayfada sonradan "taarruzdan evvel ziyafet" notu düşülmüş.

7 Millî Savunma Bakanı.

8 Rusça "olağanüstü komisyon". Komisyon sözünün ilk harfleri olan Ç.K.'dan türetilmiş bir söz olup 1918'de Rusya'da kurulmuş, 1922'de yerini "gebcu"ya bırakmış olan komisyonun kısa adıdır.

Bir aralık söz, Tiflis'te Ermeniler tarafından şehit edildiği duyulan Cemal Paşa'nın vurulması meselesine geldi. Başkumandan Paşa çok müteessir bir vaziyet alarak Aralof yoldaşa, "Rusya Devleti'nin hüküm ve nüfuzu altındaki bir memlekette bu cinayet yapılsın ve katiller tutulamasın, bu çok dikkat çekicidir. Emin olunuz ki başta ben olduğum halde Türkiye'de bütün halk bu hadiseden cidden büyük bir ıztırap ve teessür duymaktayız. Bunu Moskova'ya böyle yazmalısınız!" diyor. Aralof yoldaş da üzülerek, "Herhalde intikam peşinde koşan bir Ermeni olması lazım gelir. Katilin tutu[lu]p, cezasını göreceğine" dair Paşa'ya söz vermeye çalışıyordu.

Nihayet söz, arifesinde bulunduğumuz Büyük Taarruz'a geldi. Başkumandan Paşa Yunan ordusuna taarruza karar verdiğini, hatta buradan yarın sabah doğruca cepheye hareket edeceğini bildirdi.

Sakarya'da mağlup edilen düşman ordusu [Eskişehir-i Şarkî,- Seyyidgazi- Afyon-ı Şarkî]'ndan geçen hatta çekilerek bir senedir orayı esaslı surette tahkim ve bazı mühim noktaları el örgüleri ve diğer çeşitli engeller ile teçhiz etmişti. Bundan başka düşman iki tarafta biri [Eskişehir- Bilecik- İzmit]; diğeri [Afyon- Uşak- İzmir] 'e uzanan demiryollarından ibaret çifte menzil hattına sahipti. Keza [Eskişehir- Afyon] demiryolu da elinde idi.

Her iki tarafın ateş kuvveti karşılaştırıldı. Düşmanın ateş hattında on iki bölüğümüz bulunabileceği ve diğer bir, iki fırkasını menzil hatlarını muhafaza etmeye tahsis edeceği kabul edildi. Bizim ise on sekiz bölüğümüz harbe iştirak edecekti. Bununla birlikte bizim bölüklerimizin muharip mevcudu Yunanlılara nazaran azdı. Bütün bunlar göz önüne alınarak orada yapılan hesaba göre piyade kuvvetimiz düşmandan pek az fazla çıkıyordu. Yunanlıların cephede bulunan hafif ve ağır makineli tüfek adedi tespit edildi. Neticede düşmanın bunda bize üstünlüğü anlaşıldı. Yunanlıların üç yüz makineli tüfeğine bedel bizim orduda ancak iki yüz elli makinelimiz vardı. Topçu miktarını karşılaştırdık. Her iki tarafın sahip olduğu top adedi hemen eşit yalnız fazla olarak bizde bir miktar ağır topçu bulunuyordu. Keza Yunan'ın bir bölük tahmin olunan süvarisine karşılık, biz süvari kolordusuna sahip bulunuyorduk. Şu halde aşağı yukarı her iki tarafın ateş kuvveti eşit, şu kadar ki, Yunanlılar bir

senedir emek ve malzeme sarf ederek tahkim ve ihzar ettikleri müstahkem müdafaa mevziinde tarafları iki menzil hattına ve keza icabında bir noktadan diğer noktaya kuvvet sevkine müsait cephe gerisinde, cepheye paralel bir yerde şimendifer hattına sahiptiler. Ankara'ya gelen haberlere nazaran, o günlerde yüksek rütbeli bir İngiliz zabiti Yunan'ın bu müstahkem mevzilerini gezmiş, hattı ele geçirmenin ihtimal dışı olduğunu gazetecilere ifade etmiş imiş.

Bir aralık Mustafa Kemal Paşa'ya, "Paşam! Yunanlılar muharebeye başladıktan sonra Trakya'daki bölüklerini ne kadar zamanda Anadolu'ya geçirebilirler?" diye sormuştum. Bana şöyle cevap verdi, "Endişeni anladım. Düşman Trakya'daki bölüğünü on günde Mudanya'ya getirebilir; fakat beş altı günde cephesini parçalayacak ve onu mağlup edeceğim." Mustafa Kemal Paşa, nefsine fevkalade itimadı olan bir kumandan idi. Onun bu itimadı, öyle cesaret nev'inden kuru bir itimat değil; bilakis hesap ve bilgiye dayanan bir yiğitlik idi. Anafarta Muharebesi'nde de ordu için fevkalade zor ve tehlikeli bir vaziyet ortaya çıkınca rütbesinin miralaylığına bakmayarak ve her türlü sorumluluğu kabul ederek büyük bir kuvvetin emir ve kumandasını bizzat istemiş ve başarılı olmuştu. Sakarya Muharebesi ise, bunun en yeni ve en parlak bir eseri idi... Fakat bir senedir tahkim edilmiş bir mevziye sahip, her türlü donanım ve araçları mükemmel, eşit ateş kuvveti olan bir orduya taarruz edilecekti.

Bununla birlikte çare yok. Memlekette mevcut kaynaklar ve araçlara nazaran çıkarılabilen kuvvet, eksik donanımıyla ancak elde bulunan bu ordu idi. Fazla beklemek manasız ve maksatsız, çaresiz harekete geçilecekti. İş Allah'ın yardımına, Mehmetçiğin tarihçe tespit edilmiş ve malum olan cesaret ve fedakârlığına kalıyordu.

Paşa, İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'e soru yöneltmiş, "Senin fikrin nedir?" diye sormuş. Rıza Bey de, "Kazancı-Uşak tutulabilirse bunu büyük başarı sayarım" diye cevap vermişti. Bunun üzerine Paşa, "Sen mevcut araçlar ilerisine kifayet etmez, demek istiyorsun! değil mi? Düşmanın menzilinden terk edeceği mebzul vasıtalardan istifade edecek, bu taarruzla harbi mutlaka bitireceğim. Bunu bilmiş olasınız!" mukabelesinde bulundu. Anlaşılıyordu ki, başkumandan

pek cüretkârâne bir plan takip edecek. Son kozu mutlaka oynamak istiyordu.

Nihayet Aralof yoldaş söze karıştı ve aynen şu sözleri söyledi, "Geçende Paşa Hazretleri götürmüşlerdi, cepheyi ziyaret ettim. Orada zabitlerinizi, askeri, hatta cephe gerisindeki top ve tüfek tamiratıyla meşgul atölyelerinizi gördüm. Zabitlerinizin bakışlarında öyle bir azim ve yiğitlik, askerlerinizin duruşlarında ırkınızın yüce ruhunu gösteren öyle bir vakar ve asalet hissolunuyordu ki, böyle mukaddes ve haklı bir davaya bu ruh ve bu azim ve cesaretle girişmiş bir ordunun emperyalist emeller uğuruna harekete gelmiş bir düşman karşısında muzaffer olmamasına imkân olamaz. Atölyelerde işçilerinizin vurduğu her çekiç, örsün üzerinde sanki 'Zafer... Zafer bizimdir' diye haykırmaktaydı. Yarınki başarınızı şimdiden tebrik etmekle, içten gelen duygularımı açığa vurmada acele etmediğim kanısındayım. Yaşasın ihtilâli ve inkılabı genç Türkiye! Yaşasın kahraman Türk ordusu! Yaşasın Türkiye'nin büyük şefi ve Türk ordularının başkumandanı!" demiş ve kadehi yukarı kaldırmıştı. Bu gece Türk'ün asırlarca devam eden makus talihine yeni bir istikamet gösteren ve yeni Türk Tarihi'ne ancak mazideki mefahir, şan ve şerefiyle mütenasip yeni ve cihana değer kıymette bir başarı kaydeden mesut günün arifesi idi. Bu gece Türk İstiklâli'ne ebediyet bahşeden mühim ve tarihî bir gece olmuştu.

Şafak söküyordu. Başında boz renkte kuzu derisi büyük bir kalpak, sırtında gene boz renginde etekleri yerlere sürünen bir pelerin olduğu halde yarının muzaffer ve muvaffak kumandanı ayağa kalkmış, cepheye gitmek üzere otomobiline biniyor, bize de şu emri veriyordu, "29 Ağustos Perşembe sabahı bu vakitler harekât başlayacaktır. Benim cepheye gittiğim gizli tutulsun. İstanbul ile ve dışarıyla her türlü gidiş geliş ve haberleşme aralıklı olacaktır. Ortaya benim biraz rahatsız olduğum söylensin. Ziyaretime gelmek isteyen arkadaşlara ziyaret kabul edemediğimi söyle ve aynı zamanda bu cumartesi akşamı için Çankaya'da Rus Sefiri Aralof yoldaşa çay ziyafeti vereceğimi de ajansla ilan ettirirsiniz!"

Paşa ile vedalaşmış, öpüşmüş ve kalbimizin bütün hararet ve samimiyetiyle ordu için zafer ve muvaffakiyet, devlet ve millet için istiklâl ve selamet tazarru ederek kendisini uğurlamıştık.

Paşa'nın hareket ettiği o sabah bizim cephenin vaziyeti şöyle idi:

Birinci Ordu. (Birinci Kolordu ile diğer üç müstakil fırkadan oluşuyor) Akarçay tarafında, kumandanı: Nureddin Paşa.

İkinci Ordu. (Üçüncü, Altıncı ve Dördüncü Kolordularla bir süvari fırkasından ibaret) Sivrihisar - Bolvadin hattı garbında, kumandanı: Yakub Şevki Paşa. Bunlardan başka Kocaeli'nde bir Fırkamız, Menderes boyunda bir Süvari Fırkası ile diğer müfrezelerimiz ve ayrıca Akşehir ve Ilgın mıntıkasında da üç fırkalık bir Süvari Kolordumuz bulunuyordu. Ordu ve nakil vasıtalarımız kağnı, adi at, öküz arabalarından; beygir, katır hatta merkep ve deve nakliye kollarından müteşekkil ve yalnız son Ankara İtilâfı üzerine Fransızlardan satın aldığımız altmış adet Pelle markalı kamyondan ibaret idi.

Paşa'nın bize haber verdiğine göre taarruz hareketi perşembe günü başlayacaktı.

O gece uyuyamamıştım. Bu taarruz Türklüğün tarih ve istikbaline ya nihayet verecek yahut da yeni ve mesut bir çığır açılacaktı. Eğer bu harpte mağlup olsa idik, ihtimal Sevr'i de bulamayacaktık. Türkiye Devleti dünya yüzünden silinecekti. Ve bizler bütün millet ve hatta dünya ve tarih nazarında hain, devletin sebeb-i felaketi ve tamamıyla sönmesine ve yok olmasına sebep olan "alçaklar!" olacaktık.

Tan yeri ağarmaya başlamıştı. Cismim, ruhum ve bütün düşüncelerim ve manevi varlığım cepheye bağlı idi. Kuşların sabah cıvıltıları arasından âdeta cephedeki top seslerini duyar gibi oluyordum. Akşam oldu, henüz bir haber yok. Gece yarıları oldu; elan bir haber yok. Komşumuz Kâzım Paşa (Müdafaa-i Milliye Vekili)'dan bir şeyler öğrenmek istedim. O da telaş içinde; o da malumat alamamış. Birtakım kara ve hain ihtimaller gözümün önünde canlanıyor. Sıkıntıdan başım ağrıyor, kalbim duracak gibi oluyordu. Kendi kendime

diyordum, "Zafer saklanmaz. Müjde vermekle acele edilir. Felaket haberleridir ki ilk önce hep gizlenmek istenilir..." Sabah yaklaşmıştı. Ben bahçede dolaşıyor, ara sıra vişne ağacının dibinde yere uzanarak başımın çatlayacak gibi olan ağrı ve ateşini toprağın nemli serinliği üzerinde gidermeye çalışıyordum. Kâzım Paşa'nın oturma odası bahçeden gözüküyor; onun da lambası yanıyor; kendisinin oda içerisinde gezindiği görülüyordu. İkinci sabah oldu. Haber yok. Tekrar akşam oldu, gene haber yoktu. Endişeden, heyecandan çıldıracak gibi oluyor; bir yerlerde duramıyordum. Ertesi sabaha kavuşmuştuk. Habersizlik devam ediyordu. Cumartesi akşamı henüz hava kararmış idi ki, Karahisar müstahkem mevkiinin üç mühim istinat noktası, "Kalecik sivrisi"- "Belen Tepe"- "Tınaz Tepe"nin kıtalarımız tarafından zapt edilmiş olduğu müjdelerini almıştım. Demek esas taarruz Afyonkarahisar istikametinde yapılıyor ve bu haber düşmanın müstahkem cephesinin batıdan zedelendiğini gösteriyordu. Şu vaziyette artık Afyon'un sukutu bir emr-i vaki idi.

BÜYÜK TAARRUZ NASIL KAZANILDI?

Meğer Büyük Taarruz evvel bize söylendiği gibi 24 Ağustos'ta değil, 26'da başlamış; haberlerin gecikmesi ondan imiş! 28 Ağustos'ta beray-ı malumat kaydıyla mecliste okunan Heyet-i Vekile tezkiresi bütün meclisi müstesna bir bayram sevincine gark eylemişti.

Başkumandanlığın meclise müjdeleri şu idi:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesi'ne

İki gündür kesintisiz devam eden muharebeler neticesinde düşmanın Afyonkarahisarı mevzileri düşerek ve Afyonkarahisarımız geri alınmıştır. Esirler ağır top, mühimmat ve her nevi malzemeden ganimetler çoktur. Düşmanın birçok mevzilerini her biri birkaç hattan oluştuğundan kıtalarımız birçok sağlam hatları müteakiben düşürme mecburiyetinde bulunmuştur. Hazırlıklarımız her çeşit vesait-i fenniye[9] ve mevâni-i feriye[10] donatılan düşman mevzilerini bazen bir saatten az bir zaman zarfında düşürmeyi temin

9 Fenni vasıtalar.

10 Teferruatlı engelleme araçları.

ettiği gibi asker ve zabitanımızın dünyaca bilinen olan yiğitlik ve cesurluk harikaları bir defa daha ortaya çıkıp kendini göstermiştir. Kumandanlarımızın sevk ve idarede düşman kumanda heyetine üstünlüğü bariz bir surette açıktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının müstesnâ kıymet ve kâbiliyeti sebebiyle Meclis-i Âlî'yi tebrik ederim.

27/6/[13]39[11]

Başkumandan

Mustafa Kemal

Büyük Millet Meclisi'nin sevinç ve mutluluğunu, aza-yı muhteremenin meclisin hususi odalarında birbirlerine yaptıkları heyecanlı tebriklerden öğrenmek kabildi. Heyet-i Umumiye'de okunan resmî mahiyetteki tebliğlerde, düşmanın istifadesine hizmet etmemesi tabii olarak fazla tafsilattan kaçınılıyordu. Tafsilât daha ziyade Müdafaa-i Milliye'ye ve diğer bazı arkadaşlara gelen hususi telgraflarda vardı. Başkâtip dairesinde, hususi odalarda haritalar açılmış öbek öbek mebuslar içlerinde asker ve bilhassa erkân-ı harp olanların başına toplanmışlar, gelen resmî ve hususi haberlere göre vaziyeti inceliyorlardı. Filhakika alınan hususi haberler bize vaziyeti ve ordumuzun maksat ve hedefini daha açık bir surette bildirmekteydi. Görüyorduk ki, Afyon istikametinde düşmanı batıdan ve güneyden kapsayacak şekilde yapılan taarruzla Yunanlıları kuzeye atmak ve İzmir istikametine çekilebilmelerini imkânsız bir hale getirmek isteniyordu. Esas taarruzu Birinci Ordu yapıyordu. Şu halde İkinci Ordu'dan mühim kuvvetler alınarak Akarçay güneyinde bulunan Birinci Ordu takviye edilmiş olacak. İkinci Ordu'muz ise elinde kalan kuvvetleriyle kendi cephesinde bulunan Yunan kuvvetlerini tespit ve Döğer ve Eskişehir mevkilerindeki düşman kuvvetlerin Afyon'a çekilmeleri engelleme vazifesini almış olacaktı. Taarruz cephesinde düşmanın en mühim dayanak noktaları ele geçmiş ve düşman müdafaa hattında (8:9) kilometrelik bir gedik açılmıştı. Eğer duyulan bu haber gerçek ise ve filhakika Ilgın mıntıkasında bulunan süvari kolordumuz da Ahır Dağları'nı aşarak Çayhisar'a

11 Miladi 27 Ağustos 1923.

inmiş ise Yunanlıların İzmir istikametinde çekilebilmeleri çok güçleşmiş olacaktı.

Bütün sivil mebus arkadaşların anlamakta sabırsızlık gösterdikleri nokta şuydu, "Acaba Afyon'u terk ettikten sonra düşman geride hangi hatta tutunabilecektir?" Düşmanın hangi hatta tutunabileceği, daha ziyade onun içinde bulunduğu vaziyete tâbi olacaktı. Haritaya nazaran şu vaziyette eğer imkân bulursa [Resulbaba- Küçükköy-Dumlupınar] hattında tutunmak isteyeceğine hükmolunabilirdi. Ve erkân-ı harp mebus arkadaşlar da o görüşte bulunuyorlardı.

30 Ağustos günü Dumlupınar ve civarında toplanmakta olan düşmanın asıl kuvvetlerinin ihâta edilerek ordularımıza düşmanın imhası vazifesi verildiğini hususi bir surette öğrenmiştim. Kısa bir zaman sonra bu muharebenin de kazanıldığı ve Yunan kuvvetlerinin başkumandanlık vazifesini gören "Trikupis"[12] de dahil olmak üzere mühim düşman kıtalarının elimize esir düştüğü duyuldu. Geri kalan Yunan ordusu perişan olmuş, dağılmışlardı. Bu kuvvetlerin yeniden kendisini toplayarak diğer bir hatta tutunabilmeleri ise imkânsızdı. Ordumuzun bundan sonraki vazifesi temizleme ve takip olacaktı. Artık mecliste kimsede sevinç ve mutluluğun haddi hesabı yok; dava kazanılmış demekti.

2 Eylül günkü celsede reis, "Ordumuzun Eskişehir'e girdiğini" resmen Heyet-i Umumiye'ye müjdeliyor, beş dakika sonra da Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey kürsüye gelerek, "1/2 Eylül 1338[13] gecesi Uşak'ın da işgal edildiğini" Başkumandanlık'tan aldığı telgraf üzerine meclis reisinin müjdelerine ilaveten (tebşir ale't-tebşir[14] olmak üzere) müjdeliyordu.

30 Ağustos (Dumlupınar Muharebesi) günü Yunan Orduları Başkumandanı "Trikupis'in" Anadolu'da Yunanlıların yaptığı istila, tahrip, yağma, namusa tecavüz hareketlerinden Türk ordusuna, onun başkumandanına hesap vermeye mecbur kaldığı bir adalet

12 Nikolaos Trikupis (1869-1956), Yunan ordusunun Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Afyon tahkimatının başına geçirdiği komutan.

13 Miladi 1-2 Eylül 1922.

14 Müjde üstüne müjde.

günü idi. Zalimler ve hayâsızlar ordusunun baş aşağı edilmiş kumandanı kıtalarının yarıdan yarıya teleflerinden sonra hakkın, adaletin, millet hürriyetinin müdafii Türk Orduları Başkumandanı'na o gün vahşet ve cinayâta alet olan kanlı kılıncını teslim etmişti.

Artık düşmanın beyni koparılmış, bel kemiği kırılmış, tamamıyla felce uğramış bir vücut gibi parçaları arasında bağlantısı kalmamış muhaberesi imkânsız hale gelmiş, bununla birlikte her taraftan Türk kılıncı, Türk tayyaresi ve Türk süngüsü ile tehdit altında bulunan bir mağlup, hezimete uğramış, darmadağın edilmiş kuvvet aynı zamanda cibilliyetlerinde saklı hunharlığı, canavarlığı, zulümkârlığı köy yakmak, mamur binaları harap etmek, ırza namusa taarruz eylemek suretiyle Akdeniz sahillerine kaçıyorlardı.

Hayatta hayal, daima hakikat hududundan taşkın bulunur. Bu harpte hakikat hayalin hududunu aşmış, on beş günde muzaffer Türk Orduları Akdeniz sahillerine erişmiş bulunuyordu. İzmir işgal edildi. Anadolu'da bütün işgal edilmiş vilayetler geri alındı. Vahşi ve gaddar istilacılardan firar için vasıta bulamayanlar Akdeniz'in ak ve temiz sularını naaşlarıyla kirlettiler. Hakikaten düşman "vatanın harîm-i ismetinde boğuldu."[15]

Artık ordularımız için İstanbul ve Çanakkale üzerinden geçerek millî hududumuzun en batısına erişmek, Rumeli'yi de istila vahşet ve tecavüzden kurtarmak kalıyordu. Bu sırada İttifak Devletleri Fransa, İngiltere ve İtalya devletleri 23 Eylül 1922 tarihli notalarıyla müracaat ve Yunan orduları tarafından Trakya'nın tahliyesine mukabil taarruz hareketimizin durdurulmasını, ordularımızın tarafsız addedilen mıntıkaya tecavüz etmemesini, Marmara'dan ileri geçilmemesini, boğazların serbestîsinin teminini bizden rica ediyorlar ve Yunan ordusunun çekileceği hattı ve zamanı kararlaştırmak üzere İzmit'te yahut Mudanya'da bir askerî konferans akdini teklif ediyorlardı.

İttifak Devletleri'nin Yunanlılara tahliye ettireceklerini vadettikleri hudut 1914 hududu idi. Bu hudut Bulgarları lehimize Harb-i Umumi'ye iştirak ettirebilmek için Almanların baskısıyla bize vak-

15 Vatanın tertemiz hareminde boğuldu.

tiyle kabul ettirilmişti. Ve bu hududun batı ve güneyinde bir tek Rum yok, ahalisi tamamıyla Türk ve İslâm idi.

Yunan kuvvetlerinin bu hudut gerisine çektirilmesi vaadini yeterli görmek, onun batısında ve güneyindeki vatan parçasını ihmal etmek demek olurdu. Sebepsiz ve haksız yere memleketimize tecavüz, çeşitli zulüm ve alçaklık icra eden ve nihayette mağlup olan bir düşmana cinayetlerinin ve vahşetinin cezası böyle mi verilecekti?

Bazı mebus arkadaşlar hususi konuşmalarında bu şartlar altında Mudanya Konferansı'na karşı çıkıyorlardı; ordularımızın durmaksızın İstanbul üzerinden Edirne'ye yürümesini ve 1914 hudut tashihinden evvelki vatan parçalarının(toprağının) işgal edilmesini istiyorlardı.

Buna mukabil "Boğazların serbestisini biz zaten Misak-ı Millî'mizde kabul ve ilan etmiştik. 1914 hududumuza kadar Trakya'yı da düşmanın tahliye edeceği bize temin edildiğine nazaran orduların tahrikiyle fazla kan dökmeye belki de yeni baştan İtilâf Devletleri ile düşman olmaya ne gerek var?" diyen taraf hükûmet ve reisler de bu fikirde olduğu için vaziyete hâkim olmuşlardı.

Mudanya Konferansı mütareke esaslarını tespit için toplanacağı sıralarda Muzaffer Başkumandan Ankara'ya dönüyordu. Ben karşılayanlar arasında Malı Köyü'ne kadar gitmiştim. O ne ilâhi, ne temiz, ne samimi manzara idi! Genç, ihtiyar; çoluk çocuk; kadın erkek bütün halk şimendifer güzergâhına birikmiş, pür-heyecan Gazi'yi görmek, onu kucaklamak; gam ve elem dolu sinelerine basmak için çırpınıyorlar; sevinçlerinden hüngür hüngür ağlıyorlardı. Hele bir değneğe dayanarak ve güçlükle yürüyebilen yetmişlik bir ihtiyarın ağlayarak Gazi'nin ellerine sarılışı vardı ki bu saf ve yüce manzara karşısında sessizliği korumak el-hak insan için güç oluyordu.

Bu coşkunluk, bu heyecan, bu gözyaşları Türk'ün ruhunda ve fıtratında mevcut olup da şimdiye kadar ortaya çıkmasına meydan verilmeyen milliyet ve vatan aşkının, hür ve bağımsız yaşamak sevdasının asırlardan beri yüce, ulu ecdadımızın kazanmış oldukları şanla dolu zaferlerine karşı çekilen özlem ve hasretin nihayet

sona ermesinin bir göstergesi idi. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey bir arkadaşına, "Şu manzaraya bak! Buna nasıl tahammül edilir? Bu vahdette, bu samimiyette bir millet nasıl yaşamaz?" diyordu. Mebus Hüseyin Avni Bey -ki hâkimiyet-i millîyenin kıskanç bir müdafii olması ve meclisin hukuk ve salahiyetlerine olan derin bağlılığını vehim derecesine çıkarmakla kuvve-i icraiyeye ve şahsen Reis Paşa'ya bazen göndermelerde bulunurdu, o da- Mustafa Kemal Paşa'nın ellerine sarılmış öpmek istiyordu. Bu manzara aynı zamanda Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki muhalefetin vatanperverâne samimiyetine aleni bir delil idi.

Gazi bu arada beni görmüştü. O geceyi (Keçiören'deki veda toplantısı) hatırlayan ve hatırlatan bir hâletle sarılıp öpüştükten sonra, "İhsan! Sizin evde taarruzu altı günde bitireceğim!" demiştim. Harekât 26 Ağustos'ta başladı. (30 Ağustos) akşamı (Dumlupınar Meydan Muharebesi) nihayete erdi. "Hesapta bir gün hata etmişim, zararı yok. Böyle büyük işlerde bazen bu kadarcık hata olabilir." dedi. Bu tatlı sözlerde aynı zamanda ve pek haklı olarak fahr ve gurur bulunuyordu.

Bir iki gün sonra Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ağzından bu Büyük Taarruz'a ait aşağıdaki izahları dinledik, "Buradan ayrıldıktan sonra Konya üzerinden cepheye hareket ettim. Ordu kumandanları ile temasa geçdik. Taarruz kararında olduğumuzu bildirerek ve vaziyeti kendileriyle birlikte düşünmeyi istedim. İkinci Ordu Kumandanı Yakub Şevki Paşa düşmana nazaran teçhizatça bilhassa nakliye araçları ve müteharrike nokta-i nazarından noksanımız bulunduğunu belirtiyordu. Onun dediği noksanların telafisi, içinde bulunduğumuz şartlara nazaran imkânsızdı. Zamanla telafisi mümkün görülmeyen bu eksikler üzerinde fazla durmaya lüzum yoktu.

Maksadımız düşmanı sağ tarafından indirilecek kesin bir darbe ile imha etmek idi. Bunun için İkinci Ordu'dan 2. ve 4. Kolordular alınarak Birinci Ordu takviye edildi. 3. ve 6. Kolordularla bir Süvari Fırkası'ndan ibaret kalan İkinci Ordu cephesine rastgelen düşmanı, karşısında tespit edecek Birinci Ordu'muz ise Afyon mevziini batıdan ve güneyden saracak şekilde taarruza geçecekti. Bütün hazırlıklar (25 Ağustos) akşamına kadar ikmal edildi. 26 Ağustos

sabahı şafak sökerken Afyonkarahisarı ve Ahır Dağları arasındaki düşman müstahkem mevzilerine şiddetli bir topçu ateşi açıldı. Taarruz başlamıştı. İkinci Ordu Seyyidgazi, Kazuçuran ve Kozluca mevzilerine taarruza başladılar. Asıl taarruz Afyon'un güneyinde başlıyordu. Bu taarruzu 4. ve 1. Kolordularımız yapıyordu. Öğleye doğru 4. Kolordu ve kıtaâtı Kalecik Sivrisi ve bunun batısındaki ileri mevziyi keza 1. Kolordu da Tınaztepe ve Arslangediği'ni zapt ettiler. Akşama doğru düşman takviye kıtaları almış, Tınaztepe ve Arslangediği üzerine karşı taarruza kalktı. Yunanlılar bu taarruzlarında başarılı olmuşlar, bizimkileri bu iki mühim mevziden geri atmışlardı. O dakikada vaziyet kritik idi.[16]

27 Ağustos'ta 4. ve 1. Kolordularımız 1. Hatt'a yeni kuvvetler getirerek taarruzu tekrarlamışlar ve şiddetli muharebeler neticesinde bir gün evvel düşmanın karşı taarruzu üzerine terk ettikleri bütün düşman mevzilerini zaptetmişlerdi. Artık Yunan Kuvvetleri kuzeye atıldılar ve akşamüzeri kıtalarımız Afyon'u işgal ettiler.

Karahisar'da Belediye Dairesi'nde yatıyordum. Batı Cephesi Harekât Şubesi Müdürü âdeti olduğu üzere muhtelif karargâh ve kıtalardan gelen raporları harita üzerinde tespit etmiş, bana getirdi. Haritaya baktım ve Harekât Şubesi Müdürü'ne, "Bunu İsmet Paşa gördü mü?" diye sormuştum. "Evet gördü ve alışıldığı gibi zat-ı âlînize götürmekliğimi emrettiler!" dedi. Benim haritada gördüğüm şey: Kıtalarımız, son bulundukları vaziyetleriyle düşmanın önemli kuvvetini batıdan güneyden, kuzeyden muhasara etmiş bulunuyordu. Hemen yataktan fırladım, "Derhal Fevzi ve İsmet Paşaları çağırınız!" dedim. Vaziyeti birlikte bir daha tetkik ettik. Hakikat gördüğüm gibi idi. Bunun üzerine Fevzi Paşa'ya Altuntaş ve güneyden hareket eden İkinci Ordu ile bunun daha batısında bulunan Süvari Kolordumuz'un nezdine giderek harekâtı orada düzenlemek ve idare etmesini rica ettim. İsmet Paşa karargâhında

16 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: 1. Ordu Kumandanı Nureddin Paşa aynen şöyle söylemektedir, "Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler ertesi gün bidayette gözükmemişlerdi. Vakta ki bu mevziler düşmandan istirdâd edildi (geri alındı) tekrar sahneye çıktılar."

kalacaktı. Bize hemen otomobil ile şimendifer güzergâhını takiben batıya hareket ve saat dokuza gelmemişti ki Akçaşehir'de 1. Ordu Karargâhı'na ulaştım. Ordu kumandanına vaziyeti anlattım. Aynı zamanda cephenin bu hususa ait yazılı emri de gelmişti.

Ordu kumandanına telefonla 4. Kolordu Kumandanı Kemaleddin Sami Paşa'yı bulup vaziyeti izah ile, "Çalköyü'nün batısındaki düşmanın asıl kuvvetlerinin etrafını saracak şekilde muharebeye mecbur edilmesini" emrediniz ve Kemaleddin Sami Paşa'ya benim burada bulunduğumu ve, "Düşman ordusunun mutlaka imhasını talep ettiğimi de bildiriniz!" dedim. Ordu kumandanı benim yanımda telefon ile Kolordu Kumandanı Kemaleddin Sami Paşa'yı bulmuş, emirlerimi ve orada bulunduğumu kendisine tebliğ etmişti. Ben bir müddet ordu karargâhında kalmıştım. Peş peşe gelen esir kafileleri arasında bir erkân-ı harp yüzbaşısı bulunuyordu. Bizzat sorguladım. Genç erkân-ı harbin istemeyerek verdiği ifadeden Yunan orduları başkumandanlık vazifesini alan General Trikupis ile Yunan 2. Kolordu Kumandanı Ceneral Diyenis'in[17] bizim çevirmek istediğimiz kuşatma çemberinin içinde bulunduklarını öğrendim. Derhal yanımda bulunan ordu kumandanına, "Kemaleddin Sami Paşa'yı bulunuz! 'Trikupis' ile beraber bütün düşman generallerini mutlaka esir etmesini söyleyiniz!" dedim. Bîçare esir erkân-ı harp kendisine ikram edilen çayı içemiyordu.

Oradan ordu kumandanını da beraber alarak Kemaleddin Paşa'nın gözetleme mevkiine geldik. Harekâtı dürbünsüz takip etmek istiyordum. Orası olmadı. Daha ileriye bizzat muharebe hattı yakınına gitmek lazımdı. Otomobile atladık. İleri hareket eden kıtaların içine karışmıştık. Güzergâhımızda düşman mermileri patlıyordu. Nihayet bir tepeye geldik ki, oradan bütün harp sahasını ve kıtaların harekâtını en yakından dürbünsüz görmek mümkündü. Düşman, kıtalarımız karşısında inatla kendini müdafaa ediyordu. Yunan kuvvetlerinin gece basmadan etrafını çevirmek ve pek inatçı olan müdafaasını süngü hücumuyla söndürmek lazımdı. Bunun için kıtaların fedakârlıkla ilerlemesini ve bütün bataryalarımızın

17 Afyon'da bulunan Yunan 2. Kolordu Komutanı "General Dighenis".

hatta gizliliğe bakmayarak mevziye gidip düşman mevzilerini ateşle sarsmasını emrettim. Aynı zamanda bir süvari zabiti ile düşman mevzilerini kuzeyden saran İkinci Ordu'ya da bir emir göndermiştim. Kolordu Kumandanı Kemaleddin Sami Paşa fırkalarına harekâtın şiddetli ve tesirli olması için emirler veriyordu. İkinci Ordu'nun bazı fırkaları düşmanla ciddi surette çarpışıyordu. Bunları görüyordum. Süvari kolordumuz ise bana getirilen haberlere göre düşmanın gerisini çevirmek üzere idi.

Bataryalarımız düşman mevzilerini ateşten bir çember içinde sarmış, aralıksız ve amansız surette dövüyor; düşmanı kuzeyden ve güneyden kuşatan piyadelerimizin gittikçe düşman mevziine yaklaşan süngülerini, guruba yaklaşan güneşin son ışıkları altında bize uzaklardan parıltılarını gönderiyordu. Görüyorduk ki, düşman mevzii içinde parıldamaz bir hale gelmişti. Düşmanın halini, kumandanlarının geçirmekte olduğu ruhi buhranı, içlerindeymişim gibi hissediyordum.

Ortalık kararmaya başladığı bir dakikada Türk süngüleri düşmanın bulunduğu sırtlara hücuma kalkmışlardı. İleride kıyametler kopuyor; vâveylâlar, nâralar ufku çınlatıyordu. Nihayet karanlıklar içerisinden gelen sedalar durmuştu.

Ertesi günü muharebe meydanını dolaşıyordum. Gördüğüm manzara şu idi: Sırtların gerileri, vadiler, dereler, terk edilen toplar, otomobiller, başı sonu olmayan cephane sandıkları ve teçhizat ile dolu; yerlere serilmiş ölüler, toplanıp karargâhımıza sevk edilmekte olan sürü sürü esir kafileleri. İnsan kendini mahşerde zannederdi.

Burada muhasara edilen düşman beş fırka idi. Bunlar da ancak birkaç bin kişi hayatını kurtarabilmiş, onlar da başlarında başkumandanları olduğu halde beyaz bayrak çekerek teslim olmuşlardı.

Dumlupınar Meydan Muharebesi -ki, cephe ona Başkumandanlık Meydan Muharebesi ismini vermiştir-[18] Bütün seferi sona

18 Yazar burayaşöyle bir dipnot düşmüş: Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa, "Bana telkin yapmak istediler ki -cepheye bir takrir vereyim; bu muharebeye Başkumandanlık Muharebesi- ismi verilsin. Hâlbuki muharebe bütün ordunun, Türk ordusunun muharebesi, zafer Türk ordusunun bir zaferi idi. Burada neferden başkumandana kadar herkes yalnız vazifesini yapmıştı. Kimsenin fazla şöhret,

erdirecek bir büyüklükte idi. Nitekim bu günden sonra İzmir'e inmek, Mudanya'da Marmara'yı görmek için sekiz dokuz günlük bir zaman yetmişti.

MUDANYA MÜTAREKESİ İMZALANIYOR

Mudanya Konferansı Teşrinievvel'in üçünde başladı.[19] Ekim 21'de imza edildi. Bu mukaveleye göre 15 Ekim'den itibaren on beş gün zarfında Yunan ordusu Meriç'in batısına çekilmiş bulunacaktı. Ve bundan bir ay sonra da Doğu Trakya Edirne dahil olduğu halde tam olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne teslim edilmiş bulunacaktır.

Konferansta Yunan ordularının çekileceği hat şöyle tespit edilmişti: "Adalar Denizi[20] munsabbından[21] Trakya ile Bulgaristan hududunu kesiştiği yere kadar Meriç'in sol sahili."

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey[22] Mudanya Konferansı münasebetiyle mecliste aşağıdaki beyanatta bulunuyordu: "Arkadaşlar, Misak-ı Millî'nin gerçekleşmesine doğru bir adım daha attık. Bundan bir buçuk ay sonra Trakya'mız kurtulacak, o da Büyük Millet Meclisi'nin idaresi altına girecektir. Üç müttefik hükûmet bize sulh konferansında Misak-ı Millî'mizdeki hukuk ve taleplerimizi tamamıyla gerçekleşeceğine dair vaatlerde bulunuyorlar. Şurasını bu kürsüden tekrar söylemeye mecburum ki, bütün bu başarılar başta meclis, önde ordusu olduğu halde milletin bu ana kadar gösterdiği azim ve metanetin eseridir. Millet bu azim ve metanetini millî taleplerinin elde edilmesinden sonra da harap olan memleketimizin imarında gösterecektir."

şerefistemeye hakkı yoktu. Ben, 'Böyle şey olamaz' demiştim. Sonradan öğrendim ki, bu istenen takriri, cephe kumandanlığı vermiş" demektedir.

19 Mudanya Konferansı 3 Ekim 1922.

20 Ege Denizi.

21 Denizle karanın birbirine kavuştuğu yerden.

22 Yusuf Kemal Tengirşek (1878-1969) Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ve TBMM'nin ilk döneminde İktisat, Hariciye ve Adliye vekilliklerinde bulunmuş ünlü siyaset adamı ve akademisyendir. Türk Siyasi Tarihi'ni konu edinen değerli çalışmaları mevcuttur.

Mudanya askerî sözleşmesinin akdedildiği günlerde idi. İngiltere, İtalya ve Fransa olağanüstü komiserleri tarafından hükûmetimize bir nota tebliğ edildiği haberini aldım. Bu devletler her fırsatta Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmayı alışkanlık edinmişlerdi. Bu nota da diplomasi lisanıyla ustaca ve güya insanlığa değer vermişçesine bir hisle yazılmış ve âdet olduğu üzere iç işlerimize müdahale eder bir nitelikte idi. Sulh müzakeresinin arifesinde böyle bir nota vermekle İtilâf Devletleri bizim halet-i ruhiyemiz ve karakterimiz üzerinde bir keşif yapmak istiyorlardı. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni asıl çehre ve hüviyetiyle bunlara göstermek, karşılarında yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun müsamahakâr, korkak bir enkazı değil; istiklâline, iç işlerine müdahaleye katiyen müsaade gösteremeyecek yeni ruhta bir Türkiye'nin bulunduğunu onlara anlatmak lazımdı. Hakkımızda bu halet-i ruhiyede bulunan bir âlem ile nasıl barış anlaşması yapılabilecekti? Bazı arkadaşlarla görüştüm. Asileşmiştik. Mudanya Mütarekesi'nden evvel İstanbul üzerinden Trakya'ya 1914'ten evvelki hududa yürümeye taraftar olanlara hak vermeye başlamıştık. İçimizden, "Bu nota kabul edilmemeliydi. Bu notayı kabul etmek Hariciye Vekili için bir kabahattir!" diyenler "Bu nota hemen bir zarfa konup gönderenine iade edilmelidir!" fikrinde bulunanlar, "Gayet sert bir lisanla cevap verilmesini" isteyenler oluyordu. Nihayet, Hariciye Vekili'e sual sormaya karar verdik. Her mebus, her vekilden sual sorabilirdi. Yalnız istizah takrirlerinin[23] daha evvel grupta müzakeresi ve grup ekseriyetince kabul ediliyorsa ancak o zaman takririn Heyet-i Umumiye'ye verilmesi esas olarak kabul edilmişti. Meclis başkanlığına aşağıdaki sual takririni vermiştim:

Riyaset-i Celile'ye[24]

Memalik-i mustahlasada[25] sakin bazı hainlerden Mücadele-i Milliye esnasında düşmanlarla teşrik-i mesai ederek millet ve devlete karşı bi'l-iltizam[26] fiilen ve müsellahan[27] birçok cinayetler irtikap etmiş

23 Cevaplanması talebiyle verilen yazılı soru önergesi.
24 Yüce Başkanlık Makamı'na.
25 Kurtulan memleketlerde.
26 Kendisine vazife edinerek.
27 Silahlı olarak.

olanlar hakkında düvel-i müttefika[28] tarafından hükûmetimizce bir nota alındığını istihbâr eylediğimden mezkur notanın muhteviyat ve mahiyeti ve hükûmetimiz tarafından ne gibi bir muamele yapılacağını Hariciye Vekaleti'nden sual ederim.

Cebel-i Bereket Mebusu

İhsan

Hariciye Vekili kürsüye geldi ve mevzubahis notayı aşağıdaki şekli ile okudu:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Hariciye Vekili

Yusuf Kemal Beyefendi Hazretlerine

Fransa, Büyük Britanya ve İtalya olağanüstü komiserleri Anadolu ahali-i asliyesinden olup Yunan ordusuna mensup bulunan ve Türkün kıtaları tarafından esir edilen askerlerinin hususi karargâhlarda toplanmış olduklarına dair hükûmet-i metbûalarının malumat ahz eylediklerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyefendi Hazretleri'nin nazar-ı ittılâına[29] arzla kesb-i şeref eylerler. Aynı kaynaktan alınan malumata nazaran bu tedbirden maksat hıyanet-i vataniye ile itham edilen ve idam cezasına müstahak Osmanlı tebaası addedilen işbu askerlerin icra-yı muhakemeleri olacaktır.

Mevzubahis esirlerin mümkün olduğu kadar müsamahakârâne bir muameleye tâbi tutulmamaları lehimizdeki ilerideki değerlendirmelere, aşağıda imzaları olan komiserler münhasıran insaniyetkârâne bir maksatla ve Osmanlı adalet-i askeriyesinin idaresine ait meselelerde hiçbir müdahale arzusu beslemeksizin Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin nazar-ı dikkatini celp etmek mecburiyetinde bulunduklarını zannederler. İşbu esirlerin toptan veya külliyetli miktarda idamları haberi efkâr-ı mütemeddinenin takbîh-i umumisini mucip olacağı aşikârdır. Bundan başka bu adamların gerek geçen devrede içinde yaşadıkları muhit-i teheyyüç ile sürüklendiklerini ve gerek kendilerini silaha sarılmağa icbâr için az çok resmî tazyiklere düçar olduklarını nazar-ı itibara almak insaf

28 İttifak Devletleri.

29 Anlayışlarına.

gereğidir. Nihayetü'l-emr mümkün olduğu derecede umumi ve tam bir atıfet-i tedbîr bir delil-i zaaf gibi tefsir edilemeyecektir. Bilakis içinde bulunduğumuz ahval-i hazıra dâhilinde mümkün olduğu kadar süratle mesâib-i harbiyenin hatırasını bile izâleye kabiliyetli bir sulh-i umumi husûlüne müncer olmak maksadıyla mesaisini diğer medeni devletlerin mesaisine iştirak ettirmek hakkında Büyük Millet Meclisi'nin evvelce ilan eylediği maksatlarının doğruluğuna parlak bir delil teşkil edecektir.

Aşağıda imzaları olan komiserler Yusuf Kemal Beyefendi hazretlerinin bundan önceki değerlendirmeleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin nazar-ı dikkatine arz etmek ve işbu mülahazatı ilham eden insani endişelerin nazar-ı itibara alınması için bütün nüfuzunu istimal eylemek lütfunda bulunacağını hükûmet-i metbu'aları namına ümit ederler.

Pelle Sör Havaris Rumbold Garoni[30]

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Sual Takrîrime Cevabı:

"Efendim. Verilen nota budur. Malum-ı âlîniz bu notada gayet mühim bir cihet mevzubahistir. Her ne nâm ve şekilde olursa olsun velev ki kendilerini münhasıran insaniyetkârâne bir maksatla ve Osmanlı adâlet-i askeriyesinin idaresine ait meselelerde hiçbir müdahale arzusu beslemeksizin demiş olmakla beraber -ne derse desin- bu şekil eski Osmanlı İmparatorluğu'nda câri olan şekildir." (Bravo sedaları) "Biz her vakit ilan ediyoruz ki Osmanlı İmparatorluğu'nun usulleri kalkmıştır. Burada yeni bir Türkiye Devleti vardır. Bu Türkiye Devleti son asır genel hukuku üzerine tesis olunmuştur; müstakildir. Tıpkı Fransa, İngiltere ve Amerika gibi hür ve müstakil devlet ne demekse odur. Onun için her ne suret ve şekilde olursa olsun, artık biz bundan sonra iç işlerimize müdahaleyi içeren ufak bir harekete bile tahammül edemeyiz." (Bravo sesleri) "İkinci sebepte, diyorlar ki: Bunlar zorla gitmişlerdir. Velev zorla gitmiş olsalar bile, bizim kanunlarımızda ikrâh

30 Fransa İstanbul Fevkalade Komiseri General Pellé, İngiltere İstanbul Fevkalade Komiseri Sir Horace Rumbold, İtalya İstanbul Fevkalade Komiseri Marki Garoni.

ahkâmı[31] vardır. Dilerseniz ki ceza kanunumuzda bir kimsenin herhangi bir yasak bir fiil işlemede kendi seçiminden mahrum bir halde ise, kanun onu nazar-ı itibara alır; muaf görür; mazur görür. Onlar ait olduğu mahkeme huzurunda bu kanuni zorunluluklarını ispat edecek olurlarsa o mahkeme bizim kanunlarımızı tatbik eder ve tatbik etmeye mecburdur.

Üçüncüsü diyorlar ki: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ilan ettiği veçhile diğer medeni devletlerin barış tesis etmeye yönelik mesailerine iştirak belirti ve delillerini görmek istiyorlar. Dünyada zannediyorum ki, bu kadar mahrumiyetler içerisinde bu kadar hücumlara maruz kaldığı halde insanca duygulara daima bağlı kalmış -hele son asırda hele son muharebede yapılan feci hareketleri nazar-ı itibara alırsak- tek bir devlet varsa o da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'dir." (Bravo sedaları) "Her vakit her tarafta, her yerde bize karşı neler yapıyorlar, görülüyor. Onun için hükûmetimiz Büyük Millet Meclisi'nin ilan ettiği şeyleri tatbik ve icra ile mükelleftir. Her vakit diğer medeni devletlerin barış için gösterdikleri ve medeniyet tesisinden yana sarf ettiği mesaiye bütün kudret ve gelişmiş kuvvetleri ile iştirak etmektedir. Hükûmetin bu notaya cevabı yani hariciye vekilinizin düşündüğü budur. Meclis-i âlîniz başka surette düşünecek olursa o ciheti de nazar-ı itibara alırız."

Sahib-i takrir bulunduğum için ben de aşağıda[ki] sözleri söylemiştim, "Muhterem Efendiler! Mudanya Generaller Konferansı'nın dağılmasını takip eden günlerde, uzun senelerden beri eli sapana dokunmayan, gözü aile, çocuk ve köy yüzü görmeyen fedakâr milletimi, Türk Milleti'ni yeniden rencide edecek bazı vakalara şahit olmaktayız. 'Harington'[32] nâmındaki bir İngiliz generalinin bizi geri kalmış kavimlerden farz ederek güya üç buçuk İngiliz neferinin karşısında, tehdit karşısında harekâtımızı durdurduğumuza

31 İkrâh hükümleri, birilerine zorla yaptırılan şeylere karşı düzenlenmiş hükümler.

32 General Sir Charles Harrington (1872-1940): Türk Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul'da İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı.

dair olan beyanatı 'Loid Corc' un[33] 'Çembırlayn'ın[34] Manşestır'da[35] ve bilmem daha nerelerde tafra-furuşâne[36] sözleri Hukuk-ı Beşer Beyannamesi'ni[37] yapan bir millete, Fransız milletine mensup 'Pelle'[38] namındaki bir adamın millî saltanatın en modern bir timsali olan idare tarzımıza karşı cehaletini gösteren -meşru ve meşruti- bir hükûmet teşkiline taraftar olunursa bizim için faydalı olacağına dair manasız sözleri vd. Efendiler! İş bu kadarla kalsaydı 'Bizi bilmiyorlar' der, ruhunun azamet ve ulviyetini Anadolu'nun bulutlara yükselmiş dağlarından ahlak ve karakterindeki sağlamlık, vakar vecdini ancak ufuklarla tahdit edilmiş yeşil ovalarının sınırsızlığından almış olan Türk bu gayr-i ciddi hezeyan nevinden sözlere alay ederek güler, omuz silker, mukabele etmezdi. Fakat işi bu vadiden taşırdılar.

Bütün sevgili yurdumu baştanbaşa yıkan, bir harabeye çeviren, Türk'ün canına, malına hatta canından malından aziz bildiği ırz ve namusuna olmadık, umulmadık alçaklık ve fenalığı reva gören, nihayet düşman saflarında suç üstü yakalanan, güya Türk tabi'iyyetinde birtakım eli kanlı alçak canileri adaletin cezasından kurtarmak için müşterek bir nota ile iç işlerimize müdahaleye kadar ileri vardırıyorlar.

Efendiler! Tarihleri ile iftihar eden bu medeni adamlara sorarım ki, son derecelerde güçsüzlüğü ve fakirliğine rağmen istiklâline saldırılınca tükenmeyen serveti, birçok harp ve tahrip aletleri, topları dretnotları[39] ve daha bilmem neleri ile dünyalara tahakküm iddiasında bulunan müttehit bir cihan-ı husûmete karşı pervasızca mücadeleye atılmak kahramanlığına benzer bir hadise kendi tarihlerinde bulunabilir mi? Bu kadar efendiler...

Bu millete istiklâline, hürriyetine, hâkimiyetine, bu derece bağlı varını müdafaa için ölmeyi kendisine dinî ve millî mukaddes bir

33 David Lloyd George (1863-1945) Kurtuluş Savaşı sırasında İngiliz Başbakanı.

34 Arthur Neville Chamberlain (1869-1940) İngiliz siyasetçi, daha sonra başbakan; babası Joseph Chamberlain İngiliz Sömürgeler Bakanlığı yaptı.

35 Manchester.

36 Afra tafra atarcasına.

37 İnsan Hakları Bildirgesi.

38 General Pellé, İstanbul'da Fransa Fevkalade Komiseri.

39 Dretnot (dread nought): Baskın savaş gemisi.

vazife addeden; her şeyini malını, servetini, hayatını fedadan çekinmeyen bu Türk Milleti'ne bundan sonra böyle yargı bağımsızlığına, içişlerine müdahale mahiyetinde bir nota nasıl verilebilir? Efendiler! Ben bu adamların hükûmet-i meşru'aları namına olan teşebbüslerini hazmedecek bir Türk'ün mevcudiyetinden haberdar değilim. 'Harington'[40]ların zannettiği gibi Türk ruhu kuvvet ve sertlik karşısında baş eğmez; bilakis şahlanır. Efendiler! Bu efendilerin kendi hükûmetleri bu fikirde bulundukça, ben şahsen yakında vuku bulacağından bahsolunan sulh konferansından katiyen ümitvar değilim.

Efendiler! Bu efendiler kendilerini insani duygulara kaptırmış gözükerek suç üstü cinayet mahallinde, silahı ve bombası elinde, üstü başı kanlı olarak yakalanmış alçak ve canilerin, kanunun tayin ettiği cezaya çarptırılmalarını adalete uygun bulmuyorlar. Cinayeti, katli vd. himaye ediyorlar, fakat insaniyet maskesi altında zaten bunların elinde her kutsi kavram ancak emperyalist emellerinin gerçekleşmesi için bir vasıtadır. Bu efendiler, istiklâl ve hürriyetleri için mücahede eden İrlandalılardan mitralyözlerle günde binlercesini kurşuna dizen kendi hükûmetlerine böyle bir ihtarda bulunsalardı, himmetlerini yerinde sarf etmiş, asıl o zaman insani vazifelerini ifa etmiş olurlardı. Bu efendiler Hindistan'ın münevver ve milliyetperver adamlarını zindanlarda ağlatan, çürüten; bu zulüm ve işkenceden kurtulmak için hapishane dehlizlerinde intihar etmek istedikleri zaman mahzâ çekmekte oldukları ıztırapların devamı için ona bile müsaade etmeyen kendi hükûmetleri ricaline böyle bir aracılıkta bulunsalardı, hakikaten insani ve yerinde bir hareket yapmış olurlardı." (Bravo İhsan Bey sedaları)

"Efendiler! Bunlar, insani hissiyata kıymet veren adamlar değillerdir. İnsaniyet, bizim bildiğimiz ve kutsadığımız insanlık bunlar için ancak ve icabında kendi millî menfaatlerini, ihtiraslarını, hatta kin ve infiâllerini tatmin için siyaset enstrümanıdır." (Bravo ses-

40 General Sir Charles Harrington (1872-1940) Türk Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul'da İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı.

leri) Onlar bu yaldızlı yazılarla bizleri aldatmaya çalışacaklarına, kendileriyle kolay ve pek anlaştıkları Yıldız Sarayı'nda oturan o köhne adama müracaat etsinler!" (Bravo sedaları ve alkışlar) "Bu hayırhah ve insaniyet dostu adamlar kendilerine tapan, satılmış Yıldız Hükûmdarı'na gitsinler veya onun etrafındaki millî şuur ve haysiyetten mahrum, yalnız şahsi ikbâl ve menfaatlerini, maaşlarını, huzur ve refahlarını düşünen satılık insanlara bu yaldızlı haberleri yuttursunlar!

Efendiler! Ben bu hususta hariciye vekilinin buyurdukları gibi şöyle demekle, böyle demekle -kanunlarımızda ikrâh ahkâmı bulunduğunu, mahkemelerimizin bunu nazar-ı dikkate alacağını söylemekle- bu adamlarla bir konuşma zemini açmayı da kendimize yakıştıramıyorum ve teklif ediyorum: "Bu tafra-furûşane yazılmış kâğıtlar bir zarfa konsun; üzerine (cevaptan müstağnidir) ibaresi yazılarak iade edilsin." (Bravo sedaları ve alkışlar)

Hariciye Vekili tekrar söz aldı ve kürsüde: "Efendim! Hariciye Vekiliniz meclis-i âlînizden öteden beri gördüğü teveccüh ve itimada binaen rica ediyor ki, cevap vermek, vermemek ve ne suretle cevap verileceği hususu demin arz ettiğim esaslar dairesinde kendisine bırakılsın." (Muvafık sedaları)

ŞİMDİ VATANIN KANAYAN YARALARINI SARMAK VAKTİDİR!

Silahlı mücadele bilfiil sona ermiş demekti. Filhakika doğuda daha evvel Ermeni tehlikesi bertaraf edilmiş; Ruslarla dostane bir sulh yapılmış; güneyde Kilikya Fransızlardan geri alınmış; Karadeniz sahilinde Pontus Cumhuriyeti hülyası söndürülmüş; batıda Yunan Orduları tarumar edilerek Adalar ve Marmara kıyılarına dayanılmış ve Doğu Trakya'mızın bize teslimi İngiliz, Fransız ve İtalyan müttefik hükûmetlerine taahhüt ettirilmişti.

Şimdi vatanın kanayan yaralarını sarmak, Türk Milleti için manen ve maddeten ıztırap kaynağı olan hastalıkları tedavi etmek sırası gelmişti.

Birinci Büyük Millet Meclisi devlet idaresinde irade-i milliyenin kayıtsız şartsız hükümranlığı taraftarı idi. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" sözü onun her fırsat düştükçe tekrarından âdeta zevk aldığı bir düsturu idi. Fakat ortada bir padişahlık var; bu saltanat aynı zamanda "Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmiyete"de sahipti. Birinci Büyük Millet Meclisi saltanat-ı milliyeyi ilan etmekle beraber, şahsiyyeyi de bi'n-nazariye kaldırmamış; hükümdar ve hanedan bütçe faslı henüz muvazene-i umumiye dahil.

Memlekette "hükûmetin vazifesi şer'î hükümleri ve kanunları muhafaza ve icrasıdır" telakkisi de hâkim. Şer'î hükümler çıkaran menfaatçi "Dürrîzâdeler" elinde zulüm ve ihanete bir dayanak haline getirilince ne olacak! Kanun irade-i milliyenin serbest olarak ortaya çıkması demek olduğuna göre bu millî iradenin şer'î hükümler ile sınırlandırılması millî egemenlik esasıyla nasıl telif edilebilecekti? Kaldı ki bizde din ve şeriat doğal sınırlarını geçmiş kul ile Allah arasında ve yalnız ve yalnız inançlar ve ibadetlere ait kalmaktan çıkmış, kişisel ve toplumsal hayatın bütün maddi ve manevi aksâmını tanzim etmek iddiasına kalkışmıştı... Şeyhülislâmın kabinede iş ve vazifesi ne? Hâlâ fetvalarla mı iş idare edecek veyahut ülke ve milletin esenliğine uygun düşen bir kararı kabul için mutlaka medresenin lutf-ı müsaadesini mi bekleyecektik? Bu hal böyle devam ettiği takdirde muhtelif cemaatlere verilmiş olan ayrıcalık ve istisnaiyeti şu şekil ve şartlar içerisinde nasıl kaldırabilecektik?

Baskının en müthişi, en zalimi, ruh ve vicdanlara musallat olanıdır. İnsanlara serbest düşünce, serbest hareket hakkını sınırlayan bu tehditle biz, "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" esaslarını nasıl yerleştirebilirdik? Ortada bir de hilâfet meselesi vardı.

İslâm Dünyası'nda çok ayrı İslâm hükûmetleri teşekkül ve hilâfetten ayrı nice mezhepler zuhur etmesi üzerine güç ve önemini hayli kaybeden ve esasen semavi kanunlara dayanan otokrat bir hükûmet demek olan bu müessese yaşadığımız asır içinde nasıl idame edilebilecekti? Medeniyet âleminde bugün dini, dünya ve devlet işlerine karıştıran hangi devlet kalmıştı? Terakki, hür ve serbest sahada sürekli ilerleyen insan aklının yarattığı bir eser olduğuna

göre (bilhassa 24 Ağustos Edirne Mebusu Şeref Bey'in hafızalarımıza dehşet salan meşhur laf cambazlığından sonra) dünya ve devlet işlerini medresenin karanlık ve rutubetli dehlizlerinde tespit edilen kanun ile mi idare [ede]cektik? Meclisin bir kısım terakki taraftarı mebuslarında bütün bunları düşünmeye ve halletmeye bir meyil belirmişti.

[13]38 Senesi Teşrinisanisi'nde[41] seçim bölgem olan Cebel-i Bereket'i[42] ziyaret ve seçmenlerimle temas için yolda idim. İstanbul Mebusu Ali Rıza ve Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami Beyler de beraberimde idiler. Ajans Büyük Millet Meclisi'nin bir kararını neşrediyordu. Bu kararı biz Konya'da okuduk.

Karar şu idi: Madde 1) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla Türkiye Halkı hukuk-ı hâkimiyet ve hükümrânîsini gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevi kimliğinde terk etmemek, parçalamamak ve devretmemek üzere temsile ve bilfiil kullanmaya karar verdiği cihetle Misak-ı Millî sınırları içerisinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden başka bir hükûmet şeklini tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenit[43] olan İstanbul'daki hükûmet şeklini 16 Mart [1]336'dan[44] itibaren ebediyen tarihe intikal etmiş saymaktadır.

Madde 2) Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken en olgunu ve faziletli olanı seçilir. Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfet'in dayanağıdır.

"Ankara'dan ayrılalı henüz üç gün olmuştu. Şu yakında meclisin böyle bir karara varacağından haberdar değildik. Kararın oy birliği ile kabul edilmesi de dikkate değerdi. Ne oldu ve nasıl anlaştılar da topluca bu karara vardılar?" demiş ve aynı zamanda barış konferansına davet edilmek üzere bulunduğumuzdan İstanbul'daki heyete karşı böyle bir tedbir alınmış olacağını da tahmin etmiştik.

41 Miladi Kasım 1922.

42 Osmaniye Sancağı (Adana Vilayeti).

43 Kişisel hükümranlığa dayanan.

44 Miladi 16 Mart 1920.

Ben birçok vesile ve temaslarımla kavramıştım ki, Ankara'da bilhassa muzafferiyetten sonra bu saltanat ve hilâfet meselesi etrafında muhtelif temayül ve fikir cereyanları vardı. Mesela isteniyor idi ki, Hanedan-ı Âl-i Osman'dan genç bir şehzade makama getirilerek devlet temsilcisi olarak idare edilsin. Bu şekil içimizden herhangi bir kimsenin hilâfet ve saltanat yoluyla hükûmet icra ederek hüküm sürmesi demek idi ki, Büyük Millet Meclisi'nin tâ kuruluşundan beri gösterdiği hassasiyete binaen bu tarza muvafakat edeceği pek şüpheli ve hatta hayalî idi. Esasen meclisteki muhalefeti, grup ayrılıklarını doğuran avâmilden[45] en başlıcası bu çeşit hassasiyet idi.

Meclis çoğunlukla Vahideddin'in suçluluğuna inanmış ve saltanatı terk etmesini istemekte ısrarlı idi; fakat üyelerin ufak bir kısmı bütün yürütmeye yönelik nüfuz ve kudretten soyutlamak şartıyla hükümdarlık ve hilâfet makamına gene Hanedan-ı Âl-i Osman'dan bir münasibini getirmek fikrine; bir kısmı da saltanat usulünü kaldırma ve "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" şeklini devam ettirme ile beraber sultandan soyutlanmış olduğu halde Hilâfet'i Türkiye'de yaşatmak düşüncesine taraftar idiler. Hilâfet'in devamına taraftar gözükenlerden bir mühim kısmı da halife seçimini yalnız Türkiye Müslümanlarına değil bütün İslâm Dünyası'na bırakmak ve aynı zamanda İstanbul'da bulunacak olan halifenin maiyetinde üyeleri gene İslâm Âlemi tarafından seçilmiş bir "İslâm Şûrası" tesis etmek görüşünde idiler. Evvelkilerin bu sonunculara itirazı "on-on beş milyon Anadolu İslâmları karşısında üç yüz küsur milyon haricî İslâm Dünyası seçimde daha etkin olur ve hilâfet nüfuzu Türk'ün elinden dışarıya geçmiş bulunur" şeklinde oluyordu.

Bizim gibi düşünen bir kısım mebuslar da (fakat adedimiz çok az) saltanat-ı ferdiye ve şahsiyenin mazarratına[46] olduğu kadar Hilâfet Makamı'nın da artık bir vazifesi kalmadığına inanmaktaydık.

Ajans ile ilan edilen kararnameye nazaran Hilâfet'in kaldırılmasına taraftar olan arkadaşlar hatta bütün meclisin ittifakını temin

45 Amillerden, etkenlerden.

46 Kişisel saltanatın kötülüğüne.

etmek suretiyle kazanmışlardı. Bununla beraber "Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmiyete" de sahip olan "Saltanat-ı Osmaniye" bu mühim ve tarihî karar ile büsbütün yıkılmış, bilfiil ve bilkuvve tarihe karışmıştır. Bu otokrat imparatorluk içerisinden kayıtsız şartsız egemenlik milletindir esasına dayalı, dini devlet işlerinden katiyen ayırmış, milliyetçi, halkçı, çağdaş, genç bir Türkiye Devleti doğmuştu. Artık ne devlet işleri idaresinde hükûmet, ne de yasama ve kanun yaparken meclis, devletin hakiki ihtiyaçlarına, müspet görüşün gereklerine uymayan menkûlâtla mukayyet[47] bulunmayacaklardı.

Fakat Hanedan-ı Âl-i Osman'dan ilmen ve ahlaken en olgun ve en faziletlisi üzerinden devam eden Hilâfet'in vaziyeti ve vazifesi ne olacaktı? Hazret-i Fahr-i Kâinât hâl-i hayatta iken ümmetine imamet ederlerdi. İmametin bu birliği İslâm ümmetinin birleşmesine örnek idi. Sonraları mescit ve camiler çoğaldı. İmametin çoğalması ve binaenaleyh İslâm arasında vahdet ve tesanüdün devamı için "imam-ı ekber" dahi denilen "Hilâfet" kurulmuştu. Hazret-i Fahr-i Kâinat hayatta iken [Hz.] Ebubekir'i imamet vazifesini ifaya vekil buyurmaları, Peygamber'in vefatında ilk halife olarak [Hz.] Ebubekir'in seçilmesinde etkili olmuştu.

Hilâfet'in vazifesi İslâm arasında bir vahdet tesis etmek ve bütün Müslümanların dinî hayatlarını i'lâya çalışmak olduğuna nazaran yeni karara göre kaldırılan bu müessese vazifesini nasıl ifa edegeldi? Evvela İslâm Dünyası'nda bütün imam, hatip, müftü vd. bu makamın taayyün etmesi, din ve medreseler tedrisatına, ümmete verilecek dinî terbiye esaslarına bu makamın icabında müdahalede bulunması lazımdı. Acaba Müslim ve gayrimüslim ecnebi devletler Türkiye'de bulunan ve ırken, milliyeten Türk olan bu makam sahibi bir zatın bu müdahale ve münasebetine müsaade edecekler miydi? Halbuki vaktiyle halifeler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de hükümdarı bulunuyorken Rusya'da kırk milyon İslâm, Çarlık Hükûmeti ve Rus misyonerleri tarafından binbir hile ve entrika ile Hıristiyanlaştırılarak İslavlaştırılmaya uğraşılıyor ve Ruslar kısmen bu teşebbüslerinde başarılı oluyordu. O zaman halifeler bir müdahalede bulunamıyorlar ve bu hale üzülerek seyirci kalıyorlardı

47 Dinî hükümlerle amel etmeyle kayıtlı.

da bundan sonra mı din hürriyet ve serbestisini ihlal eden buna benzeyen ahvale karşı vaziyet alabileceklerdi?

Ankara'ya dönüşümüzde anladık ki, Türk ordularının zaferi üzerine barış konferansına "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" ile beraber Bâbıâlî de davet olunmuş; kendini sadrazam mevkiinde gören Tevfik Paşa evvela hususi olarak oğlu vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiş ve diyor ki, "Zafer kazanıldı. Bu zafer Ankara ile İstanbul arasındaki ikiliği kaldırmış ve millî birliği tesis etmiştir. Yakında kurulacak olan sulh konferansına Bâbıâlî de davet olunacaktır. Orada vatanın menfaatlerine ait başarılı bir müdafaa yapabilmek üzere Ankara ile İstanbul temsilcilerinin evvelce müzakere ve müdafaalarını tespit etmeleri lazımdır. İşlere vakıf ve güvendiğiniz bir zatı talimatname ile buraya gönderiniz!" Mustafa Kemal Paşa bu mektuba şu mealde bir cevap vermiş, "Türkiye geleceğine el koyan ve bundan mesul yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Fiilî hadiseler ve siyasi muameleler ile kesinleşmiş ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile tayin olunmuş bu hakikat cihanca da malumdur. Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının zafer neticesinde, yakında gerçekleşecek konferansta Türkiye Devleti'ni ancak ve yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti temsil edecektir. Sizler gayri meşru ve gayri hukuki mahiyettesiniz. Devlet siyasetini karıştırmaktan sakınmanız gerekir."

Bunun üzerine Tevfik Paşa bu sefer açık olarak şu telgrafı çekiyor, "Konferansa Bâbıâlî de Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Devletin altı asırdan beri müesses ve mahfuz Âlem-i İslâm'ın alakadar olduğu bir tarihî kimliği vardır. Bâbıâlî bu davete icabet etmezse bu tarihî kimliği yok olmaya mahkûm olur ve bundan da maddi yardımlarını ve manevi desteklerini aldığımız Âlem-i İslâm üzülür. Ve belki de devlet ve millet başına maazallah-i Teâlâ bir musibet gelebilir. Bâbıâlî böyle bir mesuliyete karşı koymaz. Ve siz de karşı koyamazsınız. Zaten Bâbıâlî ile Büyük Millet Meclisi arasındaki ikilik belli idi. Bizler sizi kalben takdir ediyor, başarılarınızı bekliyorduk. Mutlaka bizim de konferansta bulunmamız lazımdır. Vatan hukuku hakkında müzakerelerde bulunmak üzere

Büyük Millet Meclisi'nce tayin olunacak bir zatı hususi bir talimat ile hemen gönderiniz. Yahut biz oraya heyetimizden Ziya Paşa'yı gönderelim. Cevabınızı bekliyoruz."

Bu açık telgraf üzerine vaziyeti açıklar bir karara varmak zorunlu görülmüş; başlangıçta reislerden bir iki zat arasında görüşülerek naiplik fikri de tasvip edilmemiş, nihâyet saltanat-ı milliyenin te'biden takriri[48] ile Misak-ı Millî hudutları dahilinde Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden başka bir hükûmet şeklinin tanınmayacağının ve aynı zamanda saltanattan ayrılan Hilâfet Makamı'nın Hanedan-ı Âl-i Osman içerisinden ilmen ve ahlaken en olgun ve en layık olanı seçilerek ibkâ edildiğinin[49] ilanı kararına varılmıştı.

MİLLÎ MÜCADELE VE ANADOLU

Cebel-i Bereket'e (evvelce de arz ettiğim vechile) 26'da bir kere daha gitmiştim. Bu sefer mebusları sıfatıyla oraya ulaşıyordum. Adana'dan bindiğimiz tren birkaç saat sonra Toprakkale'ye ulaştı. Mebuslarının geleceğini haber alan mahallî eşrafından bir kısım [halk] beni karşılamak için Toprakkale İstasyonu'na gelmişlerdi. Birlikte tren ile Cebel-i Bereket'in merkezi olan Osmaniye İstasyonu'na geldik. İstasyonda ahali ve eşraftan kalabalık bir halk tarafından karşılanıyorduk. Bunların arasında benim 26'daki ziyaretimde tanıştığımız bir iki zat da görülüyordu. İstasyon kasabaya bir çeyrek yahut yirmi dakika sürer. Etrafına ağaç fidanları dikilmiş (ve fakat bakımsızlık ve muhafaza edilememek yüzünden bu fidanlardan birçoğu kurumuş ve kırılmış) bir yolu (benim için istasyona getirilen faytona ahaliye hürmeten binmeyerek) halk ile birlikte yaya yürüyerek kasabaya dahil olduk.

Uzaktan beyaz bir minaresi gözüken Osmaniye kasabası Cebel-i Bereket Dağı'nın kuzey eteğinin bitiminde yeşil bir ovada bulunuyordu. "Amanos"un kasabaya uzanan yeşil bir ormanlık ile örtülü eğimli düzeyi buraya cidden bir güzellik vermekte ve insana hoş gözükmekteydi.

48 Millî saltanatın sonsuza kadar yerleşmesini sağlayarak, yerini sabit kılarak.
49 Devamlı etmek, azletmeyip yerinde bırakmak.

Karşılayanlar ile hem yürüyor hem de dertleşiyorduk. Kendilerine, "Bu dağa niçin Cebel-i Bereket denildiğini ve memleketin bu dağ ve ormanlardan ne suretle istifade ettiğini" sormuştum. Karşılayanlar arasından -hükûmet memuru olduğunu öğrendiğim- bir zat bana, "Efendim! Bu Cebel-i Bereket ismini o zaman bir sancak merkezi bulunan kasabamıza vakanüvis meşhur Cevdet Paşa merhum vermiştir. Malumunuz bura ahalisi bir kısmı Selçuklulardan evvel, bir kısmı Selçuklular zamanında, bir kısmı da Osmanlı Hükûmeti teşekkül ettikten sonra Türkistan taraflarından gelmiş Türk aşiret ve kabilelerinden ibarettir. Göreceksiniz; halkımızda aşiret kimliği tamamıyla silinememiş; az ve çok hâlen bâkidir. O zaman ise bu hüviyet daha ziyade bariz ve binaenaleyh aşiretler ve kabileler arasında çekişmeler de eksik değilmiş. Ara sıra asayiş ve inzibatı ihlal hareketleri büyür ve hükûmete karşı bir vaziyet mahiyetini alırmış.

Akdeniz'in pek mühim bir giriş ve çıkışı olan İskenderun ve civarının selametini sağlamak düşünülerek devletçe bu halin önüne geçilmesi, aşiretlerin ve kabilelerin terbiye, ıslah ve iskanları kararı verilmiş ve meşhur Derviş Paşa kumandasında bir askerî kuvvet sevk ile ıslahâta girişilerek Türk aşiretleri dağlardan indirilmiş; gördüğünüz Çukurova kenarlarına yerleştirmiş yani olabildiğince aşiret ve kabile hayatına bir son verilmiş.

Cevdet Paşa merhum da "Heyet-i Islahiye" ismi verilen bu Heyet-i Te'dibiyye'ye dahil imiş. Buraları görmüş, gerek umumi vaziyeti, gerek ormanlarının zenginliği, toprağının fevkalade bereketi, dağın birçok kıymettar ve bol madenleri sinesinde saklanmış, hava ve suyunun güzelliği itibarıyla buraya "Cebel-i Bereket" ismini vermiş. "Bu dağ ve bu ormanlardan kereste elde ediliyor, en ziyade Suriye taraflarına sevk olunuyordu. Keza, odun ve kömür çıkarılırdı. Fakat elde edilme tarzı o kadar ilkel ve gayri muntazam, gayri fennî bir haldedir ki, mübalağasız arazi ve orman üretimi hiçbir yerde burada olduğu kadar ihmal edilmemiştir denilebilir!" dedi. Tekrar sordum, "Cebel-i Bereket'in umumi nüfusu ne kadardır? Din, mezhep ve milliyetçe vaziyeti nedir?" Şöyle cevap verdiler, "Kayıtlı olan nüfus

altmış dört bin kadardır. Fakat bu ancak miktarı bilinen nüfustur. Bundan başka tahminen on beş, yirmi bin kadar da kayıt dışı nüfus olacaktır. Eski devirde halkın hükûmete itimadı olmadığından, doğum nüfusunu ekseriya kaydettirmezlerdi. Bununla birlikte bu nüfus, yüzölçümü on bin kilometre kare olan Cebel-i Bereket için pek azdır. Cebel-i Bereket'in ilerlemeye olan kabiliyeti ve jeopolitik önemine nazaran bu nüfusu artırmak millî hükûmetimize düşmektedir. Bu memleket milyonla insanı müreffeh ve mesut geçindirir." Ben, "Nüfus artırmak için ne çare düşünüyorsunuz?" demiştim. "Hariçten muhacir getirmek... Aynı zamanda mesela bazı Yörük aşiretler vardır; kış mevsimini burada geçirirler, yazın giderler. Bunlar Cebel-i Bereket'in hava, su ve iklimine alışmışlardır. Nüfusu bir hayli yekûn teşkil eden bu Yörük aşiretler vilayet dahilinde yerleştirilebilir. Herhalde Cebel-i Bereket'in bilinen ve bilinmeyen nüfusu ile birlikte seksen bin nüfusa sahip olduğuna nazaran buraya -memleketin gelişmemiş vaziyetini de nazara [alarak]- başlangıçta hariçten kırk veya elli bin nüfus iskânı mümkün ve hatta lazımdır. Cebel-i Bereket ahalisi hemen umumiyetle Türk ve Sünnî'dirler. Yalnız Islahiye kazasında bir miktar Kürt aşiretleri vardır. Onlar da şunlardır: Halikanlı- Delikanlı- Musikanlı- Şerikanlı- Ekipanlı- Bilikanlı- Bevriyanlı - Melikanlı aşiretleri" diye cevap verdiler.

Kasabaya vardık. Bana istifadeye değer malumat veren o zattan şu tafsilatı tespit ettim:

I- Osmaniye kazası. Umumiyetle Türk ve Hanefi. Burada Tacirli ve Ulaşlı - Komarlı aşiretleriyle bir miktar Türk Rumeli muhaciri var.

II- Dörtyol kazası. Keza, umumiyetle Türk ve Hanefi. Burada da Bozdoğan Aşireti'nden bir kısım, bir miktar da Rumeli muhaciri bulunuyor.

III- Bahçe kazası. Ahalisi bütünü ile Türk ve Hanefî. Karsak ve Dilegili Türk aşiretleriyle meskûn.

IV- Islahiye kazası. Okçu İzzettin Türk aşiretinden mühim bir kısım ile yukarıda isimleri geçen Kürt aşiretleri. Bu kaza dahilinde birkaç Türk köyü ile gene birkaç Kürt köyü Alevîdirler. Çoğunluğu

ise Mezheb-i Hanefî'den. Burada din oldukça safvet ve hâlisiyetini muhafaza etmiş, birtakım hurâfelere boğulmamış. Tabir-i diğerle dinin burada halk arasında yayılmış şekli, merasimi, dinin esaslarını safvetinden o kadar sapmamış, din burada özünü oldukça muhafaza etmiştir.

V- Hassa kazası. Ahalisi Okçu İzzettin Aşireti'nden, geriye kalan kısım Türk ve Hanefî.

Osmaniye'de beş altı gün kalmıştım. İşgal günlerinde halkın Fransız askeri ve Ermeni gönüllüleriyle yaptıkları kahramanca muharebelerin menkıbelerini dinledim. Hele bir Türk kadınının kasaba dahilinde yapılan sokak muharebelerinde yanındaki erkek mücahitlere, "Sizler erkek olacaksınız. Bu toprak yığınları gerisinde düşman üzerimize gelsin diye mi bekleyeceksiniz? Ben düşmana varıyorum. Erkek olan peşimden gelsin!" diyerek elinde bombası düşman siperlerine atılıp ve orada şehit düşmesi menkıbesini dinlerken, hem millî gururum, övüncüm artıyor, hem de gözlerimden elimde olmadan ve sessizce bir iki damla yaş dökülüyordu.

Ne yazık ki, kadınları dahi kahramanlıkta nümune olan böyle bir millet henüz aşiret ve kabile zihniyetinden sıyrılamamış. Muhtelif aşiret ve kabile efradı bu Türkler birbirlerini millet sevgisiyle sevmeye, birbirlerine karşı hürmet ve itimat göstermeye, birbirlerine hayırhah olmaya ve birbirlerini tutmaya alışamamışlardı. Osmaniye halkı aynı menşe'den, aynı ırk ve kandan gelmiş, aynı tarihi yaşamış, aynı din ve mezhepten, aynı dil ile konuşan halis muhlis Türk oldukları halde Orta Asya'nın bu asil evlatları aşiret ve derebeylik zihniyetinde ikiye ayrılmış, kardeşliklerini, Türklüklerini idrak edemiyorlar. Haşin ve hırçın bir husumetle birbirlerine zarar vermek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Tacirli Aşireti'nden Çalık oğlu Ahmed Bey beni kendisine misafir etmişti. Öteki taraf bundan alınmış, Türk'ün meşhur-i cihan olan misafirperverliğine rağmen mebusları bulunduğum halde bana da soğuk bulunuyorlardı.

Her iki taraf reisleriyle ayrı ayrı temasa geçtim ve, "Kardeşlerim! Ne yapıyorsunuz? Aranızdaki bu soğukluk ve ihtilaf neden? Türk tarihi incelense görülür ki, milletimizi idrak edemeyip, aşi-

ret zihniyetine saplanıp kalışımızdan ve aşiret kabile reislerimizin birbirlerine karşı olan husumetkârlıkları yüzünden uğradığımız felaket, çektiğimiz dert ve musibet hesaba gelmez. Dünyada yüzlerce milyon Türk var. Bunların içinde ancak on- on beş milyon kalan biz müstakil bir devlete sahip bulunuyoruz. Gerisi yabancı ellerde ıztıraplı ve esirdir. Bugün Çinliler milyonlarca Türk'ü zulüm ve esaretleri altında süründürüyorlarsa, bu onların vaktiyle aralarındaki milliyet ve kardeşlik hislerini duymayıp birbirleriyle uğraşmaları, birbirlerine daima husumet göstermeleri, hatta birbirleri aleyhinde düşmanlarla birleşmeleri gibi cehaletlerde ısrar etmeleri yüzünden olmuştur. Bugün Çinlilerin tebaası ve esiri olan o Türkler vaktiyle bunların metbû'u ve hâkimi idiler.

Rusların, Rus Çarlığı'nın elinde dinini, lisanını muhafaza edemeyen İslavlaşan Rus Türkleri de bu akıbete aralarındaki vahdetsizlik, sevgisizlik, nifak ve ihtilaf yüzünden uğramışlardır. Hîve'nin, Türkistan'ın istilasına giden Rus kuvvetlerine Özbek Türkleri rehberlik ediyor, yiyecek taşıyorlardı. Nihayet vaktiyle Ruslara hükümran iken; şimdi cümlesi onlara esir ve tebaa kaldılar.

Ne hacet! Dün mahzâ sizi kendilerine esir etmek, devletinizi yıkmak için karşınızda Fransızlarla Ermenilerin birleştiklerine şahit olmadınız mı? Başka nesilden, başka milliyetten olan bu Hıristiyanlar size karşı birleşebiliyorlar da, sizler aranızda ne için birlik olamıyorsunuz?

Kardeşlerim! Mahvolmak tehlikesi karşısında bir müddet için birleştiniz; Ermeniler kaçtılar, Fransızlar çekildiler; fakat kavga büsbütün bitmemiştir, kardeşlerim! Muharebe bitmemiştir, hastalık nüksetmek için millî bünyemizin daha ziyade zayıflamasını, kuvvetten düşmesini bekliyor. Eğer bizler Türklüğümüzü bilmez; milliyet sevgisini kalbimizin derinliklerinde muhafaza etmez; Türklüğümüzün yükselmesi için el ele vererek var kuvvetimizle ve kardeş gibi yardımlaşmazsak; icabında birbirimizin yolunda Türklük uğurunda hayatımızı, malımızı, her şeyimizi feda etmeyi bilmez isek; bilmiş olalım ki bu kere üzerinde bize istikbal, istiklâl ve hayat yoktur.

Balkan Harbi'nden evvel idi: Rumeli'de bir Türk çiftliğine yolum düşmüştü. Kadınlı erkekli Bulgar işçileri güneş altında çalışıyor, orak biçiyorlar; çiftlik sahibi ağa büyük bir çınar ağacı gölgesinde halıları yaydırmış, üzerine bir de şilte serdirmiş, şilteye yaslanmış keyifsürüyordu. Bizi misafir kabul etti. Gösteriş olsun için, oradan geçen ihtiyar bir Bulgarı çağırdı; gelen, kasketini çıkardı, yerlere kadar eğilerek selam verdi. Çiftlik sahibi ona bir isim söyleyerek, "Gönder!" dedi. Bir genç Bulgar kadını gelmişti. Ağa emir verdi. Genç gelin oynamaya başladı.

O zaman dayanamamış, çiftlik sahibi gafil kardeşime demiştim, "Siz bu halin böyle devam edeceğini mi zannediyorsunuz? Bu gafletten uyanmaz, kendimize gelmez, işimize mukayyet olmaz, böyle ağaç gölgeleri altında kadın oynatmakla ömrümüzü geçirmekte ısrar edersek; korkarım ki bu gecenin sabahı çok korkunç ve felaketli olur.[50]

Ne talihsiz bir insan imişim ki korktuğuma üç dört sene sonra uğradım. Balkan Harbi nihayetinde Koşukavak'a tâbi olan o yerleri kendi elimizle Bulgarlara teslime mecbur olmuştuk.

Kardeşlerim! Dün huduttan bahsolunduğu zaman memleketinizi çok uzakta; çoluğunuzu çocuğunuzu emniyette görüyordunuz. Şimdi Fransız Askeri şu dağınızın (Amanos'u göstererek) öte yakasındadır. Birbirimizi sevmesini, birlikte ve var kuvvetimizle çalışmasını bilmezsek rüzgârın hükmü yaman olacaktır.

Rumeli'yi, Anadolu'nun ekser yerlerini gezdim. Sizi temin ederim ki vilayetiniz kadar güzel, bu kadar bereketli ve genel durumu itibarıyla bu derece gelişmeye müsait bir yer görmedim. Bire on sekiz- yirmi veren bu verimli Çukurova, sinesindeki her çeşit madenleri sırtındaki zengin ormanlarıyla büyük bir medeniyeti yeniden kurmaya ve yaşatmaya kifayetli olan bu Cebel-i Bereket sizden birbirlerinizi severek, birbirlerinize itimat ederek ve güve-

50 Burada bulunan üstü çizili cümlede şu ifade yer almaktadır: Kardeşlerim! Dün huduttan bahsolunduğu zaman memleketimizi çok uzakta, çoluğunuzu, çocuğunuzu emniyette görüyordunuz. Şimdi Fransız askeri şu dağın öte yakasındadır.

nerek, birbirinize arka vererek, gayretini ve servetinizi birleştirerek çalışmak istiyor" dedim.

Merkezi Osmaniye olan Cebel-i Bereket o tarihte Dörtyol, Bahçe, Islahiye, Hassa kazalarından oluşmaktaydı. Ben kazaları, nahiyeleri ve mümkünse köyleri de gezmek, görmek istemiştim. Beraberimde, "Osmaniye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" Reisi Çalıkoğlu Ahmed Bey olduğu halde Dörtyol'a gitmek üzere araba ile bir nahiye merkezine geldik. Burası evvelce Cebel-i Bereket sancak merkezi imiş. Belli idi ki vaktiyle planı bir mühendis elinden çıkmış, sokakları nüfusa nazaran çok geniş, muntazam, caddelerdeki evlerin önlerinde ufak bir çiçek bahçesi var; fakat sonradan bilhassa nahiyeye indirildikten sonra burası kıymetten düşmüş, hiç bakılmamış, âdeta terk edilmiş. Orada Ali Efendi isminde uyanık bir zata misafir olmuştuk. Bahçelerinde kavak ağaçlarına sarılmış asmalar nazar-ı dikkatimi çekti. Üzüm salkımları her biri beş kilodan aşağı değil, mübalağasız daha fazla idi. Bu nahiye halkının meşgalesi daha ziyade portakal yetiştirmek imiş. Ancak kendilerine yetecek edecek kadar ziraat yaparlar imiş. Verimli ovalarında Yörük Aydınlı Aşireti gelir, kışlar imiş.

Ali Efendi de beraberimizde olarak, Dörtyol'a vardık. Cebel-i Bereket Dağı'nın batı yamacının sonunda İskenderun Körfezi sahili yakınına kadar hafif ve tatlı meyilde bir portakal ormanı bu altın renkli sarı ve turuncu meyveli büyük yeşil ağaçlıklar içerisinde tek başına köşkler. Dörtyol kazası burası idi.

Dörtyol senede yirmi otuz milyon portakal ihraç edermiş. Harp senelerinde harekât ve mücadele sahası olmuş; ahalisi azalmış; bahçelerinden bir kısmı emval-i metrukeye geçmiş, bakımsız bir hale gelmiş.

Ahalisi kahvelerde toplanmış, mütevekkilâne, uyuşuk vakit geçiriyorlardı. "Şimdi zamanı değil midir? Kahvelerde vakit geçirileceğine bu kurumaya yüz tutmuş portakal ağaçları temizlense, bahçeler imar ve ihyâ edilse olmaz mı?" demiştim. Bana, "O gördüğünüz bakımsız ve ağaçları kurumaya yüz tutmuş bahçeler sahipsizdir. Emvâl-i metrukeye kaldı. Hükûmet de baktırmıyor" cevabını verdiler.

Merkezden isteklerini sordum, "1-Hükûmet bu emval-i metrûkeye kalmış bahçelere sahip çıksın. 2-Ahali-i asliyesi hayli noksan. Buraya portakalcılıktan anlayan muhacir getirilsin. 3-Portakal sandığı için keresteye ihtiyacımız olacak" dediler. Ve, "Kazamızın portakal ihracatında maruz kaldığı zorluklar da nakliyatın yalnız uzun karayollarına kalması ve ücret-i nakliyenin pahalılığıdır" görüşlerini ileri sürdüler. Halbuki bunlar her çeşit kerestelik ağaçlarla örtülmüş Amanos Dağları'nın eteklerinde bulunuyorlar, keza deniz kazalarının sahilinde terk edilmiş Payas İskelesi bahçelerine bir çeyrek mesafede idi. Türkiye'de kara (şose), şimendifer, deniz yolları itibarıyla Cebel-i Bereket kadar bahtiyar bir vilayet nadir idi. Bağdad Şimendifer Hattı (130) kilometrelik kısmıyla bu vilayetten geçiyordu. Kezâ Toprakkale - İskenderun Hattı'nın (40) kilometrelik kısmı bilhassa Dörtyol'a uğramak suretiyle bu vilayetin arazisinden geçiyordu. Payas İskelesi ise Doğu Anadolu'nun Akdeniz'e açılmış bir kapısı hükmündeydi. Ve bu gibi vasıtasıyla ticaretimiz ve mahsulâtımız bütün dünyaya çıkış kapısı bulabilirdi.

Burası için o zaman asıl yok olan şey: 1- Halkta dayanışma ve ilerleme eğilimi. 2- Teşebbüs düşüncesi. 3- Bilgi. 4- Para. Bu yoksulluk yalnız Cebel-i Bereket'in değil, bütün ve umum Türkiye'nin hepimizin ortak bir hastalığı idi. Bütün idare tesisatının hükûmet ve icra adamlarının, maarifinin, muharririnin, edip ve varsa filozofunun özetle bütün aydın ve düşünürün esas vazifesi memleketi bu hastalıktan kurtarmak, bu yoksulluğu gidermek olacaktı.

Dörtyol'da Millî Mücadele esnasında Fransız ve Ermenilere karşı bilhassa kahramanlığı ile tanınmış bir genç vardı. Ve biz onun menkıbelerini duyuyorduk. Halk Millî Mücadele'deki yiğitliği şöhret kazanmış bu genci "paşa" yapmıştı. "Hasan Paşa!" Orada bu yiğitle vakur edalı bu kahraman gençle görüştüm. Duruşu, söz söyleyişi, tabiatının sakinliği kahramanlığına ve taşıdığı kanın asaletine nişan olan bu yiğit genç bende bir sempati uyandırmıştı. Kendisini takdir ve tebrik etmiş, bir İstiklâl madalyası ile ödüllendirilmesini sağlayacağımı vadetmiştim. Filhakika, bu madalya herkesten ziyade onun hakkı idi.

Payas'a gittim. Harap ve terk edilmiş çarşısı, meşhur kalesiyle bir vakitler mamur bir yer olduğu anlaşılan ve Anadolu'nun tabii bir mahrec-i iktisâdîsi[51] bulunan bu mevki, şimdiki haliyle hüznümü artırmıştı. Tarih hayalimde canlandı. Bölgesel ve ticari önemiyle bir vakitler bütün dünyanın ve birçok istilacı ve cihan fatihlerinin nazar-ı dikkatini çeken bu sıra dışı mevki -ki her tarafta görülen harabeler büyük bir Uygarlık ve medeniyetin varlığına delil idi- son zamanlarda ne hale gelmişti? Teessürüm halimden belli oluyordu. Bunu fark eden Ali Efendi, "Efendim, bizler ne de olsa, henüz aşiret ve kabile zihniyetinden ayrılamadık. Aramızda dayanışma yok. Kendiliğimizden bir şeye teşebbüs edemiyoruz. Fakat bunda bizleri idare etmek mevki ve iddiasında bulunanların da günahı, ihmali, kayıtsızlığı vardır. Güzelliğine, tabii servetine hayranlığınızı gösterdiğiniz halkının halis muhlis Türk olduğunu görerek haline hayıflandığınız bu memlekette henüz bir rüştiye mektebi yok. Dünyanın öbür ucundan Amerikalılar gelir, Ermeni yetimleri için burada büyük yetimhaneler, terbiye yurtları açıyor da devamlılığı, selameti ancak bu halkın uyanması ve yükselmesinde olan devletimiz uzak köylerden, civardan gelecek talebe için kasabamızda yatılı bir mektep açmayı düşünmüyor. "Sultan Hamid Devri memleketi ihmal etti" dedik; Meşrutiyet geldi. Aramızdan çıkaracağımız mebuslarımızla işlerimizi düzelteceğiz, ihtiyaçları gidereceğiz diye sevindik. Bize isimler gönderdiler. "Bunları mebus yapın!" dediler. İlâ-maşallah onların işlerini değil, yüzlerini bile görmedik. Bir sizsiniz ki geldiniz. Bizi öğrenmek istiyor, ihtiyaçlarımızı, dertlerimizi soruyorsunuz. Hani ya bizim iki mebusumuz daha olacaktı.[52] İsimlerini duyuyoruz. Onlar nerede?" demişti. Ali Efendi neticeyi ve başarısızlığı görüyor; fakat bu neticenin hakiki illetini teşhiste hataya düşüyordu. Vekil seçiminde esas, o kimsenin kendi vekilini bizzat seçmesinde idi. Bizzat ve doğrudan doğruya bilerek, itimat ederek seçilmeyen bir vekil nasıl olur da müvekkilini temsil edebilirdi? Böyle bir vekil ancak kendisini seçtiren otorite ile alakadar olacaktı. Seçilmekteki

51 İktisadi açıdan çıkış kapısı.

52 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşmüş: Tekfurdağı Mebusu Faik ve Ertuğrul Mebusu Miralay Râsim Beyler de o tarihte Cebel-i Bereket mebusu idiler.

başarısını seçim bölgesinin takdirinden ziyade onu tavsiye eden otoritenin nüfuzunda gören bir vekil ancak ve yalnız kişisel arzusunun sevkiyle seçim bölgesine gelir, halk ile temas geçer, oranın hususi ihtiyaçları ile alakadar olurdu. Her şeyden evvel Cebel-i Bereket halkının şuurlanması, benliğini duyması, vazifesini bilmesi ve kendisi yapması lazımdı. Her şeyi ihmal etmiş, birbirlerine karşı tesanütsüzlüğü, itimatsızlığı bu raddeye getirmiş; kendisini ihmal, tembellik ve tevekkülün öldürücü kollarına atmış; henüz ilkel ve aşiret zihniyetiyle yaşayan bir muhitte şikâyet konusu olan şey, o belde için ancak mukadder bir neticeden başka bir şey olamazdı.

Ali Efendi'yi nahiyesinde bırakıp ve Çalık Ahmed Bey ile ertesi gün Bahçe kazasına gitmek üzere Osmaniye'ye döndük. Bahçe kazasına gidiyorduk. Yollarda asayiş ihlal edilmiş. Aman dilemiş eşkıyadan eski bir haydutu muhafız almıştık. Benim buna ihtiyacım yok; fakat Çalık Ahmed Bey bunda ısrar ediyordu.

Yolumuz terk edilmiş, âdeta yabanileşmiş zeytinlik ormanlarından, vahşi fındık ve fıstıklıklar içerisinden geçiyordu. Araba ile saatlerce bu bakımsız, sahipsiz ağaçlıklardan yürüdük. İnsan için yaratılışın lütuf ve cömertliğine karşı gösterilen nankör kayıtsızlıktan muztarip olmamak, bir hicap duymamak imkânsızdı. Bu terk edilmiş zeytin ormanları içerisinde ara sıra büyük yağhane harabelerine tesadüf ediliyordu. Belli idi ki, vaktiyle buranın sakinleri tabiatın bu mebzul âtıfetinden bol bol istifade ediyorlar, belki de bu orman haline gelmiş zeytinlikleri, fındık ve fıstıklıkları onlar yetiştirmişlerdi.

Bu harabeler iskelet haline gelmiş, hüznü artıran manzaraları ile bizim ihmal, lâkayıtlık ve tembelliğimize karşı sanki, "Siz bu haliniz, bu kayıtsızlığınızla bir medeniyet kuracak, buraları imar ve ihyâ edeceksiniz öyle mi?" diyorlardı.

Nihayet Mersin ve (Haydar Paşa) Güller demiryolu ile Osmaniye - Maraş şosesinin uğrağında bulunan Bahçe kaza merkezine çekildik. Bizi belediye dairesine götürdüler. Mübalağasız söylüyorum, harap ve ahşap bir bina olan belediye dairesinin merdivenlerinden çıkarken epey kalp çarpıntısı geçirdiğim gibi, belediye reisinin resmî

çalışma odasında tozlanmamış oturacak bir yer de bulamamıştım. Sırtında hırkaya benzer bir şey, başında hacı sarıklı külahı ihtiyarca bir zat olan belediye reisi galiba okuma yazması yoktu. Değil bir kazanın belediye işlerini tanzim ve idare etmek, oturduğu odanın temizliği için hademeye emir vermekten aciz olan bu zattan herhalde daha münasip belediye reisi olmaya nispeten daha layık bir zat Bahçe kazasında bulunacaktır. Fakat aşiret partizanlığı, ikilik ve bu adamın, hammal[53] en kalabalık olan bir kabilenin yaşlısı bulunuşu, halka kasabanın ihtiyaçlarını düşündüremiyor, "Öbür taraf olmasın, kendilerinden biri belediye reisi olsun" gibi bencil bir ihtirası onlara memleket işini feda ettiriyordu.

Bir gece Bahçe'de kaldım. Temasta bulunduğum mebuslar, kazalarının merkezle yoluna konulacak ihtiyaçlarını bildirmekten ziyade, birbirleri aleyhindeki kin ve husumetlerini döküp saymakta âdeta yarış ediyorlardı.

Islahiye'ye hareket ettik. Yolumuz "Güller"e[54] uğradı. Burası bilhassa Suriye bizden ayrıldıktan sonra doğu vilayetlerinin en mühim iktisadi bir transit merkezi olmaya aday idi. Bir yandan da askerî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanmış olan bu mevkide bir-iki amele barakasından başka ehemmiyetli bir bina görülmüyordu.

Yanımdakilerin nazar-ı dikkatlerini celp etmek istemiş ve, "Burası Haydarpaşa veya Mersin'den gelen hat ile doğu vilayetlerini Akdeniz'e bağlayan, aynı zamanda Anadolu'nun merkezleriyle doğu vilayetleri arasında bağlantısı olan mühim bir mevki olacaktır. Burada yer tedarik ve buraları ihyâ ediniz!" demiştim.

Islahiye Ovası'na girdik. Tamamıyla terk edilmiş bir vaziyette gördüğüm bu ova hem mevkii, hem ziraat kapasitesi itibarıyla nazar-ı dikkati çekmiş, böyle başıboş bir vaziyette bırakılması ise cidden teessürü mucip olmuştu. Beraberimdekilere, "Toprağın ziraat kapasitesi mi yok; yoksa iklim ve hava mı mahsul yetiştirmeye

53 Kaba, görgüsü kıt.

54 Bu yerleşim birimine dair bilgiye rastlayamamakla birlikte Islahiye'de Güllü veya Küllü adıyla anılan bir köyün bulunduğunu ve burada Alibekiroğulları isimli bir aşiretin yaşadığı bilgisine ulaşılmıştır.

müsait değil? Neden bu güzel ovalar böyle boş?" dedim. Görülüyordu ki, memleket deniz hattından yavaş yavaş yükseliyor; rakım farklarının iktiza ettirdiği tedricî ısı farklılıkları dahilinde yeknesak bir hava vardı. Ilıman bölgeler ile sıcak bölgeler ortalaması dahilinde bir memleket. Yağmur istikametleri belli ve yağış düzenli. Kuruluk ve nem de sıcaklık derecesi gibi aynı vasfa sahip olacaktı. Böyle bir ova ziraata elverişsiz olur mu?" Bana, "Efendim, ortada sıhhatli ve çalışmak için güçlü kuvvetli adam yok. Islahiye'yi sıtma bitiriyor. Bu ovada bir göl ve etrafında otuz küsur köy var ki, halk sıtmanın merhametsiz ıztırapları altında inliyor. Yardım almadan, mütevekkilâne âdeta ömürlerinin sonlarını bekliyorlar" dediler.

Aslında, Islahiye merkez kasabası da bomboş. Mevcut ahalisi yaylalara çıkmış. Dükkânlar bile kapalı. Düşman istilası tehlikesi karşısında tahliye edilmiş, harap bir köy manzarası gösteriyordu. Sokaklarda bir iki kişi dolaşıyordu. Onlar da benizleri sapsarı, kolları, bacakları değnek gibi inceleşmiş hasta ve mecalsiz kimselerdi. Biz de orada kalamamıştık. O geceyi eşraftan, "Hacı Ağa'nın" yayladaki çadırında geçirdik.

Trakya'yı bilirim. Mektepten çıktıktan sonra dokuz sene Edirne'de bulundum. Mustafa paşa ve Kırkkilise'ye de devamlı memuriyetim oldu. Balkan Harbi dolayısıyla ta Edirnekapı'dan Edirne'nin Süloğlu Çiftliği'ne kadar Çatalca- Lüleburgaz- Babaeski- Kırkkilise köylerini; kezâ Anadolu'da Bursa ve havalisi, Eskişehir- Afyonkarahisarı- Uşak- Manisa- İzmir ve köylerini; Konya- Ulukışla- Niğde- Kayseri- Sivas- Erzincan- Erzurum ve aynı zamanda Tokat- Amasya- Samsun- Çorum vd. mıntıkalarını gezdim. Şimdi de güney bölgesini görüyordum. Memleketimizi ve halkımızın manevi ve maddi hayatını, yaşantısını bilhassa yakından incelemiş bulunuyordum. Asırlarca devam eden harpler, devamlı isyan ve ihtilâller, karşı hareketler yalnız Türk câmiasını en sağlam, en dinç ve zinde unsurlarından mahrum etmekle Anadolu genel nüfusunu zaafa düşürmekle kalmamış; aynı zamanda Türk irfan ve kültürünün gelişememesine, Türk ziraatının ilkel bir halde kalmasına Türk sanayiinin sönmesine, Türk ticaretinin yabancı ellere geçmesine ayrı sebep olmuş ve Türk

çocuğu cehaletin karanlıklarında olduğu kadar fakrın ve zaruretin öldürücü bataklıklarında sürekli bocalamış, ezilmiş, yıpranmış... Bir yandan da fakr u cehaletin ve hayat şartlarındaki düşüklüğün tabii bir neticesi olan verem, tifo, sıtma vd. gibi hastalıklar hücum ederek memleketi âdeta yer yer bir hastalık sergisi haline getirmiş, fertteki hayat suyunu kemirmiş, kimsede dirilik, neşe, çalışmaya mecâl bırakmamış. Bütün bu etkenler dünya işlerine ilgisizliğimiz, hayata ve dünyaya bakıştaki geri zihniyetimiz ve bilhassa millî düşünce ve şuurdan mahrumiyet gibi her millet için gerilemeye sevk eden sebepler ile de birleşerek bizi bu hale, cidden acınacak, geleceğimizden endişe edilecek bu perişan hale, memleketi de böyle ihmal edilmiş, başıboş ve harap bir vaziyete sokmuş.

Şu halde ne yapmalı? Bir milletin hayatiyetini teşkil eden unsurlar o kadar karışık ve birbirine o kadar girifttir ki bunlardan herhangi birini diğerlerinden tecrit ederek ayrı ve müstakil olarak düşünmeye imkân yoktur. Bunlar ayrı ayrı sebepler, illetler olmakla beraber birbirlerine tesir ve karşı tesirler yaparak devletin yıkımını hazırlarlar. Bununla beraber millî bünyedeki tesir ve ehemmiyetlerine göre bunları ve bu etkenlerin ilerleme kaynağını ve genişleme sebeplerini ve aralarındaki münasebeti incelemeyi ve ortadan kaldırmanın çarelerini aramalıyız.

Memleketimizin kurtulup yükselmesi için gidilecek yolu tespit ederken dinî, terbiyevî, siyasi, askerî, iktisadi, tarihî ve edebî bütün tesirleri araştırmadan geçirmeye ve fakat ne yıkıcılıkta mahzâ eskiliğe, maziye husumet hissiyle hareket edip manasızlığa düşmeye ne de sadece geçmişe bağlılık hissi ile geçmiş devirlerin köhne şartlarına körü körüne saplanıp kalmaya mecbur idik.

Hastalığımız daha ziyade ruhi, tahribat da ruhi bünyemizde idi. Binaenaleyh tedavisi, fiilî tamiri de daha ziyade ruhi ve manevi olacaktı. Her şeyden evvel bizim için manevi bir heyecana ihtiyaç var idi. İçimizde daimi bir heyecan, ruhumuzda bir galeyan olmalı idi ki bizi manevi zaaftan, bıkkınlık ve alakasızlıktan kurtararak harekete getirsin. Vatan açık bir tehlikeye maruz kalmış, ruhlarımız galeyana gelmişti. Neler yapmaya muktedir olmadık? Dünya Savaşı'ndan

muzaffer çıkan dünya fatihlerine, yorgun ve her vasıtadan mahrum olduğumuz halde yalnız ruhumuzdaki bu galeyanla karşı gelmiş, o galeyanın yarattığı kuvvetle muzaffer çıkmamış mıydık? Yalnız bize öyle heyecan lazım ki geçici olmasın. Daima ruhumuzda yaşasın; düşüncelerimize, iradelerimize, amel ve hareketlerimize hâkim olsun. Fakat ruhumuz üzerinde tesiri daimi olarak heyecan doğuran bir uyarıcıyı nereden bulabiliriz? Musibetlerin, geçici hadiselerin galeyanlarından doğan heyecanlar da ekseriya geçici olur. Ancak millî ideal, milliyet aşk ve duygusudur ki ruhlarımız üzerinde daimü't-tesir kalacaktır. Bütün dünya milletleri tılsımlı kuvvetin tesiri ile ayağa kalktı, yürüdü ve hedeflerine ulaştı.

"Evet" diyorum, "Milletlerdeki ruhu takviye edecek şahıslardaki bireycilik gibi, bencilik gibi yahut millî meselelere karşı ilgisiz ve ihmalcilik gibi manevi hastalıkları tedavi eyleyecek etkili ve uyarıcı ilaç idealdir. Millî şuura canlılık ve istikamet veren ancak idealizm olacaktır."

Ertesi gece Cebel-i Bereket'i Maraş'tan ayıran Düldül Dağı eteğinde bir köyde, bir mücahidin evinde misafir olmuştum. Vazifemizin güçlüğü ve büyüklüğü karşısında zihnen hâlâ yukarıki düşüncelerle uğraşıyor; bir türlü uyuyamıyordum.

Osmaniye'ye avdet etmiştik. Artık Ankara'ya dönecektim. Halktan ve memleketin ileri gelenlerinden, mebuslar için yapılacak bir vazife ve merkezde takip edilecek memlekete ait bir iş olup olmadığını sordum. Benden iki şey istediler: Biri, dışarıdan göçmen; ikincisi, Ceyhan kazası ile Ayas'ı Adana'dan ayrılıp tekrar Cebel-i Bereket'e bağlanması idi.

Filhakika Cebel-i Bereket'i hudut yakınında kuvvetli ve mamur bir vilayet haline getirmek istenilirse Amanos Dağları ile Ceyhan Nehri o vilayetin hilkat tarafından tespit edilmiş doğal hudutlar, idi. Şu halde de Ceyhan ve Ayas kazaları Cebel-i Bereket'in ayrılmaz bir parçası bulunuyorlardı.

Söylenildiğine nazaran, Ceyhan, [1]310'da[55] kaza haline gelmiş ve ancak o tarihte Cebel-i Bereket'ten ayırılarak Adana'ya katılmış.

55 Miladi 1894'te.

Buraya vaktiyle (Yarsuvat) nahiyesi derlermiş. Sonraları Cebel-i Bereket'in Çukurova'da en zengin bir mevkii olan Cerid nahiyesi ile birleştirilerek kaza haline getirilmiş ve o tarihte Adana'ya verilmiş. Ceyhan'ın ahalisi Bozdoğan Aşireti'nden bir kısım, Cerid Aşireti ve önemli miktarda Rumeli muhacirleri ile bir miktar da Kürt ve Çerkes'ten ibaret idi. Ceyhan'ın vaktiyle Adana'ya verilmesinde o tarihte Mabeyn ile alakaları olan Çerkeslerin nüfuzu etkili olmuş, hatta o nüfuz Sultan Hamid'in hoşuna gitsin diye buraya "Hamidiye" kazası ismi takılmış imiş. Ayas'a gelince, buranın da halkı Bozdoğan Aşireti'nden bir kısımla, bir miktar Rumeli muhacirinden ibaret idi. Burayı da o tarihte Adana Vilayet Meclisi'nde aza bulunan ve Ayas (Yumurtalık) ile ticari münasebetleri olan Kozmo ve Simon oğlu gibi yalnız şahsi ve ticari menfaatleri peşinde gezen birtakım kimselerin nüfuz ve faaliyetleri Cebel-i Bereket'ten ayırmış, Adana'ya bağlamışmış.

Bununla birlikte Ceyhan ve Ayas (Yumurtalık) kazalarını Cebel-i Bereket'e iade etmekle de iş bitmez; nüfus gene pek az ve vilayetin gelirleri şu halde de kendi masraflarına karşılık gelmezdi. Kendilerine şu yolda beyanatta bulunmuştum, "Siz Osmaniye'nin şenlenmesini, kasabada alışverişin artmasını, mahallî hayatın biraz canlanmasını düşünüyorsunuz. Arzularını kendi faaliyetlerinin haricinde birtakım etkili unsurlara dayandırmak isteyenler çoğunlukla başarısızlıkla karşılaşırlar. O gibilerin hayattan nasipleri daima mahrumiyet ve hüsran olur. Sizler daha evvel ve bizzat faaliyete geçmeyi, mühim ve sosyal (millete, memlekete ait) hususlar üzerine ortak ve ciddi faaliyetinizi tespit etmeyi bilmelisiniz. Nüfusun artmasını ve memleketinize muhacir getirilmesini istiyorsunuz. Çocuk düşürmek kötü âdeti alışkanlık haline gelmiş, memlekette hükümran olan fakr, bilgisizlik ve bakımsızlık yüzünden doğumların yüzde yetmişi ölmeye ve fani olmaya mahkûm iken yalnız hariçten muhacir istemekle siz nüfusunuzu nasıl artırabilirsiniz? Hayata gösterilen kayıtsızlık, Allah'ın nimetlerine karşı yapılan nankörlüklerin en büyüğüdür. Katl, intihar her millette sevilmez, her dinde yasak iken, bilhassa kendi sulbünden gelmekte ve henüz hayata gözlerini açmaya

vakit bulamamayan masumlara karşı bu katillik nasıl desteklenir? Ve neden bu menfur hareketi men etmiyorsunuz? Din büyükleri olanlarınız, hocalarınız, vaizleriniz, hatipleriniz, eşraf ve ayanınız neden şer'an sevilmeyen, kanunen yasak, ahlaken ve insaniyeten tiksinilen ve kötülenen, siyaseten milletin istikbâlini köreltecek derecede tehlikeli ve nefrete şâyân bu yanlış alışkanlığı önlemeye çalışmıyor? Araştırdım, öğrendim ki memleketinizde hastalık ve bilhassa verem, sıtma, tifo vd. gibi hastalıklar yüzünden üç-dört çocuğu kara topraklara vermemiş, bahtiyar bir ana yok. Kızıl, kızamık, sıtma vd. gibi memleketinizin kara belası olan bu hastalıklara karşı korunma çareleri ve tutulanlar için kurtulma yolları hakkında kitap ve risalelerden, gerekse memleket tabibinden istifade etmeyi neden düşünmüyor; kadınlarınızı bu hususta aydınlatmıyorsunuz?

Dörtyol'da senede yirmi otuz milyon portakal yetişiyor ve bu mahsul o kazanın refahını temin ediyormuş. Osmaniye'de portakal yetişmez mi? Bir tecrübe ettiniz mi?

Topraklarınız bire on sekiz, yirmi veriyor. Türkiye'mizde bu bahtiyarlık hangi vilayete nasip olmuştur? Hâlâ Nuh devrinden kalma kara sapan ve öküz çiftçiliğiyle didiniyorsunuz. Size birdenbire, "memleketinize traktör getirtiniz" demem. Onların icabında tamiri işi bir meseledir. Benzin, gaz memleketimizde şimdilik fazla ve ucuz bulunmadığından mesela bir dönüm araziyi işlemek için ihtiyar olunacak masrafla elde edilecek menfaatin mukayesesi zahmete değer. Yalnız öküz yerine beygir, kara sapan yerine pulluk neden kullanmıyorsunuz? Çukurova'nın "kolu kısa" atları bugün yâdı hatıralarımızda yaşayan bir efsane olmuştur. Hem atçılığın memlekette yeni baştan ihyâ ve gelişimini sağlamak hem de öküzle çalışıldığına nispeten aynı günde on misli fazla yer işlemek önemsiz bir menfaat midir?

Diyelim ki kereste elde ediminde ormanlarınızdan en çok istifade hususu bir teknik, bir sermaye işidir ve siz ona bugün sahip değilsiniz! Amanos'un etekleri vahşileşmiş zeytinlik, fındık ve fıstık ormanları ile sarılmış ve geçmiş asırların ve devirlerin refah ve servet kaynağı olan bu ormanlarınızın tembelliğinizle, beceriksizliğinizle ve fakr u zaruretinizle âdeta alay ediyorlar. Ne için

siz, o servet ve refah kaynakları karşısında ellerinizi kavuşturmuş, boynunuzu bükmüş duruyorsunuz? O ormanlar sahipsizmiş; boş arazinin, üzerinde belirli bir sene çalışılarak ihyâ edenlere kalacağı hakkındaki kanundan haberdar değil misiniz? Bunları hep merkez, Ankara yapsın dememi [mi] bekliyorsunuz? Eğer öyle ise daha çok beklersiniz ve bu intizar nihayet sizi hüsrana kavuşturur.

Size doğrusunu söyleyeyim mi arkadaşlar? Bugünkü Ankara'da dünkü İstanbul gibi müfrit bir merkeziyetçilikle sizin mahallî işlerinize karışmak, size ait işleri görmek meyli ve gayretine düşerse, ona müsaade etmemelisiniz! İyice bilmelisiniz ki ancak siz kendi ve mahallî vazifelerinizi büyük bir özen ve azim ile başarmak; şuurla hareket ederek özel hayatınızı düzenlemekle hükûmeti, devleti kurtaracak ve yükselteceksiniz!

Hâkimiyet-i Milliye'nin esası ve gayesi halkın hükûmeti teftiş edebilmesidir. Hayat-ı hususiyesinde istiklâl ve tekâmül görülmeyen, efradı kendi kendini idareden aciz bir cemiyet nasıl olur da devletin hayat-ı umumiyesini kontrol edebilir? Tekrar ediyorum. Devletinizi, hükûmetinizi, memleketinizi yükseltmek ve kurtarmak için şahsiyetleriniz haricinde bir dayanak noktası aramayınız! Yoksa daima emr ü idare olunmaya muhtaç bir sürü olmaktan bir adım ileri geçemez; hüsrana mahkûm kalırsınız!

İktisadi vaziyetiniz ufak bir himmet ve hareketle kurtuluşa çok müstaittir. Bol madenlerinizden, büyük randıman verecek kereste ormanlarınızdan bahsetmek istemiyorum. Islahiye, Keferdiz, Haruniye ovaları ufak bir kımıldanma ile ihyâ edilebilir; buralarda ziraatı genişletip ve geliştirebilirsiniz. Kezâ daha az bir himmetle portakalcılık, zeytincilik, bağcılık ve meyvecilik de memleketinizde ilerleyebilir."

Cebel-i Bereket'i pek sevmiştim. Oranın gerek coğrafi vaziyeti ve doğal güzelliği, gerekse içindeki feyz ve bereketi bilhassa ahalisinin henüz bozulmamış, aslen neslen hemen kâmilen Türk oluşu beni oraya daha ziyade ısındırmıştı. Öyle görünüyordu ki halk da beni sevmişti. Ankara'ya dönmüştüm. Mustafa Kemal Paşa seçim bölgemde gördüklerimi sordu. Paşa, Dünya Savaşı'nda oraları görmüş

ve bilirmiş. Kendisine, "Paşam buradan Ulukışla'ya kadar demiryolu güzergâhında gördüğüm manzara Anadolu'nun diğer yerleriyle hemen aynı. Boş, işlenmemiş, ıssız ovalar; harap, çerden çöpten tenha köyler... Fakir halk... Fakirlik ve perişanlık hayvanlara bile geçmişti. Koyunlar birer kedi, sığırlar keçi küçüklüğüne düşmüş. Toros'un ötesinde manzara biraz değişiyor. Bilhassa Adana Ovası'nda bir faaliyet var. Fakat orada da [boş] bırakılmış tarlalar çok. Köyler orada da mamur değil.

Toprakkale'den ötede tembellik ve ihmalciliğin, hareketsizliğin acı nümuneleriyle karşılaşırsınız! Yaratılışın her türlü lütuf ve ikramına mazhar, her zaman parlak bir medeniyet merkezi olmaya müsait bir memleket yalnız yaratıldığı gibi ilkel halde bırakılmış. Daha doğrusu, eskiden mamur imiş; fakat bizim âtıl, şahsi teşebbüsten nasipsiz ellerimizle bu hale getirilmiş... Üzerinde aslı nesli, menşei, mazisi, lisanı, örf ve âdetleri, dini, özetle her şeyi [bulunan] bir halk kitlesi. Yalnız bu cemiyette ruhlar birleşmiş, bugünkü manada bir millet olmak için toplum ortak vicdandan, millî şuurdan mahrum.

Düşmanı "vatanın günahsız hareminde boğdunuz!" görülüyor ki asıl düşman yaşıyor ve halkın ruh ve harekâtına tamamıyla hâkimdir. Biz milleti bu manevi ve müthiş düşmanın elinden kurtarmadıkça; zaferimizi tamamlamış sayılamayacağız. Silahlı düşmanları mağlup etmek için cesaret, azim ve zekâ kâfî geldi. Bu manevi düşmandan kurtuluşumuz için de memleketin bütün kabiliyetlerinden istifade ederek çok çalışmak, her şeye karşı göstererek mefkûrevî[56] bir heyecanla vira çalışmak, şuurlu ve programlı bir surette çalışmak lazım gelecek. Çalışmamızın ilk hedefi şu olmalı: Halkı ve bilhassa gençliği disiplinli ve şuurlu bir halde idealize edilmiş bir milliyetçilik ruhuyla donatmak.

Paşam! Ben, içinde bulunduğumuz vaziyeti az çok Büyük Frederik[57] devrine benzetiyorum: Bilirsiniz Yedi Sene Muharebesi'nden evvel ortada millî duygudan mahrum, şuursuz, hatta dağınık bir Almanya vardı; fakat bugünkü manasına göre -aslı kökü ve tarihi

56 İdealist.

57 1740-1786 yılları arasında Prusya kralı.

bir olmakla beraber- bir Alman milleti mevcut değildi. Yedi Sene Muharebesi'nde Prusya'nın kendisinden çok kuvvetli Avrupa ordularına karşı parasız, ortaksız vd. gösterdiği sabırlı ve sağlam ruh ile Büyük Frederik'in kahramanca azmi Alman ruh ve hayal gücü üzerinde derinden etkili olmuş; umum Alman halkına benliğindeki kabiliyet, kuvvet ve kudreti hissettirerek millî gururunu buldurmuş; Alman düşünüşünü canlandırarak onları şuursuzluktan uyuşukluktan kurtarmıştı.

Son asırların yolu, askerî ve siyasi mağlubiyetleri, hükümdarlık idaresinin mütemadi fenalıkları kötü yönetimleri vd. yüzünden ümitsizliğe düşmüş cesaretleri kırılmış, Allah vergisi millî özelliklerini kaybetmeye başlamış olan Türk Milleti de Millî Mücadele'de sağlam hudutları, vasıtaları hatta başlangıçta elde muntazam bir ordusu bile bulunmadığı halde parasız, ordusuz; hatta padişahın ve hükûmetin şiddetli muhalefet ve ihanetine rağmen gösterilen celâdet âdeta insan üstü denilecek derecedeki azim, metanet, sabır ve vefâkârlık ile kazandığı zafer dolayısıyla aynı duygu, aynı yüksek gurur, aynı benlik hissi ile uyanmış görünüyor. Güzel örnek olmakla; amel ve hareketlerimiz onlara nümune-i imtisal göstermekle bu intibahı yaşatacak, kuvvetlendirecek gene sizin yüksek rehberliğiniz altında elbet muvaffak olacağız!" diye cevap vermiştim.

LOZAN ANTLAŞMASI'NIN PERDE ARKASI

İtilâf Devletleri tarafından Lozan Sulh Konferansı'na temsilcilerimiz davet olunuyordu. Mustafa Kemal Paşa bir gün bana, "Heyet-i Temsiliye'nin reisi olarak Lozan'a Başvekil Rauf Bey gitmek istiyor. Ben, İsmet Paşa'yı daha uygun buluyorum. Rauf Bey'i kırmadan bu arzusundan nasıl vazgeçirmeli?" demişti. Orada bulunan Salih Bey, "Paşam, kendisine söylersiniz!" görüşünü ileri sürdü. Paşa, "Kırılmasın istiyorum" diye karşılıkta bulundu. Ben, "Paşam, İsmet Paşa gerçi Mudanya Konferansı'nı muvaffakiyetle başardı; fakat Lozan'da yalnız askerî sahada konuşulmayacak. Orada devletin altı yüz senelik bir muhasebesi yapılacak. Anlaşmalara ait hukuki, siyasi, iktisadi, idari, mali vd. birtakım meseleler halledilecek. İsmet Paşa bunda da başarılı olabilir mi?" diye sordum. Ben bu konferansa

bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın gitmesi gerektiğini düşünüyordum. Ankara dostluk bildirgesi yapılırken Franklin Boyyon[58] ile yazdığı müzakereleri ve arada karşılıklı sual ve cevapların tutulmuş zabıtlarını getirip mecliste gizli celsede okuyan Mustafa Kemal Paşa benim görüşüme göre siyasi müzakereleri idarede büyük feraset ve maharet gösteriyordu.

Mustafa Kemal Paşa, bende gördüğü tereddüde karşı şöyle cevap verdi, "Ben İsmet ile ilk defa Diyarbekir'de tanıştım. Ahmed İzzet Paşa ile halef ve selef oluyorduk. İsmet Bey de o ordunun erkân-ı harbiye reisi idi. Yeni kumandanına (bana) ordunun hal ve vaziyetini ve düşman hakkında edinilmiş malumatı izah ediyordu. Düşündüklerimi ve bu izahat üzerine bende hâsıl olan fikrimi kendisine söyledim; buna göre bir emir yazmasını emrettim. İsmet bir müddet sonra emri yazmış, getirdi. Fakat bu emir tamamıyla eski kumandanı Ahmed İzzet Paşa'nın görüş ve telakkisine göre yazılmıştı. Anladım ki İsmet Bey kendisine telkin edilen fikirde uzun müddet tesiri altında kalır bir erkân-ı harptir. O emri kalem ile çizdim. Orada emri bizzat ben yazmaya başladım. İsmet ayağa kalktı. Resmen bir selam verdi ve, "Affedersiniz! Müsaade buyurun. Arzunuz gibi bir emir yazar, şimdi getiririm" dedi. Filhakika, az zaman sonra, tamamıyla fikir ve görüşlerime uygun bir emir kaleme almış, getirdi.[59]

İsmet Bey fikir ve kararlarının isabetine kani olduğu üstlerinin verdiği direktife bağlı kalır ve yalnız o direktif dahilinde çalışmasını bilir ve başarılı olur... Eğer müzakere onu aldığı direktif haricine çıkarmak isterse; daha evvel ve mutlaka bizi haberdar eder, o nokta hakkında yeni direktif ister. Bu Heyet-i Temsiliye başında İsmet Paşa bulunursa, şahsen ben orada bulunuyormuşum gibi müzakerelere selametle ve arzu dahilinde idare edileceğine itimat ederim" demişti.

Canik Mebusu Emin Bey -ki İkinci Gruba meyilli veya mensup bulunuyordu- temiz ruhlu, müstakil fikirli bir genç idi. Bize karşı

58 Fransız Temsilci "Henry Franklin Bouillon" (1870-1937).

59 Yan sayfaya müellif tarafından sonradan, "İsmet Paşa direktif dahilinde ve çaresiz" kaydı düşülmüş.

ara sıra muhalefet safında görülen bu genç mebusa, "Meclis yürütme ve yasamaya dair bütün salahiyeti şahsiyet-i maneviyesinde toplamıştır" der; Millî Hâkimiyet esaslarına kıskançlık gösterir; biz şimdi devletin altı yüz senelik muhasebesi görülecek; ihtiyar olunan bunca fedakârlıkların ve elde edilen askerî zafer ve başarının neticesi alınacak. Her ne sebepten olursa olsun, memleketin menfaatlerini müdafaada gösterilen ufak bir gaflet devletin umumi hayatı ve menfaati üzerinde tesirini bırakacak. Toplanacak sulh konferansına gidecek temsilcilerden bahsetmek istiyorum. Bu konferansa hükûmetin göndermek istediği Heyet-i Temsiliye hakkında meclisin lâkayıd kalması doğru mudur? İşittiğime nazaran Başvekil Rauf Bey bizzat gitmek istiyormuş. "Mondros Mütarekesi" bir gaflet nümunesi olarak meydanda iken; bu zatın Heyet-i Temsiliye reisi olması doğru ve uygun mudur? Emin Bey görüşümü yerinde bulmuş; o gün Meclis Başkanlığı'na bir takrir vererek, "Sulh konferansına gönderilmesi hükûmetçe münasip görülen zevat hakkında Meclis-i Âlî'de görüşülmek üzere daha evvel isimlerinin meclise bildirilmesini..." talep etmişti. Bunun üzerine ben de kürsüyẽ gelerek Emin Bey'in takrir ve teklifinin isabetinden bahsetmiştim. Mevzu zaten meclisin öteden beri ve daima hassas bulunduğu bir mevzu idi. Takrir hemen kabul edildi. Mustafa Kemal Paşa'nın bana sonradan anlattığına göre bu takrir ve meclisin çıkardığı hissiyat üzerine Rauf Bey Sulh Konferansı'na gitmek emelinden vazgeçtiğini kendisine bildirmişmiş!

Nihayet Edirne Mebusu ve Umur-ı Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın reisliği altında Sinop Mebusu ve Umur-ı Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimâiye Vekili[60] Doktor Rıza Nur, Trabzon Mebusu ve sabık Maliye Vekili Hasan Beylerden oluşan bir heyet Lozan'a gittiler.

Lozan'da birinci müzakereler safhası kesintiye uğramıştı. Ve Heyet-i Temsiliye'miz geri dönmüşlerdi. Zaten bu bizce daima ihtimal dahilinde görülmeliydi. Mukabil taraf temsilcileri mümkün olduğu kadar hak ve taleplerimizi tasdik ve kabul etmekte kıskanç

60 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı.

davranacaklar, müzakerelerin birinci defa tatil edilmesi ve sair tehditler ile sıkıştırmak, böylece azim ve irademizin derecesini, hukuk ve iddialarımız tamamıyla kabul olunamadığı takdirde işi nereye kadar götürebileceğimizi keşfetmek isteyeceklerdi. Fakat şurası da muhakkak idi ki 1914 senesinden beri milletlerinin harp halinde bulunmaları sebebiyle bilhassa şeref'in sükûnunu önleyen vaziyete son vermek bizim için olduğu kadar onlarca da zorunlu idi.

Mecliste bir kısım aza üzerinde öteden beri Mustafa Kemal Paşa'ya bir güvensizlik var idi. Her nedense Mustafa Kemal Paşa'nın hudutsuz bir ihtiras taşıdığı, mutlaka devlet reisi olmak, ondan sonra da keyif ve hevesine uyarak memlekette istediği gibi hükmetmek isteyeceği hakkında birçok mebuslar endişe besliyorlardı.

Esasen sırf bu endişe sebebi ile Mustafa Kemal Paşa daha Millî Hareket'in başlangıcında Erzurum Kongresi'ne kabul edilmek istenilmemişti. Kendisinin bizzat bana anlattığına nazaran Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifa edip de bir fert olarak kaldıktan sonra tabii olarak Erzurum'da anlaşılan millî kongreye girmek istemiş. Bir gün ([13]35 senesi[61] Temmuz'u içerisinde bir perşembe günü imiş) misafir bulunduğu Erzurum Mevki-i Müstahkem Karargâhı'nda beraberlerinde Kâzım Karabekir Paşa ile Rauf Beyler olduğu halde konuşurlarken, oraya kongre azasından Hoca Raif Efendi ile Necati Bey gelmişler ve Kâzım Karabekir Paşa ile mahrem görüşmek isteyerek odanın bir köşesine çekilmişler; hafif sesle konuşmaya başlamışlar.

Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatıyordu, "Hafif sesle konuşuyorlardı. Hissediyordum ki bu gizli konuşma bana aitti. Bu iki zat biraz sonra gittiler. Kâzım Karabekir Paşa meseleyi anlattı: Kongre Heyeti benim kongreye girmekliğimi uygun bulmuyorlar; eğer bir paşanın kongreyi idare etmesi mutlaka lazımsa, o mevkide Kâzım Karabekir Paşa'yı görmek istiyorlarmış." Kâzım Karabekir Paşa şöyle cevap vermiş, "Millî hareketimizin ancak milletin ruhundan doğmuş olduğunu göstermek lazımdır. Henüz askerî sıfatını muhafaza

61 Miladi 1919.

etmekte bulunan -benim gibi- bir generalin kongreyi idare etmesi bu manzarayı vermez. Bu olsa olsa bir askerî kumandanın ayaklandırması mahiyetinde görülür. Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifa etmiş bulunuyor. Bugün o sadece milletin bir ferdidir. Azim ve yüksek zekâ sahibi bir zat. Neden onun enerji ve zekâsından istifade etmek istemiyoruz?"

O iki zattan biri, "İstanbul Hükûmeti[nin] Mustafa Kemal Paşa'yı uzaklaştırdığını ilan etti. Biz henüz İstanbul Hükûmeti'ne karşı cephe almış değiliz. Bu noktadan da Mustafa Kemal Paşa'yı kongreye katılması doğru olmaz" demiş, Kâzım Karabekir Paşa buna da, "Hiçbir beis yoktur. İstanbul'un görüşü öneme layık görülmemelidir" diye karşılıkta bulunmuş ve Mustafa Kemal Paşa'nın mutlaka kongreye kabulünde ısrar eylemişmiş.

Bunun üzerine Raif Efendi ve Necati Beyler tekrar gelerek Kâzım Karabekir Paşa'ya kongre heyetinin şu cevabını getirmişler,[62] "Heyet bu konuda kararı size vermiştir. Kararınıza itaat olunacaktır." Yalnız bu kadar mı? Bugün Mustafa Kemal Paşa'ya en yakın bulunanlarda bile kendisi hakkında vaktiyle itimatsızlık mevcuttu ki Mustafa Kemal Paşa'nın bana bizzat ifşa ettiğine nazaran şimdi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nde bulunan zat [13]35 senesi Teşrinisanisi[63] içerisinde İlhami Bey namındaki bir zatın riyasetindeki heyetle Sivas'a gelmiş. Sivas'ta Millet Meclisi İstanbul'da mı toplansın, Anadolu'da mı? Bu meseleyi görüşmek üzere Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa vs. toplanmış imişler. Fevzi Paşa bir sabah yalnız olarak Kâzım Karabekir Paşa'yı görür ve kendisine, "Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar yalnız kendi menfaatlerini düşünür adamlardır. Bunlar bugün sana dayanıyorlar; iyi bil ki, eğer bugün Mustafa Kemal Paşa iş başına geçerse ilk işi seni imha etmek olacaktır. Bunu yalnız ben söylemiyorum. Tanıdığınız birçok zevat hususiyle senin en emniyet ettiğin İsmet Bey'le (malum İsmet Paşa) Samsunlu Şefik Bey de bu kanaattedirler. Mustafa Kemal Paşa'nın

62 Yan sayfaya müellif tarafından sonradan "Fevzi Paşa'nın tavsiyesi" kaydı düşülmüş.
63 Miladi 1919 Kasım.

tutuklanması ve gönderilmesi vazifemdir. Engel olma!" demiş ve fakat Kâzım Karabekir Paşa o zaman buna uymamış.

Mustafa Kemal Paşa bunu bana Gazi Ayntab'ın yardımsız kalarak düşman işgaline geçmesi üzerine mecliste yaptığım tenkide binaen bana çıkışırken ve fakat aynı zamanda Fevzi Paşa'yı da esasen o kadar sevmediğini anlatmış olmak için söylüyordu.

Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra da İstanbul gibi, Erzurum gibi mühim müdafaa-i hukuk merkezlerinin Heyet-i Temsiliye ile olan muhabereleri araştırılırsa, bu itimatsızlığın bariz vesikalarına tesadüf mümkündür. Fevzi ve İsmet Paşaların bile kalplerinin derinliklerinde, hakkında itimatsızlık ve endişe hisleri saklı duran Mustafa Kemal Paşa'ya mecliste bir kısmın bilhassa İkinci Grup'un emniyet göstermemeleri hiç de garip görülemezdi.

Son zamanlarda Fikriye Hanım'ın intiharı, bir mektepli kızın gece mektepten aldırılarak Çankaya'ya getirtilmesi söylentisi, mebus Ali Şükrü Bey'in boğdurulması vd. meseleleri mecliste zaten bulanık olan havayı büsbütün karartmış; mevcut endişe ve itimatsızlığı daha ziyade artırmıştı.

Diğer bazı hadiseler de bu buhrana kısmen sebep olmuştu. Bu cümleden olarak Yunus Nâdi Bey'in 26 Teşrinisani'de[64] (*Yenigün*) ile neşrettiği "Yeni Bir Cidal Devri" başlıklı makalesi muhalefet saflarında nazar-ı dikkati celp eylemiş bulunuyordu.

Filhakika, yeni bir mücadele devrine girilecekti. Fakat bu mücadele korkulduğu gibi diktatörlüğe, ferdî ihtirasların tatminine, kanunsuz ve keyfi idareye dayanak olacak bir mücadele değil; memlekete ve Türklüğe emin ve mesut bir gelecek temin edebilmek; devleti her sahada kuvvetlendirmek; milleti kültüren, iktisaden, bir tabirle medeniyeten yükseltmek için yapılması zorunlu olan inkılâpçı ve tesisçi bir mücadele olacaktı. Bu mücadele ile din meselesi, kadın meselesi, lisan meselesi vd. bütün bunlar hallolunmalı, din hurafevi şeklinden kurtarılarak asli saflığına ve tabii sınırları içerisine döndürülmeli, dinin ruhları yükseltecek, insaniyetin ve

64 26 Kasım'da.

vazife hissine kaynak olan ahlakın i'lâsına hâdim ve düsturları kitaplardan vicdanlara, dilden kalplere intikal ettirilmeli idi.

Türk kadını kafes arkasından, mangal başından kaldırılmalı, onun nezih ruhuna daha metin surette iffet ve haysiyet duyguları telkin edilerek sırtından çarşafını yüzünden peçesini attırıp sosyal hayata karıştırmalı idik.

Millî lisanımızı kendisinin vebası sayılan Arapça, Farsça kaide ve terkiplerden kurtararak, ona sade, millî bir lehçe vermeli; halk ile yüksek tabaka; yazı ile konuşma lisan farkları[nı] ortadan kaldırmalıydık.

Müşahedelerimiz bize gösteriyordu ki, bu muazzam inkılabı halk umumi duygusuyla, içinden bir harekete geçmesiyle yapamayacaktı. Bu hareketi ancak meclis ve hükûmet yapabilirdi.

Fakat havasını bu derece endişe ve vahdetsizlik kaplamış meclis bunu nasıl başarabilecekti?

Son zaferin kendisine verdiği hamiyet ve şöhretin göz kamaştırıcı tesirinden yeni bir seçimle istifade edeceğini düşünen Gazi, seçimin yenilenmesi lüzumundan sık sık bahsetmeye başlamıştı. Evvela teker teker telkinler yapıldı. İcap edenlere yeni seçimde ihmal edilmeyeceklerine dair teminatlar verildi. Görüşlerde vahdet ve çoğunluk temin edildi. Nihayet 120 imza ile başkanlığa bir önerge verdik.

Hariciye Vekili İsmet Paşa seçimlerin yenilenmesi lüzumunu millî egemenlik gayelerine dayanarak kürsüde, "Biliyorsunuz ki Lozan'da müzakerelerin birinci safhası kesintiye uğradı. Yeniden barış görüşmelerine davet olunuyoruz. Müsbet veya menfi bir netice üzerine karar vermek mecburiyeti kendini gösterecek. Bu karar milletin son muhassala-i efkârı olmalıdır. İcabında memleketin bütün kaynaklarına ve vasıtalarına müracaat edebilmek için milletin fikir ve kararını göstermiş olması lazımdır. Bunu dahile ve harice de göstermeye mecburuz. Binaenaleyh seçim sebebi ile milletin genel oylarının yeniden tecelli ettirilmesini teklif ediyorum."

Hakiki maksadı gizleyerek teklifi başka ve cazip bir esasa dayandırılan bu siyasi zahmetin başarılı olmaması imkânsızdı. Filhakika,

geleceğini tayin ve tespit etmekte ancak kendi iradesi hâkim olması lazım gelen millî idarelerde İsmet Paşa'nın ortaya attığı nokta-i nazar itiraz götürmezdi. Kim çıkar da, "Son zaferin yarattığı azamet ve elinizde bulunan hükûmet kuvvetiyle yalnız taraftarlarınızdan ibaret; istediğiniz şekilde bir meclis getirecek, arzu ettiğiniz tarzda milletin geleceğine hükmedeceksiniz!" diyebilirdi. Böyle bir itirazdan milletin devlet işlerine karşı olan kayd ve alakasının zaafı ifade manasını çıkarır; bunun ancak zâde-i ihtiras bir isnad olduğunu iddia ederdik.

Bununla birlikte hiç kimse tarafından kürsüde resmen ifade edilememekle beraber, böyle bir endişe herkesin gözünden ve yüzünden okunuyordu, "Acaba buraya kadar yaşatabildiğimiz millî egemenlik müessesesi bundan sonra da aynı ruh ve aynı selahiyetle devam edebilecek mi? Yoksa görünüşteki ve konuşmalardaki murad bir demokrasi perdesi arkasında 'diktatör' eli memlekete kendi keyfine göre hükûmrân mı olacak?" Bu suali hemen birçok kimse kendi kendinden soruyordu. Herkesteki bu endişeyi hisseden Gazi söz aldı ve kürsüden, "Muhterem ve aziz arkadaşlarım! Yeni Türkiye Devleti'nin ruhunun esası millî egemenliktir. Bir milletin hâkimiyetini müdrik olabilmesi ve onu emniyetle mahfuz tutabilmesi birtakım özel hususlara ve seçkin terbiyeye sahip olmakla ayakta durabilir. Bir memleketin -ki siyasi terbiyesinde, toplumsal terbiyesinde ve vatanperverîsinde noksan vardır- öyle bir millet hâkimiyeti lüzumu derecede kuvvetle elinde tutamaz.

Milletimiz üç buçuk-dört seneden beridir, büyük kahramanlıklarla, sonsuz fedakârlıklarla ele aldığı hâkimiyetini bugüne kadar kendine layık bir surette heyet-i içtimaiye için, vatanı için faydalı sonuçlar verecek tarzda iyi bir şekilde kullanmıştır. Efendiler! Türkiye Devleti'nde ve Türkiye Devleti'ni kuran Türkiye halkında hükümdar yoktur. 'Diktatör' yoktur. (Bravo sedaları) Yoktur ve olmayacaktır" dedi.

Bizlere bir teminat olduğu kadar bilhassa gelecek insanlara bir irşâd sedası ve ikaz olmasılazım gelen bu hitâbe ağır akisleriyle elân

kulağımda âdeta çınlamaktadır. Montesku,[65] "Esir ruhlu milletler daima bir gazap verici bulurlar. Hak ve hürriyetlerini müdafaa etmeyi bilen milletlerin kurtarıcısı olur" diyordu. Filhakika, koyun koyun olarak kaldıkça her çalı arkasında onu parçalayacak bir kurt pusuda olacaktır. Hatta insanoğlu onu himaye etmek ister, sever gözükürse bu da bilahare kuzuyu kendisi yemek istediğindendir.

Gazi'nin bu nutkunun muhalefet üzerindeki akislerini anlamak istemiştim. Kara Vasıf Bey bana, "İhsan Bey, bu raddeye vardırılan samimiyetsizlik ancak insanın endişesini artırır. Mustafa Kemal, milletin rüşdünü iddia edenlerle acı bir alay ediyor. Hiçbir devirde ve hiçbir zaman benliğine bir mevki verilmemiş; hakkına, hürriyetine hürmet edilmemiş, daima boyun eğdirilerek esir gibi idare edilmiş bir milletin böyle üç-dört sene içerisinde, "Birtakım hususi vasıflara ve üstün terbiyeye" sahip olamayacağını düşünerek "milleti siyasi terbiyesinde, toplumsal terbiyesinde noksan zannediyor" ve zımnen biz karşıtlarına, "Haydi bakalım! Daima iddia ettiğiniz gibi millet reşit ve hak ve hürriyetini müdafaa ve muhafazaya kâdirse seçim hakkını kullansın!" demek istiyor. Fakat düşünülmelidir ki milletler ancak geçici süre için aldatılabilirler. Milletlerin geleceği üzerinde oynanmak istenilen oyun ve entrikanın ömrü azdır ve nihayet bir gün anlaşılır.

Biz tabii yeni seçimde burada yokuz. Memleket düşman istilasından kurtuldu. İhtilâf korktuğunuz gibi artık harice ve dahile karşı zaaf ifade etmez. Bundan sonra sizler olsun şahlanmaya çok yetenekli olan bu ihtirasın memlekette keyfine göre hükümran olmasına meydan vermemelisiniz!" diyordu. 11 Ağustos 1339[66] Cumartesi günü reis-i sinni[67] Abdurrahman Şeref Bey riyasetinde ilk toplantısını yapan İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Sivas Mebusu Vasıf, Mersin Mebusu Selahaddin, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni ve gibi beyler yerlerinde görülmüyorlardı.

65 Charles Montesquieu (1689-1755): *Kanunların Ruhu* isimli eseriyle ünlenmiş Fransız filozof ve siyaset adamı.

66 Miladi 11 Ağustos 1923.

67 En yaşlı üye sıfatıyla başkan.

Kara Vasıf'ı ben eskiden tanırdım. Kendini bildiği günden itibaren hayatını millet yolunda mücadele sahasında ve muharebe meydanlarında geçiren, henüz kimse İstanbul'dan çıkmamış iken milletin, memleketin kurtuluşu uğurunda teşkilatı düşünen ve İstanbul'da Karakol Cemiyeti'ni kuran, nihayet Anadolu'da bir uyanıklık görünce Sivas'a, Millî Kongre'ye koşan ve katılan bu vatanperverin temizliğinden, ruhunun yüksekliğinden, aynı zamanda siyasi terbiyesinin olgunluğundan kim şüphe edebilirdi? Selahaddin ve Hüseyin Avni Beyleri Birinci Büyük Millet Meclisi'nde tanımıştım. Encümenlerde devamlı ve dikkatli mesaileri, heyet-i umumiye müzakerelerinde ve bilhassa milletin, memleketin menfaatine, hukuk ve hâkimiyetine taalluk eden işlerde gösterdikleri uyanıklık ve hususi gayretle muarızlarının bile kalplerine hürmet ve itimat telkin etmiş olan bu zevat bu sefer millet tarafından neden ihmale uğramıştı? Bu yalnız takdirsizlikten mi, yoksa milletteki birtakım hususi vasıflar ve siyasi terbiye eksikliğinden mi ileri geliyordu? Diyelim ki son askerî zafer etrafında yaratılan azamet ile milletin gözü kamaştırılmış, bu takdirsizliğe sevk edilmişti. Ya 24 İnkılabı'nın cazibeli tesirleriyle arkasına düştüğü kimselerden gördüğü zararları bu millet unutmuş muydu?

Millet geçmişten, hadiseler ve vakıalardan netice çıkaracak, ibret alacak bir kemale gelememiş, uyanmamış, şuurlanmamış mıydı?

Tâ Fransa İhtilâli senelerinde, III. Selim devrinde başlayan (1203) devlet işlerinin düzenlenmesi, maliyemizin ıslahı, ordunun ve ordu içinde disiplinin nizamı ve tesisi teşebbüsleri, (1241)'deki[68] Vaka-yı Hayriye, (1250)[69] Tanzimat; nihayet [12]93[70] ve [13]24[71] İnkılâp hareketleri[72] farz edelim ki genel bir uyanışın neticesi olmaktan ziyade beş-on kişinin, nihayet bir küçük grubun, münevver bir azınlığın teşebbüsleri idi. On iki sene devam eden Meşrutiyet idaresinde

68 Miladi 1826.
69 Miladi 1835.
70 Miladi 1877.
71 Miladi 1908.
72 1876 ve 1908'deki I. ve II. Meşrutiyet hareketleri (ancak 1292 demesi lazım gelirdi).

de 24 İnkılabı'nın[73] tesirleri altında şaşırmış ve sersemlemiş olan kamuoyu kendine gelememişti. Ya millî harekât, dört sene devam eden Birinci Büyük Millet Meclisi hayatı, irşatları, mücadeleleri ile bu uyanıklığı temin edememiş miydi?

Kişisel işlere ait meseleler ile devlet işleriyle, alakadan alıkoyan etkenler çoktur. Ve bu heyecansızlık bizde henüz millî idealin kuvvetlenmemiş olduğundan ileri geldiği gibi, zaman zaman icraatta bir zalim kimliği alan hükûmet kuvvetine karşı halkta oluşmuş olan yılgınlık da bunda etkindi. Kişide millî vicdan şuurlu olarak oluşsaydı; o umumi hayatla, devlet meseleleri ile her halde daha ciddi surette alakadar olacaktı. Bundan başka onu zaafa, cesaretsizliğe sevk eden bir nokta da memlekette sosyal, iktisadi, mesleki ve zümrevi oluşumlarını henüz vücut bulmamış olmasındandı. Kişi kendisini, hükûmet nüfuz ve otoritesi karşısında yalnız buluyor; doğal olarak aczini görerek "neme lazım" diyor; köşeye çekiliyordu.

Muhitteki son alakasızlıkta fırka ve siyaset "taktik"inin de etkinliği aşikârdı. Erzurum Kongresi'ne zor ile ve yalnız Kâzım Karabekir Paşa'nın ısrar ve işaretiyle kabul edilen Mustafa Kemal Paşa "Heyet-i Temsiliye Riyaseti" mevkii icabı mücadele esnasında her hadisenin başında gözükmüş, savaşa ait bütün başarıları, hatta tek başına millî kalkınma hadisesini bile kendi ilhamının eseri gibi göstererek şahsa mâl etmek eğilimine düşmüş... Bazı yakınları da onun sürekli artan nüfuz ve büyüklüğünü fırka ve kendi menfaatlerine uygun bularak sürekli beslemiş ve büyütmüş, onun zekâsı dehâ derecelerine çıkarılmış, mevcudiyetine âdeta insan üstü bir mahiyet verilmek istenilmiş. Her şeyi o yapmış olmuş. Kendisine dâhi, Türklük millî peygamberi vd. daha bilmem neler denilmiş. Millet ile hakikat arasına, hakikatin gösterilmesine mâni bir perde gerilmiş.[74] Esasen sert duruşu inkıyad ve tevekküle dayanan tarihî bir sergerde[75] veya bir hanedana inkıyad ile geçen millette böylelikle bu hissiyat yeniden tesis ve bu inkıyad yeniden ihyâ edilmiş olmuş.

73 II. Meşrutiyet.

74 Bu kısım yazar tarafından sonradan kırmızı kalemle çerçeve içine alınmış.

75 Başı bozuk asker komutanı, çete reisi.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ayırıcı özelliği başlangıçta içerisinde muhalefet unsurları bulunmaması idi. Azasının tamamı yalnız bir reisin şükûhu ve hükûmetin etkin nüfuzuyla seçilen bir mecliste ihtilâfın olmaması da gayet tabii bir netice idi.

Bununla birlikte millî hududa dayanan memlekette artık din ve milliyet ayrılığı kalmamış olduğu gibi, iktisadi, içtimai vd. zümreler de henüz gelişememişti, öyle Avrupa'da olduğu gibi amele ve patron ihtilafı görülmüyordu ki menfaatlerin karşıtlığından kaynaklanan muhalefet teşekkülleri vücut bulmuş olsun. Yalnız memlekette iki düşünce ve anlayış farkı hissediliyordu ki ancak bunlara dayalı olarak mecliste iki siyasi zümre oluşabilirdi: 1- Liberal Zümre, 2- Muhafazakâr Zümre. Liberaller köklü ilerleme taraftarı; devletin genel manzarasına çağdaş bir kimlik vermek istenilir. Muhafazakârlar eski tesislere hürmetkâr kalmak, hürmete değer şeyleri karıştırmaktan çekinmekle beraber fende, sanatta, iktisadiyatta ilerleme istemek fikrinde bulunanlar idi.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde bu düşünce ve anlayış farkları ancak azasının beyinlerinde ve kalplerinde yaşıyor, başlangıçta bilhassa muhafazakârlar hislerini belli etmeyi kendileri için faydalı bulmuyorlardı.

Seçim esnasında Mustafa Kemal Paşa fırka programı namına "umdeler"[76] namını verdiği, anlaşılır olmayan beş on madde ilan etmiş, güya seçim daireleri bu maddelerin vaat ve cazibesine tutularak reylerini kullanmışlardı. Mebus adayları da bu maddelerdeki fikir ve prensipleri kendi görüşlerine uygun bularak devlet hayatında onların tatbik ve müdafaasını kabul etmişlerdi.

İkinci Büyük [Millet] Meclisi'nin karşısında bulunduğu ilk mühim mesele Lozan Sulh Muahedesi'nin incelenmesi ve tasdiki idi. Daha Heyet-i Temsiliye'miz Lozan'da iken temsilci heyeti başkanlığı ile merkez hükûmet ve Rauf Bey arasında nokta-i nazar ihtilafı çıktığını ve bunun üzerine İsmet Paşa'nın şifreli telgraflarla doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa nezdinde (Rauf Bey hakkında)

76 Maddeler, temel direkler.

şikâyetlerde bulunduğu söylentisi çıkmıştı. Hatta bir keresinde Mustafa Kemal Paşa'ya gelen şifre, daha evvel başbakanlık özel kaleminde açılmış ve bundan Mustafa Kemal Paşa'nın haddinden fazla canı sıkılmışmış.

Bir gün Heyet-i Temsiliye'mizin Lozan'dan dönmekte olduğu işitildi. Aynı zamanda Heyet-i Vekile Reisi[77] Rauf Bey'in de seçim bölgesinde olan Sivas üzerinden alelacele İstanbul'a döndüğü öğrenildi. Rauf Bey'in, İsmet Paşa'yı istikbalde Ankara'da bulunmamak istemesinden ileri geldiğini tahmin etmek güç olmayan bu görüş ayrılığı Rauf Bey'le İsmet Paşa arasında Lozan Müzakereleri münasebetiyle çıkan anlaşmazlığın meyanede bir dargınlık oluşturacak derecede mühim ve büyük olduğuna işaret etmekte idi; fakat bu anlaşmazlığın esas ve mahiyeti ne idi?

Devletin hayat ve mukadderâtına taalluk eden mühim ve siyasi sebepten doğan bu anlaşmazlığın mahiyetine nüfuz etmek milletvekilleri için tabii ve esaslı bir vazife idi. Bu anlaşmazlığı bütün mahiyetiyle öğrenmeli ve hangi tarafın haklı bulunduğuna dair hüküm ve kararımızı vermeliydik ki mecliste sulh muahedesi müzakere olunurken vazifemizi hatasız yapabilelim. Teessüf ile bugün dahi bu ihtilâfın asıl ve mahiyetini doğru olarak bilmiyoruz. Pek mühim görülmeyen meselelerde arkadaşlarına karşı o kadar ketum olmayan Mustafa Kemal Paşa'dan da bu hususta bir ipucu elde etmek benim için mümkün olamadı.

Resmî bir yoldan yürüyerek meclis kürsüsünden bu ihtilâfın kaynağını ve mahiyetini sormak. Teşekkül tarzımız itibarıyla bu da mümkün olamazdı. Nihayet bütün aza orada bir şefin ve hükûmetin itimat ve nüfuzu ile bulunuyor ve yalnız o itimadın üzerimizde bekasıyla diğer defa da gene orada bulunabileceğimizi biliyorduk. Değil bizim gibi bir otoritenin topladığı böyle farklı siyasi oluşumlarda hakikaten siyasi bir görüş ve mesleğe dayanan fikir ve gaye katılımından oluşan ve açık bir program etrafında toplanmış hakiki fırkalarda bile azanın reislerinden öyle istîzahta bulunması tabii

77 Bakanlar Kurulu Başkanı: Başbakan.

görülemez. Ve belki de pek nadir vuku bulur. Reis herhalde doğru rey ve kararına itimat edilir bir zattır ki başa geçirilmiş. Hükûmet erkânı, fırkanın sivrilmiş reislerinden olacaklardır ki yürütme organının vazifesi kendilerine verilmiş.

Bu hakikate binaen tek fırkalı meclislerde devlet işlerinin denetlenmeyeceği üzerinde bütün mütefekkirler hemen görüş birliği etmişlerdir.

Lozan'da Heyet-i Temsiliye'mizle Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya vd. Yunanistan devletleri temsilcileri arasında hazırlanan sulh muahedesi nihayet mebuslara dağıtılmıştı.

Bu anlaşmanın tespit ettiği hudut ilk evvel dikkatleri çekiyordu: Rumeli'de Yunanlılarla aramızda kararlaştırılan hudut Bulgaristan'la olan hududumuzun bitiminde başlıyor, Meriç suyunu takiben Arda ve Meriç nehirlerinin birleştiği noktaya oradan da Arda suyu üzerinde bu nehrin kaynağına doğru Çürükköy'ün civarına uzandıktan sonra güneydoğu istikametinde Bosnaköy'ün bir kilometre yakınında Meriç üzerinde olan bir noktaya ulaşıyordu. Çürükköyü ahalisi ekseriyetle Türk veya Rum olduğuna göre Türkiye veya Yunanistan'a verilecek, Bosnaköyü kayıtsız şartsız bize ait olacaktı. Hudut, buradan ötesi Meriç suyunu takiben Adalar Denizi'ne uzanmaktaydı.

Bu hudut, Yunanistan'ın muteriz ve aynı zamanda mağlup olduğunu hiç dikkate almıyor; 1914'te Almanların sıkıştırması ile Bulgarlara istemeyerek bıraktığımız memleket toprağını bu kere suçlu ve mağlup Yunanistan'a terk ediyordu. Bu hudut milliyet prensiplerine de tamamıyla uymuyordu. Çünkü bu terk edilen arazi halkı tamamen Türk ve Müslüman; orada bir tek Rum köyü bile yoktu. Gayr-i millî, adaletsiz olan bu hudut aynı zamanda o kadar da suni idi ki İstanbul'dan kalkan bir trenimiz bir iki yerden Yunan arazisine girmedikçe Edirne'mize varamayacaktı. Bu hudut Edirne minarelerinin gölgesini çiğnediği için artık eski Türk payitahtı, emin bir şehir olmaktan çıkmış, kıymetini tamamıyla kaybetmiş oluyordu. Şu itibarla bu anlaşma Sultan Hamid temsilcilerinin

[1]313'te[78] mağlup Yunanistan'la yaptığı anlaşmaya çok benzer bir şey olmuştu. O tarihte de Türk orduları galip gelmiş, fakat neticede Girit Yunanlılara terk edilmişti.

Kendi kendime demiştim, "Mudanya Mütarekesi'nin aleyhinde bulunan arkadaşların hakkı varmış; muzaffer Türk orduları yoluna devam ve zaferini itmam etmeseydi, bu akıbetle karşılaşmazdık."

2- Suriye ile aramızdaki hudut- 20 Teşrinievvel 1921'de Fransızlarla akdettiğimiz Ankara İtilâfnamesi'nin tespit ettiği şekilde bırakılmıştı. Biz Fransızlarla bu itilâfnameyi gayr-i müsait ve çaresiz zamanımızda Yunanlılarla savaşta baş başa kalmak için akdetmiştik. Şimdi o zaruret kalmamış, ahalisi Türk olan Antakya ve havalisi ile Halep civarını kendisi henüz ecnebi himayesine muhtaç, gayr-i reşit ve Türk olmayan bir devlete nasıl bırakıyorduk? Gayr-i millî olan bu hudut, aynı derecede de suni idi. Orada Türk vatanını parçalayan hudut demiryolu hattı ile çiziliyordu. Bir demiryolu hattının bir tarafı bir devlete, diğer tarafı öbür devlete kalıyor; bu nasıl huduttu! Çağdaş bir devlet ve ülkede görülmüş müydü?

3- Irak hududuna gelince; anlaşma bunu Büyük Britanya ile Türkiye arasında hallolunmak üzere, bu anlaşma yapıldıktan dokuz ay sonraya bırakıyordu. Mahzâ bir tüccar zihniyet ve karakteriyle Musul'daki petrollerin cazibesine tutulmuş olan İngilizler temsilcilerimize bu durumu kabul ettirmekle büyük bir siyasi zafer elde etmiş oluyorlardı. Biz bu durumu kabul etmesek; İngilizlerle Musul Petrolleri üzerinde bazı menfaatler göstererek Türk olan Musul'un ve Kerkük'ün bize iadesini istemekte ısrar etse[k], doğuda barışın kabulünü kesinlikle bu talebimizin kabulüne bağlı gösterseydik; büyük bir olasılıkla sulh ve sükûnun bir an evvel gelmesine taraftar olan Fransızlar ve İtalyanlar, İngiliz ihtirası yüzünden barış anlaşmasının gecikmesine taraftar olmayacaklar, menfaatlerini Türkiye âmâli lehine müsaadekârlığa zorlanacaklardı. Şimdi ise İngilizler, müttefiklerinin muhtemel görünen bu baskılarından kurtulmuş olurlar ve biz bu meselede İngilizlerle baş başa kalmış bulunuyorduk.

78 Miladi 1897.

İhsan Eryavuz'un hatıratında bu bölüme denk düşen sayfa.

Eğer dokuz ay sonra bu meseleyi aramızda anlaşarak halletmeye imkân olmazsa ihtilâf Cemiyet-i Akvâm'a[79] sevk edilecekmiş. İngilizlerin bu oyununa düşmemek için "Cemiyet-i Akvâm" nasıl bir oluşumdur? Bu cemiyetten bizim lehimize, İngilizlerin aleyhine bir hüküm almak mümkün müdür? Bunu düşünmek yeterli idi. Her şeyden evvel elde ettiğimiz askerî zaferin hakiki kıymet ve katiyetini takdir etmekliğimiz ve İngilizlerin kendi menfaat ve siyasetleri uğrunda kan dökecek bir ecnebi ordusu bulamadıkları takdirde Irak hesabına veya petrol cazibesine kapılarak, bizzat harp etmeyeceğini bilmekliğimiz lazımdı. Nitekim mütarekeden sonra Yunan ordusunu bulmuş, bize suikasta kalkmış, Yunanlılar mağlup edilince anlaşma için elini uzatmıştı.

Mağlup Yunan devletine Anadolu'da ordularına yaptırdığı tahribat karşılığı neye hamlediliyor? Öğrenmek istedim. Gördüm ki muahede, "Tamirat hususunda Yunanistan'a karşı istekte bulunmaktan" birini men ediyor. Buna sebep de Yunanistan'ın mali durumunun müsait olmadığı gösteriyordu. Vatanın en mamur, en feyizli kısımları kaybolmuş, elde kalan kısımları da istilacı ve husumetkâr ordular tarafından yer yer tahrip edilmiş ve yağmaya uğratılmıştı. Bir hakkın ödenmesine vaziyetin müsait olmaması meşru bir sebep ise bu kaide Düyûn-ı Umumiye'nin bize düşen hissesini ödemeye mecbur tutulduğumuz zaman ne için dikkate alınmamıştı?

Harpten evvel bedelinin mühim bir kısmını ödediğimiz halde Umumi Harb'in gelişi ile İngilizlerin bize teslim etmekten geri durdukları Reşadiye ve Sultan dretnot bedellerinden dört milyon altının iadesini istemeye hakkımız olmadığına dair bu anlaşmaya bir hüküm koyulduğu zaman da İngiliz mali durumunun müsait olmadığı mı düşünülmüştü?

Mustafa Kemal Paşa'ya, "Bu anlaşma bana elde edilen askerî zaferin kıymet ve katiyyeti karşısında çok yavan" gözüktü. Rumeli'de Yunanlılarla aramızda tespit edilen hudut ancak harpte mağlup ve arazi tavizine mecbur bir devletin kabulünde mecbur kaldığı bir

79 Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletlerin eski ismi.

hudut. Akdeniz sahilimiz tamamıyla emniyetsiz. Güya üç mil mesafe dahilindeki karasularımızda mevcut ve, "Hakkında anlaşmada muhalif hüküm olmayan" bir ada yok. Meis Adası bile İtalyanlara bırakılmış. Suriye hududu halis Türk olan Antakya havalisi, Halep civar ve köyleri Suriye'de kalıyor; hele Irak hududu meselesinin bu anlaşmanın dışında bırakılması, dokuz ay sonra İngilizlerle baş başa kalınca biz bu meseleyi lehimize halletmeye muktedir olacak mıyız?" demiştim. Paşa bu sözlerime âdeta kızmış ve bana, "Evet, fakat İsmet Paşa harpsiz bundan ziyade bir şey temin edilemeyeceğine inanmaktadır. Lazımdır ki yeni baştan ve bu sefer doğrudan doğruya İngilizlerle bu harbe karar verelim. İhsan Bey, bu anlaşmanın kıymetini ancak Sevr'le karşılaştırdığınız zaman anlarsınız. Memleket barışa muhtaçtır. Bize barış lazım" diye mukabele etmişti.

Ne denilebilirdi? Sevr harpte mağlup düşmüş, ordusu silahlarından tecrid ve terhis ettirilmiş, payitahtı ve mühim merkezleri askerî işgal ve tehdit altına alınarak tamamıyla müdafaasız ve aciz bir vaziyete getirilmiş, nihayet Osmanlı Devleti'nin zayıf seciyeli, mütefessih[80] ruhlu bir heyetin kabul ve imzaya mecbur kaldığı bir anlaşma idi. Biz Lozan'a İngiltere'nin aleyhinde son olarak tahrik edebildiği Yunan ordusunu kati olarak mağlup ve perişan ettikten, Anadolu'muzda bir tek Yunan neferi -esirler müstesna- bırakmadıktan sonra mahzâ, İngiltere, Fransa ve İtalya vd. devletlerinin rica ve davetleri üzerine ordularımızı zafer yolu üzerine durdurmuş olduğumuz halde muzafferen gitmiştik. İstanbul temsilcileri Sevr'i imzaladıkları zaman doğu hududumuzda memleketi tehdit eden bir Ermeni ordusu vardı. Biz Lozan'a gitmezden evvel kahraman ordumuz o tehlikeyi de bertaraf etmiş; oradaki hududumuzu tabii ve emin bir şekilde tashih etmiştik. İstanbul Hükûmeti Sevr'e temsilcilerini gönderdiği vakit Kilikya ve havalisi bilfiil Fransızların işgali altına girmişti. Temsilcilerimiz Lozan'a gitmezden evvel ise Fransızlar memurlarını bizzat Ankara'ya göndererek bu havaliyi tahliye ve teslim ile bizimle bir itilâfname imzalamış bulunuyorlardı.

80 *Tefessüh etmiş, bozulmuş, çürümüş.*

Hangi bir fena anlaşma tasavvur olunabilir ki Sevr ile mukayese edildiği vakit iyiliğine hükmedilmesin?

İsmet Paşa Lozan'dan İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, hatta Romanya, Sırp ve Oslo'dan devlet temsilcilerinden oluşan birleşik bir cephe karşısında aylarca süren, yorucu, yıpratıcı müzakereler yüzünden ve bilhassa bu fettan diplomatların mahir manevraları tesiriyle dayanıklılığını kaybetmiş, tamamıyla manevi zaafa düşmüş olarak gelmişti. Sağlam görünüşe aldanmayarak daima o görünüşün gerisindeki hakikati görmekteki yaygın kudretiyle şöhret bulmuş olan reisimiz bu telkine kapılmamalı değil mi?

Evet, "Memleket barışa muhtaç, bize barış lazımdı" Fakat bu ihtiyaç aynı zamanda ahalisi harpten usanmış, memleketi amele, patron mücadelelerine, kargaşalıklara sahne olmuş Fransızlar için de; Hint sokaklarında istiklâl cereyanlarının şiddetlenmesi yüzünden ciddi telaşa düşmüş olan İngilizler için de aynı derecede lüzumluydu.

Herhalde bu muahede yüzünden çıktığı muhakkak olan İsmet Paşa-Rauf Bey anlaşmazlığına ait bir ipucu alacağımı ümit ederek İsmet Paşa'nın kürsüde vaki olacak beyanatına ehemmiyet veriyordum. Heyet-i Temsiliye reisi 23 Ağustos [13]39[81] nutkunda da bu hususta bir ipucu vermedi; yalnız İttihat ve Terakki ve mütareke devirlerinin milletin hak ve iradesine kıymet vermeyen ve millete daima emrivakiler kabul ettiren zihniyete (Paşa'nın kullandığı tabirler ile) -ismi, şekli ne olursa olsun- mutlakiyet idare fikrine bir öldürücü taş fırlattıktan sonra, Mudanya Mütarekesi'ne geçiyor, orada, "Bizim memleketimizde fanatikler vardı ki başlanan silah hareketini nihayete kadar yürütmek istiyorlardı. Mülahaza ve kararlarında açık olmayan müfritler Mudanya Mütarekesi'nin hata olduğunu iddia etmişlerdi..." diyordu.

İsmet Paşa'nın bu taşı kime idi? Belli değil. Herhalde bu çıkış Rauf Bey'i hedef almazdı. Bundan başka bugün tespit edilmiş olan Rumeli [Türk-Yunan] hududunu daha o zaman sezmiş olan bu kimselerin memleket endişesi ile böyle bir görüşte bulunmaları kendilerinin

81 Miladi 23 Ağustos 1923.

aşırıcılıkla ithamına sebep oluşturmazdı. Bu hiddetlenmelerde, bu serzenişlerde, muhalif görüşe tahammül edemeyen hırçınlık, başarısızlığı örtmek isteyen bir ruh hali seziliyordu.

İsmet Paşa'nın bu nutku bilhassa maliye kanunlarına ait kısmında büyük bir hamûle-i buğz taşımaktaydı. Bu öyle bir hiddet ve düşmanlık idi ki, memlekette ona hedef olanlar için bir musibet, İsmet Paşa iktidar mevkiinde bulundukça muhakkak sayılabilirdi.

Sözleri, hali ve tavrıyla harp senelerinde yalnız memleketin yüce menfaatleri uğuruna derin bir feragat-i nefisle âdeta "fenâ fi'l-vatan"[82] olarak çalıştığını ifade etmek isteyen hatip, icap ettiği zaman izharında mâhir ve muvaffak olduğu bir safvet ve samimiyet tavrıyla Lozan'a da, "Sırf memleket evlatlarıdır, tecrübelerinden ve şöhretlerinden ve ihtisaslarından memleket istifade etsin!" diye bazı kimseleri çağırdığında gelenlerin, "Bu memleketin evlatları olmalarına rağmen orada ecnebi menfaatlerini müdafaa" ettiklerini kendileriyle yaptığı hususi bir müzakerede onlara, "Borcu sermaye üzerine taksim edelim. Onlar bize Türkiye'nin ne kadar borcu olduğunu bildirsinler, olmaz mı?" demesine karşılık bu zevatın, "Hayır. Bu maddeye uygun değildir" cevabını verdiklerini ve fakat, "Memleket menfaatlerinin icabâtına göre akl-ı selimin gösterdiği istikametten ayılmayan" İsmet Paşa nihayet hasımlara da dikkatini, sermaye üzerinden taksimin yapılabilir olduğunu kabul ettirerek Heyet-i Temsiliye'ye ıztırap ve müşkiller veren bu zevatın tesirine düşmekliği[83] ifade ve beyan ediyor ve sözüne şöyle devam ediyordu, "İş bu kadarla da kalsa, ecnebi müdafası yalnız Lozan'da edilse ne ise, karşı gelen tarafın memleketin yüce menfaatlerine uymayan fikirleri sürekli Türkçe harflerle memleketimizde -hem de Lozan'da aksi müdafaa edildiği bir zamanda- basılmış gazete ile neşrolunuyordu. Heyet-i Temsiliye'niz orada yalnız düşmanlara değil, düşmanların dikkatlerini müdafaa ve telkinlerini memleketimiz dahilinde neşredenlerle de mücadele ile uğraştı!"

---

82 Vatan uğruna kendi varlığını, benliğini yok ederek, vatanla bütünleşerek.

83 Orijinal metinde yazar "kapıldığını" kelimesi tercih etmişken üstü çizilerek bu kelime girilmiş.

Bu ağır ithamın hedef aldığı şahsiyetler İkinci Büyük Millet Meclisi için bilinmiyor değillerdi. Günlerden beri hemen aynı kelimeler, aynı cümlelerle çeşitli vesilelerle bize bu hususta telkin yapılıyordu. Bu telkinler, ruhlarımız üzerinde bir büyü yarattı.

Meclislerin bir işareti de fazilete taraftar ve vatanperver olmaktır. Fazilete aykırı, vatanperverlikle gayr-i kabil-i telif bir mahiyette vasıflandırılmış herhangi bir mesele hakkındaki itham, ekseriya meclislerde delile, emare-i sübutiyeye ihtiyaç göstermeden çabucak inanmak zaafını doğurur. Bahusus, o itham hem askerî sahada, hem de Lozan'da sulh müzakerelerinde başarı ve muzafferiyet gösteren azamet sahibi bir lider tarafından serd ediliyorsa! Meclis, İsmet Paşa'nın bu ithamlarını o zaman bir hakikat imiş gibi kabûl ediyordu. Az ve çok her ithama inanmamayı alışkanlık edinmiş olmaklığıma rağmen ben de dahil herkes yumruklarını sıkmış, âdeta dişlerimizi gıcırdatarak,"Kahrolsunlar!" diye bağırıyorduk.

Cavid Bey o gün nokta-i nazarını müdafaa edemezdi. Bugün ise mukadderât o imkânı biçareden büsbütün selbetmiş bulunuyor. Cahid Bey ise,[84] Çorum'dan dönüşünden sonra mecburî olarak derin bir suskunluk içerisine gömüldü. İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nde başsavcının iddiasına karşı, "Lozan Sulhu'nun mahiyetini gelecek nesil anlayacaktır" demekle içindeki sırrını anlatmak istemişti.

Anlaşma ancak izin verilen birkaç hatip tarafından tenkit edildi. Lehinde bulunanlar bu anlaşma ile artık doğu vilayetlerimizde ve Adana havalisinde bir Ermenistan teşkili davasının; Karadeniz'de bir Rum Pontus Cumhuriyeti yaratmak hülyasının ebediyen suya düştüğünü; Anadolu'yu nüfuz mıntıkalarına taksim etmek emelinin öldüğünü ve bütün bunlarla beraber düşen Osmanlı İmparatorluğu'nun esaret boyunduruğunda bir ihanet zinciri gibi asılı duran, adli, iktisadi, mali kuyûdun[85] kırılmış olduğunu ileri sürüyorlar ve üç

84 Hüseyin Cahit Yalçın. Yan sayfada müellif tarafından sonradan,"Cahit ne söyledi?" kaydı düşülmüş.

85 Yazar buraya şöyle bir dipnot düşümüş: Esâsen bu kuyûd Meşrutiyet devrinde, Harb-i Umumî esnasında kaldırılmış, yalnız bu sefer bir muahede ile Düvel-i Mutelife'ye de tasdik ettirilmişti.

vilayetin ilhâkını, Adana ve havalisinin geri alınmasını da Lozan'da elde edilen başarı cümlesinden görüyorlardı.

Aleyhte söz alanlar bilhassa hudutlarüzerinde durarak Edirne minarelerinin gölgesi altından geçen sakat bir hududun Edirne'nin bize iadesi mahiyetini göstermediğini, Akdeniz'de esasen Anadolu'dan kopmuş ve Türk sahilleri ilerisinde Türk'ün birer sabit donanması demek olan adaların sahibine verilmemesi, sahillerinin bir gün işgali emelinin söndüğüne işaret eder bir vaziyet olmadığını; batıda Batı Trakya, güneyde Antakya gibi sakinleri öz Türk ve kendisi millî Türkiye'nin asli unsurundan olan yerlerin anavatandan ayrılması Türkleri ilelebet yaralı ve muztarip bırakacak zalimce bir karar olduğunu ve bunlardan başka anlaşmanın umumi hükümlerinde ve bilhassa adli ve sıhhi hükümlerinde kapitülasyonlara benzer bazı sakat kayıtların da kabul edilmiş bulunduğunu iddia ettiler.

Gerçi bir anlaşma yalnız bir tarafın tespit ve tanzim ettiği siyasi belge değildir. Tarafların ihtiraslarını tatmin ve sonsuza dek barışı temin eder bir anlaşma yoktur. Bilhassa bizim vaziyetimizde bulunan taraf için orada her arzu edilen değil, mümkün olan elde edilir. Orada önemli meseleler üzerinde o kadar uğraşılır ki bazen ciddi olarak "rüptür"[86] ve tekrar harp ihtimalleri kendini göstermeye başlar. Müzakerede bulunanlar için sinirler çok kuvvetli, azim, irade ve mücadelecilik hassası tam olmakla beraber kendini gösteren "rüptür ve tekrar harp" manzarasının hasım tarafından siyasi bir taktik olmak üzere ihdas edilmiş suni bir manzara olmayıp, hakiki bir hal olduğunu ayırabilecek kadar da görüş isabetine sahip olmalıdırlar. Filhakika tekrar harp ihtimalleri ciddi surette mümkün görülmekte ise o halde yeni bir harbe girişmek için elde edilecek menfaatlerin kıymetini elde etme imkânları da dikkate alınarak yeniden ihtiyar edilecek fedakârlıklarla mukayese edilmek lazımdır. İsmet Paşa nutkunda, "Bu mücadele yapılmış, bu metanet gösterilmiş ve elde edilecek menfaatler temin edilmiştir" demek

86 Rupture (Fr.): İlgi ve alakayı kesmek, dostluktan vazgeçmek, köprüleri atmak.

istiyordu. Genel durum ve anlaşmanın gerçek anlamı ise insanı bu hususta şüphe ve tereddüde düşürmekte idi.

İsmet Paşa, nutkunun Irak hududundan bahis kısmında, "Bu hududun müzakeratına başlamazdan evvel milletlerle aramızda zorunlu sebeplerden düşmanlığın mündefi' olmasının ve dostluk münasebetlerinin teessüs etmiş bulunmasında gelecek müzakeratı kolaylaştıracağını ümit ediyoruz" demektedir. Lozan barışının akdinden ve milletlerle aramızda dostluk münasebetlerinin teessüsünden sonra İngilizlerle baş başa kalarak iddiamızı istishal edebileceğimize dair İsmet Paşa'da uyanan bu ümidin kaynağını bilmek insan için çok şâyân-ı muvafık bir şey idi.

Nihayet hadiseler ispat edecektir ki İsmet Paşa'nın ya görüşü hatalı yahut beyanâtı samimi değildir. Bence İsmet Paşa bu sözleri ile sırf o gün için bir iş yapmış gözükmek isteyen, zamanı kurtaran bir siyasetin icaplarına uyarak söylüyor. Aynı zamanda bezgin ve zayıf bir iradenin kendi ruhu üzerindeki belirtilerini yansıtıyordu.

Sonra ne oldu? İngilizlerle karşı karşıya kaldık. Nihayete kadar Musul için ısrar ve bu noktada harp olmak ihtimallerini de cihana hissettirdik. Fakat vaziyet değişmiş, reislerin karakterleri İngilizler tarafından çoktan anlaşılmıştı. Nihayet yumuşak iklimlerdeki hava değişimi gibi birdenbire sıcaklık ölçüsü değişti. Musul'un terkini uygun buluyorduk.

Filhakika, Musul için harp edemezdik. İş bu şekle girdikten sonra böyle yapmak zorunlu idi. Fakat gösterdiğimiz bu karakter ile memleketimizin menfaatine mi hareket etmiş olduk? Ve bizi sonunda bu vaziyete düşüren siyaset bir zekâ eseri mi sayılacak?

Rauf Bey hükûmetten çekilmiş, İsmet Paşa da yorgunluğunu sebep göstererek istirahat etmek istemişti. Mustafa Kemal Paşa Fethi Bey'i başvekalete[87] getirmek kararındaydı; aynı zamanda Kâzım Karabekir Paşa'yı da ihmal etmiş görünmek ve kırmak istemiyordu. Bir gün köşkünde, münasip gördüğü mebus arkadaşları topladı.

87 Başbakanlığa.

Bunların içerisinde ben de bulunuyordum. Keza Fethi Bey ve Kâzım Karabekir Paşa da orada idiler.

Daha evvel bizlere ayrı ayrı maksadını ve bu toplantıda Kâzım Karabekir Paşa'ya karşı bir siyaset yapmak istediğini anlatmıştı. Fethi Bey de işten haberdar bulunuyordu. Herhalde Kâzım Karabekir Paşa'ya, "Başvekalete Zat-ı Âlî'nizle Fethi Bey'i düşünüyor ve fakat bu noktada meclisin de eğilimini de anlamak istiyorum. İleri gelen arkadaşları çağırdım" demiş olacaktı. Toplantı tamamlandıktan sonra güya hakikaten bu iki zat hakkında görüşülecek ve bir tercih kararı verilecekmiş gibi Kâzım Karabekir Paşa ile Fethi Bey'den heyeti serbest bırakmaları ve bir müddet diğer odada verilecek kararı beklemeleri rica olundu. Bu iki zat diğer odaya çekilmişlerdi. Ne görüşülecek ve ne[ye] karar verilecekti? Bir reisin otorite ve nüfuzu ile vücut bulmuş toplantılarda ancak o otorite sahibi reisin görüş ve kararı umumun malı olurdu. Reis ise kararını çoktan vermiş ve biz oraya çağrılmazdan evvel birer birer hepimize bu karar anlatılmıştı. Nihayet toplantıda hazır bulunan Feyzi Paşa'dan, heyetin meyl ve kararının Fethi Bey lehine geçtiğini münasip lisanla Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmesi gene Mustafa Kemal Paşa tarafından rica olundu.

Böyle samimiyetsiz ve aldatıcı siyasete hakiki bir lüzum var mıydı? Mustafa Kemal Paşa reis-i devlet sıfatıyla başvekalete münasip gördüğü kimseler hakkında daha evvel fırkasının rey ve görüşünü almayı münasip görüyor idiyse, neden oraya topladığı heyeti müzakere etmede ve kararı kabul etmede serbest bırakmamıştı. Hakikatte olduğu gibi Fethi Bey lehinde kararı bizzat ve daha evvel verdiğine nazaran Kâzım Karabekir Paşa'ya karşı sahte bir şekilde gönül almaya çalışıyormuş gibi yapmaya ne ihtiyaç vardı? Yoksa muhite Kâzım Karabekir Paşa hakkında başvekalet mevkiine geçmeye hırslı, makam ve mevki düşkünü bir kimse olduğuna dair bir his vermek mi düşünülmüştü. Kemâl-i safvet ve hatta utanarak itiraf ederim ki bu gibi manevralarla filhakika ruhlarımız üzerinde o zaman böyle bir tesir bırakılmıştı.

Anlaşma tasdik edilmiş; memleket bilfiil barış haline girmişti. Artık ıslahat düşüncelerinin, düşünceden icraat sahasına geçme zamanı gelmişti. Memleketin kanayan yaraları sarılacak; devlet teşkilatı tam bir halkçılık prensibine göre yeni baştan değiştirilip düzenlenecek; iktisadiyatta, maliyede, maarifte, nafiada ve bütün devlet teşkilatında memleketin ve milletin hakiki ihtiyaçları, mevcut imkânlar nazara alınarak kapsamlı ve esaslı bir ıslahat yapılacak, bu teşkilatta mevcut zayıf noktalar kuvvetlendirilip ve fazla kısımlar kaldırılıp çıkartılacaktı. Fakat bu ıslahatın planını kim düzenleyecekti?

O tarihteki Teşkilat-ı Esasiye'ye göre yürütme ve münferiden her vekalet ancak meclisin kendilerine vereceği istikamet dahilinde harekete mecbur idi. Buna nazaran yasama ve yürütme, bütün salahiyetleri kendisinde toplamış olan meclis, ilk ve en mühim iş olarak devletin orada ve ıslahata ait faaliyetinin genel gidişatını ve vekaletlere verilecek istikamet esasını müzakere ve tespit edecekti. Fakat henüz ilk toplanmanın başlangıcında bulunan İkinci Büyük Millet Meclisi'nde bu hususta bir faaliyet değil hatta selefini hatırlatan bir canlılık bile hissolunmuyordu. Bilakis görünen ruh haline göre meclisin kendi hareket tarzı ve faaliyeti hakkında hükûmetten bir yol beklediği çıkartılabilirdi. Meşrutiyet devrinde de bilhassa o devrin son zamanlarında meclislerin gösterdiği karakter bu değil miydi?

Bu niçin böyle oluyor; Batılılar elinde muntazam işleyen ve iyi randıman veren demokrasi makinesi bizim elimizde neden böyle aksıyordu? Bunun sebebi âşikardı. Biz bu rejimi ancak şeklen almış, onu alırken -bilhassa ve bizzat kendimiz- o rejim için yetişmediğimizden ruhunu almakta ihmal göstermiştik. Demokrasinin esası serbest seçime dayanır. Kuvveti ancak biricik seçmenlerinde gören vekiller onun maksatlarına, menfaatlerine göre çalışırlar; kanunları o şekilde çıkartılır ve yürütme o noktadan kontrol eder... Biz de inkılabın liderleri iyi niyetlerine dayanarak, gelen mebuslar yalnız bize ve icraatımıza yardımcı olsun, bizi öyle suallerle, sorgulamalarla muhalefetlerle rahatsız etmesin istiyoruz; aksi takdirde onlara alınıyor, hatta onları şüpheli nazarla görüyoruz. Tabii şu şartlar ve

bu ruh hali içerisinde mevkiine gelen zatlar da ancak liderlerinin emr ü kumandaları altında hareket eden disiplinli bir ordu mahiyetini arz ediyor.

Fethi Bey hükûmet reisliğine seçildiği gün arkadaşlarıyla görüşüp tespit edeceği esaslar dahilinde heyet-i umumiyeye program getireceğini vadetmişti. Bu program olsa olsa meclisin hükûmete vereceği istikamete dair hazırlık mahiyetinde ve ancak heyet-i umumiyede yapılacak müzakereler ve tartışmalar ile tamamlanacak bir proje demek olacaktı. Çünkü bizde kuvvetler ayrılığı yok. İcra yetkisi meclisin manevi şahsındadır; meclisin hükûmete yetki vermesi de Teşkilat-ı Esasiye'mizde açıklanmıştı.

Şu halde fırkanın daha evvel toplanıp heyet-i icraiyeye vereceği yetkinin esas noktalarını hatta teferruatını tespit etmesi zaruri değil miydi? Eski idarelerin ruhumuza aşıladığı alışkanlık ve aynı zamanda seçim tarzı ve teşekkülümüz iktizâsı seçmede kendimizi mecbur gördüğümüz itaat etme hissi ile fırka her şeyi liderlerine ve hükûmete bırakmış gözüküyor; hatta fırka toplantıları daha ziyade yukarından gelen kararlardan haberli olmak için âdeta bir askerî dîvân mahiyetinde toplanıyordu.

15 Eylül [13]39'da[88] Fethi Bey programı okudu. Köklü inkılâpçı olmaktan çok uzak, daha ziyade muhafazakâr bir hüviyet arz eden bir program, devlet gemisini tamir, düzeltme ve bazı kısımların yenilenmesi, lüzum görmeden yürütmek istiyordu.

Fethi Bey vaziyete yalnız idarecilik zaviyesinden bakmış ve bir zihniyet alışkanlığı ile "her türlü ıslahat düşüncelerine girişmeden evvel dikkatlerinizi evvel emirde mali durum üzerine atfetmek faydalı olur" diyor; memleketin mali vaziyetini de şöyle açıklıyordu, "Memleketin iktisadi dengesi öteden beri aleyhimizedir. Daima ithalat, büyük nispetlerle ihracata galip etmiştir. Bunun devamı ise paramızın düşmesi ve harice borçlu kalmaklığımız ve dahilen de servet kazanmaya ve refah etmeye imkân bulamamaklığımız ile neticelenecektir."

88 Miladi 15 Eylül 1923.

Meşrutiyet'in başlangıcından beri iktidar mevkiine geçen her hükûmetin hemen aynen görüşleri gibi Fethi Bey Hükûmeti de her türlü ıslahatı ancak ciddi olarak mütevazı bir bütçenin temini imkânına bağlı görüyordu. Fakat düşünülen ıslahat neydi? Eğer bu ıslahat memleketin imarı, limanlar inşası, kanallar küşadı, demiryolu ve yolların genişletilmesi madenlerin işletilmesi vd. gibi şeyler idiyse; bu hüküm doğruydu; fakat bu planlanan ıslahattan daha mühim, yapılması zaruri birtakım inkılâplar var idi ki onlar yapılmadıkça bu ıslahatın gerçekleşmesi mümkün olamazdı. Evvel emirde düşünmeliydik, "Neden böyle oluyor? Neden harice ihracatımız ithalatımızı karşılayamıyor? Neden bir memlekette kesb-i servet edemiyorduk? Memleketimiz doğal servetten mahrum ve kısır? İklim mi, huy mu ilerlemeye ve gelişmeye müsait değil? Bizden ayrıldıktan sonra her biri üzerinde bugün bize nispetle ilerlemiş ve daha müreffeh birer müstakil devlet kurulduğunu gördüğümüz aksâm-ı memalik vaktiyle idaremiz içinde iken biz ve ricalimiz yine aynı ıztıraptan aynı suretle feryat ediyorduk.

Hakikat şu idi. Biz hastalığın kendisini teşhis edememiştik. Belirtisi hastalığın yerine alıyor; ancak o belirtinin tedavisiyle boşuna uğraşıyorduk. Başarısızlığımızın sırrı buradaydı. Bütçedeki dengesizliği fakrı, cehaleti doğuran sebepler başka; o bizim sosyal oluşumumuzdaki zaafta, zihniyetimizdeki durgunlukta, toplumsal iş bölümündeki şuursuzluğumuzda idi.

Medeniyet bugünkü ilerlemesini milletlere ve milletler arasındaki hasede ve rekabete borçludur. Vaktiyle bir Osmanlı Devleti mevcuttu. Fakat meydanda bir Osmanlı milleti yoktu. Osmanlılık yalnız hükûmet otoritesiyle mevcudiyetini muhafaza edebilen bir oluşum idi. Bu hal de camiada dini, lisanı, aslı ve nesli ayrı, siyasi düşünce ve emelleri aykırı birtakım ayrılıkçı unsurların bulunmasından değil; aynı zamanda ve daha ziyade asıl unsuru oluşturan biz Türklerin kökenimiz, tarihimiz, dinimiz, lisanımız, her şeyimiz bir olmasına rağmen ortak bir vicdan ve iradeye sahip bugünün anlayışına göre bir millet olarak organize olamadığımızdan idi. Osmanlılıkta Türk Cemaati henüz derebeylik devrinin kimliğini

taşımaktaydı. Mektepte biz bunun canlı örneğini görmüş, Diyarbekirlilerle Trabzonluların; Erzurumlularla Sivaslıların ayrı birer derebeylik zihniyetiyle birbirleriyle mücadelelerine şahit olmuştuk. Kışlada da gene zihniyete rastladık. Orada da mesela Konyalılarla Gümülcinelilerin hoş geçinemediklerini öğrendik. Nihayet maziye ait hayatın bu izleriyle biz Anadolu'da da karşılaştık. (Şu nazarları yazarken mahpus bulunduğum odanın penceresinden gardiyanların koşuştuklarını görüyordum. Birinci büyük koğuşta "Kaleciklilerle" "Boyabatlılar" birbirlerine girmiş, arada ağır surette yaralananlar da varmış!).

Görülüyordu ki ırk birliği; din, lisan birliği; bir vatana sahip bir devlete tâbi oluşumuz bizde millî dayanışmayı henüz tesis edememiş; ortak ve millî bir vicdan oluşturamamıştık. Birbirimizi tutmayışımız, birbirimize vefalı ve destek olmayışımız birbirimize karşı olan haşin, tecavüzkâr muamelelerimiz, infiallerimiz, itimatsızlıklarımız vd. hep ondan idi. Her şeyden evvel biz bu derebeylik kimliğinden, aşiret ve kabile zihniyetinden kurtulmalı, bir millet olmalıydık. Son büyük zaferin hararetiyle galeyana gelmiş ruhlarımız birleşmeye çok müsaitti. Bu zaferin gururu benliklerimizi şahlandırmış, bu gururun tesiri kalplerimizi asil duygularla heyecanlandırmıştı. Ruhlarımızda bizi vazifeye, çakışmaya, ilerlemeye sevk edecek bir ortak vicdanın, ortak bir şuurun, ortak bir iradenin doğmak üzere olduğunu hissediyorduk. Bu doğuşu kolaylaştırmak fırkanın vazifesiydi. Fırka azimkâr ve şuurlu mesaisiyle Türklüğü idealize edecekti.

Din "reforme" edilecek, akla uygun, hayatın ihtiyaçlarına aykırı düşen bugünkü hurafevî kimliğinden kurtularak o ruha, vicdanlara feyiz ve ilham veren asli saflığına döndürülecek. Artık kafalarda bir muamma, kalplerde bir iman olarak kalmaktan ziyade din, müspet, canlı ve ilahi bir kuvvet olarak yüksek fikirlerin tutkunu olan vicdanları cezbedip insanlığın yücelmesine, hakiki medeniyetin gelişmesine sevk edecek.

Ahlak, ikiyüzlülükten, riyakârlıktan, menfaatperestlikten, haktan ziyade kuvvete, hakikatten ziyade menfaate, adaletten ziyade kor-

kuya boğun eğen bugünkü yalancı, sahtekâr, dalkavuk kimliğinden temizlenecek.

Lisan mümkün mertebe karışık ve alışılmamış ecnebi kelimelerden, Arapça ve Acemce kural ve tamlamalarından kurtarılarak ona sade ve millî bir mahiyet verilecek. Halk ile havass arasındaki anlaşamamazlık; yazı ile konuşma dili arasındaki ikilik kaldırılacak.

Edebiyat varlığında ne Acem'in mübalağalı, renkli fakat kof tamlama ve benzetmelerine ne Arap'ın parlak lakin bayat sözüne, bol ve ucuz hayallerine; ne de Batı'nın ruh ve hissiyâtımıza uymayan kozmopolit duyuşlarına yer vermeyerek kendi hayat ve hissiyâtımızı anlatmamıza vasıta olacak öz vicdanlarımıza hitap etmeyi, öz ruhlarımızı heyecanlandırmayı bilecekti.

Bize öyle şiir ve şairler lazımdı ki bir an için Türk'ün mazisine dönsün, tarihini yaşasın. Orada gördüğü menkıbeleri, faziletleri, güzide özellikleri terennüm etsin. Sonra Türk'ün kalbini de dinlesin. Orada bulduğu hicranları, aşkları, elemleri, hazları hakka, doğruluğa ve fazilete karşı duyulan taraftarlık ve muhabbette zulme, düşmanlığa, hürriyetsizliğe olan kin ve nefreti acizlerimize, hastalarımıza, yardıma muhtaç olan dullarımıza, yetimlerimize, çocuklarımıza karşı duyulan şefkat ve merhametimizi nazmetsin. Bu bîçarelerin ıztıraplarını bağırsın. Bize öyle bir musiki lazım idi ki ne dilenci sesi, dilenci ilâhisi gibi hüznümüzü artırsın; ruhumuzu uyuşturşun; ne de fahişe avazı gibi iffetimizi hırpalasın; ne de sarhoş narası gibi huzurumuzu kaçırsın, vakarımızı rencide etsin. Yalnız güzelliğe, güzelliğe karşı meyl ve cezbemizi artıracak bir musiki.

Bir milliyetsizliğin nümunelerini mimarimizde de görmekteydik. Büyük şehirlerimizde aynı sokakta İtalyan tarzı mimarisinde büyük bir bina onun bitişiğinde diğer bir milletin hislerine ve zevkine uygun başka sistemde bir inşaat. Diğer milletlerin zevkte israflarına, ahlaken sönmesine şahit masraflı ve garip süsleri, sivri kuleleri ile şimdi de "kübik" dedikleri acayip şekilleriyle Türk'ün sadelik ve sağlamlığı seven ruhlarına uymayan soysuz bir mimari, bir yazarın dediği gibi, "Mimari değil, sanki taş kesilmiş bir sefahet!" "hukuk"da öyle. Daima bahsedildiğini duyarız: Roma Hukuku, Cermen

Hukuku... Mevcudiyeti tarihten eski bir Türk camiası var. Neden ayrı bir "Türk Hukuku" yok?

İktisadımız daha berbat. Ticaretimiz, memleketin serveti uluslararası teşkilatlara bağlı Türk olmayan unsurun elinde. Millî iktisadın temeli ne zaman kurulacak?

Öteden beri genel bir kanaat vardı: "Halk okutturulsun, eğitim köylere kadar yaygınlaştırılsın, her şey düzelir." Mustafa Kemal Paşa da böyle düşünüyordu. Bir gece Keçiören'e Ağaoğlu Ahmed Bey'in evini teşrif etmişlerdi. Sohbet bu mevzuya geldi. Paşa, harflerin ıslahıyla öğretimin kolaylaşacağını ve eğitimin köylere kadar yayılmasını bütün toplumsal ve millî dert ve eksikliklerin tek çaresi sayıyordu. Kendilerine şöyle karşılık vermiştim, "Fakat Paşam! Hangi eğitim? Türkün zekâ ve kabiliyetlerini, tarlasından, atölyelerinden ayırıp tüketici safına, hükûmet kapısına yığdıran, Türk'ün üretim kabiliyetlerini körelten, hayatiyetini devamlı söndürmekte olan şimdiki eğitimden mi bu şifayı bekliyoruz? Dün eğitim yalnız hükûmete memur yetiştirmekle meşguldü! Meşrutiyet'ten sonra bir de politikacı sınıfı yetiştirmeye başladı. Her ikisinin de gelişmesi ilerlememizin zararına olmaktadır. Bize öyle eğitim lazım ki müntesiplerini hayatın ihtiyaçlarına cevap vermeyen, faydasız, boş bilgilerle donatmasın. Bilakis hayatta ilerleme, yükselme ve başarı için ona kuvvet ve dayanak olsun. Türk'ün, köylünün zekâsını, tarlasından, işinin başından ayırıp yalnız hükûmetin kadrosunu beslemesin. Bilakis o zekâyı, o kabiliyetli, müspet, faydalı bilgilerle bezeyerek daha ziyade köyüne bağlasın; ziraatın, sanatın, gelişme ve refahın ilerlemesine adasın.

Bizi düşünmekten, düşündüğünü ve isabetli bulduğunu yapabilmekten aciz bırakan bir eğitimden ne elde edebiliriz? Bize öyle bir eğitim, öyle bir ilim lazım ki ilerleme ve medeniyet yolunda tesadüf edilecek bütün zorluklara galip gelmenin yolunu göstersin. Hayatın bütün ihtiyaçlarına müspet ve amelî olarak cevap versin. Ruhlarımızı takviye edecek, fikir teşebbüsümüzü artıracak bir terbiyenin esaslarını kursun. Dinde aşırılığa, ahlakta riyakârlığa meydan vermeyecek bir eğitim ve ilim.

Artık sabit olmuştu ki millet içinden gelen bir hamle ile silkinip bu yaratıcı inkılâpları kendiliğinden yapamayacak. Çünkü bizzat hastalık onda, onun ruhunda; sakat ve noksanlık onun içtimai bünyesinde idi. Bir mümtaz, uyanmış, kendini bulmuş, bütün bu toplumsal ve manevi hastalıkları hakkıyla teşhis ve tedavi çarelerini de doğru olarak tespit etmiş aydın, inkılâpçı bir zümre lazımdı ki yapılacak bu muazzam inkılapların planını hazırlayabilsin.

Ortada bir fırka vardı. Onun meclisteki grup teşekkülü icabı kuvve-i icraiyyeyi kontrolde dahi ihmalkâr idi. O fırkanın bir haricî teşkilatı, kulüpleri, ocakları görülüyordu. Oraya bağlananlar da devlet ve memleket işlerinde görüş, düşünüş ve görüş birliğinden uzak sebeplerle bu oluşuma girmiş bulunuyordu. Daha doğrusu bu fırka değil; âdeta bir yeni "din" idi. Nasıl ki bir dinde Allah tarafından kendisine indirilen vahiy ile işleri yürütür bir peygamber başta; onun etrafında ashap bulunur, ümmet ve ümmet içinde fert yalnız kendilerine tebliğ olunan kuralları tartışmasız kabul ve o kuralların icaplarını yapmaya mecbur tutuluyor idiyse bunda da baştaki "dâhi" denilen zatın düşünceleri emir ve iradeleri bazen bizzat, bazen de yakınları vasıtalarıyla gruba, fertlere tebliğ kılınır ve o tebliğ hemen itirazsız icra olunuyordu.

Yalnız bu dâhi ilhâmını vahiy suretiyle ilahî bir canipten alamıyordu. O bunu, muhitten almayı düşünmüştü. Ve zaten Mustafa Kemal Paşa peygamberlerin dahi ilhamlarını, içinde bulundukları hadiselerden ve muhitlerinden aldıklarına inanmış idi.

Mustafa Kemal Paşa, muhitine muhtelif karakterde görüş, düşünüş ve telakkileri ayrı ve biri diğerine karşı olmak üzere her çeşit zevatı toplamıştı. O yalnız muhitindekilerden bir özellik istiyordu: Kendisine bağlı kalmak ve bu bağlılıkla yalnız onun tasavvur ve düşüncelerine, teşebbüslerine destekçi ve âlet olmak.

Onun en yakını İsmet Paşa görünüyordu. O kadar yakını ki, bir gece İsmet Paşa'nın sabık Mısır Hıdivi Prens Abbas Halim Paşa şerefine Ankara'da Siyasi Kulüp'te verdiği bir ziyafette, içkinin etkisiyle heyecana gelen inkılâp reisi, oradaki yakınlarına, "Bir gün gelir, maddi varlığım toprağa inkılâp ederse; sizin reisiniz İsmet Paşa'dır!" demişti.

DİZİN

III. Selim 307

A

Acemler 39
Adalar Denizi 267, 312
Adana 77, 92, 100, 101, 110, 113, 139, 141, 155, 168, 195, 198, 199, 276, 280, 293, 294, 297, 318
Afyonkarahisar 195, 204, 258
Ağa Han 15
Ağaoğlu Ahmed Bey 74, 237, 238, 239, 253, 327
Ahmed Fikri Bey 25, 28
Ahmed Fikri Bey (Topçu Tümen Kumandanı) 25
Ahmed İzzet Paşa 47, 81, 85, 87, 93, 299
Ahmed İzzet Paşa (Müşir) 93
Albay Topçu Râsim 135
Alevîlik 33
Ali Fuad Paşa 149, 150
Ali Hikmet Bey 30
Ali İhsan Paşa (Batı Cephesi Kumandanı) 16, 17, 205, 206, 207, 229
Ali Kemal 87
Almanya 51, 52, 56, 57, 63, 64, 76, 81, 98, 100, 297
Altınordu Tatarları 70
Amasya 52, 55, 63, 291
Amerika 77, 91, 92, 106, 107, 270
Anadolu 15, 56, 57, 59, 60, 70, 71, 72, 74, 77, 84, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 105, 106, 109, 110, 111, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 135, 136, 138, 148, 150, 151, 154, 166, 172, 181, 182, 184, 195, 201, 202, 204, 205, 206, 222, 227, 228, 230, 246, 255, 260, 261, 269, 272, 277, 285, 287, 290, 291, 297, 302, 307, 314, 315, 318, 319, 325
Anafarta Muharebesi 255
Ankara 11, 13, 15, 16, 19, 20, 38, 58, 96, 101, 106, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 135, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 163, 164, 165, 166, 169, 172, 176, 178, 197, 199, 202, 205, 208, 216, 227, 230, 231, 232, 233, 238, 239, 255, 257, 262, 276, 279, 293, 296, 299, 311, 313, 315, 328
Ankara İstiklâl Mahkemesi 16, 199, 208, 231
Antakya 313, 314, 319
Antalya 77, 84, 92, 101, 196, 208
Arif Oruç Bey 149

Arslan Bey 54
Arslangediği 264
Aşkale 25, 27
Atranos Çayı 186
Avrupa 31, 39, 40, 46, 79, 91, 99, 107, 194, 236, 237, 242, 243, 244, 298, 310
Avusturya 76, 83, 246
Ayasofya 85
Ayfon 186
Ayntab 113, 119, 139, 199, 238, 303
Azerbaycan 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77

B

Babaeski 291
Bâbıâlî 52, 56, 102, 105, 114, 156, 161, 279
Bafra 54, 55, 58, 62, 63
Bahaeddin Bey (Otuzuncu Fırka Kumandanı, Miralay) 42
Bahçe 282, 285, 289, 290
Baki Bey 67, 68, 70, 123, 124, 125, 126
Bakü 70, 72, 74, 76, 82
Balıkesir 102, 195
Balkan Harbi 43, 50, 59, 284, 285, 291
Balkanlar 59
Basra 236
Başkurdistan 76
Batı Asya 59
Batı Trakya 78, 319
Baturn 55, 56, 68, 70, 77, 78, 79, 82
Baykal Gölü 36
Bekir Sami Bey 135
Belen Tepe 258
Bereket Dağı 57, 135, 138, 139, 280, 286
Beşiktaş 79, 80
Beşkardeş Dağı 165
Beyoğlu 12, 201
Bilecik 164, 254
Binbaşı Remzi (Jandarma Taburu Kumandanı) 97
Binbaşı Remzi (Üsküdar Jandarma Kumandanı) 118
Bingazi 82, 83
Birinci Dünya Savaşı 10, 11, 13, 14, 22
Bizans 53
Bolu 140
Bosnaköy 312
Bulgaristan 76, 231, 267, 312
Bursa 16, 118, 123, 133, 134, 135, 139, 143, 144, 161, 187, 189, 203, 291
Büyük Britanya 269, 313
Büyük Komünist Teşkilatı 203
Büyük Reşid Devri 245
Büyük Taarruz 253, 254, 258, 263

C-Ç

Cafer Tayyar Paşa 125
Cebel-i Bereket 198, 269, 276, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 289, 293, 294, 296
Cemal Paşa 254
Cemil Cahid Bey 47
Cevad Paşa 95
Ceyhan 293, 294
Cihangir 80, 96, 97
Çağataylar 70
Çalıkoğlu Ahmed Bey 286
Çalköyü 265
Çanakkale 29, 51, 64, 65, 77, 78, 81, 83, 92, 95, 182, 184, 261

Çanakkale Muharebesi 29
Çang-sun-çing 50
Çankaya 257, 303
Çankırı 197, 230
Çarşamba 54, 55, 58, 62
Çatalca 291
Çerkes Edhem 126
Çerkes İshak Paşa 36
Çinli 39
Çolak İbrahim Bey 119, 140
Çürükköy 312

D
Danton 200
Darıca 129, 130
Değirmendere 129, 132, 133
Değirmendere İskelesi 132
Demirci Efe Çetesi 140
Diyarbekir 157, 299
Doğu Asya 59
Dörtyol 282, 285, 286, 287, 295
Dramalı Rıza Bey 118, 120, 121, 122, 124
Dumlupınar 260, 263, 266
Dumlupınar Muharebesi 260
Düldül Dağı 293
Dürrîzâde Abdullah Bey 112
Düzce 140, 156

E
Edirne 13, 16, 28, 236, 239, 262, 267, 275, 291, 300, 312, 319
Edirnekapı 291
Endülüs 239
Enver Paşa (Başkumandan Vekili) 35
Erzincan 29, 32, 204, 291
Erzurum 11, 13, 28, 29, 32, 33, 36, 43, 44, 69, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 152, 194, 212, 291, 301, 303, 306, 308
Erzurum Kongresi 105, 194, 301, 308
Eskişehir 71, 100, 114, 144, 149, 155, 156, 157, 161, 163, 186, 188, 189, 228, 230, 247, 254, 259, 260, 276, 291
Eşekçi İlya 55, 62
Eyyüb Sabri 92, 157

F
Fatih 2, 113, 135, 240
Fazıl Paşa 220
Fehmi Bey (Yüzbaşı) 117
Fener Rum Patrikhanesi 85
Ferid Paşa Hükûmeti 99, 100, 110, 130, 204
Ferik Ali Rıza Paşa 109
Fethi Bey 16, 220, 320, 321, 323
Fethi Bey Kabinesi 16
Fevzi (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi) 117
Fevzi Paşa (Müdafaa-i Milliye Vekili) 218
Feyzi Kaptan 127, 129, 130, 131, 132, 133
Fındıklı 80, 110
Filistin 64, 77, 92, 182, 227
Franklin Boyyon 299

G
Galata 80, 92, 128
Galata Köprüsü 128
Galatalı Şevket Bey 97
Galiçya 100, 182
Gence 70, 71, 72
Geyve Boğazı 119, 139, 149
Girit 312

Gülhane Hattı 236, 245
Gürcülük 40

H

Hâkimiyet-i Milliye 15
Halifelik 103
Halil İbrahim 121, 125, 128
Halil Paşa 36
Hâlim Feyzi Kaptan 129
Halim Paşa 328
Hanbike 36
Harem İskelesi 128
Havza 52
Haymana 197, 199
Hazar Denizi 72, 76
Heyet-i Temsiliye 83, 105, 109, 110, 111, 113, 114, 135, 136, 137, 298, 299, 300, 303, 308, 310, 311, 312, 316, 317
Hicaz 82, 84
Hindistan 89, 273
Hititler 36
Hoca Şükrü Efendi 140
Hüsrev Sami 92, 149, 276

I-İ

Irak 33, 59, 77, 82, 84, 92, 182, 227, 313, 314, 320
Islahiye 198, 281, 282, 285, 290, 291, 296
Islav 58, 59
İbn-i Sina 240
İhsan Eryavuz 2, 3, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 26, 73, 94, 162, 183, 191, 252, 309
İnegöl 163, 164, 187
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 150
İskenderun Körfezi 286
İsmail (Nafia Vekili) 220
İsmet Paşa (Başvekil İsmet İnönü) 11, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 117, 150, 163, 164, 166, 167, 182, 186, 187, 188, 205, 206, 207, 229, 230, 264, 265, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 310, 311, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 328
İstanbul 2, 4, 9, 13, 14, 15, 17, 20, 29, 30, 32, 34, 36, 41, 43, 47, 51, 52, 56, 57, 64, 67, 70, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 85, 88, 92, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 142, 150, 154, 156, 161, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 184, 198, 199, 201, 204, 208, 221, 222, 223, 227, 230, 231, 253, 255, 256, 261, 262, 268, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 279, 296, 302, 303, 307, 311, 312, 315, 318
İstanbul Hükûmeti 101, 102, 114, 126, 129, 130, 136, 137, 138, 154, 172, 174, 180, 198, 199, 208, 302, 315
İstiklâl Mahkemeleri 10, 11, 15, 151, 197, 209
İstil 54, 55, 56
İttihat ve Terakki Cemiyeti 10, 13, 15, 16, 17, 21, 53, 87, 88, 89, 92, 99, 103, 108, 113, 124, 136, 137, 204, 205, 316
İzmir 15, 70, 84, 92, 98, 100, 101, 102, 104, 108, 110, 113, 119, 135, 139, 184, 189, 201, 202, 254, 259, 260, 261, 267, 291
İzmirli Muhtar Bey (Erkân-ı Harp Binbaşısı) 123

İzmit 119, 129, 132, 139, 149, 163, 184, 195, 254, 261
İzmitli Mümtaz 95

J
Japon Denizi 39

K
Kafkas Cephesi 44, 51, 65, 66
Kafkas Harbi 30
Kafkasya 35, 36, 38, 39, 40, 59, 70, 182
Kalkandelen 33
Kara Vasıf (Sivas Mebusu) 228, 247
Kara Vâsıf Bey 93, 105
Karabacak Andon 55
Karadeniz 33, 79, 81, 83, 92, 101, 113, 124, 154, 189, 274, 318
Karahisar 203, 212, 258, 264
Karakol Cemiyeti 11, 13, 97, 102, 105, 110, 117, 120, 307
Kasap Osman 140
Kastamonu 18, 138, 196, 197, 230
Kayseri 41, 197, 198, 291
Kazan 75, 76
Kâzım Karabekir 102, 104, 110, 141, 167, 195, 206, 216, 301, 302, 303, 308, 320, 321
Kazuçuran 264
Keçiören 19, 253, 263, 327
Kemah Boğazı 32
Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı) 108
Kemal Efendi (Yüzbaşı) 52
Kemal Safvet 121
Kemaleddin Sami Bey 155, 156
Kılıç Ali (Gaziantep Milletvekili) 151, 157, 253
Kırgızlar 37
Kırım 59, 75, 76
Kırkkilise 291
Kırşehir 197, 198
Kilikya 82, 84, 89, 198, 274, 315
Kocaeli 184, 186, 257
Konya 58, 71, 110, 113, 140, 155, 161, 263, 276, 291
Kozanlı Şevki 29
Kozluca 264
Kötür Köprüsü 30
Kral Kostantin 184
Kuleli İdadisi 123
Kuşçuköy 27
Kuzey Buz Denizi 38
Kuzguncuk 80
Küçükköy 260
Kürt Mustafa Paşa 99, 117, 127
Kürt Nemrud Paşa 117
Kütahya 151, 154, 157, 161, 163, 164, 166, 186, 187, 188

L
Londra 81, 172, 173, 174, 182, 184, 185, 245
Lüleburgaz 291

M
Macaristan 76
Mahmud Kâmil Paşa 32, 44, 64, 65, 66
Mahmud Kâmil Paşa (Müsteşar) 64
Makedonya 53, 58, 59, 60, 76
Makriköyü 125, 126
Malta 103, 104, 111, 113, 206
Mama Hatun 30
Manastır 33
Manifaturacı Haci 55
Manisa 184, 201, 291

Maraş 57, 113, 119, 139, 199, 289, 293
Masaddere Vadisi 29, 30
Meclis-i Âlî 173, 175, 177, 181, 192, 211, 212, 213, 214, 217, 259, 300
Meclis-i Mebusan 87, 106, 111, 184
Medine 236, 241
Mehmed Ali Efendi 120, 121, 122
Mehmed Şeref Bey (Edirne Mebusu, Avukat) 236
Mehmed Şükrü (Karahisar Mebusu) 203
Mehmed Şükrü Bey (Afyonkarahisar Mebusu) 204
Mekteb-i Harbiye 47, 48, 49
Memduh Bey (Yüzbaşı) 117
Mersin 152, 181, 190, 247, 289, 290, 306
Meşrutiyet 16, 38, 49, 51, 56, 57, 86, 126, 137, 217, 219, 288, 307, 318, 322, 323, 327
Mete 50
Metropolid Yermanos 53
Mısır 33, 59, 89, 100, 328
Midhat Şükrü Bey 124
Millî Mücadele 11, 15, 16, 17, 22, 63, 138, 141, 287, 298
Millî Şef 16
Misak-ı Millî 105, 111, 173, 182, 235, 267, 276, 280
Mondros Mütarekesi 92, 300
Moskova 149, 203, 254
Mudanya Konferansı 262, 267, 298
Mustafa Asım 87
Mustafa Kemal Atatürk 11, 15, 16, 17, 18, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 146, 148, 149, 155, 156, 157, 167, 170, 172, 173, 174, 177, 179, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 203, 212, 216, 225, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 247, 253, 255, 259, 263, 264, 279, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 308, 310, 311, 314, 320, 321, 327, 328
Mustafa Nâmık Paşa (Topçu Feriki) 126
Mustafa Necib 52
Mustafa Sabri Efendi 99, 101
Mustafa Sağir 11, 15, 230, 232, 233
Musul 77, 101, 313, 320
Müdafaa-i Hukuk Grubu 110
Müştak Bey 53

N

Nafiz Bey (Doktor) 124
Namık Kemal 245
Nazım Bey (Tokat Mebusu) 203, 204
Nigehbân Grubu 150
Niğde 41, 195, 291
Nuhkuyusu 80
Nuri Bey (Mebus) 90
Nuri Paşa 108

O-Ö

Ohri 33
Okçu İzzettin 282
Ordu Kumandanı Vehib Paşa 35, 47, 58
Osman Bey (Trabzonlu Binbaşı) 121
Osmaniye 13, 82, 141, 198, 276, 277, 280, 282, 283, 285, 286, 289, 293, 294, 295
Osmaniye İstasyonu 280

Osmaniye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 286
Otlu Yalı 165
Oxford Üniversitesi 230
Ömer (Hz.) 169, 200, 201, 205
Özbekistan 38, 75

P

Payas İskelesi 287
Priştine 33

R

Râsim Bey 70, 123, 288
Re'fet Paşa 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64
Receb Zühdü Bey 140
Refahiye 47
Refik Halid Bey 100
Refik Şevket Bey (Saruhan Mebusu) 174
Resulbaba 260
Reşid Paşa 245
Rıza Nur (Doktor) 84, 300
Rıza Tevfik (Doktor) 119
Rönesans 239
Rumeli 77, 105, 109, 111, 114, 136, 261, 282, 284, 285, 294, 312, 314, 316
Rus Sefiri Aralof 253, 254, 256, 257

S-Ş

Said Molla 90
Sakarya Harbi 198, 201, 247
Salih Paşa Hükûmeti 111
Samsun 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 96, 104, 140, 152, 196, 208, 291
Sapanca 149
Sapancalı Hakkı Bey 95, 96
Sapancalı Nuri Bey 124
Sarı Efe Edip Bey 140
Sarıkamış 30
Selanik 39, 53, 67, 92, 95, 96
Sevr 109, 119, 156, 199, 228, 257, 315
Seyyidgazi 254, 264
Sırrı Bey (İktisat Vekili) 220
Sibirya 75, 76
Sinop 204, 205, 300
Sir Robinson 206
Sivas Kongresi 105, 106, 107, 109, 110
Sivrihisar 229, 257
Sultan Hamid 36, 146, 288, 294, 312
Sultan Mahmud 236, 243, 244
Suriye 33, 59, 77, 82, 84, 92, 154, 227, 281, 290, 313, 314
Suşehri 32, 51
Sünnîlik 74
Şeyh Sait İsyanı 16
Şeyh Servet (Bursa Mebusu) 203
Şinasi 245
Şişli 34, 95

T

Taflanköylü 63
Tahran 46
Talat Paşa 47, 52, 81, 85
Tasvir-i Efkâr 245
Tatavla 201.
Teşkilat-ı Esasiye 171, 172, 180, 210, 216, 276, 279, 322, 323
Teşkilat-ı Mahsusa 10, 13, 14
Tevfîk Sükûtî 120
Tınaz Tepe 258
Tibet 39
Tiflis 70, 71, 72, 254
Tokat 35, 203, 204, 291

Tophane 31, 80
Tophane Tecrübe Dairesi Heyet-i Fenniyesi 31
Toprakkale 198, 280, 287, 297
Trablusgarb 82, 83
Trabzon 42, 43, 47, 102, 152, 220, 221, 222, 228, 247, 300
Trakya 78, 98, 119, 125, 255, 261, 262, 267, 268, 274, 291, 319
Trikupis 260, 265
Tulçalı Süleyman Bey 120, 121, 122, 123, 124
Tuna 39
Tungyu (Türk) İmparatorluğu 50
Turan 36, 37, 38, 72
Türkiye Büyük Millet Meclisi 11, 13, 15, 18, 20, 136, 146, 170, 172, 173, 181, 185, 192, 237, 258, 259, 267, 269, 270, 271, 276, 279
Türkmenistan 75

U-Ü

Ufa 75
Ulukışla 29, 291, 296
Umur-ı Şer'iye Vekili Vehbi Efendi 220
Ural 75
Üsküdar 13, 14, 53, 67, 80, 97, 110, 117, 118, 120, 121, 123
Üsküp 33

V

Vahideddin (Padişah) 85, 89, 98, 111, 112, 113, 115, 182, 228, 246, 247, 277
Vaka-yı Hayriye 307
Vâsıf Efendi (Yüzbaşı) 28
Vehib Paşa 32, 35, 42, 43, 44, 47, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 70
Venizelos 99, 100, 185
Volga 69, 75, 76

W

Wilson 77, 84, 100, 105

Y

Yakup Cemil 14
Yanya 58
Yavuz Zırhlısı 13
Yemen 82, 84
Yenibahçeli Aziz Bey 124
Yenigün Matbaası 150
Yermanos 53, 58, 60
Yeşilköy 99
Yıldırım Bayezid 62
Yıldız Sarayı 274
Yozgat 140, 148, 149
Yozgat İsyanı 148
Yunan Harbi 182
Yunanistan 85, 195, 202, 312, 314, 315
Yunus Nâdi 18, 101, 204, 303
Yusuf İzzet Paşa (Kolordu Kumandanı) 25, 35
Yusuf Kemal Bey (Hariciye Vekili) 267, 270

Z

Zafername 245
Zemzemiye 165
Ziya Hurşid Bey 223
Ziya Paşa 165, 245, 280

Erzurum Kongresi'ne zorla Kazım Karabekir Paşa'nın ısrarıyla kabul edilen Mustafa Kemal Paşa "Heyet-i Temsiliye Riyaseti" mevkii icabı mücadele esnasında her hadisenin başında gözükmüş, savaşa ait bütün başarıları, hatta tek başına millî kalkınma hadisesini bile kendi eseri gibi göstererek şahsa mâl etmek eğilimine düşmüş... Bazı yakınları da onun sürekli artan nüfuz ve büyüklüğünü kendi menfaatlerine uygun bularak sürekli beslemiş ve büyütmüş, onun zekâsı dehâ derecelerine çıkarılmış, mevcudiyetine âdeta insan üstü bir mahiyet verilmek istenilmiş. Her şeyi o yapmış olmuş. Kendisine dâhi, Türklük millî peygamberi vd. daha bilmem neler denilmiş. Millet ile hakikat arasına, hakikatin gösterilmesine mani bir perde gerilmiş.

İhsan Eryavuz

Osmanlı'nın Onuncu Kolordu Topçu kumandanı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve Karakol Cemiyeti'nin kurucu üyesi, ilk İstiklâl Mahkemeleri reisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Osmaniye milletvekili, Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Denizcilik Bakanı İhsan Eryavuz'un 1. Dünya Savaşı'ndan Teşkilat-ı Mahsusa'ya; Kurtuluş Savaşı'ndan İstiklâl Mahkemeleri reisliğine; Lozan'dan Birinci Meclis'te yaşanan tartışmalara kadar birçok olayı, Enver Paşa'dan Damat Ferit Paşa'ya; Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet İnönü'ye; Kâzım Karabekir'den Refet Bele'ye; Çerkez Ethem'den Ali Şükrü Bey'e; Kılıç Ali'den Kasap Osman'a kadar birçok tarihî şahsiyeti anlattığı 3 ciltlik kara kaplı günlükleri 86 yıl sonra ilk defa *Kara Defter* kitabında...

- Teşkilat-ı Mahsusa Millî Mücadele'de nasıl rol oynadı?
- Mustafa Kemal Paşa Millî Mücadele'yi nasıl başlattı?
- İstiklâl Harbi'nden önce Anadolu'nun durumu nasıldı?
- Hint asıllı İngiliz casusu Mustafa Sağir İstiklâl Mahkemelerinde niçin, nasıl yargılandı?
- İnönü Zaferi aslında bir sokak çatışması mıydı?
- Lozan Antlaşması'nın perde arkasında neler yaşandı?
- Cumhuriyet rejimiyle neler değişmiş gibi gösterildi?
- Birinci Meclis'te neler konuşuldu, hangi kararlar alındı?

Huzur-ı Mutad Zevat'ın kara kutusu İhsan Eryavuz'un tüm samimiyetiyle yaşadıklarını yazarak içini döktüğü bu defterler yakın tarihe dair birçok tarihî bilgiyi alt üst edecek, birçok konuyu tekrar gündeme getirerek tartışma çıkartacak.

ISBN 978-605-08-1755-3
9 786050 817553
₺18,50
timas.com.tr